

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

**VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS'TE DÖRT
FARKLI MEDENİYETİN UYGULAMALARI**

DOKTORA TEZİ

Musa BİÇKİOĞLU

İstanbul

Haziran-2025

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS'TE DÖRT FARKLI
MEDENİYETİN UYGULAMALARI

DOKTORA TEZİ

Musa BİÇKİOĞLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Beytullah KAYA

İstanbul

Haziran-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Beytullah KAYA

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOLAT

Üye Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Prof. Dr. Ferit BAZ

Üye Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs’te Dört Farklı Medeniyetin Uygulamaları**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Musa BİÇKİOĞLU

ÖN SÖZ

Yüksek lisans çalışmamda olduğu gibi doktora sürecimde de danışmanlığımı üstlenen ve çalışmalarım boyunca desteğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Beytullah Kaya'ya en kalbî teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, katkı ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer jüri üyesi hocalarıma da şükranlarımı arz ederim

Mesleğim dolayısıyla Azerbaycan Millî Kütüphanesi (Bakü), Fransa Millî Kütüphanesi, Viyana Üniversitesi, Avusturya Sanat Tarihi Müzesi, Avusturya Ulusal Kütüphanesi, Kahire'deki Mısır Millî Kütüphanesi ve Medine İslâm Üniversitesi Kütüphanesi'nde araştırma yapma imkânı buldum. Bununla birlikte, bu değerli mekânlardan tam anlamıyla faydalanabilmek için daha geniş zaman dilimlerine ihtiyaç duyduğumun farkındaydım.

Yirmi yıl boyunca yüzlerce kez ziyaret ettiğim Kudüs hakkında tez yazmak, birçok açıdan edindiğim tecrübelerden yararlanmama imkân sağladı. Kudüs'ün coğrafyası, kutsal mekânları ve şehir hakkında biriktirdiğim bilgiler ile kitap ve kaynak temini hususunda kolaylıkla ulaşabildiğim dostların desteği, Kudüs'ü odağa alan bir konunun yazımında önemli avantajlar sundu.

Doktora eğitimine başladığım dönemde eşimi kaybetmenin ağır yükünü omuzlarken, çocuklarımla birlikte hayatın zorluklarıyla mücadele ettik. Ailece yaşadığımız bu zorlu sürece rağmen, doktora tezimi sürdürmek olağanüstü bir gayreti gerektirdi. Yakın zamanda babamı kaybetmiş olmam ise bu döneme derin bir keder ekledi. Tüm bu zorluklara rağmen, çocuklarımla birlikte motivasyonumuzu yüksek tutmaya gayret ederken, son iki yıldır eşimin desteğini her zaman yanımda hissetmek bu süreci tamamlamamda büyük katkı sağladı.

Bugüne kadar çalışmalarımnda her türlü desteğini benden esirgemeyen eşim ve çocuklarıma, dualarını esirgemeyen anneme ve rahmetli babama teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmayı, ebediyete uğurladığımız eşime ithaf ediyorum

Musa BIÇKIOĞLU

İstanbul-2025

ÖZET

VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS'TE DÖRT FARKLI MEDENİYETİN UYGULAMALARI

Musa BİÇKİOĞLU

Doktora, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Beytullah KAYA

Haziran, 2025 – 344 + XIV Sayfa

Bazı şehirler-mekânlar kendilerine atfedilen farklı değerler ve inanca bağlı birtakım nitelikler veya işaretler taşıdıkları için özel bir konuma sahiptir. Kudüs şehri de semavi dinler açısından inanç esaslı birtakım özellikler taşımaktadır. Taşıdığı bu özellikler sebebiyle farklı dinler ve bu dinlere mensup farklı milletler tarafından kutsal kabul edilmektedir. Kutsallığının yanı sıra dünya tarihi dikkate alındığında büyük devletlerin ve medeniyetlerin Kudüs'e yöneldiği veya Kudüs'le ilgilendiği görülmektedir. Kudüs şehrinin dinî değerinin yanında tarihsel değeri, stratejik konumu, iklimi, yakınında su kaynağı bulunması gibi özellikleri yaşamsal açıdan mekânın çekiciliğinin artmasına zemin oluşturmuştur.

Bu çalışma, VII. yüzyılın ilk yarısında farklı medeniyetlerin Kudüs'ü yönetim şekillerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda Kudüs'ün tarihsel süreçte ortaya çıkışı, incelenen medeniyetler tarafından nasıl yönetildiği, yönetenlerin Kudüs'teki siyasi ve askerî uygulamaları ve bu uygulamaların kendi inanç sistemlerini yansıtır yansıtmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Dönem içinde yazılmış kaynaklar, eserlere yansımış mektuplar, döneme yakın müelliflerin yazdıkları eserler incelenerek elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmada VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'e hâkim olan Bizans, Sasaniler ve Musevilerin Kudüs'ü ele geçirdikleri ve yönettikleri sırada burada yaşayanları ortadan kaldırdıkları veya sürgün ettikleri, kutsal mekânları yıktıkları, tarihî, mimari eserleri ortadan kaldırdıkları bulgularına ulaşılmıştır. Müslümanların ise Kudüs'ü ele geçirdiklerinde bölgeye barış dönemi yaşattıkları anlaşılmaktadır. Çalışmadan elde

edilen veriler ışığında Müslümanların dışında kalan diğer din mensubu medeniyetlerin ne siyasi ne askerî ne de kendi inançlarına uygun bir yönetim biçimi ortaya koyduğu buna mukabil Müslümanların iyi ve barışçıl bir yönetim sağladığı görülmektedir.

Kudüs gibi tarihî ve dini özelliklere sahip şehirlerin korunabilmesi için birey ve toplulukların kendileri dışında olanları kabullenmesi ve her bir topluluğun diğer bir topluluğa karşı büyük ölçüde hoşgörülü yaklaşım sergilemesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Kudüs'ün Yönetimi, Kudüs'te Dinî Yapılar

ABSTRACT

PRACTICES OF FOUR DIFFERENT CIVILIZATIONS IN JERUSALEM IN THE FIRST HALF OF THE 7TH CENTURY

Musa BİÇKİOĞLU

PhD, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. Beytullah KAYA

June, 2025 – 344 + XVI Pages

Certain cities and places hold a special status due to the unique values, beliefs, and attributes ascribed to them. The city of Jerusalem possesses faith-based characteristics significant to the Abrahamic religions. Because of these attributes, it is considered sacred by different religions and the nations adhering to them. Beyond its sanctity, a historical perspective reveals that major states and civilizations have turned their attention to Jerusalem or maintained an interest in it. In addition to its religious significance, Jerusalem's historical value, strategic location, climate, and proximity to water sources have made it an attractive and vital settlement throughout history.

This study aims to examine how different civilizations governed Jerusalem during the first half of the 7th century. In this context, the historical emergence of Jerusalem, how it was administered by the civilizations under study, the political and military practices of these rulers in Jerusalem, and whether these practices reflected their belief systems have been analyzed. The study was conducted using qualitative research methods, specifically document analysis. Data were collected through an examination of historical sources, letters reflected in works, and texts written by authors close to the period, and analyzed using the descriptive analysis method.

The study found that during the periods when the Byzantines, Sassanids, and Jews ruled Jerusalem in the first half of the 7th century, they either exterminated or exiled the inhabitants, destroyed sacred sites, and erased historical and architectural structures. In contrast, when Muslims took control of Jerusalem, they brought an era of peace to the region. The data suggest that civilizations of other faiths failed to

implement a political, military, or belief-consistent governance system, while Muslims provided a just and peaceful administration.

To preserve historically and religiously significant cities like Jerusalem, individuals and communities must embrace others and demonstrate significant tolerance towards different groups.

Keywords: Jerusalem, Governance of Jerusalem, Religious Structures in Jerusalem

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS’TE DÖRT FARKLI MEDENİYETİN UYGULAMALARI.....	iv
ABSTRACT	vi
PRACTICES OF FOUR DIFFERENT CIVILIZATIONS IN JERUSALEM IN THE FIRST HALF OF THE 7 TH CENTURY.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xii
RESİMLER LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu	1
1.2. Tezin Araştırma Yöntemi.....	4
1.3. Problem	8
1.4. Tezin Temel Soruları	14
1.5. Tezin Amacı	14
1.6. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri	15
1.7. Tezin Sınırlılıkları	17
1.8. Hipotez ve Varsayımlar.....	19
1.9. Konunun Seçilme Gerekçesi ile Alanda Hangi Boşluğu Dolduracağı.....	19
1.10. Tez Konusuyla İlgili Literatür Özeti	21

İKİNCİ BÖLÜM	45
KUDÜS	45
2.1. Kudüs Coğrafyası.....	45
2.2. Kudüs İsmi	50
2.3. Kudüs'ün Semavi Dinlerdeki Yeri.....	58
2.3.1. Musevilikte Kudüs.....	61
2.3.2. Hristiyanlıkta Kudüs	67
2.3.3. İslam'da Kudüs	73
2.4. Kutsallık Bağlamında Kudüs'teki Önemli Mekânlar.....	78
2.4.1. Yahudiler Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar.....	79
2.4.2. Hristiyanlar Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar.....	80
2.4.3. Müslümanlar Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	83
KUDÜS TARİHİ	83
VII. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR	83
3.1. Tarih Öncesi Dönem	84
3.2. Kenanlılar Dönemi	86
3.3. Hiksoslar	89
3.4. Yebusiler Dönemi (Mısır Firavunları) MÖ 1500-1200	90
3.5. Mısır ve Filistin'de İbraniler	94
3.5.1. Mısır'dan Çıkış ve Kudüs'ün Fethi.....	95
3.5.2. Krallar, Talut, Hz. Davut ve Hz. Süleyman Dönemi (MÖ 1020-930).....	97
3.5.3. İsrail ve Yehuda Krallıkları.....	102
3.5.3.1. Kuzey Krallığı, İsrail (MÖ 930-721)	102
3.5.3.2. Güney Krallığı, Yehuda (MÖ 930-586).....	107
3.6. Pers Hâkimiyeti Dönemi (MÖ 539-332).....	116
3.7. Makedonyalı İskender & Helenistik Dönem (MÖ 332-63)	119
3.7.1. Ptolemaios Dönemi (MÖ 320-200)	121
3.7.2. Seleukoslar Devri (MÖ 200-63)	122
3.7.3. Makkabiler (MÖ 164-63).....	125
3.8. Roma Devri (MÖ 63- 614 / 628-638)	128

3.8.1. Herodes	129
3.8.2. Kudüs ve Mabedin Yıkılması (MS 66-70)	134
3.8.3. MS 70–135 Arasında Yahudi İsyancıları ve Hadrianus Dönemi	145
3.8.4. Hristiyanlara Baskı	149
3.8.5. Constantinus ve Hristiyan Roma Dönemi	150
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	154
VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS.....	154
4.1. Doğu Roma-Bizans Dönemi	154
4.2. Sasani-Bizans Savaşları	156
4.3. Sasaniler Kudüs'te	168
4.3.1. Kudüs'te Yaşananlar.....	170
4.3.2. Tizpon'da Yaşananlar	186
4.4. Zerdüştilikte Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri	189
4.4.1. İyi-Kötü Düşünce.....	190
4.4.2. Barış	192
4.4.3. İnsan Öldürmek Konusunda	193
4.4.4. İstila, Yağma, Talan.....	193
4.4.5. Kötülük ve Şiddet	194
4.4.6. Köpeğe Zarar Verilmesi.....	197
4.4.7. Sasanilerin Kudüs'teki Uygulamalarının Zerdüşçülükle Uyumu.....	198
4.5. Yahudiler Kudüs'te	199
4.5.1. Yahudiler Kudüs'ten Çıkarılıyor	204
4.6. Yahudilikte Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri	207
4.6.1. Eski Ahit'te Savaş ve Barış	209
4.6.2. Savaşta Sergilenecek Davranış	209
4.6.3. Barış Konusuna Yaklaşım	209
4.6.4. Kan Dökmek Konusu.....	211
4.6.5. Adam Öldürmek	212
4.6.6. Komşu ve Yabancılar Yönelik Tutum	214
4.6.7. Tapınağın İnşası Görevinin Hz. Süleyman'a Verilmesi	215
4.6.8. Yahudilerin Kudüs'teki Uygulamalarının Eski Ahit-Tevrat'a Uyumu ..	216
4.7. Herakleios'un Kudüs'ü Geri Alma Çabaları (615-628).....	217

4.7.1. Bizans-Herakleios Kudüs'te	234
4.7.2. Yahudiler'e Yönelik Uygulama.....	238
4.8. Hristiyanlıkta Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri	240
4.8.1. Sevgi ve Barış	240
4.8.2. Bağışlamak ve Affetmek Konusunda	242
4.8.3. İntikam ve Adam Öldürmek Konusunda	244
4.8.4. Bizans'ın Kudüs'teki Uygulamalarının Hristiyanlıkla Uyumu	248
4.9. Müslümanlar Filistin'de	249
4.9.1. Müslümanlar Kudüs Önlerinde.....	255
4.9.2. Savaşın Başlaması ve Kudüs'ün Müslümanlara Teslimi.....	258
4.9.2.1. Müslümanların Kudüs'te İmar Çalışmaları	262
4.9.2.2. El-Umariye Emannamesi	267
4.10. İslam'da Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri	282
4.10.1. İslam'da Barış	282
4.10.2. İslam'da Savaş Konusunda	283
4.10.3. Affetmek Konusunda	285
4.10.4. İnsanı Öldürmek Konusunda	286
4.10.5. Farklı İnançlara Saygı ve Din Hürriyeti Konusunda	287
4.10.6. Müslümanların Kudüs'teki Uygulamalarının İslam ile Uyumu	289
4.10.7. MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Dinlere Göre Egemenlik Süreleri	291
SONUÇ.....	293
KAYNAKÇA	314
EKLER.....	340
ÖZGEÇMİŞ.....	344

TABLolar LİSTESİ

Tablo 4.1: Farklı Nüshalara Göre Öldürülenlerin Sayıları ve Buldukları Mekânlar	182
Tablo 4.2: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Zerdüşti Egemenliği	189
Tablo 4.3: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Musevi Yönetimi	207
Tablo 4.4: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Hristiyan Egemenliği	239
Tablo 4.5: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Müslüman Egemenliği	267
Tablo 4.6: Kudüs'te VII. Yüzyılda Egemen Devletler ve Dinî Kimlikleri	290
Tablo 4.7: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Egemen Devletler ve Dinî Kimlikleri..	290
Tablo 4.8: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Zerdüşti Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri	291
Tablo 4.9: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Musevi Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri	291
Tablo 4.10: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Hristiyan Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri	291
Tablo 4.11: Kudüs'te İslam Din Mensuplarının Egemenlik Süresi	292

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1: Kudüs Surları, Şam Kapısı Tarihî Kudüs Şehri	48
Resim 2.2: Tarihî Kudüs Şehri.....	49
Resim 2.3: Heinrich Bünting'in dünya haritası, merkezde Kudüs	60
Resim 2.4: David Roberts, Zeytindağı'ndan Kudüs. XIX. yüzyıl	82
Resim 3.1: Titus Zafer Takı 1	143
Resim 3.2: Titus Zafer Takı 2	143
Resim 3.3: Titus Zafer Takı 3	143
Resim 3.4: Madaba Mozaik Haritası, Ürdün. VI. yüzyıl	150
Resim 4.1: El Halil Kapısı	280
Resim 4.2: El Halil Kapısının girişine nakşedilen Kelime-i Tevhid	281

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Bkz.	: Bakınız
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İKT	: İslam Konferansı Teşkilatı
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu

Semavi dinler açısından kutsal kabul edilen Kudüs'ün ortaya çıkışı, Kudüs coğrafyası, Kudüs'te bulunan dinsel mekânlar ve VII. yüzyılın ilk yarısına kadar Kudüs'ün tarihi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Kronolojik olarak ilk döneminden VII. yüzyıla kadar hangi devletlerin Kudüs'e hükmettikleri konusu incelenecektir. Çalışmanın ana eksenini oluşturan VII. yüzyılın ilk yarısı ise daha detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

Kudüs, içerdği dinî değerler ve mekânlar açısından üç din tarafından kutsal kabul edilen bir şehirdir. Sahip olduğu bu özellik dolayısıyla benzeri bulunmayan özel bir konuma sahiptir. Farklı medeniyetlerin hükmetmesiyle Kudüs'te dinî, mimari, kültürel ve sanatsal açıdan zengin bir mozaik oluşmuş, tarihsel süreçte semavi dinler açısından önemli eserler ortaya çıkmıştır. Kutsal mekânların ortaya çıkışıyla meydana gelen Kudüs kimliği, insanların bölgeye ilgi ve yönelimlerine yol açmıştır. Oluşan dinî kimliği sebebiyle semavi din mensuplarının Kudüs'le ilgilendikleri ve Kudüs'e yöneldikleri görülmektedir. Hem bu özelliği hem de geçiş yolları üzerindeki konumu nedeniyle farklı devlet ve imparatorlukların egemenliğine giren Kudüs defalarca işgal ve yıkım yaşamaktan kurtulamamıştır. Dinî değeri sebebiyle devletler ve siyasal iktidarlar tarafından ilgi gören Kudüs şehri, kutsal kabul edildiği semavi dinlere inananlar tarafından kıymetli bulunmaktadır.

Farklı din mensuplarınca kutsal kabul edilmesi, kutsal kabul eden din mensuplarınca bir diğer dinî gruba üstünlük kurma alanı olarak görülmüş, bu durum tarihsel süreç içerisinde Kudüs ve çevresinde pek çok mücadelenin ve yıkımın yaşanmasına zemin oluşturmuştur. Kudüs hem dinî özellikleri hem de coğrafi konumu dolayısıyla dönemin devletlerinin hâkim olmak istedikleri bir coğrafya olmuştur. Tarihî süreç

içinde Mısırlılar ile Babilliler, Mısırlılar ile Asurlular, Mısırlılar ile Hititliler, Mısırlılar ile Persler, Büyük İskender ile Mısır, Ptolemaioslar ile Seleukoslar, Romalılar ile Sasaniler, Romalılar ile Müslümanlar arasında yaşanan mücadelelerden etkilenen Kudüs, bazı dönemlerde mücadeleye sebep teşkil etmiştir. Çalışmanın odağında yer alan VII. yüzyılın ilk yarısına ait Kudüs tarihi, farklı medeniyetlerin eşzamanlı hâkimiyet arayışlarının kesiştiği ve bu yönüyle benzeri görülmemiş bir süreci temsil etmektedir. Kudüs, kutsal kabul edilmesi nedeniyle birden fazla dini ilgilendirmekte ve bu durum, şehrin yönetiminde çoğu zaman sorun yaşanma potansiyeli taşımaktadır. Kudüs'ü kutsal kabul eden farklı dinlere bağlı insan topluluklarının dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Kudüs'te sosyal, siyasi açıdan huzur, barışın temin edilme veya edilememesi Kudüs'ün dinî etnik, kültürel, coğrafi nitelikleri nedeniyle birden fazla millet ve devleti ilgilendirebilmektedir. Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, Kudüs'e dair çalışmaların literatürde geniş bir yer tutması kaçınılmazdır.

Kudüs üzerine din, tarih, dinler tarihi ve siyaset gibi pek çok alanda çalışmalar yapılmıştır. Ancak, farklı dinlere mensup toplulukların Kudüs'te dinî, siyasi, sosyal ve askerî düzlemde sergiledikleri uygulamaları karşılaştırmalı olarak ele alan araştırmaların eksik olduğu görülmektedir.

Çalışmanın konusu olan VII. yüzyılın ilk yarısına tekabül eden kısa dönemde Kudüs'te hükmeden dört dine mensup milletlerin günümüzde (hem din hem de bu dinlere mensup devletler bağlamında) varlığı bu dönemin önemini artırmaktadır. Söz konusu dinlerin ve bu dinlere mensup milletlerin Kudüs'e ilgilerinin devam ettiği ve edebileceği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle savaş ve işgaller açısından Kudüs tarihinin en hareketli dönemi olan VII. yüzyılın ilk yarısı incelemeye tabi tutulmuştur. Farklı ırk, devlet ve dinlere mensup toplulukların yalnızca 24 yıl içinde Kudüs'ü ardı ardına ele geçirip yönetmiş olmaları, çalışmanın amacına uygun biçimde, özgünlüğüyle öne çıkan eşsiz bir dönem olarak görülmektedir. Bu yönüyle, herhangi bir dönemde Kudüs'ü yöneten devletler, bu devletlerin mensup olduğu din(ler) ve ortaya koydukları uygulamaların incelenmesi ile şehrin çeyrek asır içinde dört farklı dine mensup devletler tarafından yönetildiği dönemin incelenmesi arasında belirgin farklar bulunmaktadır.

Bu çalışma, VII. yüzyılın ilk yarısının incelenmesiyle Kudüs'ün tarihte nasıl yönetildiği ve gelecekte nasıl yönetilebileceği hakkındaki boşluğun doldurulması ve

bu tür çalışmaların yapılmasına öncülük etmek amacını taşımaktadır. Kudüs'te barışın tesisi ve gelecekte ideal bir yönetim şeklinin tercihi hakkında pozitif bir sonuca ulaşma çabası çalışmanın özgünlüğüne işaret etmektedir. Bu bağlamda, bu dönemin incelenmesi ve Kudüs'te nasıl bir yönetim anlayışının uygulandığının ortaya konulması, çalışmanın konusu içinde yer almaktadır.

Tez dört bölümden oluşacaktır

Birinci bölüm giriş, problem, araştırma yöntemi, amaç, tezin soruları, konunun özgün değeri, tezin sınırlılıkları, hipotez ve varsayımlar, konunun seçilme gerekçesi ile alanda hangi boşluğu dolduracağı ve literatür özetinden oluşacaktır. Bu bölümde genel bir çerçeve çizilecek ve cevap aranacak sorular açık bir biçimde ortaya konulacaktır.

İkinci bölümde Kudüs'ün coğrafi konumu, tarih boyunca aldığı bazı isimler, kutsallık bağlamında semavi dinler açısından taşıdığı değer ve bu dinlerce kutsal kabul edilen mekânlar açıklanacaktır. Böylece, tarih boyunca farklı din mensuplarının Kudüs'e gösterdikleri ilginin nedeni anlaşılacaktır.

Üçüncü bölümde Çalışmanın merkezinde yer alan Kudüs şehrinin ortaya çıkışından VII. yüzyıla kadar olan tarihine değinilecektir. Bu çerçevede, VII. yüzyıla kadar Kudüs'te hüküm süren devletlerin şehre ilişkin tarihsel olayları aktarılacaktır.

Dördüncü bölümde VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs tarihinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesiyle bu dönemde şehre hâkim olan siyasal yapıların Kudüs'ü ele geçirme süreçleri, şehirdeki hâkimiyetleri ve uygulamaları, diğer din mensuplarına ve dinî-mimari mekânlara yönelik sergiledikleri tutumlar ele alınacaktır. Bu dönemdeki uygulamaların dinî referanslarla uyumunu anlamak amacıyla, söz konusu siyasal yapıların bağlı buldukları dinî metinlerin konuya yaklaşımları incelenecek ve teze temel teşkil eden soruların cevaplarını bulmaya yönelik gerekli bilgiler tamamlanacaktır. Elde edilen verilerle VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te hüküm süren siyasal yapıların uygulamalarıyla kendi inanç ilkeleri arasındaki uyum ya da uyumsuzluk ortaya konulacak; böylece tezin amacı doğrultusundaki sorular, ayrıntılı biçimde ve karşılaştırmalı olarak cevaplandırılacaktır.

Sonuç kısmında genel bir değerlendirmeye yer verilecektir. Çalışmada elde edilen bulgulardan yola çıkılarak günümüz şartlarında Kudüs'ün huzurla yönetilmesi hususunda tarihte yapılan hatalardan ders alınıp alınmadığı konusu üzerinde durularak Kudüs'te ideal yönetim model önerisi ile çalışma sonlandırılacaktır.

1.2. Tezin Araştırma Yöntemi

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tarihsel bir konu ve yerin incelenmesi söz konusu olduğundan dönem kaynaklarının incelenmesi tarihsel belgelerin, mektupların ve dokümanların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın doğasına uyumlu olması sebebiyle araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Doküman incelemesi, araştırma yapılan alandaki olgular hakkında elde edilen bulguların analizi sağlanarak bu verilerin araştırmanın problemlerine uygun olarak analiz edilmesinden oluşur.¹ Doküman incelemesi, tarihçi, arkeolog, antropolog, dilbilimci, sosyolog ve psikologların bir kültür veya medeniyetin geçmişine ilişkin özellikleri çalışırken kalıntılardan hareket ederek kullandıkları önemli çalışma yöntemlerinden biridir. Araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı metinlerin analizini kapsayan doküman incelemesiyle elde edilen kalıntıların belirli bir çerçevede ve birbiri ile ilişkilendirilerek ilgili kültür veya medeniyete ilişkin bütüncül bir resim elde etmeye çalışılır.²

Çalışmaya konu tarihsel devrin kaynaklarına erişilmek suretiyle dönemin ve döneme yakın müelliflerin yazdıklarından faydalanılmıştır. Söz konusu dönemde hazırlanmış birinci elden kaynakların bulunmadığı ayrıntılara ulaşmakta konuyla ilgili yakın tarihli kaynaklar kullanılmıştır. Kaynak kitaplar, doktora tezleri, yüksek lisans tezlerinin yanı sıra makaleler, ansiklopedi maddeleri ve gezginlerin aktardıklarına da başvurulmuştur.

Çalışmanın söz konusu aşamalarında ve alt başlıklarında ilgili temel kaynaklara başvurulacaktır. Konu, VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te Roma-Bizans İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu, sınırlı Yahudi egemenliği ve İslam devletinin yönetim sürecini kapsamaktadır. Bu yönüyle birden fazla din ve birden fazla devleti ilgilendirdiği için her bir din ve her bir devlet tarihsel sürecin ilgili diliminde bağımsız bir şekilde değerlendirilecektir. Uygulamaların dinî referanslarla uyumu konusunun

¹ Beytullah Kaya, "Oluşturmacı Yaklaşımına Göre Düzenlenen İlköğretim T. C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğrenmeye Etkisi: Bir Eylem Araştırması" (Yayınlanmamış Doktora Tezi. T. C. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008), 51.

² Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 187,188.

incelenmesinde her bir din ve her bir dinî grup yalnızca kendi uygulamaları itibarıyla değerlendirilecektir. Bu bağlamda her bir devletin/milletin ortaya koyduğu uygulamaların mensup oldukları dinin ölçütlerine uyup uymadığı söz konusu grubun/milletin/devletin kendi dinî literatürlerinin temel kaynağı kabul edilen kitaplar ve metinlerin referanslarıyla tespit edilecektir. Roma-Bizans İmparatorluğu'nun uygulamaları için Kitabı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümü, Sasani İmparatorluğu'nun uygulamaları için kutsal kitapları Avesta, Musevilerin uygulamaları için Eski Ahit, Müslümanların uygulamaları için Kur'ân-ı Kerim referans alınıp objektif bakış açısı korunacak ve yargılama yöntemine gidilmeyecektir. Yalnızca sahaya yansıyan uygulamalar karşılaştırılmaya tabi tutularak dinî referanslara uymakta sergilenen tutarlılık ve tutarsızlıklar tespit edilecektir.

Kutsal metinlerin bir kısmının alınıp bir kısmının alınmamış olması yönündeki muhtemel bir eleştiriye karşı çalışmanın amacının barışın tesisi olduğu hatırlatmasıyla cevap vermek mümkündür. Kudüs şehri ve benzeri etnik ve dinsel çeşitliliğin bulunduğu bir bölgede barışın tesisine yönelik bir amacın barışa aykırı söylemlerle veya savaşla ilgili kriterlerin gündeme getirilmesiyle inşa edilemeyeceği açıktır. Bu nedenle savaşlar başta olmak üzere insanlar arasında yaşanması muhtemel sorunlar konusunda kutsal metinlerde (Tevrat, Avesta, İncil ve Kur'an-ı Kerim) geçen nefsi müdafaa, savaş hukuku itibarıyla savaşmak, mücadeleyi gerekli kılan ve ilgilendiren anlatılar çalışmada dikkate alınmamıştır. Çatışma veya savaşı değerlendiren bir çalışma amaçlanmış olsaydı, örneğin, Tevrat'ın çeşitli yerlerinde geçen şehirdeki tüm yaşayanların veya canlıların öldürülmesi yönündeki emirler gibi kutsal kitaplarda öldürmekten ve savaşmaktan* söz eden pasajlar değerlendirilirdi. Çalışmanın

* *Ancak Allah'ın RABBİN miras olarak sana vermekte olduğu bu kavmların şehirlerinden nefes alan kimseyi sağ bırakmayacaksın; fakat onları, Hititleri ve Amorileri ve Kenânlıları, ve Perizzilileri, ve Hivileri, ve Yebusileri, Allahın RABBİN sana emrettiği gibi tamamen yok edeceksin; Tesniye, 20/16,17; Orduların RABBİ şöyle diyor: Amalekin İsraile yaptığını, Mısırdan çıktığı zaman yolda ona karşı nasıl durduğunu arıyacağım. Şimdi git Amaleki vur ve onların her şeylerini tamamen yok et ve onları esirgeme; ve erkekten kadına, çocuktan emzikte olana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür; I. Samuel, 15/2,3; Ve erkek ve kadın, genç ve ihtiyar, öküz ve koyun ve eşek, şehirde olanların hepsini kılıçtan geçirip tamamen yok ettiler; Yeşu, 6/21; RABDEN başkasına kurban kesen kişi yok edilecektir; Çıkış, 22/20.*

amacından sapmaması için barış, çözüm, uyum, affetme, ötekine yönelik yaklaşım ve uygulamalar gibi pasaj, emir ve kurallar alıntılanmıştır. Bu alıntılar yapılırken savaş ahlakı ve savaşta nelerin yapılıp nelerin yapılmayacağını içeren noktalar referans alınmıştır. Kutsal kitaplardan yapılan alıntılarda barış ve barışa uygun pasajların tercih edilmesiyle hem insanlığın ihtiyaçları ve mutluluğuna hem de dinlerin misyonuna uygun bir yaklaşım amaçlanmıştır.

Verilerin Analizi Çalışmada elde edilen bulgular betimsel ve söylem analiz yöntemleri kullanılarak teze yansıtılmaya çalışılmıştır. Betimsel analiz; nitel araştırmalarda sıklıkla başvurulan, elde edilen verilerin sistematik biçimde çözümlenmesini ve önceden belirlenmiş temalar doğrultusunda yorumlanmasını amaçlayan bir veri analiz yöntemidir. Bu yöntemin temelinde araştırma sürecinde elde edilen ham verilerin araştırma sorularıyla uyumlu olacak şekilde anlamlandırılması ve yapılandırılması yer alır. Betimsel analizde analiz sürecinden önce belirlenmiş temalar ya da kavramsal çerçeveler doğrultusunda veriler gruplanmakta; bu temalara karşılık gelen veriler araştırma bağlamına uygun olarak analiz edilmektedir.

Analiz süreci boyunca araştırmacı, dokümanlardan elde edilen verileri anlam bütünlüğünü bozmayacak şekilde doğrudan alıntılarla sunabilir. Bu doğrudan alıntılar, okuyucunun veriyle doğrudan temas kurmasına olanak sağlayarak analiz sürecinin şeffaflığını ve güvenilirliğini artırır. Betimsel analizde amaç yalnızca verileri betimlemekle sınırlı değildir; aynı zamanda bu betimlemeler üzerinden çıkarımlar yaparak elde edilen bulguları açıklayıcı, yorumlayıcı ve gerekirse karşılaştırmalı bir biçimde sunmaktır.

Bu bağlamda verilerden hareketle belirli neden-sonuç ilişkileri kurulabilir, bu ilişkiler doğrultusunda elde edilen bulgular açıklanarak daha derinlemesine bir anlayış geliştirilebilir. Böylece araştırmacı, ulaşılan bulgular üzerinden ileriye dönük öneriler geliştirebilir ve olası eğilimler hakkında öngörülerde bulunabilir. Betimsel analiz, özellikle eğitim, sosyoloji, psikoloji gibi insan davranışlarını ve toplumsal olguları anlamaya yönelik alanlarda tercih edilen güçlü bir analiz yaklaşımıdır. Bu yöntemin

temel avantajlarından biri, karmaşık ve çok katmanlı nitel verilerin düzenli, anlaşılır ve bilimsel bir formatta sunulmasına olanak sağlamasıdır.³

Söylem analizi, toplumsal, kültürel ve ideolojik yapılarla ilişkili olarak dilin kullanımını inceleyen, bu bağlamda bireylerin ve toplulukların söylemleri aracılığıyla nasıl anlam ürettiğini, kimlik inşa ettiğini ve güç ilişkilerini nasıl yansıttığını ortaya koymayı amaçlayan bir nitel araştırma yöntemidir. Bu analiz türü, yalnızca bireylerin söylediklerini değil, aynı zamanda söyleyiş biçimlerini, bu söylemlerin üretildiği sosyal bağlamları ve söylemlerin altında yatan düşünsel yapıları da dikkate alır. Söylem, burada yalnızca dilsel bir ifade değil, aynı zamanda ideolojilerin, normların, değerlerin ve toplumsal yapının taşıyıcısı olarak değerlendirilir.

Nitel araştırma yöntemleri kapsamında kullanılan söylem analizlerinde, araştırmacıların temel hedeflerinden biri, kaynaklardan ulaşılan verilerdeki duygu, düşünce, tutum ve inançlarını çözümleyerek bu ifadelerin toplumsal karşılıklarını anlamlandırmaktır. Bu süreçte elde edilen veriler, yalnızca içerik düzeyinde değil; aynı zamanda dilin yapısal özellikleri, sözcük seçimleri, vurgu biçimleri, tekrarlar ve metaforlar gibi söylemsel unsurlar üzerinden de analiz edilir. Böylece, yüzeydeki ifadelerin ardında yatan anlam katmanlarına ulaşmak ve bireylerin dil yoluyla nasıl bir gerçeklik inşa ettiğini çözümlmek mümkün hale gelir.

Söylem analizinin en belirgin özelliklerinden biri, dili yalnızca nötr bir iletişim aracı olarak değil; toplumsal ilişkilerin, güç dinamiklerinin ve ideolojik yapıların bir aracı olarak ele almasıdır. Bu nedenle söylem analizleri, bireysel ifadelerin arkasındaki kolektif düşünsel yapıları ve bu yapıların toplumsal işleyişe nasıl katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmada etkili bir yöntem sunar. Bu yöntem duygu ve düşüncelerin söylemsel düzlemde nasıl ifadeye dönüştürüldüğünü ortaya koyar.⁴

Son yıllarda özellikle sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda söylem analizinin kullanımı belirgin biçimde artmıştır. Bu artışın temel nedenlerinden biri, söylem

³ Kaya, *Oluşturmacı Yaklaşımına Göre Düzenlenen İlköğretim T. C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğrenmeye Etkisi: Bir Eylem Araştırması*, s. 55; Ali Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 224.

⁴ Kaya, *Oluşturmacı Yaklaşımına Göre Düzenlenen İlköğretim T. C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğrenmeye Etkisi: Bir Eylem Araştırması*, s. 56, 57.

analizinin sosyal gerçekliği tek boyutlu değil, çok katmanlı bir biçimde ele alabilmesi ve bireysel anlatıları toplumsal yapılarla ilişkilendirebilmesidir. Sosyal bilimlerin doğası gereği, bireysel deneyimlerin arkasındaki toplumsal anlamları sorgulamak ve bu anlamların dil aracılığıyla nasıl inşa edildiğini çözümlemek, araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda söylem analizi, yalnızca mevcut verilerin incelenmesi değil; aynı zamanda yeni sorular üretme, eleştirel düşünme ve alternatif bakış açıları geliştirme süreçlerine de katkı sağlayan güçlü bir yöntemsel araçtır.

Çalışmada elde edilen dokümanlar, söylem analizi ve betimsel analiz yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Bu bağlamda, Eski Ahit (Tevrat/Tanah), Yeni Ahit (İncil), Avesta ve Kur'an-ı Kerim'den konuyla ilgili bölümler söylem analizi kapsamında değerlendirilmiştir. Döneme ait ve döneme yakın eserler ise betimsel analiz yöntemiyle ele alınarak çalışmaya yansıtılmıştır.

1.3. Problem

Tarihsel olaylar; bugüne ışık tutan, iyi bir geleceğin kurulmasında faydalanılması gereken tecrübelerdir. Bu tecrübeler edinilirken insanlığın ödediği kimi bedellerin tekrar ödenmemesi, aynı hatalara düşülmemesi veya insanlık için daha iyi bir seviyenin elde edilebilmesi amacıyla çaba gösterilmelidir. Bazı bölgeler, insanlık açısından tarih boyunca farklı bir öneme sahip olmuştur. Bu bölgeler; toprak verimliliği, savunmaya uygun bir konumda bulunması, yer altı madenlerine sahip olması, yol ve ticaret güzergâhında bulunması, iklimi, deniz kıyısında bulunması, akarsu veya nehirlere yakın olması, ticari açıdan öneme sahip olması gibi değerler taşıyabilmektedir. Jeopolitik, siyasi, askerî ve ekonomik özellikler bazı bölgelere günümüzde olduğu gibi tarihte de ilgi gösterilmesine zemin hazırlamıştır. Anılan özelliklerden bazılarını, eski çağlarda kurulmuş ve günümüzde yaşamsal varlığını sürdürmekte olan birçok yerleşim yerinde belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Savunmaya uygun bir konumda olması açısından yüksek bölgelere kurulan şehirler, verimli toprakların çevresinde genellikle bir yerleşim yerinin bulunması, akarsu veya nehirlere yakın kurulan yerleşimler, ticaret temelli İpek Yolu üzerinde bulunan şehirler, deniz kıyılarında kurulan şehirler bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda, insanların coğrafi bölgenin sunduğu avantajlardan azami düzeyde yararlanma isteği ve buna yönelik tercihlerde bulunmaları doğal ve isabetli bir

durumdur. Bölgeler ve mekânlar, sahip oldukları fiziki, coğrafi, stratejik, iktisadi ve siyasi özellikler sayesinde tarih boyunca devletlerin ve milletlerin ilgisini çekmiştir. Ancak dinî açıdan önemli mekânlar, bu tür özelliklerden birini taşımasa da doğrudan ilgi merkezi olmuştur. Hatta bu nedenle daha önce bu mekânlarda bulunmayan ekonomik, siyasi ve stratejik birtakım özellikler süreç içinde oluşmuştur. Söz konusu özelliklerin yanı sıra dinî değerinin bulunması bazı bölgelere özel bir önem kazandırmıştır. Kutsal olarak Budistler için Buda'nın doğduğu Lumbini, aydınlanmaya ulaştığı Bodhi Gaya, ilk vaazını verdiği Samath ve öldüğü Kushinagar;⁵ Hindular için Ganj Nehri ile Meru Dağı;⁶ Sihler için Amristar'daki Altın Tapınak;⁷ Mecusiler için, İranviç, Hara (Elburz) Dağı;⁸ Bahailer için hac mekânı olarak kabul edilen Bâb Mirza'nın doğum yeri Şiraz ve hapsedildiği yerler ile Bahâullâh'ın Bağdat'ta kaldığı ev;⁹ Yezidiler için Musul'a yakın Lâleş;¹⁰ Şia mezhebi için Necef ve

⁵ Günay Tümer, “Budizm”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/357; Ali İhsan Yitik, *Yaşayan Dünya Dinleri/Hinduizm*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 18/335-337.

⁶ Yitik, “Yaşayan Dünya Dinleri (Hinduizm)”, 303; Kürşat Demirci, “*Hinduizm*”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/113; Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu, (İstanbul: Varlık Yayınları, t./y.), 49,61,62.

⁷ Erdem Sargon, “Amristar” *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/97; Şinasi Gündüz, “*Sih Dini*”, *Yaşayan Dünya Dinleri*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 375, 381.

⁸ Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 476; Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 40,198,222; Bkz. Meçin, s. 40, dipnot no: 136.

⁹ Ethem Ruhi Fıglalı, “Bahâilik”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/465; İsmail Karagöz, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 53; Mustafa Öz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 463.

¹⁰ Ahmet Taşgın, “Yezîdiyye” *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/526; Karagöz, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 698; Ahmet Turan, “Yezidiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. I, S. I, (1986): 188,199.

Kerbela¹¹ gibi mekânlar bu tür yerlere örnek olarak verilebilir. Yahudiler için Kudüs,¹² Sina Yarımadası'ndaki Tuva Vadisi ve Tur-i Sina Dağı;¹³ Hristiyanlar için Kudüs,¹⁴ Beytülahm,¹⁵ Nasıra,¹⁶ Vatikan,¹⁷ Deyrul Za'faran Manastırı,¹⁸ Efes-Bülbüldağı,¹⁹

¹¹ Mustafa Öz, "Necf", (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 486,487; Mustafa Öz, "Kerbela", (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/271.

¹² Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, (İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010), 93; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/207; Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 99.

¹³ Çıkış, 3/1-6; Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002), 608,609.

¹⁴ İbraniler, 12/22-24; Galatyalılar, 4/26; Vahiy, 21/2; Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/351.

¹⁵ Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/87.

¹⁶ Mahmut Aydın, "Nâsıra", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/398.

¹⁷ Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *DİA*. (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2012), 42/564.

¹⁸ Hatice Kübra Uygur, "Kültürel Doku İçinde Mardin Süryanilerinin Kutsal Mekân Efsaneleri" (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) 3; Adnan Alkan, "İnanç Turizmi Açısından Deyrulzafaran Manastırı ve Ziyaretçi Profili Üzerine Bir İnceleme", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 4. S. 2, (2020): 1056-1057; Abdülkadir Güler, *Mardin Folkloru Gelenekler-Görenekler*. (Ankara: Marev Ankara Şubesi Kültür Yayınları, 1998), 195.

¹⁹ Feridun Emecen, "Efes", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/227; Orhan Seyfi Yücedürk, "Bülbüldağı", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/487; Ömer faruk Harman, "Hac", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/385.

Tarsus,²⁰ Antakya,²¹ Müslümanlar için Mekke,²² Medine²³ ve Kudüs²⁴ gibi mekânlar düşünülebilir. Tarihte bunlara benzer çok sayıda kutsal alan, tapınak ve mekân olsa da günümüzde birçok insan tarafından hâlâ kutsal sayılan mekânlardan bazıları burada örnek olarak verilmiştir.

Dinî bölgelerin her biri, genellikle farklı din ve milletler açısından önem taşısa da Kudüs, üç semavi dinin kutsal gördüğü bir şehirdir. İlahi vahye dayandığı için semavi kabul edilen Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık olmak üzere toplam üç din bulunmaktadır.²⁵ Kudüs, bu semavi dinler açısından inanç esaslı birtakım özellikler taşımakta ve bu nedenle kutsal kabul edilmektedir. Üç semavi din açısından farklı bağlamalarda da olsa kutsal kabul edilmesi Kudüs şehrine özgü bir durumdur.

²⁰ Münir Yıldırım, “Tarsus’un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi*, C. 6, S. 2 (2006): 114.

²¹ Harman, “Hac”, *DİA*. 14/385.

²² Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke, Mekke Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 50; Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı. “Medine”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/555,556.

²³ Bozkurt ve Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*. 28/305; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/317.

²⁴ İsrâ, 1; Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323; Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksa”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268; Bazı mekânlar Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından da kutsal kabul edilmektedir. Bu duruma örnek olarak, Kudüs başta olmak üzere Mescid-i Aksa, el-Halil Camii, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Yusuf ve eşlerinin kabirleri, Kudüs’teki Hz. Davud’un kabri, Beytülahm’da bulunan Hz. Yakup’un eşi ve Hz. Yusuf’un annesi Rahel’in kabri, Samuel Peygamber’in kabri, Tuva Vadisi, Tur-i Sina Dağı ve Zeytin Dağı gibi mekânlar gösterilebilir; Nehemya, 11/18; Mezmurlar, 46/4; Vahiy, 21/1-21; İbraniler, 12/22-24; Galatyalılar, 4/26; Vahiy, 21/2; İsrâ, 1; Enbiya, 71; Maide, 21; Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 360; Sina Dağı için, Çıkış, 3/2-5.

²⁵ Günay Tümer, “Din”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/318; Hüseyin Algül, vd., *İlmihal C. I, İman ve İbadetler*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 12; İsmail Taşpınar, *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 51; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın, t.y.), 9.

Kutsallığının yanı sıra dünya tarihi dikkate alındığında büyük devletlerin/medeniyetlerin Kudüs'e yöneldiği ve Kudüs'le ilgilendiği görülmektedir. Dinî değeri sebebiyle devletler ve siyasal iktidarlar tarafından ilgi gösterilen Kudüs şehri, insanlar tarafından da oldukça değerli bulunmaktadır. Kudüs'ün dinî değerinin yanı sıra tarihî değeri, stratejik konumu, iklimi, yakınında su kaynağının bulunması gibi özellikler ise şehirleşme açısından mekânın cazibesinin artmasına zemin oluşturmuştur.²⁶

Savaş, barış, mücadele, felaket, imar gibi tarihsel olaylar bir mekânda gerçekleşmektedir. Farklı olaylara beşiklik eden bazı özel mekânlar taşıdıkları ve temsil ettikleri değerler sebebiyle olayların gelişimine yön verebilmekte, kimi zaman ise olaylar bu özel mekânlarla doğrudan bağlantılı olabilmektedir. Olayların gelişimine yön vermesi bakımından işgal veya ele geçirilme süreçlerinde kutsal mekânlara yönelik olumlu/olumsuz girişimlere örnek olarak Haçlı Seferleri verilebilir. Haçlı Seferleri yaklaşık iki asır sürmüş, birden fazla din, mezhep ve millet ve devleti ilgilendirmiş, milyonlarca kilometrekarelik bir alanı etkilemiştir. Bu seferlerin gerekçesi olarak gösterilen Kudüs, Haçlılar tarafından 15 Temmuz 1099 Cuma günü ele geçirilmiştir.²⁷ Müslümanlar tarafından fethedilme süreci, bölgedeki Haçlı varlığına karşı verilen mücadele ve sürdürülmeye çalışılan Haçlı Seferleri doğrudan Kudüs ile ilgilidir. Bu noktada dünya tarihi açısından bu denli önemli bir olayın Kudüs'ten bağımsız okunma ve anlaşılma imkânı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kimi olayların kimi mekânlardan bağımsız düşünülemediği görülmektedir.

Kudüs, farklı dinler açısından değer taşıdığı için farklı dinlere inanan kesimlerce ilgi görmüştür. Kudüs, üç ayrı din açısından farklı ve ortak noktalarda kutsal mekân ve alanlara ev sahipliği yapmaktadır. Bu açıdan Kudüs, inançlar ve kutsal mekânlar açısından mozaik bir yapıya sahiptir. Mozaik yapısı Kudüs'ü farklı ve kıymetli kıldığı gibi uğrunda mücadelelere de zemin hazırlamıştır. Farklı millet ve farklı din

²⁶ شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد، 24; محمد علي البار القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ. (دمشق: دار القلم، ٢٠١٧) ²⁷ Eldar Hasanoğlu ve Nuh Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023) , 38-42.

²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça vd., (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), C. VIII., 419; Ephrem-İsa Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, çev. Mustafa Aslan, (İstanbul: Doz Yayınları, 2009), 180.

mensuplarınca Kudüs'e sahip olma mücadelesi ortaya konulmuş, Kudüs'e sahip olanlar tarafından ise farklı dinlere ait kutsal mekânların korunması sorunların en önemli kısmını oluşturmuştur. Tarihsel süreç içinde mozaik özelliğiyle Kudüs'ün bazı kutsal mekânlarının bazı dönemlerde korunamamış ve saygı görmemiş/gösterilmemiş olması hem bu sorunu hem de bu konunun önemini ortaya koymaktadır.

Kudüs gibi çok dinli, çokkültürlü ve farklı etnik yapılardan oluşan mekânların geçmişte olduğu gibi günümüzde de sorunlara, savaşlara, yıkımlara maruz kaldığı ve huzurlu bir yaşam ortamının sağlanamadığı gerçeği, sorunun en önemli kısmıdır. Bu mekânlar bazen çatışma ve ihtilaflar bahane edilerek âdeta sorun üretme maksadıyla bir fırsat alanı gibi kullanılabilir. * Kudüs konusunda ilahiyat, tarih, siyaset gibi farklı alanlarda oldukça fazla çalışma yapıldığı görülmektedir. Ancak Kudüs'ün farklı dine mensup milletlerce nasıl yönetildiğine ilişkin olarak, bu milletlerin uygulamalarının karşılaştırılmalı biçimde ele alındığı çalışmaların yetersizliği, alandaki önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Kudüs'ün farklı din ve kültürlerden oluşan millet-devletlerce yönetildiği süreçlerde hangi devlet ve hangi dine mensup gruplarca nasıl yönetildiği, hangi topluluğun olumlu veya olumsuz bir yönetim sergilediği çalışmanın amacına ulaşabilmek için cevabı aranan soruyu oluşturmaktadır. Çokkültürlü bir mekân olan Kudüs'ün bu niteliğinin korunup korunamaması durumunun (tek başına yapılacak) dinsel, siyasi, coğrafi, iktisadi ve etnik çalışmalar konusundan daha önemli olduğu düşünülmektedir. Zira çokkültürlülüğü ve mozaik yapısı korunmadığı takdirde Kudüs, sahip olduğu en büyük değeri kaybetmekle yüz yüze kalabilecektir. Çokkültürlülüğünün korunması için öncelikle Kudüs'ün bilinmesi, Kudüs farkındalığının Kudüs'ün taşıdığı değerlere bağlı biçimde oluşturulması gerektiği; bu bilinçle Kudüs'e sahip olunması, Kudüs'ün korunması ve Kudüs gibi mekânların mozaik yapılarının muhafaza edilmesi ve hatta ihtiyaç varsa benzer mozaik alanların üretilmesi üzerinde durulmalıdır. Aksi hâlde

* Kırım Savaşı ve Haçlı Seferleri kutsal topraklar bahanesiyle gerçekleştirilmiştir. Haçlı Seferleri için bkz. Işın Demirkent, "Haçlılar" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525,526; 1847'de Beytülahm (Doğuş) Kilisesinden çalınan gümüş yıldız, Kırım savaşının çıkmasının sebeplerindedir. Abdurrahman Küçük, "Beytülahm" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88; Kezban Acar, "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *Bilig*. S. 88, (2019): 113-119.

kendine özgü niteliklerinin korunamaması ve tahrip edilmesi nedeniyle Kudüs'ü Kudüs yapan özelliklerin yok edilmesi sonucunda ismi aynı kalsa da taşıdığı değerler bağlamında Kudüs, kendisi olmaktan çıkacaktır.

Kudüs; tarihsel, siyasal, jeopolitik konumunun yanı sıra semavi dinler açısından taşıdığı değer dikkate alındığında Dünya'da benzeri olmayan özgünlüğe sahip bir şehirdir. Farklı dinler açısından kutsal olan bir mekânın idaresinin zorluğu günümüzde de görülmektedir. Bu bağlamda Kudüs, tarihî süreç içinde sürekli hem ilgi görmüş hem saldırı ve savaşlara sahne olmuştur. Böyle bir şehrin ele geçirilmesinin zorluğunun yanı sıra bu şehri elde tutmanın zorluğu da dikkatlerden kaçmamalıdır. Bunlardan daha önemli olanı ise şehrin taşıdığı özelliklere uygun bir şekilde yönetilmesi veya yönetilememesi konusudur. Farklı din ve milletler açısından değerler içeren Kudüs ve Kudüs benzeri mekânların barış ve huzur içinde yönetilebilmesi konusu çalışmanın problem kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamındaki tarihsel periyotta Kudüs'ü ele geçiren her bir grubun diğer bir gruba ve diğer grupların kutsal alanlarına karşı sergilediği tutum çalışmanın sorularına cevap oluşturmaktadır.

1.4. Tezin Temel Soruları

Çalışma kapsamına giren tarihsel süreçte Bizans, Sasani, Musevi topluluklar ve kuruluşunun ilk dönemlerindeki İslam devleti tarafından Kudüs'te ortaya konulan dini ve siyasi uygulamalar incelenecektir. Bu uygulamaların, söz konusu aktörlerin kendi dini ölçütleriyle ne derece örtüştüğü sorusuna cevap aranacaktır.

1.5. Tezin Amacı

Bu çalışma, VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te hâkim olan medeniyetler ve bunların uygulamaları üzerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda burada hâkimiyet kuran medeniyetlerin uygulamalarının kendi inanç sistemleriyle örtüşüp örtüşmediği incelenecektir. Ayrıca VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs şehrinin siyasi, askerî, coğrafi ve dinî bağlamda incelenmesi amaçlanmaktadır. Kudüs'te hükmederken Yahudilerin uygulamalarının Yahudi dini ölçütleriyle, Mecusilerin uygulamalarının Mecusi dini ölçütleriyle, Hristiyanların uygulamalarının Hristiyan dini ölçütleriyle ve Müslümanların uygulamalarının İslam inanç ölçütleriyle uyumu incelenecektir.

Etnik ve dinsel açıdan zengin bir yapıya sahip Kudüs'ün farklı din ve milletler tarafından nasıl yönetildiğini, savaşların ve yönetim değişikliklerinin yaşandığı 614-638 yılları arasındaki tarihsel dönemde Kudüs'te devletlerin/medeniyetlerin/dinlerin barışı sağlamak, insanların huzurunu korumak ve dinî mekânlara saygılı olmak hususunda ortaya koydukları uygulamaların neler olduğunu tespit etmek ve bu uygulamaları karşılaştırmak çalışmanın bulguları açısından zengin veriler sağlayacaktır. “VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Dört Farklı Medeniyetin Uygulamaları” başlığındaki tezde söz konusu periyodun seçilmesinde VII. yüzyılın ilk yarısında 614 ile 638 yılları arasındaki 24 yıllık süreçte Hristiyan Bizans, Musevi Yahudiler, Mecusi Sasaniler ve Müslümanların Kudüs'te hâkimiyet kurmuş olmaları etkili olmuştur. Özel bir öneme sahip Kudüs; Yahudilikte Yeruselayim,²⁸ Hristiyanlıkta Yerusalam²⁹ ve İslamiyet'te (başka isimlerinin yanı sıra) Dârusselâm olarak adlandırılmıştır.³⁰ Üç semavi dinin Kudüs için kullandığı isimlerden birinin anlamı “selam diyarı, barış yurdu” olarak kabul edilmesine rağmen şehir genellikle mücadelelere, kıyımlara, yıkımlara ve savaşlara sahne olmuştur. Hükmedenler tarafından Kudüs'te ortaya konulan uygulamalarla insanlık adına neler yapıldığı tarihsel verilerle tespit edilecektir.

1.6. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Çalışmanın konusu olan Kudüs şehri, taşıdığı özelliklerden dolayı birden fazla başlıkta değerini koruyarak gündemdeki varlığını sürdürmektedir. Arkeolojiden mimariye, sanat tarihinden siyasete, vakıflardan dinler tarihine kadar birçok başlıkta Kudüs konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bereketli Hilal bölgesinde bulunan Kudüs; çevresindeki toprakların verimliliği, şehrin yakınlarında (Silvan) su pınarının

²⁸ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III. (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002), 781.

²⁹ Eldar Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020), 45.

³⁰ İKT Kudüs Komitesi, *Kudüs Tarihi Belge*. çev. Acar Tanlak, (Jeddah: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs komitesi, 1988), 19; Kudüs'ün isimleri için bkz. Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 11, S. 2 (2001): 305-312. Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 45.

bulunması ve semavi dinler açısından kutsal kabul edilmesi gibi özellikler nedeniyle farklı devlet, millet ve dinlere mensup insanların dikkatini çekmiştir. Dünya siyaset tarihinde önemli olduğu kadar semavi dinler açısından da kutsal kabul edildiğinden Kudüs, özgün bir değere sahiptir.

Bu coğrafyada Kudüs yakınındaki Eriha şehri, arkeolojik açıdan önemli kalıntılara sahiptir.³¹ Kudüs'ün doğusunda, Eriha şehrinin güneyinde yer alan Ölü Deniz bölgesi, jeolojik açıdan dünyanın rakım bakımından en alçak noktasını oluşturmaktadır.³² Ölü Deniz çukurunun kuzeyindeki bölge, rakımından ve coğrafi konumundan dolayı dünyada kendine özgü bir bölgedir ve verimli Şeria-Ürdün Vadisi iklimine sahiptir.³³ Kudüs'ün yakın güneyinde bulunan (Arapça النقب Al-Nakab) Necef Çölü³⁴ de bu bölgede anılması gereken önemli bir yerdir. İnsanlığın tarih boyunca Filistin coğrafyasında ulaşım, savaş ve ticaret için kullandığı kuzey-güney istikametindeki yollardan biri Kudüs'ün yakın doğusundan, bir diğeri ise yakın batısından geçmektedir.³⁵ Çevresinde bulunan ve sahip olduğu özelliklerden dolayı farklı bilim dallarının dikkatini çeken bu mekânların içinde en çok ilgiyi Kudüs'ün gördüğünü söylemek mümkündür.

Birden fazla din açısından kutsal olan Kudüs, dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ve bu dinlere inanan birçok millet ve devlet açısından önemli bir bölgedir. Günümüzde de Kudüs hakkında medyanın yanı sıra dinî, siyasi, sosyal, askerî alanda akademik ve akademi dışı olacak şekilde ulusal ve uluslararası pek çok çalışma yapılmaktadır. Farklı dinler açısından kutsal kabul edilmesinden dolayı paylaşılamayan ve genellikle

³¹ M. Lütfullah Karaman, "Filistin", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/89.

³² Cemalettin Şahin, "Ürdün", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/353; Mustafa L. Bilge, "Lut Gölü", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/230.

³³ Karaman, "Filistin", *DİA*. 13/89; Şahin, "Ürdün", *DİA*. 13/353.

³⁴ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 16; Karaman, "Filistin", *DİA*. 13/89.

³⁵ عارف العارف، المفصل في تاريخ القدس. (عمان: دار الفارس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٧) 40; Rick Griffith, *Bible Geography Singapore Bible College*. (? : ?, 2005), 36,44,54; Moshe Ficher, Isaac Benjamin and Roll Israel, *The Jaffa-Jerusalem Road*, (Oxford: BAR International Series, 1996), 95; Bkz. İsmâil Râci el-Fâruki ve Luis Lâma el-Fâruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroğlu ve Zerrin Kibaroğlu (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999), 46'daki Harita.

doğru yönetilmediği görülen Kudüs'ün daha doğru yönetilmesi hususunda çalışmalarla yeterince odaklanılmaması aslında süregelen sorunlara yeterince çözüm aranmadığını göstermektedir.

Çalışmada her ne kadar Kudüs'ün VII. yüzyılın ilk yarısı incelenecek olsa da şehir, bu tarihsel sürecin öncesinde, sonrasında ve günümüzde de önemli olaylara ev sahipliği yapmış veya bu olaylara gerekçe olarak gösterilmiştir. Kudüs, teze konu olan ve kısa sayılabilecek tarihî bir süreçte her biri farklı dine mensup dört siyasal yönetimin egemenliğine girmiştir. Tarihî süreçte incelemeye tabi tutulacak dört farklı dine mensup devletin mirasçılarının günümüzde dünya siyaset arenasında aktif bir şekilde bulunuyor olması çalışmanın özgün kısmını güçlendirmektedir. Dinî, siyasi ve askerî açıdan dört ayrı egemenlik devresinin incelenerek ortaya konulan uygulamaların karşılaştırılacak olması çalışmanın özgün kısımlarındandır. Tarihteki bir devri incelemek suretiyle elde edilecek bulguların ışığında, günümüzde de çekişmelere sahne olan Kudüs'ün yönetimi konusunda ders alınıp alınmadığı sonucuna yönelik tahlil, çalışmanın özgün bir başka kısmını oluşturmaktadır. Daha erken devirlerde de birçok krize ev sahipliği yapmasına rağmen Kudüs'ün çalışmaya konu olan tarihsel süreci VII. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu yönüyle yaklaşık on dört asır geçmesine rağmen konunun Kudüs özelinde azalmayan değeri ve günümüz siyaseti itibarıyla oluşan tablonun insanlığa getirdiği yıkıcı etki tezin özgün bir başka kısmını oluşturmaktadır. Tüm değerlendirmelerin sonucuna günümüzde var olan olumsuz tablo eklendikten sonra Kudüs gibi değerli bir şehrin huzur ve barışının temini yönündeki öneriler de tezin özgün kısımlarındandır. Kudüs konusunda farklı başlıklarda çalışmalar yapılmışsa da (VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 arası) 24 yıl gibi kısa bir dönemde dört farklı din mensubu millet, devlet ve medeniyet tarafından yönetilen şehrin, yöneten dört farklı topluluğun uygulamalarını siyasal ve dinsel anlamda karşılaştıran bir çalışmanın bulunmayışı tezin özgünlüğünü göstermektedir.

1.7. Tezin Sınırlılıkları

Çalışmanın konusu gereği zengin ve köklü bir geçmişe sahip Kudüs, yalnızca VII. yüzyılın ilk yarısı içinde incelenmiştir. Daha çok siyasi ve askerî gelişmelerin değerlendirildiği bu süreçte sosyal açıdan Kudüs'te nelerin yaşandığı konusunda yapılacak daha detaylı inceleme ve çalışmalar alana katkı açısından önemlidir. Söz

konusu dönemde 24 yıl içinde dört farklı din mensubu olan dört farklı millet-devlet tarafından ele geçirilerek yönetilmiş olması araştırma ve araştırmadan çıkarılacak sonuçlar açısından önemli bir avantaj sağlasa da Kudüs'ün daha önce ve daha sonraki dönemleri de incelemeye tabi tutulmalıdır. Bu bağlamda, tarihsel süreç boyunca savaş ve barış dönemlerinde Kudüs'te ortaya konulan uygulamalardan elde edilecek bilgi ve bulgular, daha geniş ve derinlemesine muhakemelere imkân tanıyarak insanlığın yararına daha doğru ve isabetli sonuçların ortaya konulmasına zemin hazırlayacaktır.

Medeniyet tarihi üzerine yapılan çalışmaların gerçekleştirilebilmesi için pek çok medeniyetin tarihinin ve dilinin bilinmesi, ortaya çıkarılacak bilgilerin akademik tutarlılığı açısından önemlidir. Bu çalışma Bizans, Sasani, Musevi ve Müslümanların tarihi ve Kudüs uygulamaları üzerine odaklandığı için bu medeniyetlerin kullandıkları dillerin bilinmesi çalışmanın yürütülmesini kolaylaştıracaktır. Araştırmacı, bu dillerden yalnızca Arapçayı iyi derecede bilmektedir. Diğer dilleri yeterli seviyede bilmemesi çalışmanın sınırlılıklarındandır. Araştırmacı döneme ait kaynaklara ulaşmak amacıyla Azerbaycan Millî Kütüphanesi (Bakü), Fransa Millî Kütüphanesi, Viyana Üniversitesi, Avusturya Sanat Tarihi Müzesi, Avusturya Ulusal Kütüphanesi, Vatikan, Kahire'deki Mısır Millî Kütüphanesi, Ürdün ve Medine İslâm Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi gibi yerlerde kaynak taraması yapmışsa da döneme ait birçok kaynağa ulaşamadığından bu durum çalışmanın bir diğer sınırlılığı olarak kabul edilebilir. Medeniyetler üzerine yapılan bu tarz çalışmaların çok uzun süreyi kapsaması çalışmanın güvenilirliği açısından önemlidir. Bu çalışmanın doktora düzeyinde olması nedeniyle azami süre kullanılmaya çalışılmış, ancak sürenin yetersizliği çalışmanın bir diğer sınırlılığı olarak değerlendirilmiştir. Kudüs'ü kutsal kabul eden din mensubu milletlerin bu şehirle ilgili Süryanice, Kıptice, Arapça, Ermenice, Gürcüce, Rusça, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi farklı dillerde kaleme alınmış eserler bulunmaktadır. Birçok eserin tercüme edilmiş olması bir imkân olmakla birlikte eserlerin tümüne erişim olasılığı düşüktür. Çalışmayla ilgili Vatikan arşivlerine ulaşmamış olmak da tezin diğer bir sınırlılığıdır

1.8.Hipotez ve Varsayımlar

Bu çalışmada esas itibarıyla dört soruya cevap ve hipotezler ortaya konulacaktır. Hipotezler şunlardır:

1. Kudüs'te VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 yılları arasında askerî ve siyasal egemenlik bağlamında -istisnalar dışında- iyi bir yönetsel örneklik ortaya konulmamıştır.
2. Kudüs'te VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 yılları arasında hüküm süren dört farklı inanca mensup yönetici egemenler tarafından dinî mekânlara saygı ve himaye edici tutum açısından -istisnalar dışında- iyi bir örneklik ortaya konulmamıştır.
3. Kudüs'te VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 yılları arasında hüküm süren dört farklı görüşe mensup yönetici egemenler tarafından ortaya konulan uygulamalar ile inanç gereği sergilenmesi gereken tutum arasında -istisnalar dışında- doğru bir yönetsel örneklik ortaya konulmamıştır.
4. Kudüs'te VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 yılları arasında ortaya konulan uygulamalar ve günümüzde Kudüs'te yaşananlar karşılaştırıldığında insanlık adına ders alınmadığı açık ve kesin bir şekilde görülmektedir.

Yukarıdaki olasılıkların her bir maddesi kendi içinde ayrı ayrı değerlendirilip konuyla ilgili kaynaklara dayanılarak incelenecek ve sonuca ulaşılabilecektir. Çıkan sonuçlar karşılaştırılarak uygulayıcıların uygulamalarının olumlu ve olumsuz yönlerinin tespit edilmesine çalışılacaktır.

1.9. Konunun Seçilme Gerekçesi ile Alanda Hangi Boşluğu Dolduracağı

Üç semavi din açısından tarihî ve dinî değere sahip Kudüs, surlarla çevrili küçük ölçekli bir şehir olmasına rağmen her bir semavi din açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Kudüs; farklı dinleri, devletleri ve milletleri ilgilendirecek özellikler taşıyan bir değere sahiptir. Bu yönüyle ideal bir düzeyde yönetildiğinde veya yönetilmediğinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de dünya çapındaki barışı, siyaseti ve geniş bir coğrafyadaki farklı din ve milletleri olumlu/olumsuz anlamda etkileme güç ve potansiyeline sahiptir. Bu açıdan söz konusu çalışma Kudüs gibi değerli bir şehrin idaresi itibarıyla hem günümüz hem de gelecek açısından insanlığın huzur ve

barışına yönelik katkı ve çözüm önerileri sunması yönüyle tercih edilmiştir. Kudüs hakkında yapılacak benzer çalışmalar ile farklı değerlendirme ve önerilerin yolu açılabilir ve kimi yanlışların sorgulanması, kimi doğruların da tercih edilmesi için gerekli konuların tartışılması sağlanabilecektir.

Bu konunun tercih edilmesinin bir diğer sebebi ise diğer çalışmalarda değinilmeyen bir noktaya dikkat çekilmeye çalışılmasıdır. Kudüs hakkında birçok çalışma yapılmış olsa da dinler tarihi çalışmaları istisna tutulacak olursa genellikle Kudüs ile ilgili çalışmalara tek yönden veya bir din açısından yaklaşıldığı görülmektedir. Birçok çalışmada Kudüs'ün Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'daki yeri hususunda bilgi ve bölümler bulunmakta, hatta Kudüs tarihini konu alan çalışmalarda teze konu tarihsel dönem de işlenmektedir. Ancak ne dinler tarihi ne de tarih çalışmalarında dört farklı dine mensup millet ve devletlerin Kudüs'e sahip olmak ve Kudüs'ü yönetmek konusunda sosyal, siyasi-askerî faaliyetleri ve ortaya koydukları uygulamaların karşılaştırılarak dinî ölçütlerle uyumu konusunun işlenmediği görülmektedir. Bu çalışma, günümüzde aynı mekânda aynı nedenlerle yaşanan sorunlara çözüm önerileri için bir ön çalışma ve yapılacak tamamlayıcı çalışmalara bir ön adım niteliğinde görülmelidir. Bu bağlamda günümüzde devam eden sorunlara cevap hususunda;

- a- Kudüs'ün layıkıyla yönetilip yönetilmediği sorusu ile insanlığın tarihî tecrübelerden ders çıkarıp çıkarmadığı,
- b- Tarihî tecrübelerden hareketle günümüzde ve gelecekte Kudüs'te adalet ve huzuru sağlayabilecek mantık, ilke, uygulama ve ölçütlerin kimler veya hangi taraflarca ortaya konulabileceği sorularının cevabının tamamlayıcı çalışmalara ön adım oluşturması amacıyla bu tez konusu tercih edilmiştir.

VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te hükmeden farklı medeniyetlerin uygulamalarının karşılaştırılması tezin amacını oluşturmaktadır. Bu tez ile tarihsel süreçte ortaya konulan uygulamalardaki hataların günümüzde tekrarlanmaması için yapılması gerekenlere dikkat çekmek çalışmanın bir diğer tercih nedenidir.

Kudüs konusunda literatürde çok sayıda çalışma görmek mümkündür. Genellikle, tarih, siyasi konular, uluslararası hukuk, savaşlar, ihtilaflar, yerleşim yerleri ve yerleşimciler gibi bu topraklara has sorunlar, diğer ülkelerin konuyla ilgili politik tutumları, Filistin-İsrail sorun veya barışı, Türkiye-Filistin ve Türkiye-İsrail ilişkileri, bu topraklardaki kimi şehirler, terör, toplumsal yapı gibi toplumsal konular, tarım,

iktisat, basın-medya, din, semavi dinler, semavi kitaplarda Kudüs, kültür vb. konularda çalışmalar yapılmıştır. Bölgenin ve Kudüs'ün bu kadar rağbet görmesinin sebebi, ilgilendirdiği geniş kitle ve coğrafyanın yanı sıra taşıdığı değer itibarıyla sürekli gündemde bulunmasıdır. Bu kadar ilgiye rağmen sorunların sonlandırılmamış ve sorunlara yönelik tarihsel tecrübelerden faydalanan çözüm odaklı çalışmaların yapılmamış olması literatür açısından önemli bir eksiklik olarak görülmelidir. Çekişmelere neden olan bir bölgenin din temelli bir motivasyona sahip olması, Kudüs ve çevresinin siyasi açıdan da önemli görülmesini sağlamıştır. Yerel ve uluslararası siyasetin çözüm odaklı alanlara tüm kesimleri kuşatacak derecede önem vermemesi, sorunların devamına yol açmakta, bu konudaki çalışmaların eksikliği ise büyük bir boşluğa neden olmaktadır. Bu boşluğun doldurulmasına yönelik adım atmak bu çalışmanın amacıdır.

1.10. Tez Konusuyla İlgili Literatür Özeti

Çalışmanın ana ekseninde farklı dinlere mensup milletlerin Kudüs'teki uygulamalarının incelenecek olması, dinî referansların ve birden fazla devlet ve milletin tarihini ilgili dönem kapsamında dikkate almayı gerekli kılmıştır. Kudüs şehrinin tanınması ve tanıtılmasında semavi dinlerin Kudüs hakkındaki dinî özellikleri ve (şehrin en belirgin özelliği olan) kutsallığı konusunda her bir dinin kendi kaynağı dikkate alınmıştır. Kudüs şehri hakkında hem ulusal hem de uluslararası literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Ayrıca Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edildiğinden dünyanın farklı bölgelerinden farklı milletler ve farklı dinlere mensup araştırmacı, tarihçi ve bilim insanları tarafından Kudüs, çalışmalara konu edilmiştir. Ortaya konulan çalışmalarda dinî hassasiyetlerin yanında siyasal, kültürel, millî ve ulusal bağlamda Kudüs'e yönelik ilgi dikkat çekmektedir.

Tez, amacı itibarıyla siyasal egemenlik bağlamında Roma-Bizans, Sasani ve henüz kuruluşunun ilk dönemlerinde olan İslam Devleti'ni de ilgilendirmektedir. Bu çerçevede Bizans-Sasani ve İslam-Bizans mücadeleleri çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla yalnızca bu üç devlete dair eser ve çalışmalara değil, aynı zamanda söz konusu devletlerle birlikte Yahudiliğin VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'teki uygulamalarını ele alan eserlere başvurulmuştur. Çalışmada Kudüs şehrinin VII. yüzyılın ilk yarısına odaklanması, Kudüs hakkında yazılan eserlerde

belirli bir sınırlamayı gerekli kılmıştır. Bu nedenle, literatür taramasında söz konusu dönem itibarıyla Kudüs'ün tarihi ve şehirde yürütülen uygulamalara ilişkin kaynaklar ile bu kapsamda yapılan çalışmalar merkeze alınmıştır. Kudüs tarihinin belirli bir periyodunun incelenmesi, doğal olarak Kudüs tarihine dair daha geniş çalışmalara da değinme gerekliliğini doğurmuştur.

Çalışmaya konu VII. yüzyılın ilk yarısında dört farklı din, dört farklı millet ve dört farklı siyasal yapı* Kudüs tarihini şekillendirmiştir. Bu yönüyle kullanılan kaynakların farklı topluluklara ait olması konunun daha doğru tahlil edilmesine zemin sunmuştur. Bu bağlamda kaynak eser konusunda Hristiyan egemen ve güçlü bir devlet konumunda olan Bizans, Hristiyanlar açısından kutsal olan Kudüs'te Hristiyanların ve dinî kutsal mekânlarının bölgede varlığını daima koruyabilmesi, Bizans'ın söz konusu olayların yaşandığı tarihten sonra devlet olarak sekiz asırdan uzun bir süre boyunca varlığını koruyabilmiş olması Hristiyan kaynakların daha fazla olmasına zemin teşkil etmiştir. İncelenen tarihsel süreçte Kudüs'ün ilk el değiştirdiği 614 yılı, 628 yılı ve 638 yılları süreçleri hakkında daha fazla bilgi mevcuttur. Hristiyanlarca meskûn ve Hristiyan (Bizans) egemenliğindeyken 614 yılında Kudüs'ün Sasaniler tarafından ele geçirilmesi, şehirde ve şehir dışında yaşayan Hristiyanların ilgisi sebebiyle Hristiyan kaynaklarının daha fazla olmasını sağlamıştır. Hristiyan kaynaklarına kıyasla Musevi ve Sasani kaynaklarının daha az olduğu veya bu kaynaklara daha az erişilebildiğini söylemek mümkündür. Zira Kudüs'te ve yakın çevresinde meskûn topluluğun Hristiyan olması, Bizans İmparatorluğu'nun da Hristiyan olması, Kudüs'ün Hristiyan dinî hüviyetinin bulunması gibi özellikler bölgedeki Hristiyan varlığı açısından önemli bir durumdur. Bu yönüyle gerek Bizans Devleti'nin önemli tarihçilerinin konuya yaklaşım ve konu hakkındaki aktarımları, Kudüs'te ve Kudüs'ün dışında yaşayan din adamlarının yaşanan olayları kayda almış olmaları bilgilerin fazla olmasını sağlamış ve çalışmalara kaynaklık noktasında önemli fırsatlar sunmuştur.

* Dört farklı siyasal yapıyla Bizans, Sasani, İslam devleti ve Sasani hükümlerine bağlı da olsa Kudüs yönetiminin üç yıllık süreyle Musevilere bırakılması kastedilmiştir. Bağımsız bir devletleri bulunmamasına rağmen Yahudilerin Kudüs'ü yönetmelerine Sasaniler tarafından izin verilmiştir. Sasanilere bağlı olursa da (yerel manada) bir Yahudi yönetiminin varlığı sebebiyle dört farklı siyasal yapı ifadesi kullanılmıştır.

Kudüs'e yakın Mar Saba Manastırında keşif olan Antiochus Strategos'un Sasanilerin şehri ele geçirirken yaptıkları katliam ve kilise tahribatlarını bölgede bulunan bir görgü tanığı olarak aktarması çalışmaya dair eseri daha kıymetli kılmaktadır. Antiochus Strategos'un aktarımları bu dönemle ilgili kayıt altına alınmış önemli bir eserdir. Yunanca, Gürcüce ve Arapça nüshaları bulunan ve Arapça خبر خراب بيت المقدس "Beytülmakdis'in Harap Edilmesinin Haberi" adlı eserinde Sasanilerin Kudüs'ü ele geçirdiği sırada uyguladıkları katliam, dinî mekânlara yönelik tahribatlar ve katledilenlerin sayısı ve gömüldükleri yerler, Kudüs patriği dâhil 37.000 Hristiyan'ın sürgün edilmesiyle ilgili bilgiler aktarmaktadır. Ermeni Piskopos Sebeos'un kayıtları da döneme ait kaynak eserlerdendir. "Herakleios Tarihi" ismiyle Türkçeye çevrilen bu eser yine bu dönemde Kudüs'te yaşananlara dair önemli bilgiler vermektedir. Sasanilerin Kudüs'ü ele geçirmesi, Sasani ve Bizans arasındaki savaşlar, Sasanilerin Kudüs'teki uygulamaları hakkında bilgiler vermektedir. Adem'in yaratılışından Müslümanların Mısır'ı fethine kadarki süreci kapsayan ve çalışmaya konu dönemde yaşayan Nikiû Piskoposu Ioannes'in vakayinamesi döneme ait eserlerdendir. Bizans tarihçilerinden VIII. yüzyılın ilk yarısı ve IX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Theophanes'in Cronografyası da Kudüs ile ilgili bilgiler açısından önemli detaylara sahiptir.

Roma-Bizans tarihi hususunda Sasaniler tarihine kıyasla daha çok bilgi bulunabilmektedir. Bu açıdan Sasani tarihi hakkında yeni çalışmaların yapılması literatürün zenginleşmesini sağlayacaktır. Bu döneme ait eserler açısından Sasani kaynaklarının azlığından söz edilebilir; önemli bir kaynak olan ve Sasani Hükümdarı III. Yazdicerd'in derlenmesini sağladığı Hudayname adlı eserin metni ise mevcut değildir.³⁶ Hudayname'nin aslının bulunmaması bir eksiklik olmakla birlikte çalışmaya konu döneme yakın bir tarihte Sasani İmparatorluğu'nun yıkılmış olması da önemli bir husustur. 614-628 yılları arasındaki olaylar zinciri bağlamında, Sasanilerin 627 ve 628 yıllarında Bizans karşısında yenilgiye uğramasının ardından devletin istikrarsızlaşması, son hükümdar III. Yazdicerd'in 636'daki Kadisiye ve 642'deki Nihavend savaşlarında Müslümanlar tarafından mağlup edilmesi ve nihayet 651'de bir

³⁶ Mehmet Kanar, "Firdevsî", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 996), 13/125; Çiğdem Çıtakoğlu, "İslam Öncesi Fars Edebiyatının İzleri", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 16, (2010): 38,39.

değirmenci tarafından öldürülmesiyle³⁷ Sasani Devleti'nin ortadan kalkması, İran tarihine dair eserlerin telif edilmesi ihtimalini zayıflatmıştır. Ancak daha sonraki (söz konusu döneme yakın) devirlerde yaşayan İslam tarihçileri ve diğer müellifler Hudayname'den faydalanmıştır. Hükümdarlar Kitabı anlamına gelen Hudayname adlı eserden istifade eden tarihçilerin aktardıkları bilgilerde nüans farklılığı olsa da aktarılan bilgi ve rivayetler yaklaşık olarak birbirlerini tekrar eder mahiyettedir.³⁸ Sasaniler tarafından kayıt altına alınan eserlere doğrudan ulaşmak mümkün olmasa da bu eserlere ikinci el kaynaklar aracılığıyla erişim imkânı, konuya yönelik çalışmalar açısından önemli bir husustur. Musevi bakış açısına yönelik Musevilere ait eserlerden Sefer Zarubbabel ve Eleazer Ha-Kalir'in şiirleri olayların yaşandığı dönemden kalma eserlerdendir. Mesihçi bir üslupla yazılan söz konusu eserlerden biri şiirlerden oluşmaktadır. Sasanilerin izniyle Yahudilerin elde ettiği Kudüs hâkimiyeti ve Kudüs'ü kaybetmeleri ve buna bağlı yaşanan olaylar bağlamında aktarımlar yapılmıştır. Ancak bahse konu dönem açısından Kudüs konusunda Musevilere ait detaylı bir bilginin bulunmaması Musevi bakış açısı noktasında bir eksiklik olarak görülmelidir. İslam kaynakları, Kudüs ve Kudüs'ün fethi konusunda önemli bilgi ve detaylar aktarmıştır. İslam tarihi kaynaklarında gerek ilk dönem gerekse daha sonraki süreçlerde ortaya konulan eserlerde Kudüs'ün fethiyle ilgili aktarılan bilgilerin ana hatları itibarıyla birbirleriyle çelişmediği gibi anlatımların birbirlerini büyük ölçüde desteklediği görülmektedir.

Kudüs konusunda akademik alanda yapılan çalışmalarda bir artış olduğu görülmektedir. Makalelerin yanı sıra özellikle yüksek lisans ve doktora çalışmalarında önemli bir artıştan söz edilebilir. Kudüs'ün sahip olduğu değer ve barındırdığı potansiyel nedeniyle farklı alanlarda ve çeşitli başlıklarda çalışmalara konu edilmesi,

³⁷ Esko Naskali, "Sasaniler", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/174-176; Çıtakoğlu, "İslam Öncesi Fars Edebiyatının İzleri", 38,39; Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, (Ankara: Divan, 2016), 455; Ahmet Altungök ve Taner Yıldırım. *Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri Sâsânî Dönemi (MS 226-652)*. (İstanbul: Mutlu Basım, 2015), 15-122,126,129,149-151; (دولة قطر). أبو الفداء إسماعيل. *البدایة والنہایة*. (ج-۷. 297, 298, دار ابن کثیر، ۲۰۱۵)، حمد بن أبي يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العباسي اليعقوبي. ج-۷. 297, 298, دار ابن کثیر، ۲۰۱۵)، 151. ج-۱. *تاریخ اليعقوبي*. (بيروت: دار صادر، تاریخ النشر غير محدد)

³⁸ Ahmet Altungök, "Sâsânîler Dönemi İran Sarayında Bir Göktürk Gelini: Fakım", *Tarih Okulu dergisi*. S. XLIII, (2019): 1260.

Kudüs ve çevresinin ifade ettiği önemi ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Kudüs konusunda şehrin erken dönem tarihi dâhil farklı dönemlere dair tarihsel çalışmalar yapılırken dinî alanla ilgili (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam) üç semavi dini ilgilendiren ilahiyat ve dinler tarihi bağlamında çalışmalar yapılmıştır. Bunun dışında siyaset, politika, vakıflar, uluslararası bağlamda bölgede yaşanan sorunlar, yaşanan sorunların basına yansımaya şekli, Kudüs-Filistin konusuna yaklaşım, Kudüs ve çevresinde bulunan vakıflar, Balfour Deklarasyonu ve Yahudi Göçü, Siyonizm, Hagana ve Irgun Terör Örgütleri gibi başlıklarda çalışmalar yapılmıştır.

Haçlı Seferleri süreci ile ilgili çalışmalara konu olan Kudüs'ün kutsal yerler bağlamında Osmanlı'nın son döneminde yaşanan sorunlar, Kudüs sancağında ve başka şehirler bağlamında Osmanlı idaresi, Sultan Abdülhamid dönemi politikaları, Filistin topraklarında gayrimüslimlere toprak satışı gibi konuların yanı sıra Osmanlı döneminde Kudüs'e dair çeşitli başlıklarda çalışmalar yapılmıştır. Filistin ve İsrail arasındaki sorunlar konusunda uluslararası hukuk, İsrail-Filistin çatışması, İsrail Devleti'nin kuruluşu, Yahudilerle ilişkiler, İsrail yerleşim yerleri, arazi satışları, Türkiye'nin bölgeye yönelik siyaseti, Kudüs ve çevresindeki demografik yapı, Arap ülkeleri ve İsrail ilişkileri, uluslararası bağlamda Kudüs'ün siyasi ve hukuki statüsü gibi başlıklarda çalışmalar yapılmıştır. Kudüs'ü ilgilendiren alanda yapılan çalışmalar din ve dinler tarihi, tarih, işgal, çatışma, yerleşimci, toprak satışı, vakıflar ve sosyal yaşam, Kudüs'ün hukuki statüsü ve güncel sorunlar şeklinde sınıflandırılabilir.

Din ve dinler tarihi alanında Kudüs'ün üç semavi din (Yahudilik, Hristiyanlık, İslam) açısından önemi, dinlerdeki kutsallığı, kutsal metinlerde Kudüs ve Kudüs'teki önemli kutsal mekânların incelendiği görülmektedir.³⁹ Kudüs ve çevresindeki vakıflar,

³⁹ Muhammed Güngör, "Süleyman Mabedi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005); Rodney Aist, "Willibald of Eichstätt (700-787 CE) and Christian Topography of Early Islamic Jerusalem" (Unpublished PhD Dissertation, University of Wales Trinity Saint David, 2007); Güven Özen, "Osmanlı hakimiyeti öncesi ve sırasında Makâmât-ı Mübâreke meselesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009); Derya Kaya Yıldırım, "Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medine ve'l-Kudüs-Mekke Medine ve Kudüs'ün erdemleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Fatimatüzzehra Akmaz, "İslam tarihi açısından İsrâ ve Mirac" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011); Daniel Kenneth Reynolds,

Kudüs'te yaşam, farklı din mensuplarının Kudüs'teki durumları gibi konular ele alınmıştır.⁴⁰ Uluslararası hukuk, Kudüs'ün statüsü, işgal, Birleşmiş Milletler bağlamında Filistin-İsrail sorunu, barış görüşmeleri, barış, savaş, çatışma gibi

“Monasticism and Christian Pilgrimage in Early Islamic Palestine c.614-c.950”, PhD. (Birmingham: Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies Institute of Archaeology and Antiquity College of Arts and Law University of Birmingham, 2013); Bénédicte Lesieur, "La tentative de mise au pas des moines par les autorités civiles et religieuses entre 451 et 638: Jérusalem, désert de Judée, Gaza" PhD. (Panthéon-Sorbonne, 2014); İhsan Satış, “XIX. yüzyılda kutsal yerler sorunu: Osmanlı Devleti, Kudüs ve Hıristiyanlık” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Rabia Mert, “Tarihsel, mitolojik ve dini tarihsel kutsal bir mekân olarak Kudüs” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Handan Yıldız Bayrak, “Kur'an'da Kudüs ve Mescid-i Aksa” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Hande Nuran Alparşlan, “Üç Mescid İle İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Zeynep Sena Yılmaz, “Üç kutsal Mescide Dair Rivayetlerin Değeri (Zerkeşî'nin İ'lâmu's-Sâcid adlı kitabı özelinde)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Natalie Smith, “The Production of Christian Sacred Space in Fourth Century Jerusalem (335 – 385 CE)” PhD. University of Edinburgh, Doctor of Philosophy in History of Christianity, 2022).

⁴⁰ Elif Kanat, “Kudüs'teki İslâmî vakıf ve eserlerle ilgili Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümler (1742-1830)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013); Hasan Hüseyin Güneş, “XVI. Asırda Kudüs'te Meğâribe Mahallesi ve cemaati” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Şerife Memiş, “Osmanlı taşra ve vakıf kurumu: Kudüs, 1703-1831” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); İman Alahmad, “Kudüs'teki Osmanlı Vakıfları ve Kudüs Halkına İktisadi Etkileri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Esmâ Nur Topçu, “Önceki hukukumuzda vakfa müdahale kavramı: 18. yy. Kudüs örneği” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Şenay Özdil, “Külliyat-ı Kavanin'de Kudüs özelinde Filistin” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

başlıklarda çalışmalar yapılmıştır.⁴¹ Tarih alanında tarih öncesi dönem, Roma-Bizans, İslami Fetih, Haçlı, Osmanlı Dönemi Kudüs, Birinci Dünya Savaşı gibi konularda çalışmalar yapıldığı görülmektedir.⁴² İngiliz İşgali ve Manda Dönemi, Yahudi Göçü,

⁴¹ Ümit Yardım, “Kudüs, hukuki statüsü ve Birleşmiş Milletler (1947-1987)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987); Mir Murtaza Gholbi, “Arap İsrail çatışmasının temelinde olan Filistin sorunu (1900-1980)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990); H. Hüseyin Uğraş, “1. Dünya Savaşı'na doğru ve savaş sırasında Filistin meselesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990); Behiye Mehtap Pardoğan, “Başlangıcından bugüne Filistin sorunu” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993); Umut Uzer, “Jerusalem: A Study on the Holy City within the Context of the Arab-Israeli Conflict” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); İpek Demirel, “Filistin-İsrail çatışmasında barış süreçlerinin başarısızlığı: Arap milliyetçiliği ve Siyonizmin çatışması” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Besime Yücel, “Siyasî coğrafya açısından Filistin sorunu” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Akın Dağ, “BM Antlaşması kapsamında bireysel meşru müdafaa hakkı, örnek olay İsrail-Filistin çatışması” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Ezgi Çevlikli Fandaj, “Uluslararası alanda Kudüs'ün siyasi ve hukuki sorunları” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Anas Zeineddin, “Uluslararası Ceza Mahkemesi içtihatları kapsamında Filistin sorunu” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Abdallatif Sedda, “Uluslararası Hukuka Göre Filistin'deki İsrail Yerleşimi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Sevinç Polat Bozkurt, “Başarısız Bir Çatışma Yönetimi Örneği: İsrail-Filistin Sorununun Çözumsuzlüğü ve Nedenleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020); Mohammed A. M. Alhatom, “BM Güvenlik Konseyi Kararlarında Filistin ve Keşmir Meseleleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

⁴² Ali Mazak, “Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989); Muammer Gül, “11-13. yüzyıllarda Kudüs” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); Rahim Ay, “Kudüs şehri siyasi tarihi (Başlangıcından M.S.135'e kadar) ve üç kutsal dindeki önemi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); Cemil Çelik, “Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin cephesinde Birinci Kanal Seferi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999); Turgay Akkuş, “Mustafa Kemal'in 1917-1918 yılında Suriye-Filistin Cephesi'ndeki faaliyetleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999); Feyza Betül Köse, “Osmanlı yönetiminde Kudüs” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003); Yasemin Avcı, “Kudüs 1890-1914” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004); Ali Osman Kurt, “Babil sürgünü sonrası Ezra önderliğinde Yahudiliğin yeniden yapılandırılması” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Hakan Uyar, “Birinci Dünya Savaşı'nın Suriye-Filistin cephesinde stratejileri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Erdem Demirkol, “II. Abdülhamid döneminde Kudüs'te kilise imar ve inşaat faaliyetleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007); İhsan Satış, “Osmanlı Devleti'nde kutsal yerler sorunu (1847-1853)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Serkan Özer, “Selahaddin Eyyubi ve Haçlılar” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Sevtap Gölgesiz Karaca, “Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Muhammed Tayyip Zorlu, “Abdullah bin Mahmûd Figani-zâde Çorumî'nin Fetih-Nâme-i Kudüs adlı eseri (Metin-inceleme)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Serkan Özer, “Fâtımî- Haçlı ilişkileri: 1098-1171” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Ziya Polat, “Salâheddin el-Eyyubi'nin haçlı politikası ve Kudüs Haçlı Krallığı ile yaptığı anlaşmalar” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Muhittin Çeken, “Roma-Bizans döneminde Kudüs (IV.-VII. yüzyıl)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Abdalqader Steih, “Kudüs Sancağı'nda Osmanlı idaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016); Konstantin M. Klein, “Building the City of God; Imperial Patronage and Local Influence in Jerusalem from Theodosius I to Justinian (379-565 ad)” PhD. Oxford: University of Oxford. 2016); Canan Kurtkayası, “Makkabi İsyanı (Sebepler ve sonuçları)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Yasemin Bayraktar, “16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinde Filistin” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Alaattin Dolu, “Osmanlı Kudüsünde toplum ve siyaset (1703-1789)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü, 2017); Sümeyye Bektaş, “Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Filistin cephesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Asiye Derya Tetik, “7. YY'dan haçlı hâkimiyetine kadar Kudüs tarihi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Nazlı Karabulut, “Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Murat Kapusuz, “Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye-Filistin cephesinde Osmanlı Devleti'nin Havacılık Faaliyetleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Aise Kır Achmet, “Haçlılar Döneminde Kudüs (Kral II. Baudouin'e kadar)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Emine Yiğit, “XIX. yüzyıl Beytülmağdis'te (Kudüs-i Şerif Sancağı'nda) yabancı nüfuzu: Kudüs'te İngiliz Konsoloslukunun kuruluşu” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Zeyad Alzaghal, “Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'te kazılar (1860-1918)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Abdullah Çakmak, “Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Mohanad SM. Alamlah, “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Ferzende Lale, “İbnü'l-Esîr'de Beytülmağdis” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Nurgül Akçin, “Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ. 37-4)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Kübra Ceren Kurşun, “Selimnâmeler ve Süleymannâmelerde Kudüs” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019); Osman Yüksel Özdemir, “Decoding a Source Based Dilemma: The Occupation Of Jerusalem By Sasanids İn 614 C.E.” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Vienna: Central European University Private University, 2022).

Terör ve Toprak Satışı gibi başlıklarda⁴³ ve Kudüs konusunda sanatla ilgili çalışmalar yapılmıştır.⁴⁴ Demir, “İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsâni İlişkileri” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Herakleios dönemi Bizans Sasani ilişkileri bağlamında tez konusuyla ilgili önemli bir çalışmadır.⁴⁵

The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE By Strategus of Mar Saba isimli eser Kudüs’e yakın Mar Saba manastırında din adamı olan Antiochos Strategos’a ait eserdir. Strategos, 614 yılında Sasanilerin Kudüs’ü işgali ve sürgün sırasında yaşanan olayları bir görgü tanığı olarak aktarmıştır. Öldürülenlerin sayısı ve gömüldükleri yer

⁴³ Esin Karaş, “İngiliz mandası altındaki Filistin’de sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişmeler: 1917-1939” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009); Brahim Bouazi, “19. yüzyılda Filistin’de arazi satışları” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011); Mohammed Alkhader, “Hagana ve Irgun terörizmi ve İsrail’in yaygınlıktaki rolleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2015); Can Deveci, “Filistin’de İngiltere mandasının oluşumu (1917-1925)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Esin Özgül, “1917 Balfour Deklarasyonu ve Filistin’e Yahudi Göçü” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Tuna Kahraman, “Osmanlı Arşivlerine Göre Yahudilerin Filistin’e Yerleşme Çabaları (1880-1922)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁴⁴ Mete, Reyhan. “Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs Simgesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005); Mark D. Hammond, “Road work ahead: The Transformation of the Colonnaded Street in Sixth and Early Seventh Century Palestine and Arabia” (Master of Arts. A Thesis Presented to The Faculty of the Graduate School University of Missouri, Master of Arts, 2006); Ahmet Gedik, “Hat sanatı açısından kırılma ve kırılma Eyyübî kitâbeleri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013); Sabiha Göloğlu, “Depicting the Holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

⁴⁵ Sena Demir, “İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsâni İlişkileri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

konusunu kurbanların gömülmesi görevini üstlenen Thomas isimli bir kişiden edindiği bilgilere dayandırmıştır.⁴⁶

Sean W. Anthony & Stephen J. Shoemaker, *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE By Strategius of Mar Saba* adlı eserde Antiochos Strategos'un aktardığı bilgilere dair nüshaların Yunanca, Gürcüce ve Arapça versiyonlarla günümüze geldiğini ifade etmiştir. En az altı el yazması Arapça versiyonu bulunan eserin Arapça ve Gürcüce versiyonun çevirileri yapılarak İngilizce karşılıklı yayınlanan çalışma başvurulan önemli eserlerdendir.⁴⁷

Histore d'Heraclius/Herakleios Tarihi'ni yazan, Ermeni tarihçi Sebeos, büyük olasılıkla VII. yüzyılın başlarında doğdu. Sebeos'un kronolojik bir düzen ile kaleme aldığı ve genel tarih olarak kabul edilen eser, Muaviye'nin halifeliği elde etme süreciyle tamamlanmıştır. Sasani-Bizans savaşlarını, 614 tarihinde Sasanilerin Kudüs'ü ele geçirmelerini ve Kudüs'te yaşananları ve bu konudaki mektuplaşmaları ele almıştır. Söz konusu eserde Bizans-Sasani savaşları, Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü, İslam-Bizans ilişkileri ve Herakleios'un Kudüs'ü ziyareti de anlatılmıştır. Bizans, Sasani ve İslam Devleti ile ilgili bilgilere yer verilen ve 614'te Kudüs'ün Sasaniler tarafından ele geçirildiği sürecin çağdaşı Sebeos'un eseri tez çalışmasının önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir.⁴⁸

Cronichon Paschale, VII. yüzyılın başlarına ait kronik bir eserdir ve bu eserde evrenin yaratılışından yazıldığı zamana kadar dünya tarihinin yaşanmış önemli olayları anlatılmıştır. Paschale kroniğindeki tarih anlatımı 627 yılında sona ermektedir. Sasanilerle olan mücadele ve Kudüs'ün kaybedildiği bilgilerini aktarır. Çalışma, Bizans-Avar ve Bizans-Sasani savaşları hakkında da bilgiler içermektedir.⁴⁹

⁴⁶ Antiochus Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614, Frederick C. Conybeare, (Oxford: Oxford University Press, 1910).

⁴⁷ W, Anthony Sean & Shoemaker Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, (Chicago: Institute For the Study of Ancient Cultures of the University of Chicago Late Antique And Medieval Islamic Near East, 2024).

⁴⁸ Sebeos. *Herakleios Tarihi*, çev. Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020).

⁴⁹ Michael Whitby & Mary Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2007).

Ioannis of Nikiu, 690'larda Nikiu piskoposluğu yapmış ve 696'da Mısır'ın güney kiliselerinin sorumluluğunu üstlenen Mısırlı Kıpti din adamıdır. Vekayiname'sinde yaratılıştan başlayarak Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilişine kadar dünya tarihini anlatmıştır. Suriye, Filistin ve Mısır'ın Sasaniler tarafından ele geçirilmesi hakkında bilgiler aktarmıştır.⁵⁰

Theophanes Confessor (ö. 818), 810-811 yılında ölen yakın dostu Georgios Syenkellos'un arzu ve teşvikleriyle yarım kalan kroniğini devam ettirerek MS 284-813 yılları arasını kapsayan *Khronographia/Vakayinâme* adlı eseri tamamlamıştır. Hz. Âdem'den başlayarak 813 yılına kadarki olayların anlatıldığı eserde 284-813 yılları arasında geçen zaman diliminde Roma İmparatorluğu, Sasani hükümdarları, Emevi ve Abbasi halifelerinin yanı sıra Kudüs, Antakya ve İstanbul patriklerinden de söz etmektedir. Theophanes'in kroniği, günümüze ulaşmamış bazı kaynaklara dayanması ve Bizans İmparatorluğu açısından karanlık bir dönem olarak kabul edilen VII. ve VIII. yüzyılları kapsamaması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca, tez çalışmasının ele aldığı tarih aralığını ve incelenen devlet ve toplulukları içermesi de Theophanes'in eserini değerli bir başvuru kaynağı kılmıştır.⁵¹

İslami fetih sırasında Kudüs Patriği Sofronyus'un—(صفر ونيوس)، Kitab el-Burhan Fi Tesbit el-İman “كتاب البرهان في تثبيت الإيمان” isimli kitabı tez çalışmasının içerdiği dönem ile ilgili eserlerdendir. Sofronyus'un daha çok dini konularla ilgili kaleme aldığı eserde Kudüs'ün Müslümanlar tarafından kuşatılması, alınması ve Halife Hz. Ömer'in verdiği emanname ve emannamenin ehemmiyetiyle ilgili bir bölüm bulunmaktadır. 614 yılında Kudüs'ün Sasaniler tarafında işgali sırasında yaşanan olayları aktaran Antiochos Strategos'un eseri de kitabın son kısmında Arapça olarak yayınlanmıştır.⁵²

Ephrem-İsa Yousif'in *Süryani Vakayinamesi* isimli kitabı Mustafa Aslan tarafından Fransızca'dan çevrilmiştir. Edessa Vakayinamesi, Jozue'nin Vakayinamesi, Asyalı

⁵⁰ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, (London: Williams & Norgate, çev. R.H. Charles, D. Litt., D. D., 1916).

⁵¹ Theophanes Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. (New York: Oxford University. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, 1997).

⁵² صفر ونيوس بطريرك القدس جريس سعد خوري. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. (القدس: اللقاء، ٢٠١٥).

Jean Vakayinamesi, Tel Mahreli Denis Vakayinamesi, Büyük Mitchel Vakayinamesi, Meçhul Edessalı Vakayinamesi, Bar Habraeus Vakayinamesi, Siirt Vakayinamesi, Nisibli İlyas Kronografyası, Mari İbn Süleyman Vakayinamesi ve Sitwa Bar Yuhanna Vakayinamesi'nin yayınlandığı bir eserdir.⁵³

Zafer Duygu'nun *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ* isimli eserinde bazı Süryani müelliflerin eserleri tercüme edilmiştir. Urhoy Kroniği, Urhoylu Yakub, Zuqnin Kroniği ve Tel Mihrali Dionysios'un eserleri tercüme edilmiştir.⁵⁴

Archulf, Fransa'dan Kudüs'e hac için giden bir din adamıdır. Kudüs'te dokuz ay kalan Archulf buradaki mekânlar ve Müslümanların Kudüs'ü fethinden sonra inşa ettikleri mescit hakkında bilgi aktarmıştır.⁵⁵

Stoyanov, *Defenders And Enemies of The True Cross The Sasanian Conquest of Jerusalem in 614 and Byzantine Ideology of Anti-Persian Warfare* eserinde Kudüs'ün 614 yılında Sasaniler tarafından işgali ve Bizans'ın Sasani karşıtı savaş ideolojisini işlemiştir. Yazılı kaynaklarda aktarılan tahribatın arkeolojik bulgularca desteklenmediğini, Kudüs'ün Sasaniler tarafından ele geçirildiği sırada fazla bir tahribata uğramadığını ifade etmiştir. Bizans ve Sasanilerin dinî savaş ideolojisi bağlamında Kudüs'ün işgaline karşı Herakleios'un eskatolojik kavramları yoğun kullanımının Doğu Hristiyan dünyasına kalıcı etki bıraktığını ifade etmiştir.⁵⁶ Graupe, *Jewish Rule Of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian*

⁵³ Ephrem-İsa Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, çev. Mustafa Aslan, (İstanbul: Doz Yayınları, 2009).

⁵⁴ Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, (Ankara: Divan, 2016).

⁵⁵ Saint Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*. (London: University of Virginia, 1889).

⁵⁶ Yuri Stoyanov, *Defenders And Enemies of the True Cross the Sasanian Conquest of Jerusalem in 614 and Byzantine Ideology of Anti-Persian Warfare*, (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2011).

Support adlı eserinde diğer kaynakların genelde değinmediğini ifade ettiği 614-617 yılları arasında Yahudilerin Kudüs'ü yönetimleri hakkında bilgiler vermektedir.⁵⁷

Elazar Ha-Kalir, 570-640 yılları arasında Filistin-Suriye bölgesinde yaşamıştır. Mesihçi bir anlatım üslubuyla şiirlerinde Yahudilerin yenilgilerini, tapınağın yıkılışını, sürgünü, Kudüs'ün kaybını anar. Yahudilerin kurtuluş hayallerini konu alan şiirleriyle tanınan Ha-Kalir'in teze konu döneme ait Kudüs'ün kaybını konu edinen şiirleri bulunmaktadır. Teze konu dönemde ender Musevi müelliflerdendir. Graupe,⁵⁸ Sefer Zerubbabel, Bizans'ın Kudüs'ü Sasanilerden geri almasından sonra (VII. yüzyılın başlarında) yazılmıştır. 614-617 yılları arasında Museviler tarafından telif edilen eserlerdendir. Mesihçi bir üslubun kullanıldığı eserde, Kudüs'ü yöneten Yahudi'nin Nehemya ben Huşiel olduğu ifade edilir. Graupe, 2020; J. C. Reeves.⁵⁹

Eutychius / Saîd b. Bitrîk, (10 Eylül 877-940) kaleme aldığı *et-Târîhu'l-Mecmû* bir Hristiyan tarafından Arapça olarak kaleme alınmış ilk tarih kitabı olma özelliğine sahiptir. Eser, yaratılıştan başlayıp 938 yılına kadar olan dönemi kapsayan genel bir tarih kitabıdır. Hz. Âdem'in yaratılışı, diğer peygamberler, kilisenin ortaya çıkışı, konsüller, dinî ihtilaflar, Bizans ve Sasaniler, İslam döneminde kısa da olsa Hz. Muhammed, her halifenin devrinde cereyan eden olayların yanı sıra İskenderiye, Kudüs, Antakya ve İstanbul patrikleriyle ilgili bilgiler içermektedir.⁶⁰

Flavius Iosephus, MS 37'de Kudüs'te doğan bir Musevi'dir. Roma'ya karşı savaşılan komutanlardan iken esir edildikten sonra Vespasianus'un himayesine girmiştir. Kudüs kuşatması sırasında Vespasianus'un daha sonra Titus'un yanında bulunmuştur. Kudüs isyancılarını isyandan vazgeçirmeye çalışmıştır. Olayların görgü tanığı olarak yazdığı

⁵⁷ Daniel Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, (Independently published, 2020).

⁵⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Elazar_beRabbi_Qallir [12.04.2025].

⁵⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Apocalypse_of_Zerubbabel [12.04.2025]

<https://pages.charlotte.edu/john-reeves/research-projects/trajectories-in-near-eastern-apocalyptic/sefer-zerubbabel/> [12.04.2025].

⁶⁰ أفنثيشيوس المكني بسعيد ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. (بيروت: مطبعة الآباء اليسوعيين، ١٩٠٥).

The Jewish War adlı eser, tezde ilgili dönem hususunda müracaat edilen kaynaklardandır.⁶¹

İlk dönem İslam tarihçilerinden olan Vâkıdî, (747-823), Hz. Muhammed'den sonraki süreçle ilgili askerî ve siyasi gelişmelerin yanı sıra fetihler hakkında bilgi verdiği *el-Megâzî* isimli eserinde fikrî, dinî, siyasi, sosyal, iktisadi ve imar faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir.

Vâkıdî, Mekke ve Medine başta olmak üzere Hicaz bölgesi ile çevresindeki yerleri ziyaret ederek, savaşların meydana geldiği bölgeleri bizzat görme ve bu yerlerin coğrafi konumlarını tespit etme imkânına sahip olmuştur. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'ne dair aktardığı bilgileri, çoğunlukla olayların doğrudan tanığı olan kişilerin torunları ile şehitlerin aile fertleri ve çocuklarıyla görüşerek derlemiştir. Hem birinci elden sayılabilecek bu kaynaklardan bilgi edinmiş olması hem de savaşların yaşandığı bölgeleri yerinde gözlemleyerek ayrıntılı bilgiler sunması, Vâkıdî'nin eserini önemli kılmaktadır. Bu çalışmada Vâkıdî'nin eserinden yararlanılmıştır.⁶²

IX. yüzyılın başında Bağdat'ta doğan tarihçi, coğrafyacı ve seyyah Ya'kûbî, Abbasi Devleti'nde Azerbaycan, Ermenistan ve Mısır'da valilik yapmış, 10. yüzyılın başlarında vefat etmiştir. İslam tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biri kabul edilen ve genel tarih türünden kaleme aldığı, yaratılışla başlayan *Târîhu'l-Ya'kubî* adlı eseri 872-873 yılları olayları ile sona erer. İsrailoğulları peygamberleri ve kralları, Hz. İsa ve havarileri, Süryani, Bâbil, Asur, Hint, Çin, Yunan, Rum, Fars kralları, Türkler, Kuzey Afrika ve İslam öncesi Arap toplumu hakkında bilgilerin verildiği eserde kronolojik bir düzen takip edilmiştir. *Târîhu'l-Ya'kubî* isimli eser, tez çalışması için başvurulmuş kaynaklardandır.⁶³

IX. yüzyılda yaşamış Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (ö.892/893)'nin *Fütûhu'l-Büldân* isimli İslami fetihler hakkında kaleme aldığı ve günümüze kadar ulaşan eseri önemli

⁶¹ Flavius Josephus, *The Jewish War*. (London: Chiswick Press, 1890).

⁶² Ebû Abdullah b. Ömer el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Megâzî)*. çev. Musa Kazım Yılmaz, (İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2016).

⁶³ أحمد بن أبي يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العباسي اليعقوبي. *تاريخ اليعقوبي*. (بيروت: دار صادر، 1963). تاريخ النشر غير محدد.

bir kaynaktır. Belâzurî'nin alıntı yaptığı bazı eserlerin günümüze erişemediği bilinmektedir. Belâzurî'nin eserinde fethedilen bölgeler hakkında farklı isimlerden oluşan ravilerden nakiller yapması birden fazla şahıs ve eserden istifade edilmesini sağladığı gibi aktarılan bilgilerin diğer kaynaklarla mukayese imkânını da sunmuştur. İslami fetih süreci konusunda tez çalışmasında müracaat edilen kaynaklardandır.⁶⁴

Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir el-Taberî (ö. 923), *Târîhu'l Ümem ve'l-mülûk (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)* isimli çalışmasıyla dünyanın yaratılışından kendi yaşadığı tarihe kadarki olayları kaleme almıştır. Peygamberler tarihi ve Sasani hükümdarlarından ayrı ayrı söz edilen eserde teze konu Bizans-Sasani mücadelesi sırasında ve Kudüs'ün el değiştirdiği dönem konusunda bilgiler aktarılmıştır. Kudüs'ün Bizans tarafından yeniden ele geçirilmesi ve sonrasındaki İslamî fetih sürecine dair önemli bilgiler sunan bu eserden, tez çalışmada istifade edilmiştir.⁶⁵

Bağdat doğumlu el-Mes'ûdî (893-956), X. yüzyılda yaşamış ve önemli eserler telif etmiş bir tarihçidir. Coğrafya, din, ahlak, siyaset, felsefe ve tarih başta olmak üzere farklı alanlarda eserleri bulunmasına rağmen *Muruc ez-Zeheb* ve *Kitab et-Tenbîh ve'l-işrâf* eserleri günümüze gelebilmiştir. Mes'ûdî; Aristo, Eflatun, Batlamyus ve eski Pehlevice eserlerden faydalandığını *Muruc ez-Zeheb* isimli eserinde zikretmiştir. İslam tarihçisi ve aynı zamanda bir dünya tarihçisi olan Mes'ûdî *Muruc ez-Zeheb* isimli iki ciltlik eserinde peygamberler tarihi, yeryüzünün önemli coğrafi bölgeleri, çeşitli bitkiler ve hayvanlar; Roma, Bizans, Pers, Sasaniler'den ve İslam öncesi Arabistan tarihinden de söz etmiştir.⁶⁶ Mes'ûdî, *Kitab et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserinde astronomi ve yeryüzünün yedi bölgesi hakkında verdiği bilgilerle birlikte dünya tarihinde iz bırakmış milletlerden (Farslar, Keldaniler, Yunanlılar, Araplar, Romalılar, Türkler, Hintliler ve Çinliler) çeşitli yönleriyle bahsetmiştir. Eserde, Hz.

⁶⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013).

⁶⁵ İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu't Taberî Taberî Tarihi*. C. 4, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

⁶⁶ Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004).

Muhammed'den itibaren dönemin halifesi Mutî'-Lillâh'a kadar İslam tarihi olaylarına ana hatlarıyla yer verilmiştir.⁶⁷

İbnü'l-Esîr (1160-1233), *el-Kâmil fi't-târîh* isimli eseriyle Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma unvanına erişmiştir. Sadece güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınan İbnü'l-Esîr, eserinde dünyanın yaratılışıyla başladığı birinci cildinden itibaren 1231 yılına kadar olayları daha çok siyasal ve askerî bağlamda işlemiştir. Fars hükümdarları başlığı altında önce Pers hükümdarlarını daha sonra Sasani hükümdarlarını tek tek anlatan eserin birinci cildinde teze konu edilen Sasani-Bizans mücadelesi hususunda kısmen bilgiler vermiştir. İkinci ciltte Kudüs'ün Halife Hz. Ömer dönemindeki fethedilişinin anlatılmasıyla İslami dönemdeki gelişmeler hakkında teze konu edilen dönem hakkında bilgiler aktarmıştır.⁶⁸

Basra'da doğan ve devrin önemli ilim-bilim insanlarından dinî ilimler ve tarih eğitimi alan İbn Kesîr (1301? -1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli on dört ciltlik eseri sayesinde büyük tarihçiler arasında yer almıştır. Orta Çağ İslam tarihi yazıcıları geleneğine uyan İbn Kesîr, eserine dünyanın yaratılışıyla başlamıştır. 1365-1366 yıllarına kadar meydana gelen olayları kronolojik bir şekilde anlatmış ve eserinin son bölümünü dinî nasihatlere ayırmıştır. Tez konusuyla ilgili bölümleri itibarıyla İbn Kesîr'in *Bidâye ve'n-nihâye*'si çalışmaya kaynaklık eden eserlerdendir.⁶⁹

A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli kitapta IV. yüzyılın başından itibaren Büyük Constantinus dönemi ile başlayarak yıkılışına kadar Bizans İmparatorluğu tarihini bölümlere ve dönemlere ayrılarak kronolojik bir sistemle işlenmiştir. Kudüs bağlamında Bizans, Sasaniler ve Müslümanlardan söz edilen bu çalışma, teze konu edilen döneme dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Sasani Bizans mücadelesi ve bu mücadele sırasında Kudüs'te yaşananlarla ilgili önemli bilgiler aktarılan eserden faydalanılmıştır.⁷⁰

⁶⁷ أبو الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي، كتاب التنبيه والإشراف. (بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٩٨١).

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça vd., (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016).

⁶⁹ ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل. البداية والنهاية. (دولة قطر: دار ابن كثير، ٢٠١٥).

⁷⁰ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa, 2017).

Georg Ostrogorsky'nin Türk Tarih Kurumundan yayınlanan *Bizans Devleti Tarihi* isimli kitabı, IV. yüzyılın başından itibaren Roma'nın Hristiyanlaşması süreciyle başlamaktadır. Bizans tarih çalışmaları konusunda geniş bir literatür bilgisinin verildiği kitapta siyasal, dinî, sosyal ve askerî alanları ilgilendiren konulara da temas edilmiştir. Eserde mekân olarak teze konu olan Kudüs şehri bağlamında Bizans'ın Sasanilerle ve Müslümanlarla yaşadığı mücadelelere değinilmiştir. Savaşlar sonucu el değiştiren Kudüs'te yaşananlar detaylı bir şekilde aktarılırken Heraklios'un Kudüs'ü ziyareti hakkında da bilgi verilmiştir. Kitapta farklı devirlere ait Bizans İmparatorluğu haritaları verilmiş ve kronolojik bir düzen takip edilmiştir.⁷¹

Stephen Mitchell'in Türk Tarih Kurumu yayınlarından çıkan *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641* isimli eseri başlığında belirtilen tarihsel süreci kapsamaktadır. Din, ekonomi, toplum gibi başlıklar altında bölümler bulunmakta ve bölgesel bilgiler verilmektedir. Siyasi ve askerî olaylara geniş yer verilen eserde önemli bir literatür özeti bulunmaktadır. Eserde Kudüs'ü ele geçirdiklerinde Roma, Sasani, Musevi hâkimiyeti ve İslami fetih dönemine dair detaylı bilgi verilmemiş, Roma- Sasani mücadelesine dair bilgiler aktarılmıştır.⁷²

Walter E. Kaegi'nin "Byzantium and the early Islamic Conquests-*Bizans ve Erken İslam Fetihleri*" isimli kitabı teze konu edilen tarihsel periyodu ilgilendirmektedir. Söz konusu döneme ait hem Doğu hem de Batı menşeli kaynaklarla ilgili bilgi aktararak bu kaynaklara yönelik eleştiriler yapılmıştır. Filistin, Suriye ve Mezopotamya bölgesinin Müslümanlara karşı savunulmasında Bizans'ın gösterdiği çabalar aktarılmıştır. Suriye'nin savunulmasında karşılaşılan güçlükler, Müslümanların Bizans topraklarına ilk saldırıları, Jabiyeye, Yermük Savaşı, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın savunulması gibi bazı ana başlıkların yanı sıra farklı detaylar ihtiva eden alt başlıklarla birlikte dinsel motivasyona, halkın savaş konusundaki tecrübesizliği ve teçhizat eksikliği gibi konulara değinilmiştir.⁷³ Aynı yazarın

⁷¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999).

⁷² Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, çev. Turhan Kaçar. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020).

⁷³ Walter E. Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*. (New York: Cambridge University Press, 2005).

“Heraclius Emperor of Byzantium-Bizans İmparatoru Herakleios” kitabı da tez konusunun işlendiği dönemle ilgili bir çalışmadır.⁷⁴

Yunanistan, Kıbrıs ve Türkiye’de Bizans dönemiyle ilgili kazılara katılmış olan Jüdit Herrin’in *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı* isimli çalışmasında baştan sona Bizans tarihi anlatılmıştır. Bizans’ın müstakbel başkenti Konstantinopolis ve burada inşa edilen kiliseler hakkında verilen bilgilerle şehrin gelişimi ve Hristiyan dünyası için önemini gösteren noktalara temas edilmiştir. Eserde kiliseler, Ortodoks mezhebi, Müslümanların Bizans topraklarında ilerleyişi, Bizans ekonomisi, önemli savaş aracı Rum ateşi gibi konular ele alınmıştır.⁷⁵

Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası* isimli kitabında dünyanın farklı bölgelerinde bulunan devletlerle ilgili kapsayıcı bir çalışma ortaya koymuştur. Çin, Hindistan, Pers, Arabistan, Avrupa bölgesi ve İngiltere başta olmak üzere farklı havzalarda bulunan gelişmeler ve tarihî olaylar ele alınmıştır. Pers Haçlı Seferi bölümü ve bu bölümü takip eden Peygamber ve İnanç Kabilesi bölümü tez çalışmasının kapsadığı konuları içermektedir. Eserde özellikle Pers Haçlı Seferi bölümünde Sasanilerin Bizans ile yaptıkları savaşlar ve Kudüs’te cereyan eden olaylar hakkında bilgi aktarılmıştır.⁷⁶

Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı* adlı eseriyle Kudüs’te Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından “Tapınak”, Müslümanlar tarafından ise “Mescid-i Aksa” olarak adlandırılan kutsal mekânın tarihsel serüvenine dair bilgiler sunmuştur.⁷⁷

Simon Sebag Montefiore’nin *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi* isimli kitabında şehrin kuruluşu ve şehirdeki ilk yerleşimlerden başlayarak dinsel bağlamda olay ve değerlerin yanı sıra neredeyse önemli bütün evrelere detaylı bir şekilde temas edilmiştir. Günümüze kadar yaşanan olaylar başlıklara ayrılarak tarihsel kronolojiye

⁷⁴ Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*. (Cambridge: Cambridge University Pres, 2003).

⁷⁵ Jüdit Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim, 2010).

⁷⁶ Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*. çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa, 2018).

⁷⁷ Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011).

uygun bir biçimde detaylı olarak kaleme alınmıştır. Birçok başlıkta detaylara değinilen bu çalışmada tezin konusu dönem ve olaylar hakkında bilgiler verilmiştir.⁷⁸

Paul Johnson'un *Yahudi Tarihi* isimli kitabında Yahudi tarihi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Filistin'de yerleştiği bölge hakkında bilgi verilen peygamber Hz. İbrahim'den itibaren tarihsel anlatım bazen Eski Ahit ile desteklenmiştir. Yazarın ifadesi ile Hz. İbrahim ile başlatılan 4000 yıllık Yahudi tarihi, 20. yüzyılın sonlarına kadar anlatılmıştır. Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlardan söz edilen çalışmada teze konu VII. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili detaya girilmeden bilgiler aktarılmıştır.⁷⁹

İran'ın Dinaver bölgesinin Kirmanşah şehrinde doğan ve 9. yüzyılda yaşamış olan Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî'nin İran'ı merkeze alan genel bir tarih kitabı olan *Kitab Al-Akhbar Al-Tiwal* isimli eserinde Büyük İskender dönemiyle ilgili ve Hz. Ömer döneminde İran'ın fethi hakkında bilgiler verilmiştir. Sasani İmparatorluğu'nun siyasi ve askerî gücü konusunda bilgi veren Dinaverî'nin eseri Sasani hükümdarları ve devleti açısından önemli bir kaynaktır.⁸⁰

X-XI. yüzyılda yaşayan ve İranlıların ulusal şairi kabul edilen Firdevsî mahlaslı Ebu'l Kasım Mansur b. Hasan Firdevsi'nin (öl. 1020) *Şâhnâme*'si İran tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Horasan bölgesinin Tûs şehrine bağlı Bâz köyünde doğan Firdevsî, eserinde ilk insan Keyûmers'in yaratılışından başlayarak Pîşdâdîler, Keyânîler ve Eşkânîler üzerinden kronolojik bir anlatımla, Sasânîlerin son hükümdarı III. Yazdicerd dönemine (Müslüman Arapların İran'ı fethettiği döneme) kadar olan süreci kaleme almıştır. Firdevsî'nin İran tarihi ile ilgili rivayet ve sözlü anlatıları kahramanlık destanı şeklindeki hikâyelerle yazıya aktardığı Şehnâme isimli eseri İran ulusal tarihi açısından önemli bir kaynaktır.⁸¹

Khazaal Al-Majedi (خزعل الماجدي), *Kadim Kudüs Tarihi* (تاريخ القدس القديم) isimli kitabıyla tarih öncesi Paleolitik evreden Bronz ve Demir Çağlarını da işleyerek Roma İmparatorluğu dönemine kadar detaylı bir çalışma ortaya koymuştur. Zengin bir

⁷⁸ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016).

⁷⁹ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, (Pozitif Yayınları, t.y.).

⁸⁰ Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

⁸¹ Firdevsî, *Şâhnâme*, (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016).

kaynakçaya sahip olan çalışmada Eski Ahit kaynaklı anlatımlardan ziyade arkeolojik buluntulara dayandırılan bilimsel çalışma esaslı bir yöntem tercih edilerek Kudüs tarihi detaylı bir şekilde işlenmiştir.⁸²

Arif El-Arif (عارف العارف), *Ayrıntılı Kudüs Tarihi (المفصل في تاريخ القدس)* isimli kitabında MÖ 3000'den başlayarak İngiliz işgal sürecine kadarki dönemi içine almıştır. Kudüs belediye başkanlığı görevi sebebiyle Kudüs şehri hakkında birçok bilgiyi elde etme imkânına kavuşan müellif, tarihsel tüm evrelere değindikten sonra Kudüs şehrinin coğrafi ve demografik yapısı hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışma Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere ait kutsal yerlere dair verilen bilgilerle sonlandırılmıştır.⁸³

Muhammed Ali El-Bâr (د محمد علي البار), tarafından yazılan *Tarih Boyunca Kudüs ve Mescid-i Aksa (القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ)* isimli kitapta Kudüs'ün tarihsel serüveni anlatılırken tarih boyunca Kudüs için kullanılan isimler ve bu isimlerin kaynağı, Kudüs'ün coğrafi durumu ve konumu hakkında bilgiler aktarılmıştır. Müslümanlar ve Hristiyanlara ait önemli kutsal yerlerin tanıtıldığı kitapta Kenanlıların MÖ 3000'de Filistin topraklarına girişinden söz edilmiştir. Tarihi süreçleri ele alınan Kudüs şehrinin, kutsallığı ve peygamberler tarihi açısından taşıdığı tarihsel önem ve hareketliliğe de yer verilmiştir. XX. yüzyılın başından yakın döneme kadar olan kısım kitabın yarısını oluşturmuştur.⁸⁴

Muhammed Hasan Şurrab'ın (محمد محمد حسن شرّاب), Kudüs konusundaki eserlerinden; *Kudüs, Araplar Tesis Etti Müslümanlar Geliştirdi (القدس أسسها العرب ورفع قواعدها للمسلمون)* isimli kitabının mukaddime bölümünde Kudüs tarihi hususunda farklı kaynaklarda yapılan hatalardan söz edilmiştir. Bu eserde Kudüs'ün isim kaynağından coğrafyasına, MÖ 3000'den başlayarak İsrail'in Kudüs'ü işgal tarihine kadarki konular işlenmiş ve son bölüm kutsal alan Mescid-i Aksa'ya ayrılmıştır.⁸⁵ Şurrab, bir diğer çalışması olan *Kudüs ve Mescid-i Aksa Belgelere Dayalı Tarihi Çalışma (بيت المقدس والمسجد الأقصى) دراسة تاريخية موثقة* tek ciltlik eserinde, Kudüs'ün coğrafi konumunu tanımlayıp Arap

خزعل الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. (بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ٢٠٠٥)

عارف العارف، المفصل في تاريخ القدس. (عمان: دار الفارس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٧)

محمد علي البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، (دمشق: دار القلم، ٢٠١٧)

شرّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها للمسلمون. (عمان: الأهلية للنشر والتوزيع، ٢٠٠٦)

Kenanlılar ve Yebusîlerin bölgeye ilk yerleşimlerine dair tarihsel süreci aktardıktan sonra, Mescid-i Aksa'nın tarihsel gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁸⁶ Şurrah, iki ciltlik *Kudüs ve Mescid-i Aksa Ansiklopedisi* (موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى) 'nde Kudüs'ün tarihi, buradaki eserler, mekânlar ve isimler hakkında bilgiler verilmiştir.⁸⁷

Kâmil Cemil el-Aseli (كامل جميل العسلي), El-Kuds Fi-et'tarih, *Tarihte Kudüs* (القدس في التاريخ) isimli eserde Bronz Çağ'dan başlayıp günümüze kadarki Kudüs tarihini kapsamaktadır. Dönemlere ayrılarak anlatılan tarihsel her bir bölüm farklı bir müellif tarafından kaleme alınmıştır.⁸⁸

Kudüslü olan ve Kudüs kadılar kadısı unvanına sahip Mücîrüddîn el-Hanbelî (مجير الدين الحنبلي) *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Ḳuds ve'l-Ḥalil* (الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل) isimli iki ciltlik eserini 16. yüzyılda kaleme almıştır. Yazar, “Kudüs ile ilgili yazılan kitapların bazıları Kudüs şehrinin sadece faziletliliği veya bazı büyük şahsiyetlerden söz etmiştir fakat faziletliliğinin yanı sıra fetihlerini, önemli olaylarını kâmil manada bir tarih olsun diye bir araya getirmek istedim.”⁸⁹ şeklinde ifade ettiği çalışmasında dünyanın yaratılışından başlayarak Hz. Âdem Peygamber ve peygamberler tarihini tarihsel bir düzen içinde aktarmıştır. Eserde Kudüs merkezli anlatımlarda peygamberlerin tarihi anlatırken Kudüs'te yaşanan işgal ve yıkımlardan söz edilmiştir. Kudüs'te bulunan önemli mekânlar hakkında bilgi verilmiştir.

Casim Avcı'nın *İslam Bizans İlişkileri (610-847)* isimli kitabı Türk Tarih Kurumu yayınlarındandır. Eserde 610-847 yılları arasında İslam-Bizans ilişkileri detaylı bir şekilde incelenmiştir. İslam, Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarının ayrı başlıklar altında kaleme alındığı eserden ilk dönem İslam-Bizans ilişkileri konularında tez çalışmasında faydalanılmıştır.⁹⁰

⁸⁶ Şرّاب، محمد محمد حسن. بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. (مكان النشر غير محدد: الناشر غير محدد، ١٩٩٤)

⁸⁷ Şرّاب، محمد محمد حسن. موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. ج١. (عمان: الأهلية للنشر والتوزيع، ٢٠٠٣)

⁸⁸ كامل جميل العسلي. القدس في التاريخ. (عمان: وزارة الثقافة، ٢٠٠٩)

⁸⁹ مجير الدين الحنبلي، قاضي القضاة أبو اليمن القاضي الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، (بغداد: مكتبة النهضة، ١٩٩٥).

⁹⁰ Casim Avcı, *İslâm- Bizans İlişkileri (610-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020).

Şeyma Ay Arçın'ın *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi* kitabında coğrafi tanımlama ve İbrani kelimesinin kökeni hakkında verilen bilgidен sonra tarih öncesi dönemden itibaren Yahudiler açısından Filistin topraklarına gelişin başladığı İbrahim Peygamber ve soyu hakkında bilgi verilmiştir. Hz. Davut ve Hz. Süleyman Peygamberler döneminde kurulan birleşik krallık ve bu krallığın ikiye bölünmesinin ardından yıkıldığı dönem olan Babil sürgünü ile çalışma sona erdirilmiştir. Eserde, İsrail ve Yahuda Krallıkları ile ilgili aktarılan bilgiler arkeolojik bulgu ve verilerle desteklenmiştir.⁹¹

Eldar Hasanoğlu ile Nuh Arslantaş'ın eseri olan *Vahiyle Kutsanan Şehir Kudüs* isimli kitap Kudüs konusunda detaylı bilgiler içermektedir. Kudüs'ün coğrafi özellikleri, Eski Dünyada Kudüs, Yahudi Geleneğinde Kudüs, Hristiyan Geleneğinde Kudüs, İslam Geleneğinde Kudüs ve farklı dönemlerde Kudüs tarihi ele alınmıştır.⁹² *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs* kitabı farklı başlıklarda farklı müelliflerce kaleme alınmış konulardan oluşmaktadır. Tarihiniardan başlayarak son döneme kadar Kudüs tarihinin işlendiği kitapta dinlerde Kudüs, siyasal olaylar bağlamında edebiyat ve sanatta Kudüs konuları işlenmiştir.⁹³

Halit Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı* isimli kitapta üç semavi din açısından Kudüs'ün kutsallığı üzerinde durmuştur. Semavi dinlerin kutsal metinlerinin referans gösterildiği çalışmada Kudüs'te bulunan, Yahudi ve Hristiyanlar açısından tapınak, Müslümanlar açısından ise Mescid-i Aksa'nın merkeze oturtulduğu görülmektedir. Detaylı mekânsal anlatım ve resimleri içeren bu çalışmada tarihsel süreç hakkında bilgi verilmiştir.⁹⁴

Ahmet Altungök'e ait, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sâsânî Dönemi-* (MS. 226-MS.652) ve *Eski İran'da Din ve Toplum* isimli iki kitap, Altungök'ün "Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti (MS. 226-652)" başlıklı

⁹¹ Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*. (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2016).

⁹² Eldar Hasanoğlu ve Nuh Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023).

⁹³ Eldar Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020).

⁹⁴ Halit Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, (İstanbul: Özyurt Matbaacılık San. Ltd. Şti., 2002).

doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hâlidir. Sasani siyasi tarihini ele alan eser, Sasanilerin siyasi ve iktisadi tarihi ile ilgili bilgiler içermektedir.⁹⁵

Yusuf Besalel'in *Yahudilik Ansiklopedisi* isimli üç ciltlik eserde alfabetik bir düzen takip edilmiştir. Yahudilik konusunda kutsallar, kavramlar, önemli şahsiyetler ve olaylar hakkında bilgiler ortaya koymaktadır.⁹⁶

⁹⁵ Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*. (İstanbul: Hikmetevi, 2015); Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 226-652; Ahmet Altungök, “Siyâsi, İdâri, İktisâdi Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti (MS. 226-652)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

⁹⁶ Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001); Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001); Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002).

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS

2.1. Kudüs Coğrafyası

Kudüs, 35° 13' D enlem ve 31° 52' D boylam koordinatları üzerinde⁹⁷ Asya Kıtası'nın Orta Doğu bölgesinde, Akdeniz'e yakın bir noktada; yüzeyi ve kıyıları -402 metre ile rakım olarak yeryüzünün en alçak noktası olan Ölü Deniz⁹⁸ bölgesinin, bir diğer ismiyle Lut Gölü çukurunun batısında bulunmaktadır. Doğusunda bulunan Lut Gölü'ne 24, batısında bulunan Akdeniz'e 52, Kızıldeniz'e 250 kilometre kuş uçuşu mesafede bulunan Kudüs, Harem-i Şerif bölgesinde 747 metre rakıma sahipken⁹⁹ hemen doğusunda bulunan Zeytindağı'nda ise rakım 826 metredir.¹⁰⁰ Etrafı vadi ve dağlarla çevrili olan tarihî Kudüs şehri, yaklaşık bir kilometrekarelik -868 dönümlük-¹⁰¹ bir alana sahiptir. Doğusunda Zeytindağı, kuzeyinde el-Meşarîf-Skopos (el-Meşarîf Scopos), kuzeybatısında Nebi Samuel Dağı, güneyinde el-Cebel el-Mukebber başta

Şrَاب، محمد محمد حسن. 24، محمد علي البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ. (دمشق: دار القلم، ٢٠١٧) ⁹⁷
37، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. (مكان النشر غير محدد: الناشر غير محدد، ١٩٩٤)

⁹⁸ Şahin, "Ürdün", *DİA*. 42/353.

Şرَاب، محمد محمد حسن. بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية. *DİA*. 26/323; Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/323; Şرَاب، 24، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 37، موثقة. (مكان النشر غير محدد: الناشر غير محدد، ١٩٩٤) ve Kudüs'ün Lut Gölüne olan mesafesini 22 km, rakımını ise 750 metre şeklinde vermiştir.

ج-١. Şرَاب، محمد محمد حسن. موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. (عمان: الأهلية للنشر والتوزيع، ٢٠٠٣) ¹⁰⁰
260.

508، ج-١. Şرَاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. ¹⁰¹

olmak üzere etrafı dağlarla çevrilidir.¹⁰² Üç tarafı vadilerle çevrili olan tarihî Kudüs'ün¹⁰³ kuzey tarafı şehirle aynı seviyede düzlük bir konuma sahiptir. Bu yönüyle üç tarafından savunmaya uygun olan Kudüs, kuzey yönüyle saldırılara açık bir durumdadır.¹⁰⁴

Filistin isminin Hz. Nuh'un torunu Filastin b. Sam b. Nuh'tan kaldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵ Filistin toprakları Akdeniz'in doğu kıyı şeridi üzerinden doğuya, Şeria Nehri'ne, kuzeyde Golan Tepeleri'nden güneyde Kızıldeniz'e kıyı olan Akabe Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Tepelerde yaşayan Amoritlerin aksine Nuzi metinlerine göre kelime karşılığı “aşağıda olan” anlamında bu bölgeye “Kenan Ülkesi” denilmiştir.¹⁰⁶ Çoğunluğu Kenan'ın çocukları olanlar için kullanılan ve

شَرَاب، موسوعة 644-646، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 25،26، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ¹⁰²
شَرَاب، محمد محمد حسن. بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية. 259، ج-1، بيت المقدس والمسجد الأقصى.
43. موثقة. (مكان النشر غير محدد: الناشر غير محدد، 1994)

البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ; 1067-1069، ج-2. شَرَاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى.¹⁰³
29، 32، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 40، Kudüs üç tarafı vadilerle çevrili bir coğrafi yapıya sahiptir. Doğusunda, eski adı Kidron olan ve Cehennem, Silvan, Seyyide Meryem gibi isimlerle de anılan vadi uzanır. Batısında ise kuzeyde Mamilla bölgesinden başlayarak güneye doğru inen, eski adı “Hinnom” (Cehennem) olan Rababa Vadisi yer alır. Güneyde ise Kidron Vadisi ile Hinnom Vadisi arasında kalan ve aynı zamanda Tribyon olarak da bilinen el-Vad bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, şehrin kuzeydoğusunda el-Meşarîf Dağı ile tarihi Kudüs arasında Ceviz Vadisi uzanmaktadır. 41. شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 29، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ; 1067-1069، ج-2. شَرَاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى.
32، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 40.

41. شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة.¹⁰⁴

¹⁰⁵ Ali Mazak, “Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 9; Yâkut, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), C, IV., 274,275.

¹⁰⁶ Mary Ellen Buck, *The Canaanites: Their History and Culture from Texts and Artifacts*, (U.S.A.: Cascade Books, 2019), 3; (بيروت: دار نوبليس، ج-4. (بيروت: دار نوبليس، 2019)، 3; (Kenan ismi, “rakım olarak alçak, çukur bölge” anlamında Aramîceden Arapçaya geçmiş olup Ürdün-Filistin arasındaki yeryüzünün rakım bakımından en alçak kesimini ifade etmektedir. Bu bölgede yaşayan Samilere, bölgenin coğrafi özelliğine atfen “Kenanlılar”

Ham'ın oğlu Kenan'a dayanan Kenanlıların Şam bölgesine (Bilad el-Şam) yerleştiklerinden dolayı bölgeye Kenan diyarı denilmiştir.¹⁰⁷ Herodot Tarihi'nde konumu belirtilen bu bölgeden bugünkü kullanım şekliyle Filistin diye söz edilmiş,¹⁰⁸ antik Mısır kaynaklarında ise Prst/Plst şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Filistin toprakları coğrafi olarak batı kısmında Akdeniz sahil şeridi, kuzeyden orta güneye doğru uzanan dağlık bölge ikinci, Şeria Nehri ve Lut Gölü çukuru Filistin'in üçüncü, güney kısmındaki Nakab Çölü ise dördüncü farklı coğrafi kısmını oluşturur.¹¹⁰ Bu durum bölgede farklı iklimlerin görülmesini sağlamıştır. Bereketli Hilal'in batı tarafını oluşturan Akdeniz kısmında Ürdün Nehri'nin batısında bulunan Kudüs; Şeria Nehri ve Lut Gölü'nün batısında kalan bölgenin önemli şehirlerindedir. Yol güzergâhına yakın bir konumda bulunan Kudüs, civarda bulunan önemli şehirlerle ticari yol bağlantısına¹¹¹ sahip olduğu gibi Güney Arabistan'dan kuzey istikametine doğru kullanılan yola da yakın bir konuma sahiptir. Kudüs bölgesi, verimliliği ve yaşama elverişliliği ile bilinen ve kadim medeniyetlerin kurulduğu alanı kapsayan Bereketli Hilal üzerinde bulunan Filistin topraklarındadır.¹¹² Bereketli Hilal'in bu kısmına (Filistin bölgesi) Asya, Avrupa ve Afrika'da hüküm süren kadim medeniyetler

denilmiştir. Kenan isminin bir şahsa nispetle kullanıldığı yönündeki bilgilerin ise gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. طوني مفرج، موسوعة قرى ومدن لبنان، 201، ٤-ج.

أبو الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي. مروج الذهب ومعادن الجوهر. (مطبعة السعادة - مصر: المكتبة ج-٢، 144. التجارية الكبرى، ١٩٦٤)

¹⁰⁸ Herodotos. *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973), 512; Herodot, eserinde Filistinliler için, Filistin'deki Fenikeliler ve Suriyeliler, kendileri söylerler ki, bu âdeti Mısırlılardan almışlardır, şeklinde ifade etmiştir. s. 173; Filistin bölgesi için, “Fenike’yi, Filistin denilen Suriye’yi” s. 256. “Fenike'den başlayarak kıyı boyu Filistin Suriyesi’ni ve Mısır’ı izleyerek bizim denize uzanır” s. 301; “Trirem sayısı bin iki yüz yediye çıkıyordu; geldikleri yere göre dağılımları: Fenikeliler ve Filistin Suriyelileri üç yüz Suriye'nin bu bölgesi Mısır'a kadar bütün yalı boyunca Filistin adını taşır” bilgisini aktarır. s. 512.

¹⁰⁹ Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*. (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2016), 4.

¹¹⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 16.

¹¹¹ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 40.

¹¹² Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 3.

kimi zaman egemen olmuşlarsa da bu bölge Afrika-Asya arası bağlantı özelliğine sahip stratejik konumu nedeniyle devletlerin ve milletlerin ilgi alanında bulunmuştur.

Tarih boyunca ölçütleri defalarca değişmiş olan eski Kudüs'ün günümüz sınırları, Osmanlı Dönemi'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı 34 kulesi bulunan ve 12 metre yüksekliğe sahip surlarla belirlenmiştir.¹¹³

Resim 2.1: Kudüs Surları, Şam Kapısı Tarihî Kudüs Şehri*

Kaynak: Ehab Salim Jallad arşivinden.

Kuzeyde üç, güneyde iki, doğuda bir ve batıda bir kapısı olmak üzere yedisi açık*, dördü kapalı toplam on bir kapısı bulunan¹¹⁴ ve kare sayılabilecek bir alan şeklindeki görüntüsüyle içinde kutsal mekânların bulunduğu tarihî şehir, dört tepe üzerinde konumlanmıştır.¹¹⁵ Kuzey-güney istikametinde ortasında hafif bir vadi bulunan tarihî

¹¹³ 508,509, ج-١. شَرَّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 113.

26, البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 637، العارف، المفصل في تاريخ القدس.

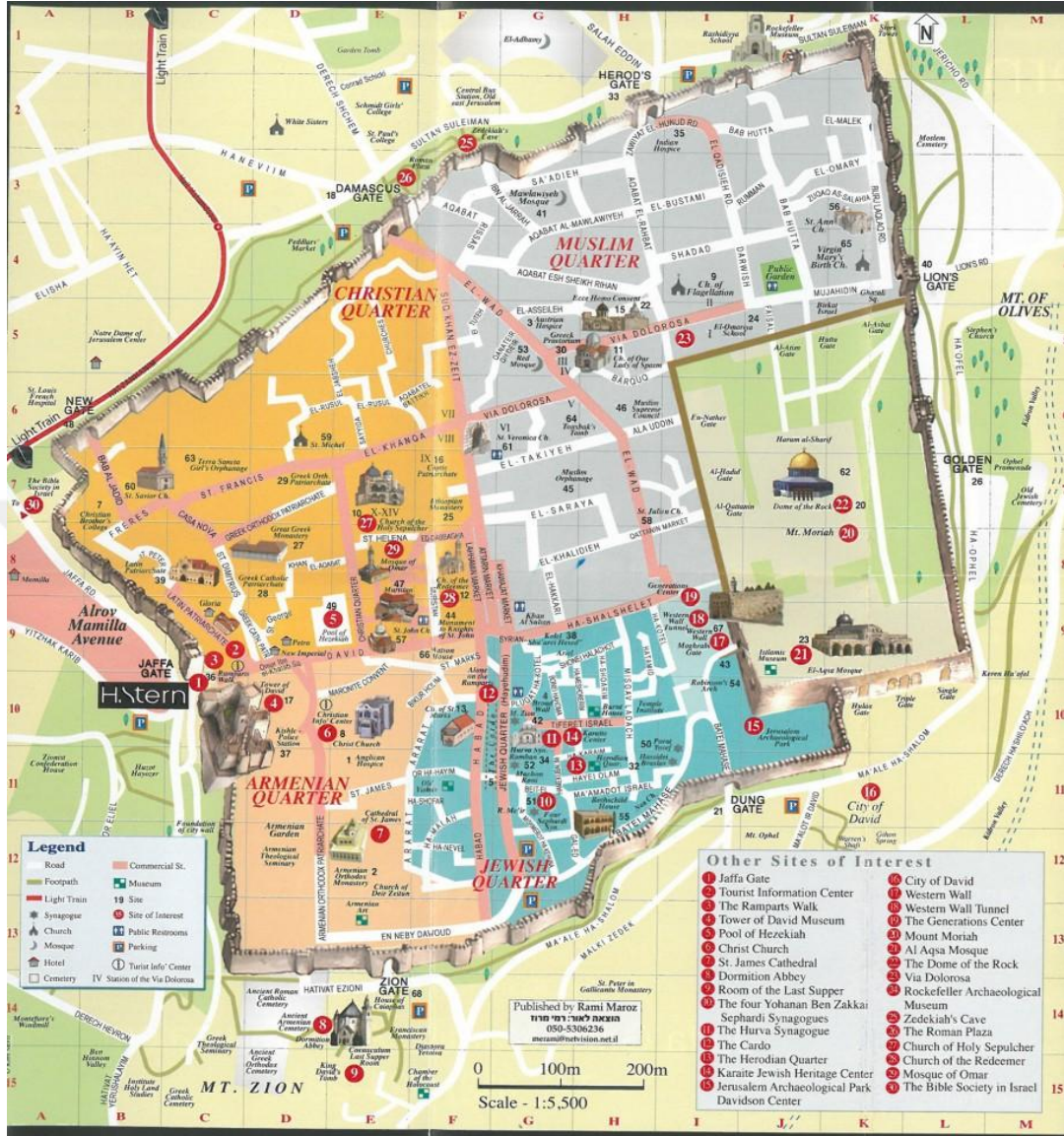
* Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen Kudüs Surlarından Şam Kapısı.

* Açık Kapıların İsimleri şu şekildedir: Kuzeybatıdan Kuzeydoğuya doğru: Yeni Kapı, Şam Kapısı, Sahire Kapısı. Doğu kısmında: Esbat Kapısı, Güney kısmında: Mağaribe kapısı ve Nebi Davut Kapısı, Batı kısmında ise el-Halil Kapısı bulunmaktadır. البار، القدس والمسجد الأقصى، 33، عبر التاريخ.

33، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 88,89، ج-١. شَرَّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 114. 637، العارف، المفصل في تاريخ القدس.

43، شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 40,643، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 115. 27,28، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ.

şehrin kuzeydoğusunda Bizita, kuzeybatısında Akre, güneybatısında Siyon ve güneydoğusunda Moriyah tepeleri bulunmaktadır.¹¹⁶

Resim 2.2: Tarihi Kudüs Şehri

Kaynak: “borboleteandoporai” [25.03.2021]; Müslüman, Hristiyan, Ermeni ve Yahudi mahallelerini ve önemli mekânları gösteren resim.

¹¹⁶ 27,28; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ؛ ج-1، شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 38; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 38; شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. Hasanoglu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 49; Yebusiler dönemi Kudüs şehriyle ilgili Siyon, Moriyah, Ofel ve Bizita tepelerini içine alan bir surla çevriliydi. Bu surların sınırları, Batıda Sultan Havuzu (göleti), doğuda Kidron, güneyde Hinom (Rababa) vadilerine kadar uzanmaktaydı; العارف، (Arif el-Arif), 40,643; ج-1، شرّاب، 137; 38.

Haritada görüldüğü üzere tarihî Kudüs şehri surlarla çevrili olmakla birlikte kutsal alanları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu yönüyle paylaşamayan ve gerilimlere neden olan potansiyeline rağmen Yahudi, Hristiyan, Ermeni ve Müslümanlara ait dört mahalleden oluşmaktadır. Şehre, tarihine ve kutsallarına bağlı dört farklı grup tarafından iskân ve ticaret amacıyla büyük bir dirençle Kudüs'te yaşamaya devam edilmektedir. Cuma günü Müslümanlar, cumartesi günü Yahudiler, pazar günü ise Hristiyanların tatil yaptığı dikkate alındığında şehrin farklı mahallelerinin sakinleri, kutsal kabul ettikleri mekânlarda üç gün peş peşe ibadetlerini yapmaya devam etmektedir.

2.2. Kudüs İsmi

Şehirler, buldukları bölgede yaşayan insanların kültür ve medeniyetlerinde karşılık bulduğu şekliyle veya bu insanların sahip oldukları inanç referanslarıyla isim alabilmektedir. Bu durumdan hareketle kutsal kimliğe sahip bölge ve şehirlerin kutsallıklarına işaret edecek isimlere sahip olmaları tabiidir. Kutsallığını ifade eden isim, şehrin dindeki yerini ve önemini gösterirken bu gibi isimlerin kutsal metinlerde geçiyor olması da din mensupları açısından önemlidir. Bu yönüyle Kudüs, farklı dinler açısından farklı nitelikler taşıdığı gibi farklı isimlere sahiptir.

Kudüs şehrinin ismi hakkında bilinen en eski belge, MÖ 1878-1842 arasına tarihlenen MÖ XIX. ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir.¹¹⁷ Şehrin ismi, MÖ XIV. yüzyıla ait Tell Amarna Mektupları'nda Betşalem (Şalem'in Evi), Urusalim iken Asur

¹¹⁷ خزعل الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. (بيروت: المؤسسة العربية ٢٠٠٥) 85; Harman, "Kudüs", *DIA*. 26/323; Yusuf Besalel, *Yahudilik*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., 2021), 573; Herodotos. *Herodot Tarihi*, 216; Karen Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi Bir Şehir, Üç Semavi Din*, (İstanbul: Pegasus Yayınları çev. İrem Sağlamer, 2021), 31; Herodot, Kudüs ismi hakkında; THALIA Bölümünde, "Mısır Perslerin Eline Geçiyor Başlığında" "Mısır'ı istila etmek için tek yol budur. Fenike'den öteye sınır kenti olan Kadytis'e kadar olan yerler, Filistin Suriyelileri denilen Suriyelileridir; Kadytis'ten, ki bana sorarsanız Sardes kadar büyük bir kenttir, İanyos'a kadar Arapların ülkesidir" Herodotos. *Herodot Tarihi*, 216.

metinlerinde Urusilummu ve Şulmanu¹¹⁸ şeklinde geçmektedir. Kudüs şehrinin isminde kutsallıkla ilgili izler ve anlamlar görülmektedir. Sami kökenli olarak Kadis şeklinde isimlendirilen şehir,¹¹⁹ Yahudi kaynaklarında ve İbranicede Yerûşâlâyim, Aramice metinlerde ise Yerûşâlem şeklinde kullanılmıştır.¹²⁰ “Tanrı bu yere ‘yire’ (hürmet, saygı) ve Şem’im ‘Şalem’ adını birleştirerek “Yeruşalayim”in şehre yansıyan iyilik ve kutsallığın, herkesin kendisini mükemmelleştirmesini sağlamasını istemiştir.”¹²¹ Aramice mektuplarda “İr hakkodeş” şeklinde kullanılan isimlendirmeyi “kutsal şehir” yerine “mabed şehri” şeklinde tercüme etmek daha doğru olacaktır.¹²² Şehrin “bereketli ve mübarek olmak” anlamlarına gelen ve kullanılan en yaygın ismi olan Kuds kelimesi, Aramice kudşa’dan gelmekte ve bu kelime şehirden ziyade mabedi ifade etmektedir.¹²³ Aslı Aramice olan Beth Makdeşa, İbranicede Beth hamikdaş-Beytülmakdis kelimesi ile başlangıçta mabet ifade edilmiş olsa da bu isim zamanla şehrin tamamı için kullanılmıştır.¹²⁴ Aslı Aramice olmasına rağmen Arapça kullanımında kutsallığa işaret eden Beytülmakdis kelimesi hadislerde ve İslami kaynaklarda kullanılmıştır.¹²⁵ Aramice Kudşa’dan geldiği kabul edilen Kuds kelimesi

¹¹⁸ الماجدي، تاريخ القدس؛ 15، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ؛ 43، العارف، المفصل في تاريخ القدس.
¹¹⁹ التاريخ، تاريخ القدس؛ 15، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ؛ 43، العارف، المفصل في تاريخ القدس.
¹²⁰ Harman, “Kudüs”, *DIA*. 26/323; Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 43,44; Besalel, *Yahudilik*, 573.

¹¹⁹ التاريخ، تاريخ القدس؛ 15، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ؛ 43، العارف، المفصل في تاريخ القدس.
¹²⁰ Harman, “Kudüs”, *DIA*. 26/323; Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 43,44; Besalel, *Yahudilik*, 573.

¹²⁰ Harman, “Kudüs”, *DIA*. 26/323; Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 44.

¹²¹ Besalel, *Yahudilik*, 577.

¹²² Harman, “Kudüs”, *DIA*. 26/323; Besalel, *Yahudilik*, 576.

¹²³ Harman, “Kudüs”, *DIA*. 26/324.

¹²⁴ Bozkurt, “Mescid-i Aksa”, *DIA*. 29/268.

¹²⁵ التاريخ، تاريخ القدس؛ 15، البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ؛ 17,18.

şehrin-mabedin kutsallığını ifade ederken Grekçe olarak Hierosolyma isminin hieros kısmı da kutsal anlamına gelmektedir.¹²⁶

Mısır Firavunları döneminde Uşamim,¹²⁷ Süryaniler tarafından Makdine,¹²⁸ taş döşeli anlamında Balat isimlerinin¹²⁹ yanı sıra Eski Ahit'te Moriyah,¹³⁰ Adalet Yurdu,¹³¹ Doğruluk Şehri, Sadık Şehir,¹³² Allah'ın Şehri, Allah'ın Ordularının Şehri¹³³ Mukaddes Şehir gibi isimlerle de anılan Kudüs'ün¹³⁴ yetmiş ismi olduğu ifade edilmiştir.¹³⁵ Eski Ahit'te Kudüs için Siyon ismi de kullanılırken¹³⁶ Yehusilerin yaşadığı bu şehirde Yerusâlim,¹³⁷ Hz. Davud'a nisbetle Davut Şehri ismi

¹²⁶ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/323,324; Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 46; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 16.

¹²⁷ Musa İsmail Basit vd., *Kudüs tarihi*, çev. Ali Benli (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 19.

¹²⁸ Nazlı Karabulut, "Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 9.

¹²⁹ Osman Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'lekâlîm İsimli Eserin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı Bilim Tarihi Programı, 2018), 53; Nazlı Karabulut, "Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 11.

¹³⁰ Tekvin, 22/1; II. Tarihler, 3/1.

¹³¹ Yeremya, 31/23.

¹³² İşaya, 1/21,26.

¹³³ Mezmur, 46/4, 48/8, 87/3.

¹³⁴ Nehemya, 11/1, 18.

¹³⁵ Abraham Meir Habermann, "Jerusalem", 11- Volume. (Jerusalem: Encyclopaedia Judaica Second Edition), 212; Hasanoğlu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 45.

¹³⁶ II. Samuel, 5/7; I. Tarihler, 11/5.

¹³⁷ Yeşu, 15/63.

kullanılmıştır.¹³⁸ Bu bölgede yaşamış ve hükmetmiş olan Yebusiler şehre Yebus,¹³⁹ Kenanlılar ve Yebusiler, Şalim ve Sehr isimli tanrılarından dolayı Şalim, Urşalim ve Uru-Şalim ismini vermişlerdir.¹⁴⁰ Batı'da Jerusalem veya Jerosolyma olarak anılan¹⁴¹ Kudüs, Romalı General Titus tarafından MS 70 yılında yıkılınca¹⁴² Hadrianus döneminde tekrar inşa edilmiş ve Colonia Aelia Capitolina şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁴³

Şehrin kutsal kabul edilmesi çalışmanın doğrudan kapsamı içinde değildir ancak Kudüs'ü kutsal kabul eden toplulukların şehre bakış açısının verilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Kudüs ismi, Museviliğin kutsal kitabı olan *Eski Ahit*'te Yeruşelayim, Hristiyan kutsal metni *Yeni Ahit*'te Yeruşalim, İslam tarihi kaynaklarında ve bu kaynaklara referans olan hadislerde Beytülmakdis şeklinde kullanılmıştır.¹⁴⁴ Müslümanların kullandıkları isimlerden biri olan Medinetüsselam veya Darusselam isminin, İbranice kutsal metinlerde geçen Yeruşalim'le günümüz Batı dillerinde kullanılan Jerusalem isminin karşılığı olarak kullanıldığı

¹³⁸ II. Samuel, 5/7,9; s. 305,306; I. Tarihler, 11/5,7, s. 404.

¹³⁹ Hakimler, 19/10; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، العارف، المفصل في تاريخ القدس، 37, 40; Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, (İstanbul: Damla Yayınları, 2001), 19,20; 387.

¹⁴⁰ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 100-103; Besalel, *Yahudilik*, 573.

¹⁴¹ البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 16; Hasanoglu ve Arslantaş, *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*, 43.

¹⁴² William Strearns Davis, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, çev. Elif Bulanalp, (İstanbul: ARK Kitapları, 2023), 110; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, (İstanbul: Ünlversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık A.Ş., 2000), 52,61,62.

¹⁴³ البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 20,21; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 63;

¹⁴⁴ Buhari, Menâkibu'l-Ensâr, 41; Müslim, İman, 276; Buhari, Tefsir, (Bakara), 18; Müslim, Mesâcid ve Mevziu's Salat, 12.

belirtilmektedir.¹⁴⁵ Avrşelim-Yeruşelayim-Yeruşalim, Hierosolyma ve Jerusalem isimlerinin “أورشليم”* isminden hareketle farklı din ve milletler tarafından¹⁴⁶ aynı kökenden aynı anlam atfedilerek kullanılmış olması dikkate değerdir. Bazı kaynaklarda Darusselam isminin karşılığının Yeruşalim ismi olmadığı ve Yeruşalim isminin kökeninin başka temellere dayandığı ifade edilse de bu durum her iki yorumun da kutsallık veya din temelli bir terminolojiye dayandığı ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır.

Kadim medeniyetler tarafından kullanılan Kudüs isimleri hususunda şehrin kutsal kabul edilmesine yönelik özellikler görülmesine rağmen Romalı General Titus’un MS 70’te tahrip ettiği şehri MS 135’te yeniden inşa ettiren Roma İmparatoru Hadrianus döneminde buraya verilen isim istisnadır. Roma İmparatorluğu, Hristiyanlığa resmî hoşgörünün tanındığı döneme kadar tek tanrılı dinlere karşı genel olarak mesafeli bir tutum sergilemiştir. Özellikle Yahudilerin MS 66-70 ve MS 132-135 yılları arasındaki büyük isyanları sonrasında, bu tek tanrılı inanç grubuna yönelik cezalandırıcı bir politika izlenmiştir. İsyanın bastırılmasıyla Yahudilerce kutsal kabul edilen Kudüs şehri yıkılmış, ardından pagan inançların hassasiyetleri doğrultusunda yeniden inşa edilerek Roma kolonisi hâline getirilmiştir.¹⁴⁷ Bu tavrın altında tek tanrılıların inançlarının cezalandırılmasının yanı sıra egemenlik bağlamında pagan inancın özellik ve hassasiyetlerin tercih edildiği düşünülebilir. Roma İmparatorluğu tarafından tekrar

¹⁴⁵ Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323,324; Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, 305-312; Gül, makalesinde Kudüs’ü Yeruşalim olarak isimlendirirken, TDV DİA. ilgili maddede Yerûşâlayim şeklinde ifade edilmiştir.

* “أورشليم”-Evrşelim isminin Evr (أور) ve Şelim (شليم) şeklinde iki kısımdan oluştuğunu Evr (أور), mülk, şehir, miras, nur anlamına geldiğini Şelim (شليم) ise Kenanlıların ilahı olan Salem’den geldiği ifade edilmiştir. 123. شرّاب، القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون.

, شرّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. (عمّان: الأهلية للنشر والتوزيع، ٢٠٠٦) ¹⁴⁶ 136، ج-١. شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 123.

البار، ، 138,139، ج-١. شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 133، العارف، المفصل في تاريخ القدس. ¹⁴⁷ 16; Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 68; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/324,325; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*,32.

inşa edilen ve tek tanrıya inanan isyancı bir topluluğun* kutsal kabul ettiği bir şehirde tercih edeceği isim, mensup oldukları pagan dinin izlerini veya imparatorluğun sembollerini taşıyor olmalıydı. Böylece Roma İmparatorluğu, hem isyan eden topluluğun dinsel hassasiyetinin aksine bir tutum sergilemiş hem isyanı bastırmış olan imparatorluğun siyasal egemenliğini ve kudretini göstermiş olacaktır. Nitekim Romalılar tarafından şehre verilen isim bu özellikleri taşımaktaydı. Şehre Colonia Aelia Capitolina adı verilerek Roma kolonisi olduğu için Colonia, Hadrian şerefine inşa edildiği için onun ilk adı olan Aelius'a atıfla Aelia ve Iupiter Capitolin'e ithaf edildiği için Capitolina olarak isimlendirilmiştir¹⁴⁸.

Musevi ve Hristiyan kutsal metinlerde ismi Yeruselayim ve Yeruselimum olmasına rağmen Hadrianus tarafından inşa ettirildikten sonra Kudüs şehri, Aelia/İlyâ olarak adlandırılmıştır. İslami terminolojide (hadislerde) Kudüs şehri Beytülmakdis olarak anılmasına rağmen İslam tarihi kaynaklarında İlyâ olarak da adlandırılmıştır.¹⁴⁹ Aelia/İlyâ* isminin din temelli kutsal anlam taşıyan bir isim olduğu iddiası ve bu iddiaya dayanak olarak takdim edilen örnek kelimelerin, anlam benzerliği veya

* MS 70 ve MS 135'te yaşanan olaylar Musevilerin Roma'ya karşı gerçekleştirdikleri isyanların sonucudur. Bu olaylarda Musevilerin Mabet ve Kudüs odaklı hassasiyetlerinin dini temelli olduğu söylenebilir. Roma'nın çok tanrılı inancı ile Museviliğin tek tanrılı yapısı arasındaki zıtlık, Kudüs'te hâkimiyetin sembolik düzeyde de ifade edilmesine yol açmış; bu çerçevede egemen tarafın dinî ve siyasî sembolleri, karşı tarafa üstünlük göstergesi olarak kullanılmıştır.

16; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، ج-1، 138،139. شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى¹⁴⁸ Harman, "Kudüs", *DIA*. 26/324,325.

149 Yeşu, 15/63; İbraniler, 12/22-24; Galatyalılar, 4/26; Vahiy, 21/1-21; Buhari, Menâkibu'l-Ensâr, 41; Müslim, İman, 276; Buhari, Tefsir, (Bakara), 18; Müslim, Mesâcid ve Mevziu's Salat, 12; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، ج-1، 138،139. شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى¹⁴⁹ Harman, "Kudüs", *DIA*. 6/324,325; Besalel, *Yahudilik*, 575.

* İlyâ isminin "İl" ve "Ya" şeklinde iki Kenanice kelimenin birleşiminden olduğu ve "Rabbimiz Allah – o Allah" gibi anlamlara geldiğini ifade edilmiştir. شرّاب، القدس أسسها العرب، 127. ورفع قواعدها المسلمون.

etimolojik bağına sahip olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁰ Ancak Aelia/İlyâ kelimesinin semavi dinler bağlamında önemli bir noktaya dayandırılmaya çalışılması veya böyle bir benzerliğe sahip olması¹⁵¹ pagan inanca sahip Hadrianus devri Roma İmparatorluğu'nun bu amaca dayanan bir tercihte bulunabileceği iddia ve ihtimalinden uzaktır. Dinî terminolojide karşılığı olan bazı kavram veya kelimelerle benzeşiyor olması, Aelia/İlyâ kelimesinin aynı amaca yönelik kullanıldığı konusuna yeterli bir delil olmadığı, bunun yalnızca bir rastlantıdan/benzerlikten ibaret veya kutsallık ifade etmeyen farklı sebeplerden kaynaklandığı düşünülmektedir.* İlyâ kelimesi ile birlikte

¹⁵⁰ شَرَاب، القدس أسسها العرب ورفع قواعدها، 138,139، ج-١. شَرَاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. ¹⁵⁰ شَرَاب، القدس أسسها العرب ورفع قواعدها، 138,139، ج-١. شَرَاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 127; Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler” , 305-312;

¹⁵¹ شَرَاب، الموسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. ¹⁵¹ شَرَاب، الموسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 138; Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler” , 305-312.

* Roma İmparatorluğu'na toplumsal olarak dinsel bir çekişmenin yaşandığı tek tanrılı din ve din mensupları hedefe alınmışken ve bu maksatla isyan sonucu savaş yaşanmışken çekişmenin siyasi askerî yönü gibi dinsel yönünün de bulunduğu dikkate alınmalıdır. Yahudilerin isyanları sonucu Kudüs'ün yıkılmasının ardından tek tanrı inancından eser bırakmamak amacıyla şehri yıktırdıktan sonra sabanla sürdürülmesi, Zeus mabedi, Golgota Tepesi'ne Afrodit Tapınağı inşa ettirilmesi, Hadriyanus'un heykelinin dikilmesi, sünnet olmak, Şabat etkinliklerinde bulunmak, sinagoglara gitmek, dinî mahkemelere başvurmak, Tevrat okumak, Yahudi bayramlarını kutlamak ve Yahudilerin Kudüs'e girişlerinin yasaklanması *Fiscus Iudaicus* (Yahudi vergisi) uygulaması; Gürkan, *Yahudilik*, 136; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 136; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 325; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 31-33; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 133,134; İki dinî topluluk arasındaki dinsel ayrışma, rekabet ve düşmanlığa işaret etmektedir. Bölgenin isminin de bu bağlamda değiştirilmesi dikkat çekicidir: Yahuda-Yahudiye olarak isimlendirilen bölgenin adı, Yahudilerden intikam almak amacıyla, Yahudilerin kadim düşmanı olarak görülen ve onlardan önce bölgede yaşamış olan Filistin'liler-e atfen “Filistin” olarak değiştirilmiştir; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Tek tanrılı bir toplulukla bu derece sert bir mücadele yürütülürken, Pagan inanca sahip Roma İmparatorluğunun Kudüs'e ilişkin isimlendirmede “İlyâ” adını kullanırken tek tanrılı hassasiyetleri gözetmiş olması tarihsel gerçeklikle ve yaşanan olaylarla bağdaşmamaktadır. Roma'nın Kudüs'te uyguladığı politikalar, bu çekişmenin din eksenli yönünü daha da belirgin kılar. Şehrin kutsal mekânlarına pagan tapınakları inşa edilmesi, Yahudilerden Kudüs'e giriş yasağını ihlâl edenlere ölüm cezası verilmesi ve kentin pagan kimliğini yansıtan sikkelerin bastırılması, Roma'nın

“Colonia Capitolina” kullanımında Colonia’nın bir Roma kolonisini, Capitolina’nın da Roma pagan inancındaki en büyük tanrı olan Iupiter’i ifade ettiği gerçeği göz ardı edilmemelidir.¹⁵²

Aslı şalem veya şalim olan şelayim kelimesinin barış anlamına geldiğini ileri sürenler olmuştur; bu kelimenin “barış” anlamı taşımadığı konusunda etimolojik tahlillerle birtakım deliller ortaya konulmuştur.¹⁵³ *Kitâb-ı Mukaddes*’in Yeremya bölümünde Adalet Yurdu,¹⁵⁴ İşaya bölümünde Doğruluk Şehri, Sadık Şehir,¹⁵⁵ Mukaddes Şehir¹⁵⁶ İnananlar Şehri¹⁵⁷ şeklinde ifade edilmiş ve *Kitâb-ı Mukaddes*’in farklı bölümlerinde bu veya buna benzer farklı tanımlar kullanılmıştır.¹⁵⁸ Barış anlamında isimlendirildiği yönündeki bilgilere ilave olarak Musevi din adamlarınca bazı tercümelerde barış olarak çevrilen Yeruselayim¹⁵⁹ kelimesinin *Kitab-ı Mukaddes Eski Ahit*’te geçtiği¹⁶⁰ dikkatlerden kaçmamalıdır. Yahudi Hahamı Saadia Gaon, Ahd-i Atık’ın Arapça tercümesinde İşaya bölümünde geçen Yerusalayim kelimesini “Dârüsselâm”, yine aynı bölümde geçen Yerusalayim’i ise “Medînetüsselâm” olarak çevirmiştir.¹⁶¹ İbn

Yahudilerle olan mücadelesinde dinî motivasyonun ağırlığını ortaya koymaktadır. Böylesi bir ortamda, Hadrianus dönemindeki Roma İmparatorluğu’nun tek tanrılı inançlara saygılı, dinî hassasiyetlere uyumlu bir tutum sergilemesini beklemek gerçekçi değildir.

¹⁵² Besalel, *Yahudi Tarihi*, 63.

¹⁵³ Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323.

¹⁵⁴ Yeremya, 31/23.

¹⁵⁵ İşaya, 1/21,26.

¹⁵⁶ Nehemya, 11/1; İşaya, 48/2; İşaya, 27/13’te ise “*Mukaddes dağda, Yerusalımde, RABBE tapınacaklar.*” şeklinde ifade edilmiştir.

¹⁵⁷ Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/324.

¹⁵⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 39; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 19,20.

¹⁵⁹ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 39; شَرَّاب، القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. 123-126; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323.

¹⁶⁰ Yeşu, 15/63; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 39; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 19,20; Eski Ahit’in İbranice bölümlerinde 641 defa Yerusalem, Aramice bölümlerde ise 26 defa Yeruslem olmak üzere toplam 667 defa zikredilmiştir; Besalel, *Yahudilik*, 575.

¹⁶¹ İşaya, 44/28, 51/17, 40/2; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323.

Manzûr, Beytûlmakdis şehrinin kelime anlamı hususunda “Kuds” kelimesinin temizliği ifade ettiğini ve de ayıp ve eksikliklerden münezzehe olduğunu ifade eder.¹⁶² Şehrin bir tanrı adına kurulduğu veya tanrı adına nispetle isimlendirildiği ifade edilmiştir.¹⁶³ Tanrı adına kurulduğu savı da temelinde kutsallık-Tanrı vasfı taşıyor olmasından dolayı anlamlıdır. Barış anlamı taşıması,¹⁶⁴ Tanrı ismine dayanılarak kurulmuş olması veya İlyâ kelimesinin semavi dinlerle ilintili olduğu iddiası gibi tüm varyasyonlar Kudüs isminin kutsallığına yönelik yorum ve tespitler olarak dikkate değerdir. Kudüs isminin anlamı tarihî ve etimolojik olarak yalnızca “barış” kavramıyla sınırlı olmasa da üç semavî dinin literatüründe şehrin Dârüsselâm, Medînetüsselâm, Yerusalayim ve Yerusâlim gibi barış temalı adlarla anılması, bu kavramın şehirle özdeşleştiğini göstermektedir. Tüm söylemlerden çıkarım olarak isim itibarıyla neredeyse tüm varyasyonlarda kutsallık veya barış temelinde bir ifadenin varlığı söz konusudur.

2.3. Kudüs’ün Semavi Dinlerdeki Yeri

Geçmişte var olan ancak müntesibi kalmadığı için yaşamayan dinlerin varlığı, dinler tarihi çalışmalarından bilinmektedir. Günümüzde yaşamayan dinler olduğu gibi varlığını sürdüren dinler de mevcuttur. Bir inanca özgü ritüel ya da mekâna atfedilen değer, o inancın mensupları varlığını sürdürdükçe anlamını yitirmeyecektir. Kudüs’ü kutsal kabul eden üç semavi din de yaşamaya devam etmektedir. Vahye dayalı ilahi dinler şeklinde de tanımlanan ve semavi dinler olarak bilinen Musevilik, Hristiyanlık

¹⁶² Ömer, Sabuncu, “Hz. Ömer Döneminde (634-644) Beytûlmakdis’in Fethi ve İskân”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 2021, C. 21, S. 3, (2021): 336.

¹⁶³ البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ 19-22; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323.

¹⁶⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-1، شراب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. 136,137; Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 19,20.

ve İslam ¹⁶⁵ açısından Kudüs, kutsal bir mekân olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁶ Hristiyanlar ve Müslümanlar, dünyanın en büyük inanç kitlelerine sahipken Musevilerin mevcudu daha azdır.¹⁶⁷ Yeraltı kaynaklarının önemli bir kısmına sahip olmaları, jeo stratejik konumları, gelişmişlikleri ve dünya siyasetindeki aktif konumları dikkate alındığında Hristiyan ve Müslüman ülkelerin ve bu dinlere inananların dünya üzerindeki tesirleri ve temsil ettikleri güç onların potansiyelini göstermektedir. Sayıca az olmalarına karşın Musevilerin de ticaret, ekonomi, teknoloji, medya, sanat ve lobicilik noktalarında kayda değer konumda oldukları bilinmektedir. Varlığını sürdüren semavi dinlerin müntesipleri gerek fert-toplum gerekse devletler bağlamında dünya siyasetinde ve ekonomisinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu üç din açısından Kudüs, farklı açılardan olsa da inanç temelinde bir değere sahiptir. Kudüs, kutsallığına inanan topluluklar açısından, yaşanan gelişmeler karşısında taraf belirleme ve harekete geçme konusunda belirleyici bir etkiye sahiptir. Günümüzde 232 ülkenin nüfus çoğunluğunu semavi dinlerin oluşturduğu dağılım 157 Hristiyan, 49 İslam ve 1 Musevi ülke olmak üzere toplam 207 ülkedir.¹⁶⁸ 232 ülkenin %89,2'sinin semavi dinlere mensup oluşu Kudüs şehrinin dünya genelinde kutsal kabul edildiğini göstermektedir.¹⁶⁹ Semavi din mensuplarının dünya nüfusuna oranı

¹⁶⁵ Tümer, “Din”, *DİA*. 9/318; İsmail Taşpınar, *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 50; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 9; Algül, vd., *İlmihal C. I, İman ve İbadetler*, 12; İlmihal C. I, s. 12’de İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik İlahi kaynağa dayanan dinler olarak ifade edilmiştir;

¹⁶⁶ Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/323.

¹⁶⁷ Davut Dursun, “21. Yüzyılda Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı” *Yeni Türkiye*, C. 95, S. 95 (2017): 24. [D01266s95y2017.pdf](#) [16.06.2025].

¹⁶⁸ Conrad Hackett at al, “The Global Religious Landscape A Report on the Size and Distribution of the World’s Major Religious Groups as of 2010”, *Pew Forum on Religion & Public Life*, (2012):11,14,19,51,65; Kaynak verilen raporda, ülkelerin dini mensubiyetleri belirlenirken, nüfusun çoğunluğunun tabii olduğu din esas alınmıştır.

¹⁶⁹ İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üye ülke sayısı 57’dir. <https://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> [16.06.2025]. Üye ülkelerin dışında dört gözlemci ülke ve iki gözlemci toplum bulunmaktadır. Davut Dursun, “İslam Konferansı Teşkilatı”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/52.

ise yüzde ellinin üzerindedir.¹⁷⁰ Bu yönüyle Kudüs, dünya nüfusunun ve dünya ülkelerinin önemli bir kısmını etkileme ve harekete geçirme potansiyeline sahiptir.

Resim 2.3: Heinrich Bünting'in dünya haritası, merkezde Kudüs.

Kaynak: Rodney W. Shirley *The Mapping of the World Early Printed World Maps 1472-1700*, (London: Holland Press, 2001), 165; Dünya haritası, yonca yaprağına benzetilen Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının ortasında/merkezinde Kudüs resmedilmiştir.

¹⁷⁰ Wolfgang Lutz & Skirbekk Vegard, *The Demography of Religions and Their Changing Distributuon In The World*, (Vatican City: PASS, Pontifical Academy of Social Sciences, Acta 17, 2012), 93; Hackett at al, "The Global Religious Landscape A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010", 9; https://tr.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnyada_dinlere_g%C3%B6re_n%C3%BCfus [16.06.2025].

2.3.1. Musevilikte Kudüs

Musevilikte Kudüs'ün kutsallığına dair aktarılan inanışlara dair bilgiler, Musevilerin kutsal kitabı *Eski Ahit-Tanah* ve *Tanah*'tan sonra kutsal sayılan Rabbi-Rabbani literatür* olarak kabul edilen kaynaklara dayanır. Kudüs'ün kutsallığı hakkında Musevi kutsal metinlerde birçok bilgi bulunmaktadır.¹⁷¹

Yahudi kutsal metinlerinden Hz. Musa'ya indirilen *Tevrat/Tora*¹⁷² bölümünde Kudüs şehri ismen geçmese de¹⁷³ aynı bölümde Salem¹⁷⁴ olarak bir kez anılmış, kitabın diğer bölümlerinde daha çok Yerusalayim şeklinde zikredilmiştir. Hz. Musa'dan sonraki dönemlerde vahyedildiklerine inanılan *Neviim/Nebiler* ve *Ketuvim/Yazılar*¹⁷⁵ kitaplarının İbranice bölümlerinde 641 defa Yerusalem, Aramice bölümlerde ise 26 defa Yeruslem olmak üzere toplam 667 defa zikredilmiştir.¹⁷⁶ Bununla birlikte Kudüs;

* Dini konuları öğretmek ve hüküm vermek konusunda yetkin din alimleri Rabbi, Rabbilerin Görüşlerine dayanan öğretiye de Rabbâni öğreti denilir. Rabbînik literatür: Kudüs'ün yıkılışından sonra yaşanan zamana göre yapılan Kitab-ı Mukaddes ve Talmud yorumları konusunda Rabbilerin öğretilerini içeren çalışmalar için kullanılan isim. Bkz. Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 298; Gürkan, *Yahudilik*, 248,249.

¹⁷¹ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/326; Gürkan, *Yahudilik*, 75, 148-154, 248, 250; Baki Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), s. 222; Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 298,347.

¹⁷² Gürkan, *Yahudilik*, 64; Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 361; Cohn-Sherbok, Dan&Lavıma. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 23.

¹⁷³ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

¹⁷⁴ Tekvin 14/18; Gürkan, *Yahudilik*, 93; Besalel, *Yahudilik*, 575; Besalel, Tora'da Yerusalayim-Kudüs şehriden "Şalem" şeklinde söz edildiğini ifade etmektedir.

¹⁷⁵ Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*, 222; Gürkan, *Yahudilik*, 64,65; Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 202,265,347; Besalel, *Yahudilik*, 575.

¹⁷⁶ Besalel, *Yahudilik*, 575.

Moriya,¹⁷⁷ Yebus,¹⁷⁸ Siyon¹⁷⁹ Davud'un Şehri,¹⁸⁰ Ariel,¹⁸¹ Adalet Yurdu, Kutsiyet Dağı,¹⁸² İnananlar Şehri, Doğruluk Şehri, Sadık Şehir, Barış Şehri,¹⁸³ Allah'ın (Tanrı'nın) Şehri, Yüce olanın mukaddes meskeni,¹⁸⁴ Mukaddes Şehir¹⁸⁵ gibi isimlerle anılmıştır.

Yahudi filozof ve din adamı İbni Meymun, inanç esaslarını 13 olarak formüle eder; sekizinci maddede elde bulunan *Tora*'nın ilahi kaynaklı ve Hz. Musa'ya verilenle aynı olduğunu ifade eder.¹⁸⁶ Vadedilmiş topraklar Yahudi inancının önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Bu inanca göre Tanrı *Tora*'da, İbrahim Peygamber'e ve zürriyetine belli bir bölgeyi ebediyen vadetmiştir.¹⁸⁷ Musevi kutsal kitabı *Eski Ahit*'te İsrailoğullarına yönelik "*Ayak tabanınızın basacağı her yer sizin olacak...*"¹⁸⁸ ve "*...ve sizi kendi toprağınıza getireceğim*"¹⁸⁹ şeklindeki ifade ile bu toprakların Musevilere ait olduğu vurgusu dikkat çekicidir.

¹⁷⁷ II Tarihler, 3/1.

¹⁷⁸ Hakimler, 19/10,11.

¹⁷⁹ II. Samuel, 5/7.

¹⁸⁰ II. Samuel, 5/7, 9.

¹⁸¹ İşaya, 29/1.

¹⁸² Yeremya, 31/23.

¹⁸³ İşaya, 1/26; Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

¹⁸⁴ Mezmurlar, 46/4.

¹⁸⁵ Nehemya, 11/18.

¹⁸⁶ Cohn-Sherbok, Dan&Lavinia. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 24; Besalel, *Yahudilik*, 375; Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 232.

¹⁸⁷ Tekvin, 12/7; Tekvin, 13/14-15-17.; Tekvin, 15/18,19,20,21; Tekvin, 17/8; Hz. İshak'a Tekvin, 26/2,3; Hz. Yakub'a Tekvin, 28/13; Hz. Yusuf'a Hz. Musa'ya Çıkış, 3/17; Çıkış, 6/8; Çıkış, 32/13; Çıkış, 33/1; Tesniye, 11/24; Peygamber Yeşu'ya aynı vaatte bulunulmuştur. Yeşu, 1/2-4.

¹⁸⁸ Tesniye 11/24; Yeşu 1/3.

¹⁸⁹ Hezekiel 36/24.

Musevilere göre yeryüzünün merkezinde bulunan ve Tanrının kutsallık ve hükümlerinin doğrudan tecelli ettiği İsrail topraklarının merkezindeki Kudüs'ün merkezinde bulunan Siyon Dağı ve Mabet bölgesi kutsallığın doruğa ulaştığı mekânları temsil etmektedir.¹⁹⁰ Buna göre Tüm Erets İsrail* kutsal kabul edilirken Yeruslayim'in daha kutsal ve Bet-Amikdaş'taki kutsallar kutsalı (Kodeş ha-Kodeşim) en kutsal yer olarak kabul edilmekte¹⁹¹ ve Kudüs'ün Tanrı tarafından seçildiğine inanılmaktadır.¹⁹² Rabbani geleneğe göre Tanrı'nın seçtiği şehir olan Kudüs'e Tanrı tarafından güzelliklerin onda dokuzu verilmiş, geriye kalan onda biri de dünyaya dağıtılmıştır.¹⁹³ Musevilikte kutsallığın kaynağı Tanrı'dır; Kudüs'teki mabedin mekânı da Tanrısal işaretle Hz. Davud'a gösterilmiştir.¹⁹⁴

Rabbani literatüre göre İsrail toprakları, Tanrı'nın kendisini izhar ettiği ve doğru ibadetin icra edildiği tek yer, kutsallık ve hayat kaynağı olarak görülmüştür.¹⁹⁵ Yahudilere göre “*Tanrı, dünyayı yarattığında, göklerdeki muhteşem tahtının altından kıymetli bir taş alıp boşluğa fırlatır. Bu taşın adı ‘Even Ha Şetiya’ (Nirengi Taşı) olup, dünyanın göbeğidir ve Tanrı buraya Yeruslayim'in kurulmasını emretmiştir.*¹⁹⁶ Musevilik inancına göre dünyanın yaratılışının burada başladığına¹⁹⁷ ve ilk insan

¹⁹⁰ Habermann, “*Jerusalem*”, 212; Harman, “Yahudilik”, *DİA*. 43/207; Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul. 2010. s. 93.

* Yahudi Kutsal Kitap'ta Erets Yisrael'in sınırları değişiklik göstermekle birlikte Dan ile Beerşeba arası gibi dar bir tanımlamanın yanında Fırat'tan Nil'e kadar da tanımlanmıştır. Tekvin, 15/18; Hakimler, 20/1; Bkz: Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 157,158.

¹⁹¹ Habermann, “*Jerusalem*”, 212; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002), 782; Besalel, *Yahudilik*, 576.

¹⁹² II. Krallar, 21/4 s. 387.; Mezmur, 132/13, 14.

¹⁹³ Habermann, “*Jerusalem*”, 211; Besalel, *Yahudilik*, 576.

¹⁹⁴ II. Samuel, 24/18,19;

¹⁹⁵ Gürkan, *Yahudilik*, 94.

¹⁹⁶ Besalel, *Yahudilik*, 576; Habermann, “*Jerusalem*”, 212.

¹⁹⁷ Habermann, “*Jerusalem*”, 212; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 113,114.

Âdem Peygamberin bu topraktan yaratıldığına,¹⁹⁸ İbrahim Peygamber'in, oğlu İshak Peygamber'i kurban etmek üzere buraya getirdiğine inanılmıştır.¹⁹⁹

Kudüs'teki Mabet, kurban takdim etme yeri ve hac mekânıdır. Bu konuda Eski Ahit'te "Yılda üç kere bana bayram edeceksin – Senin bütün erkeklerin Rab Yehova'nın önünde görünecektir." ve "Bütün erkeklerin senede üç kere, İsrail'in Allah'ı Rab Yehova'nın önünde görünecekler."²⁰⁰ Bütün erkekleriniz yılda üç kez -Mayasız Ekmek Bayramı'nda, Haftalar Bayramı'nda ve Çardak Bayramı'nda- Tanrınız RAB'bin önünde bulunmak üzere O'nun seçeceği yere gitmeli. Kimse RAB'bin önüne eli boş gitmemeli. Her biriniz Tanrınız RAB'bin sizi kutsadığı oranda armağanlar götürmeli²⁰¹ denilmektedir. Hz. Süleyman tarafından inşa edilen Kudüs'teki mabet (Bet ha-Mikdaş), hac,²⁰² kurban kesme yeri olarak kabul edilirken²⁰³ mabedin içinde bulunan ve kutsallar kutsalı, "Kuds'ül Akdes," Kodeş ha Kodeşim diye isimlendirilen bu yer,²⁰⁴ Ahit Sandığı'nın (Aron Aberit)* korunup muhafaza edildiği ve Tanrı'nın

¹⁹⁸ Besalel, *Yahudilik*, 576; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 782; Habermann, "Jerusalem", 212.

¹⁹⁹ Tekvin, 22/2; Tekvin, 22/9,10,11; Gürkan, *Yahudilik*, 150; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 781,782.

²⁰⁰ Çıkış, 23/14, 17; Çıkış, 34/23.

²⁰¹ Tesniye, 16/16,17.

²⁰² Çıkış, 23/14, 17; Çıkış, 34/23; I. Krallar, 9/25; II. Krallar, 23/22,23; II. Tarihler, 30/13; Gürkan, *Yahudilik*, 149,150; Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*, 241; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 781,782; Besalel, *Yahudilik*, 582.

²⁰³ Tesniye, 16/16-17; II. Krallar, 21/4; Gürkan, *Yahudilik*, 151-154; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 782; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001), 340.

²⁰⁴ Gürkan, *Yahudilik*, 151; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 109,110.

* Aron Aberit: Hz. Musa'nın Sina Dağında aldığı On Emri kapsayan kutsal levhaların korunduğu özel sandığın adıdır. Bu sandık, Bet Amikdaş'ın kutsallar kutsalı bölümündeydi. Bkz. Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 73.

mekânı-meskeni²⁰⁵ aynı zamanda tecelligâhı (tecelli ettiği/göründüğü/dünyaya yansımaları gösterdiği yer) olarak kabul edilir.²⁰⁶

Kible olması sebebiyle dua edilince Kud'sül Akdes istikametine dönülmelidir.²⁰⁷ Dünyanın neresinde olunursa olsun dua edilirken Kudüs istikametine dönülür.²⁰⁸ Kudüs istikametine dönülerek yapılan günlük Amida dualarının bir bölümü, tamamen Kudüs ile ilgilidir ve “*Senalar olsun sana ey Tanrı, Kudüs'ün kurucusu!*” sözleriyle sona ermektedir.²⁰⁹ Yeryüzündeki Kudüs'le semavi Kudüs'ün,²¹⁰ Kudüs'teki mabetle gökyüzündeki semavi mabedin birbirinin karşılığı ve izdüşümü olduğuna²¹¹ ve yerdeki Kudüs'e giremeyenin gökteki Kudüs'e giremeyeceğine inanılır.²¹² Düşmanları yenilgiye uğratabilecek olan ve Davud'un soyundan olan Mesih'in Kudüs'e geleceğine ve mabedi inşa ederek Tanrı'nın krallığını kuracağına inanılmaktadır.²¹³ Yaratılışın başlangıç yeri olduğuna inanılan Kudüs'ün ölümden sonra dirilişin başlayacağı yer olacağı kabul edilir.²¹⁴

²⁰⁵ I. Krallar, 8/6,13,21,63,64; I. Krallar, 9/1,2,3; II. Tarihler, 3/1-13.; II. Tarihler, 6/1,2,10,11; Mezmur ,132/7,13,14; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360.

²⁰⁶ Gürkan, *Yahudilik*, 149.

²⁰⁷ I. Krallar, 8/28-49; Besalel, *Yahudilik*, 576,580.

²⁰⁸ Daniel, 6/10; I. Krallar, 8/44-48; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 782; Babil sürgününde iken Danyal'ın pencereleri Yeruşalim-Kudüs istikametinde açık ve günde üç defa diz çöktüğü ve dua ederek Allah'ın önünde şükrettiği belirtilmiştir. Daniel, 6/10; “*Seçtiğin şehre, ve ismine yaptığım eve doğru dua ederlerse; o zaman gökte, meskeninde dualarını ve yalvarışlarını işit, ve onların davasını gör.*” I. Krallar, 8/44-48.

²⁰⁹ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 61,62; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 782; Gürkan, *Yahudilik*, 160, 241; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 154.

²¹⁰ Gürkan, *Yahudilik*, 94.

²¹¹ Besalel, *Yahudilik*, 579.

²¹² Harman, “Kudüs”, *DİA*. 26/326.

²¹³ Gürkan, *Yahudilik*, 117,247; Saime Leyla Gürkan, *Yaşayan Dünya Dinleri, Yahudi Mistisizmi, Sabataycılık ve Anadolu Yahudileri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 259.

²¹⁴ Besalel, *Yahudilik*, 588; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 153.

Midraş'ta Tanrı'nın ve Tevrat'ın 70 ismi olduğu gibi Kudüs'ün de 70 ismi bulunmaktadır.²¹⁵ Kudüs'te yaşayanların günde iki defa ilahi affa mazhar olduklarına inanıldığı gibi²¹⁶ Rab'bin mabedin batı duvarını (ha-Kotel ha Ma'aravi) terk etmeyeceğine inanılır.²¹⁷ Şehrin kurucusu anlamındaki Bone Yerusalayim olan Kudüs'te Şohen Yerusalayim inancıyla Tanrı'nın evinin burada bulunduğu ve Tanrının Kudüs'te yaşadığına inanılmaktadır.²¹⁸ Peygamber İşıya Kudüs'ü "Doğruluk Şehri, sadık şehir" olarak adlandırmış ve şeriatın Sion'dan, Rabb'ın sözünün de Yerusayim'den çıkacağını bildirmiştir.²¹⁹ *Yeremya*'da ise Kudüs'e Adalet Yurdu, Kutsiyet Dağı, "Rab seni mübarek kılsın", "Rabbin tahtı" denileceği, ve bütün milletlerin orada toplanacağı belirtilmiştir.²²⁰ *Talmud*'da Kudüs'ü görmeyenin güzel bir şehrin nasıl olduğunu anlayamayacağı ifade edilmiştir.²²¹ Eski Ahit'te güzellikleri anlatılan Kudüs sevgiliye benzetilirken yeryüzünün sevinci, "güzelliğin kemali olan Siyon"²²² olarak anılmış, *Yeremya*'da bu bölgeden "sokaklarından yağ ve bal akan topraklar"²²³ diye söz edilmiştir. Mezmurlarda geçen "Eğer seni unutursam ey Yerusayim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer Yerusayim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın"²²⁴ şeklindeki ifadeler, Kudüs'ün Yahudiler için taşıdığı değer hususunda fikir vermektedir.

²¹⁵ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 153.

²¹⁶ Habermann, "Jerusalem", 212; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 114; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 153.

²¹⁷ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 114.

²¹⁸ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 154; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 124.

²¹⁹ İşıya, 1/26-27, İşıya, 2/3.

²²⁰ *Yeremya*, 31/23; *Yeremya*, 3/17.

²²¹ Habermann, "Jerusalem", 211; Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/326; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 153; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 782; Besalel, *Yahudilik*, 576.

²²² Neşideler Neşidesi, 6/4; Mezmur, 48/2; Mezmur, 50/2; Mezmur, 48/2'de "Meserret" şeklinde ifade edilmiştir.

²²³ *Yeremya*, 11/5.

²²⁴ Mezmur, 137/5,6.

Eski Ahit'te ifade edilen Tanrı'nın hükmetmek için yere geleceği, dünyaya adaletle, kavimlere doğrulukla hükmedeceği,²²⁵ “Şeriat Siyon'dan Rabbin sözü Yerus̄alim'den çıkacak. Ve milletler arasında hükmedecek.”,²²⁶ “Orduların RABBİ Sion Dağı'nda ve Yerus̄alim'de krallık edecek.”²²⁷ şeklindeki tasvir ve vaatlerde dünyanın sonuna doğru Tanrısal hükümleranın Kudüs'te kurulacağı inancı görölmektedir.

2.3.2. Hristiyanlıkta Kudüs

İsa Mesih anlayışı üzerine kurulan bir inanca sahip²²⁸ Hristiyanlığa göre İsa Mesih, hem Tanrı'nın oğlu²²⁹ hem de insanlığın kurtarıcısı olarak kabul edilmektedir.²³⁰ Hristiyanlıkta kutsal kitap *Bible*, *Kitâb-ı Mukaddes* diye isimlendirilmekte ve *Kitâb-ı Mukaddes*, Yahudilerin kutsal kitabı *Eski Ahit* ve Hristiyan kutsal kitabı *Yeni Ahit*'ten* oluşmaktadır.²³¹ Hristiyanlık dininin temelini Yahudilik oluşturduğundan²³² Eski Ahit'te başta peygamberler olmak üzere mühim isimler ve mekânlar ve bazı bilgiler Hristiyanlık açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan Yahudiliğin kutsal kitabı Eski

²²⁵ Mezmur, 98/8.

²²⁶ İşaya, 2/3-4.

²²⁷ İşaya, 24/23.

²²⁸ Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328.

²²⁹ Matta, 3/16; 4/3; Markos, 13/32; Luka, 10/21,22; Hristiyan inancına göre Hz. İsa Allah'ın bedenleşmiş kelâmıdır, dolayısıyla tanrıdır. Baki Adam, “Hristiyanlık” *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/363; Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajı bedenleşmiş olup İsa olarak insanlar arasında yaşamaktadır. Yuhanna, 1/14; bu sebeple Hristiyanlar İsa'ya “Tanrı oğlu, rab, mesih” unvanlarını vermektedir. İnciller'de Tanrı'nın ondan “oğlum”, onun da Tanrı'dan “babam” diye bahsettiği çeşitli pasajlar Hz. İsa'nın uluhiyyetine delil olarak gösterilmektedir; Ömer Faruk Harman, “İsa”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 17/468.

²³⁰ Luka, 2/10,11; Yuhanna, 4/42; Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*. 17/328.

* Eski Ahid (Tevrat), Hristiyanlar için de kutsaldır; Adam, “Hristiyanlık” *DİA*. 17/361.

²³¹ Mahmut Aydın, *Yaşayan Dünya Dinleri/Hristiyanlık*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 78; Aydın, “Hristiyanlık”, *DİA*. 17/351.

²³² Adam, “Hristiyanlık” *DİA*. 17/361.

Ahit'in çeşitli bölümlerindeki Kudüs'ün kutsallığına yönelik ifadelerin bazıları Hristiyanlar için de geçerlidir. Yahudiler ve Hristiyanlara ait kutsal alanlar ve bu alanlarda yapılması istenen dinsel ritüeller farklılık göstermekle beraber Kudüs'te hem peygamberler hem de kimi mekânlarda ortak kutsal alanlar bulunmaktadır. İbadet ve ritüelleri ilgilendirmeyen noktalarda Yahudilikte bulunan birçok detay Hristiyanlıkta da inanç alanları veya önem atfedilen değerler kapsamındadır. Hristiyanlıkta Kudüs'ün kutsallığı hususundaki kaynaklar, Yahudi kutsal kitabı Eski Ahit'ten ibaret değildir. Hristiyanlıkta inanca dayalı bilgiler ve önemli şahsiyetler bağlamında kimi olaylar Yeni Ahit-İncil başta olmak üzere Hristiyan kaynaklarında bulunmaktadır.

Hz. İsa'nın doğduğu bölge olarak kabul edilen Beytülahm²³³ Kudüs'e yakın bir yerdedir. Hz. İsa, Museviliğin en önemli önderlerinden, Kudüs'ün fatihi ve ilahi övgüyle anılmış Hz. Davud'un soyundandır.²³⁴ Hz. Davud, ilahi işaret ile tapınağın olduğu yeri satın almış,²³⁵ oğlu Hz. Süleyman ise Kudüs'teki kutsal mabedi inşa ettirmiştir.²³⁶ İnsanlığın atası Hz. Âdem'in yasak meyveyi yiyerek işlediği "asli günah" soyuna geçmiş Hz. İsa çarmıha gerildiğinde kendisini feda ederek bu günahın diyetini ödemiş ve insanlığı bu günahın sorumluluğundan kurtarmıştır.²³⁷ Hristiyanlık inancında bulunan asli günahın insanlığın kurtulmasını sağlayan Hz. İsa'nın yargılanması ve çarmıha gerilerek can vermesi Kudüs'te gerçekleşmiş, ardından Hz. İsa, Kudüs'teki Zeytindağı'ndan Tanrı katına yükselerek Tanrı'nın sağ yanındaki

²³³ Matta, 2/1-6; Luka, 2/1-15; Yuhanna, 7/42; İncillerde Hz. İsa için birçok yerde Nasıralı ifadesi de kullanılmaktadır. Doğum yeri, Beytülahm olmakla birlikte yerleşip yaşadığı Nâsıra'ya nispeten kendisine Nâsıra'lı denilmiştir; Bkz: Matta, 2/23.; Matta, 21/10-11; Markos, 10/47; Yuhanna, 18/7; Saint Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*. (London: University of Virginia, 1889), s. 28, 29; Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 262.

²³⁴ Matta. 1/17; Luka, 3/23-38.

²³⁵ II. Samuel, 24/18-25.

²³⁶ I. Krallar, 6/1-14.

²³⁷ Romalılara Mektup, 5/12-21, 8/1-4, 8/31-34; Günay Tümer, "Asli Günah", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınlar, 1991), 3/496.

yerini almıştır.²³⁸ Hristiyanlığın önemli figürlerinden Hz. Zekeriyyâ ve oğlu Vaftizci Yahya bu bölgede yaşamış ve şehit edilmiştir.²³⁹ Kudüs'teki Son Akşam Yemeği'nin ardından,²⁴⁰ Hz. İsa Zeytindağı'nın eteklerinde bulunan Getsemani (Gethsemane) Bahçesi'nde Yahudiler tarafından tutuklanmış²⁴¹ ve böylece özgürlüğü sona ermiştir. Hristiyanlığa göre Hz. İsa'nın yargılama sonucunda çarmıha gerilmesi Kudüs'te Golgota Tepesi'nde gerçekleşmiştir.²⁴² Dünyanın sonu ile ilgili rolü de Kudüs'ün Hristiyanlıktaki yerinin bu dine has özelliklerindedir. Hz. İsa, Hz. Zekeriyyâ, Hz. Yahya, Hz. Meryem ve havarilerin bu bölgede yaşayarak birtakım dinsel etkinliklerde bulunmuş olmalarının yanı sıra bazılarının burada şehit edilmesi Hristiyanlar açısından Kudüs'ün kutsallığını tahkim etmektedir.

Hz. Yahya tarafından Hz. İsa'nın vaftiz edildiği yer olan Şeria-Ürdün Nehri,²⁴³ Hz. İsa'nın İblis tarafından denendiğine inanılan ve Eriha'da bulunan Kruntul Dağı,²⁴⁴ Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan Beytülahm'daki Doğu Kilisesi,²⁴⁵ Hz. Meryem'in Mesih ile müjdelendiğine inanılan Nasıra'daki Müjde Kilisesi,²⁴⁶ Kudüs'te Zeytindağı'nda bulunan ve Hz. İsa'nın göğe yükseldiğine inanılan yerdeki Yükseliş Kilisesi,²⁴⁷ Hz. İsa'nın havarilerine “*Dua edin ki ayartılmayasınız.*” dediği yer olan ve defalarca

²³⁸ Markos, 16/19; Luka, 24/50-53; Romalılara Mektup, 8/34; Habercilerin İşleri, 1:9-12; 7/55-56.

²³⁹ Luka, 1/11-14, 57-64, 67; Luka, 9/7-9; Luka, 11/50-51; Matta, 14/5-12; Matta, 23/35.

²⁴⁰ Matta, 26/17-30; Markos, 14/25; Luka, 22/14-19; Yuhanna, 13/18-29.

²⁴¹ Matta, 26/36-50.; Markos, 14/32-46.; Luka, 22/54; Yuhanna, 18/12.

²⁴² Matta, 27/33, 34; Markos, 15/22-24; Luka, 23/33-46; Yuhanna, 19/17-19.

²⁴³ Matta, 3/13; Markos, 1/9; Luka, 3/21-22.

²⁴⁴ Matta, 4/1-11; Markos, 1/12, 13; Luka, 4/1-4; Michael Kohn, Roxane Assaf, and Miriam Raphael *İsrael & The Palestinian Territories*, (London: Lonely Planet Offices, 2007), 303-305.

²⁴⁵ Matta, 2/1-6; Luka, 2/1-16; Yuhanna, 7/42; Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*. 28, 29.

²⁴⁶ Luka, 1/26-38; Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*, 45.

²⁴⁷ Elçilerin İşleri, 1/1-12; (القدس): يوسف سعيد الننتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس. (القدس): التجمع السياحي المقدسي، ٢٠١٣، 256.

gittiği Zeytindağı,²⁴⁸ Pater Noster Kilisesi,²⁴⁹ Zeytindağı ile tarihî Kudüs arasındaki Kidron Vadisi'nde Hz. İsa'nın ihanet sonucu Yahudiler tarafından tutuklandığı Getsemani Bahçesi,²⁵⁰ Bütün Milletler Kilisesi,²⁵¹ Getsemani Bahçesinin yakınında Hz. İsa'nın annesi Meryem'in kabrinin bulunduğu Meryem'in Kabir Kilisesi,²⁵² Siyon Tepesi'nde bulunan son akşam yemeğinin gerçekleştiği yer,²⁵³ çarmıha gerilmek üzere Hz. İsa'nın kırbaçlanarak Golgota Tepesi'ne doğru yürütüldüğü Çile Yolu (Via Dolorosa),²⁵⁴ çarmıha gerildiği yer kabul edilen Golgota Tepesi²⁵⁵ ve bu tepenin üzerinde inşa edilmiş Kıyâme Kilisesi,²⁵⁶ Hristiyanlar açısından Kudüs'te bulunan hac yeri, önemli dinî mekân ve ziyaretgâhlardan bazılarıdır.

Hz. İsa'nın hac için geldiği Kudüs,²⁵⁷ Hristiyanlar için de hac yeridir.²⁵⁸ Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olarak bilinen Golgota Tepesi'nde bulunan Kıyame-Kamame-Kutsal Kabir Kilisesi kible kabul edilmektedir.²⁵⁹ Hz. İsa'nın yargılanmasından sonra mahkeme binasından kırbaçlanarak yürütüldüğü “Çile

²⁴⁸ Luka, 22/39.

²⁴⁹ المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس، 261,262.

²⁵⁰ Matta, 26/36-50.; Markos, 14/43-46.; Luka, 22/47-54; Yuhanna, 18/1-12.

²⁵¹ المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس، 263,264.

²⁵² المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس، 844، ج-٢. شراب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. القدس، 264-266.

²⁵³ Kohn, Assaf, and Raphael *İsrael & The Palestinian Territories*, 105,106.

²⁵⁴ المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس، 99-102; Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, 101.

²⁵⁵ Matta, 27/33-35; Markos, 15/22-28; Luka, 23/33.; Yuhanna, 19/17-18.

²⁵⁶ المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس، 102-107.

²⁵⁷ Matta, 21/1-11; Markos, 11/1-11; Luka, 19/28-41; Yuhanna, 2/13; Yuhanna, 7/2-10-14; Yuhanna, 10/22-23; Yuhanna, 12/12,15.

²⁵⁸ Matta, 21/1-11; Markos, 11/1-11; Luka, 19/28-41; Yuhanna, 2/13; Yuhanna, 7/2-10-14; Yuhanna, 10/22-23; Yuhanna, 12/12,15; Yuhanna, 6/4; Yuhanna, 10/22; Yuhanna, 11/55; Ahmet Güç, “*Yahudilik*”, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 209; Harman, “Hac”, *DİA*. 14/384.

²⁵⁹ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 9,12,49,50.

Yolu (Via Dolorosa / طريق الآلام) denilen ve Golgota Tepesinde çarşıya gerildikten²⁶⁰ sonra mezara konulmasıyla sona eren 14 durak/istasyondan oluşan yol da Hristiyanlar için bir hac parkuru kabul edilmektedir.²⁶¹ Hristiyan inancına göre, Hz. İsa cuma günü Golgota Tepesi'nde çarşıya gerilerek can vermiş ve aynı gün, Şabat başlamadan önce bir kaya mezarına defnedilmiştir.²⁶² Pazar sabahı mezarı ziyarete gelen Mecdelli Meryem ve beraberindeki kadınlar, mezarın açık olduğunu ve bedeninin orada bulunmadığını görmüşlerdir.²⁶³ Hz. İsa'nın dirilerek mezardan kıyam ettiği²⁶⁴ ve havarilerine görünerek onlara son buyruk ve öğütlerini ve Kutsal Ruh'u verdikten sonra havarilerinin gözü önünde²⁶⁵ göğe alınarak Tanrı'nın sağına oturduğuna inanılmıştır.²⁶⁶

Kudüs, Hristiyanlığın kutsal kitabı Yeni Ahit (İncil)'te mimarı ve kurucusu Tanrı olan kent²⁶⁷ “Oysa sizler Siyon Dağına, yaşayan Tanrı'nın kenti olan göksel Yeruşelim'e”, ... “Oysa göksel Yeruşelim özgürdür, annemiz odur.” ... “Kutsal kentin, yeni Yeruşelim'in gökten, Tanrının yanından indiğini gördüm. Güveyi için hazırlanmış bir gelin gibiydi.”²⁶⁸ şeklinde betimlenmiştir. Bu betimlemeler Musevilikte gökteki asıl Kudüs'ün izdüşümünün yeryüzündeki Kudüs olduğu inancına benzemektedir. Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde dünyanın sonuna dair tasvirlerle, meleklerin çalacağı yedi borazanın her birinde büyük felâketlerden söz edilirken yedinci meleğin borazan çalmasıyla dünyanın egemenliğinin sonsuza dek Mesih'e ait olacağı ifade

²⁶⁰ Luka, 23/26-49; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 111.

²⁶¹ Muhammed Güngör, “Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci; The Sacralization Process of Jerusalem in Christianity”, *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal*. S. 14 (2020): 162,163; Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, 102-109.

²⁶² Matta, 27/57-61; Markos, 15/42-47; Luka, 23/50-56.; Yuhanna, 19/38-42.

²⁶³ Matta, 28/1-6; Markos, 16/1-6; Luka, 24/1-5; Yuhanna, 20/1.

²⁶⁴ Matta, 28/5-7; Markos, 16/1-6; Luka, 24/1-7; Yuhanna, 20/1-9; Elçilerin İşleri, 2/32-35.

²⁶⁵ Markos, 16/9-18; Luka, 24/36-51; Yuhanna, 19/23; Elçilerin İşleri, 1/1-12.

²⁶⁶ Matta, 28/16-20.; Markos, 16/19; Luka, 24/36-51; Yuhanna, 20/19-23; İbraniler, 1/3; 10/12.

²⁶⁷ İbraniler, 11/10.

²⁶⁸ İbraniler, 12/22-24.; Galatyalılar, 4/26.; Vahiy, 21/2.

edilmiştir.²⁶⁹ Kadın ve Ejderha, Denizden Çıkan Canavar, Yerden Çıkan Canavar, Yedi Melek ve Yedi Bela, Tanrı'nın Öfkesi ve Yedi Tas, Canavarın Sırtındaki Kadın, Babil'in Yıkılışı,²⁷⁰ bölümlerinde büyük felâketler ve olağanüstü durumlara dair tasvirler yer verilmiştir. Ardından gökten inen bir meleğin İblis'i yakalayarak bin yıl bağlaması sonucu Mesih ve beraberindekilerin bin yıllık egemenlik kuracağından söz edilmiştir.²⁷¹ Kutsal ve sevilen kenti kuşatmaları sebebiyle Şeytan ve beraberinde bulunan "Gog'la Magog" üzerlerine gökten yağın ateş ile bertaraf edilerek, İblis ve Canavar ve sahte peygamber sonsuza dek işkence çekecekleri ateş gölüne atılacaklardır.²⁷² Daha sonra "gökten, Tanrı'nın yanından inen ve O'nun görkemiyle ışıldayan kutsal kenti, Yeruşalim"den söz edilir. Güvey için hazırlanmış bir gelin gibi süslenmiş olan bu kent; biçimi, ölçüleri, surları, kapıları ve temelleriyle ayrıntılı şekilde betimlenir. Kentin yolları saf altından, temelleri ise çeşitli değerli taşlardan yapılmıştır. Güneş ya da aya ihtiyaç duyulmaz; çünkü kenti aydınlatan Tanrı'nın görkemidir.²⁷³

Kentin ana yolunun ortasından akan yaşam suyu ırmağının iki yanında, her ay meyve veren ve on iki çeşit meyve üreten yaşam ağacı yer almaktadır. Bu ağacın yaprakları uluslara şifa vermektedir. Artık orada lanet olmayacak; kent, çıra veya güneş ışığına ihtiyaç duymayacak çünkü Tanrı tarafından aydınlatılacak ve burada hükümler olunacağı²⁷⁴ anlatılmaktadır. Bu anlatımda şehrin fiziki yapısı ve mücevherlerle süslü oluşunun yanı sıra yaşam suyu ve yaşam ağacı tasvirleriyle bir tür ebedî saadet/cennet kurgusu dikkat çekmektedir.

²⁶⁹ Vahiy, 8, 9, 10, 11. bölümler; Vahiy, 11/15.

²⁷⁰ Vahiy, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18. Bölümlerinde olağanüstü detaylı tasvirler yer verilmiştir.

²⁷¹ Vahiy, 20/1-6.

²⁷² Vahiy, 20/7-10.

²⁷³ Vahiy, 21/1-21.

²⁷⁴ Vahiy, 22/1-5.

2.3.3. İslam'da Kudüs

İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'de Kudüs ismi geçmemekte ancak Kudüs'teki kutsallığın merkezi ve kaynağı olan Mescid-i Aksa anılmaktadır.²⁷⁵ Kur'ân-ı Kerim'de şehirden ismen söz edilmemiş olsa da dolaylı olarak Kudüs ve çevresinden defalarca söz edilmiştir. İslam peygamberi Hz. Muhammed tarafından hadislerde anılan Kudüs'e peygamberin ilk kuşak dostları yani ashâbı tarafından ilgi gösterilmiştir. Müslümanlar tarafından Kâbe'den önce kible olarak Kudüs istikametine dönülerek namaz kılınıyor olması²⁷⁶ Kudüs'ün önemini göstermektedir.

Yahudilik ve Hristiyanlık için kutsal olan Kudüs, İslam'da da kutsal bir değere sahiptir. Musevilik ve Hristiyanlıktaki peygamberlerin çoğu İslamiyet'te de peygamber olarak kabul edilmektedir. Nitekim İslam inancında Allah'ın elçi olarak gönderdiği peygamberler arasında bir ayırım yapılmamaktadır.²⁷⁷ İslam'ın peygamberlerinin bir kısmının yaşadığı, vahiy aldığı ve vahye konu olan Kudüs, bu yönüyle İslam dini ve Müslümanlar açısından önemli bir mekândır. Bu yönüyle dikkate değer bir başka nokta Kur'ân-ı Kerim'de anılan peygamberlerin önemli bir kısmının Kudüs veya Kudüs'e yakın bölgelerde yaşamış olmalarıdır.²⁷⁸ Nemrut'un zulmünden kurtarılması sürecinde “*Onu da Lût'u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık.*”²⁷⁹ ayetiyle İbrahim peygamberin, bereketli kılındığı ifade edilen bu bölgeye geldiği anlatılmıştır. Kudüs'e yaklaşık otuz kilometre mesafede bulunan el-Halil şehrinde yaşayan Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf peygamberlerin kabirleri de bu bölgede bulunmaktadır.²⁸⁰ Hz. Musa peygamber ve

²⁷⁵ İsra, 1.

²⁷⁶ Ahmet Özel, “İslâm'da kible”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/365,366; Ahmet Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*. C. 11, S. 2 (2002): 9-16.

²⁷⁷ Bakara, 285.

²⁷⁸ Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1995), C. I., 16-171, 221, 241, 246, 265, 300; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C. II., 57, 164-172,191-194, 209-213, 292-299, 303, 304,314, 316, 330.

²⁷⁹ Enbiya, 71.

²⁸⁰ الحنبلي، الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، 64-66,70; Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*, 31,32,33; Archulf, burada yatanların Hz. Âdem, Hz. İbrahim, Hz. İshak

kardeşi Hz. Harun peygamber Mısır'dan çıktuktan sonra Kudüs (Arz-ı Mukaddes)'e* girmekle görevlendirilmiş²⁸¹ olmalarına rağmen bölgeye ve Kudüs şehrine girme imkânı bulamamışlardır. Hz. Davut ve Hz. Süleyman peygamberler, yaşadıkları ve başkent olarak kullandıkları Kudüs'ten devleti idare etmişlerdir.²⁸² Kur'ân-ı Kerim'de seçkin bir aile olarak anılan İmran ailesi de bu bölgede yaşamış ve kızları Meryem'i, Kudüs'teki mabede yani Mescid-i Aksa'ya adamıştı.²⁸³ Bu bölgede yaşayan Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahya peygamberler tebliğ vazifelerini burada icra etmişlerdir.²⁸⁴ Mekke'de doğmasına ve Mekke'de yaşıyor olmasına rağmen İslam inancındaki son peygamber Hz. Muhammed, Kur'ân'da İsra suresinde anlatılan İsra hadisesinde gece vakti Mekke'deki Mescid-i Haram'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya mucizevi bir şekilde yürütülmüştür.²⁸⁵ Kudüs ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in gece yürüyüşü olan İsra Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya, göklere yükselişi olarak ifade edilen Miraç Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'dan gerçekleşmiştir.²⁸⁶ Kur'ân-ı Kerim'de kutsallığına ilişkin bilgilerde doğrudan Kudüs veya bir yapıdan ziyade, bir bölge olarak anılmakta; bu bölge 'bereketli' (mübarek) ve 'kutsal' (mukaddes) kavramlarıyla ifade edilmektedir. Kudüs şehrinin ismi geçmemiş olmakla birlikte Bakara suresi 58. ayette

olduğunu bir de eşlerinden Sara, Rebeka ve Lea'nın kabirlerinin bulunduğunu aktarır. Günümüzde Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf'un kabirlerinin yanı sıra Hz. İbrahim'in eşi Sara, Hz. İshak'ın eşi Rebeka/Rıfka ve Hz. Yakub'un eşi Laika'nın kabirleri bulunmaktadır.

* Arz-ı Mukaddes, "Kutsal Topraklar" anlamına gelmektedir. Bkz. Rağıb el-İsfahani, *Müfredat*. çev. Mustafa Yıldız, (İstanbul: Çıra, 2017), 778.

²⁸¹ Maide, 21.

²⁸² Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C. II., 191-194, 209-213.

²⁸³ Âl-i İmrân, 35; Ömer Faruk Harman, "Meryem", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/237-239; *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2005), 53. 8 Numaralı dipnot.

²⁸⁴ Matta, 14/5-12; Matta, 23/35; Luka, 1/11-14, 57-64, 67; Luka, 9/7-9; Luka, 11/50-51; الحنبلي، الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، 158-161; Mahmut Aydın, "Yahyâ", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/232-234; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C. II., 292-299.

²⁸⁵ İsra, 1.

²⁸⁶ İsra, 1; Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132.

“Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarınızı bağışlayalım.” şeklinde geçen şehrin Kudüs olduğu müfessirlerce beyan edilmiştir.²⁸⁷ Kur’ân-ı Kerim’de bazı ayetlerde Kudüs ve çevresi mübarek ve mukaddes diye anılırken Yunus suresinde “seçkin, güzel ve emin bir yer”²⁸⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Şehrin önemini vurgulamak açısından Kur’ân-ı Kerim’de geçen bereket ve mukaddes kavramları hakkında burada bilgi vermek gerekli görülmüştür: Bir şeyde ilahi hayrın sabit ve daim olmasına bereke (بركة) denilir.²⁸⁹ Sözlük anlamıyla bereketli, uğurlu, feyizli, kutlu, mutlu, hayırlı anlamlarına gelen mübarek kelimesi dinî bir kavram olarak İlahi hayrın içinde bulunduğu şey demektir.²⁹⁰ Mukaddes takdis’in, “gözle görülen necaseti gidermek” anlamındaki tathirden üstün olan anlamından hareketle Beyti Mukaddes ismi bağlamında “necasetten, yani şirkten temizlenmiş mabet” anlamına gelmektedir.²⁹¹ Hazirat el-Kuds (حظيرة القدس) ise “cennet” veya “şeriat” anlamında kullanılırken şeriat, kuds’un yani manevi temizliğin elde edildiği etrafı çevrili bir alan²⁹² anlamına gelmektedir. Takdis ve mukaddes kavramları şahsa yönelik “Allah’ın kişiyi manevi kirlilerden temizleyip arındırması” maddi mekânlara yönelik ise “en büyük kirlilik olan şirkten temiz ve uzak tutulması” olarak açıklanmıştır.²⁹³ Arapçadan alınan kuds kelimesi “temiz ve pak olmak” anlamında “kutsiyet” olarak kullanılmaktadır. Aynı kökten gelen takdis ve bundan türeyen mukaddes kavramları ise “kutsallık nispet edilmiş” manasına gelmektedir.²⁹⁴

²⁸⁷ Bakara, 58; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), C. I., 121-124; C. II, 242-246.

²⁸⁸ Yûnus, 10/93; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. III., 129-135; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. II., 575-580.

²⁸⁹ Rağib el-İsfahani, *Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, (İstanbul: Çıra, 2017), 126.

²⁹⁰ Karagöz, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 478.

²⁹¹ el-İsfahani, *Müfredat*, 778.

²⁹² A.g.e., 778.

²⁹³ el-İsfahani, *Müfredat*, 778; Günay Haral, “İslam’da Kutsiyet”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/497;

²⁹⁴ Kürşat Demirci, “Kutsiyet”, *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/495.

Kur'ân-ı Kerim'de İsrâ suresindeki “Bir gece, kendisine bazı ayetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah, eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir. ayetinde İslam peygamberi Hz. Muhammed'in gecenin bir vaktinde Mescid-i Harâm'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya yürütüldüğü anlatılırken,²⁹⁵ Mescid-i Aksâ'nın çevresinin mübarek/bereketli kılındığı ifade edilmiştir. “Çevresini bereketli kıldığımız Mescid-i Aksâ” ifadesinden hareketle Mescid-i Aksâ'nın bereketli diye ifade edilen çevrenin merkezi olduğu sonucuna; buradan da Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'nın bereketliliğın kaynağı ve merkezi olduğu anlamına varılabilir. Kur'ân-ı Kerim'de isim verilmeden ifade edilen Mescid-i Aksâ'nın Kâbe'den önce Müslümanların kiblesi olduğu konusu, kible değişikliğı emrini içeren ayetler topluluğundan, hadislerden ve müfessirlerin aktardığı bilgilerden anlaşılmaktadır.²⁹⁶

Kur'ân-ı Kerim'de geçen “Ey kavmim! Allah'ın sizin için (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin, sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz.”²⁹⁷ ayetindeki kutsal topraklar ifadesi ile Kudüs ve çevresi yani Filistin toprakları kastedilmiştir.²⁹⁸ Kur'an-ı Kerim'de el-arzu'l-mukaddese şeklinde ifade edilen Kudüs ve civarı olan bölge ile ilgili bu ayette Mukaddes-Kutsiyyet kavramları kullanılırken başka ayetlerde “Allah'ın bereketli kıldığı yer” ifadesinde olduğu gibi bu bölge “bereket”* kavramıyla

²⁹⁵ İsrâ, 1.

²⁹⁶ Bakara, 142-144; İsrâ, 1; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. I., 224-234; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. V., 457-461; Buhari, Tefsir, (Bakara), 18; Müslim, Mesâcid ve Mevziu's Salat, 12.

²⁹⁷ Maide, 21.

²⁹⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. II., 243-249.

* “Hor görülüp ezilmekte olan o kavmi de (İsrâiloğulları) içini bereketlerle doldurduğumuz ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Sabırlarına karşılık rabbinin İsrâiloğulları'na verdiği güzel söz yerine geldi. Firavun ve kavminin yapıp yükselttikleri binaları yerle bir ettik.” A'raf, 137; “Onu da Lût'u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık.” Enbiya, 71; “Süleyman'ın emrine de onun isteğine göre, içinde bereketler yarattığımız yere doğru esmek üzere güçlü rüzgârı verdik. Biz her şeyi biliriz.” Enbiya, 81; “Bereketli kıldığımız beldeler ile onlar arasında birbirini gören birçok yerleşim yeri oluşturduk ve bunlar arasında seyahati uygun konaklara ayırdık. ‘Oralarda geceleri,

ifade edilmiştir.²⁹⁹ Ayette geçen “*Kutsal topraklara girin.*” kısmından ilahi emir şeklinde hedeflenen istikamete yönelik bir vazifeden söz edilirken “*Sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz.*” kısmıyla bu vazifeden dönüşün (kutsal topraklara/Kudüs’e girmeyi reddetmenin) sonunun hüsrana olacağı ifade edilmiştir.

Hz. Muhammed’in sözleri olarak nitelenen hadislerden bazılarında Kudüs ve Mescid-i Aksa’dan ve buraların faziletlerinden söz edilmiştir.³⁰⁰ Kudüs’ün yeniden dirilme ve toplanma toprağı olduğu,³⁰¹ Beytülmakdis ve etrafında yaşayan bir topluluğun kıyamete kadar hak üzere olacağı,³⁰² ziyaret maksadıyla bineklerin ancak üç mescide hareket ettirilebileceğı ve bu üç mescitten birinin Kudüs’teki Mescid-i Aksâ olduğu³⁰³ hadislerde belirtilmiştir. Sahabelerden Meymune’nin Kudüs’ü sorması üzerine buraya gidip burada namaz kılmanın ve Mescid-i Aksa’nın kandillerinde yakmak üzere zeytinyağı göndermenin tavsiye edildiğı,³⁰⁴ Kudüs’teki Mescid-i Aksâ’da kılınan namazın faziletli olduğu³⁰⁵ Hz. Peygamberin Kudüs ve Mescid-i Aksa hakkındaki hadislerinden bir kısmıdır.

İnanca göre nitelik itibarıyla mukaddes ve mübarek kılmak beşerî değil, ilahi iradenin elindedir. İslam dininin inancı gereğı iman edenler Allah’tan gelen emir ve beyanlara “İştittik ve itaat ettik.” diyerek³⁰⁶ İslam yani teslim olurlar. İslam dini açısından hem Kur’ân-ı Kerim’de hem de Hz. Muhammed’in hadislerinde Kudüs’ün kutsallığıyla

gündüzleri güven içinde seyahat edin’ dedik.” Sebe’, 18. Ayetlerinde Bereketle anılan yer-bölge Kudüs ve çevresidir.

²⁹⁹ İsrâ, 1; Enbiya, 71; Enbiya, 81; Maide, 21-26; Araf, 137; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. II., 243-249; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. III., 456-461, 684-687, 689-684.

³⁰⁰ İbn Mâce İkâmetu’s-Salavât, 196.

³⁰¹ İbn Mâce İkâmetu’s-Salavât, 196; İbn Mâce, Zühd, 36.

³⁰² Ebû Ya’la, el-Müsned, 11/302, 6417.

³⁰³ Nesai, Cuma, 45.

³⁰⁴ Ebu Davud, Salat, 14.

³⁰⁵ Ebu Davud, Eyman ve Nüzur, 20.

³⁰⁶ Nur, 24/51; Bakara, 285.

ilgili bilgilerin bulunması Kudüs'ün İslam dininde kutsal kabul edildiğini göstermektedir.

2.4. Kutsallık Bağlamında Kudüs'teki Önemli Mekânlar

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da kutsal olması sebebiyle önemli bir yere sahip olan Filistin toprakları, bu dinler açısından kutsal mekânlara ev sahipliği yapmaktadır. Üç semavi dinde kutsal kabul edilen Kudüs'te bazı mekânlar ortak kutsal iken bazı mekânlar dinlerden birinde veya ikisinde kutsal kabul edilmektedir. Kudüs'e yaklaşık 30 kilometre mesafede bulunan El-Halil şehrinde bulunan Hz. İbrahim ve eşi Sara, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak ve eşi Rebeka/Rıfka, Hz. İshak'ın oğlu Hz. Yakub ve eşi Laika ve Hz. Yusuf'un kabrinin bulunduğu ve *Eski Ahit*'te Mahpela (Makpela) olarak isimlendirilen mağaranın üzerindeki cami, üç semavi din açısından kutsal kabul edilmektedir.³⁰⁷ Kudüs'ün doğu tarafında bulunan Zeytindağı her üç semavi din açısından önemlidir. Eski Ahit'te Tanrı'nın övdüğü kral ve Kudüs'ün fatihi (aynı zamanda İslam'da önemli bir peygamber olarak kendisinden övgüyle söz edilen) Hz. Davud'un kabrinin bulunduğu yer, her üç semavi din mensupları için önemli bir mekân olarak görülmektedir.³⁰⁸ Hz. Davud'un kabrinin bulunduğu mekânın üzerinde bulunan mescidin çatı/dam kısmında bulunan İsrail Cumhurbaşkanlığı Ofisi buraya atfedilen dinî, tarihî ve siyasi değerlerin göstergesidir.³⁰⁹ Hristiyanlar açısından bu mekânın bir diğer kutsiyeti, Hz. İsa'nın İncillerde anlatılan son akşam yemeğini havariler ile birlikte yediği yer olarak kabul edilmesidir. Bu mekân, Kanuni Sultan Süleyman tarafından kiliseden mescide çevrilmişse de 1948 yılında İsrail işgalinden sonra müzeye dönüştürülmüştür.

Müslümanlarca önemli kabul edilen ve içinde iki sahabe kabrinin bulunduğu Mescid-i Aksâ alanının doğu duvarının bitişiğindeki Baburrahme Mezarlığında Mescid-i

³⁰⁷ Tekvin, 24/19,20; Tekvin, 25/9,10; Tekvin, 50/13; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360.

³⁰⁸ İsrâ, 55; I. Samuel, 16, 11,12,13; II. Samuel, 5/7; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 781.

³⁰⁹ https://slavaguide.com/en/sites/the-presidents-room-on-mount-zion?utm_source [19.08.2025].

Aksâ'nın kapalı ancak önemli kapılarından biri bulunmaktadır. Yahudi ve Hristiyanlar açısından Mesih'in mabet alanına gireceği kapı olması nedeniyle önem verilen mekânlardandır. Yahudilerin kutsal kabul ettikleri ve Tapınak Dağı dedikleri alan, Müslümanlar açısından da Kudüs'te kutsal kabul edilen mekân olan Mescid-i Aksâ alanıdır. Kudüs ve çevresinde her üç din için birden fazla önemli mekân bulunmaktadır. Bu çalışmada anılan şehir ve bölgede temas edilen kutsal mekânlar, mevcut kutsal mekânların yalnızca bir kısmıdır.

2.4.1. Yahudiler Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar

Yahudilikte en kutsal şehir Kudüs olarak kabul edilmekte³¹⁰ ve “*Rabbin: İsmimi Yerusâlimde koyacağım demiş olduğu*” Kudüs'ün Tanrı tarafından seçildiğine inanılmaktadır.³¹¹ *Sefer ha-Zohar*'daki* anlatıma göre Tanrı dünyayı yaratırken göklerdeki muhteşem tahtının altından kıymetli bir taş olarak bu taşı (Even Şatia/Nirengi Taşı) boşluğa atmıştır.³¹² Görünmeyen bağlarla Tanrı'nın tahtına bağlı bulunan bu taş dünyayı oluşturmuş ve dünyanın merkezi, gözbebeği olarak kabul edilmiştir. Tanrı bu taşın düştüğü yerde Yerusâlayim (Kudüs) şehrinin kurulmasını emretmiştir.³¹³ Yahudilere göre Kudüs'te bulunan mabet alanı hac mekânı iken³¹⁴ tapınak mekânı kabul edilen Bet Amikdaş'taki Even Şatia noktası, Kodeş ha-Kodeşim, kutsalın en kutsalı olarak kabul edilmektedir.³¹⁵ Bu alan Ahit Sandığı'nın muhafaza edildiği Tanrı'nın kutsallığının konakladığı mekânı, Mişkan³¹⁶ aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürünü, kutsal varlığını ve bir ışık olarak tecellisi

³¹⁰ Habermann, “*Jerusalem*”, 212; Gürkan, *Yahudilik*, 93.

³¹¹ Habermann, “*Jerusalem*”, 212; II. Krallar, 21/4; Mezmur, 132/13,14.

* *Sefer ha-Zohar*, İspanyol Kabalasının temel kitabıdır; Saime Leyla Gürkan, “Yahudilik”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/125; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 555.

³¹² Besalel, *Yahudilik*, 576; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 113,114.

³¹³ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 113,114; Besalel, *Yahudilik*, 576.

³¹⁴ Mezmur, 122/2; Mezmur, 126/1; Mezmur, 134/1

³¹⁵ Besalel, *Yahudilik*, 576; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 113,114.

³¹⁶ Mezmur ,132/13,14; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 115.

anlamında Şehina olarak kabul edilir.³¹⁷ Tapınaktan kaldığına ve Tanrı'nın kutsal varlığının ebediyen terk etmeyeceğine inanılan Batı-Ağlama Duvarı (Kotel ha Maaravi), Museviler açısından dinsel ve ulusal kutsallığını muhafaza etmektedir.³¹⁸ Siyon Tepesi'nde bulunan Hz. Davud'un mezarı, Beytülahm'da bulunan Hz. Yakub'un eşi ve Hz. Yusuf'un annesi Rahel'in mezarı, Kudüs'te bulunan Samuel ve Zeharya peygamberlerin mezarları, Kudüs dışında Taberiye bölgesinde Simeon Bar Yohai ve İbni Meymun (Maimonides) mezarları kutsal kabul edilmektedir.³¹⁹

2.4.2. Hristiyanlar Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar

Hristiyanlar açısından Yahudilikte olduğu gibi Kudüs ve çevresinde önemli kutsal mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânların en önemlisi, Hristiyan inancına göre Golgota Tepesi'dir. Bu tepe Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, ruhunu teslim ettiği, çarmıhtan indirilerek defnedildiği, defnedildikten üç gün sonra dirildiği ve kıyam ettiği yerdir. Hristiyanlar için bu tepede Hz. İsa'nın mezarının üzerine inşa edilen Kutsal Kabir Kilisesi de oldukça önemlidir. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmek üzere yürütüldüğüne inanılan parkur olan Çile Yolu önemli ziyaret yerlerindedir. Hz. İsa'nın Hz. Yahya tarafından vaftiz edildiğine inanılan Şeria Nehri, Hz. İsa'nın tutsak edildiğine inanılan Getsemani Bahçesi, Hz. İsa'nın göğe yükseldiğine ve farklı zamanlarda farklı etkinliklerde bulunduğuna inanılan Zeytindağı, Siyon Tepesi'nde Hz. Davud'un kabrinin üst katı olan ve son akşam yemeğinin yenildiğine inanılan yer, Hz. Meryem'in

³¹⁷ I. Krallar, 8/10,11; Gürkan, *Yahudilik*, 126,250; Güç, "Yahudilik", *DİA*. 43/208; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 666; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 115.

³¹⁸ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 114,115; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360; Hz. Süleyman Tanrının bir Meleği tarafından inşa edeceği mabet konusunda bütün halkın katılımını istemiştir. Paylaşımında fakir halkın payına düşen mabedin Batı Duvarı en son biten kısım olmuştur. "*Halk, el emeği ve alın teriyle koca taşları taşımış, kesip yontmuş ve kendisine düşen Batı Duvarı'nı binbir güçlkle ancak bitirebilmiştir. İnanişe göre; Bet-Amikdaş tamamlanıp tüm ihtişamı ile ortaya çıkınca; Tanrı bakışlarını "Batı Duvarı" üzerinde yoğunlaştırarak "Fakir ve muhtaç halkın el emeği ve alın teri benim nazarımda en değerli olanıdır. Bu duvarı ebediyen kutsuyorum" demiş ve bir ilahi ses te yankılanarak şöyle demiştir: "Tanrı'nın kutsal varlığı, Batı Duvarı'nı ebediyen terk etmeyecektir."*

³¹⁹ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360.

vefat yeri, Hz. Meryem'in Kabir Kilisesi, Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan Beytülâhm, Hz. İsa'nın Hz. Meryem'e müjdelendiğine inanılan yer olan Nasıra Hristiyanlığın önemli kutsal mekânlarındandır.

2.4.3. Müslümanlar Açısından Kudüs'te Bulunan Önemli Mekânlar

Müslümanlar açısından Kudüs ve çevresinde dinî değere sahip mekânlar bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de çevresinin bereketli olduğu ifade edilen ve ismen anılan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ, Müslümanlar için dinî anlamda en değerli mekândır. Mescid-i Aksa, Kur'ân-ı Kerim'de anılan, Kâbe'den önce Müslümanların kıblesi* olan ve hadislerde yer verilen bir mekândır.³²⁰ El Halil şehrindeki Halilurrahman Camisinde yer alan peygamber kabirleri, Halhul bölgesinde Yunus peygamberin, Eriha yolunda Hz. Musa'nın (Nebi Musa) makamı, bölgede bulunan sahabe kabirleri, Rabiâtül Adeviye* ve Zeytindağı ziyaret edilen önemli mekânlardandır.³²¹

* Namaz kılarken ve başka bazı dini ritüellerde istikametine yönelmesi gereken Kâbe istikametini ifade eder. Ahmet Güç, "Kible", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/364

³²⁰ Bakara, 143,144.

* Rabia el-Adeviye VIII. Yüzyılda yaşamış Basralı kadın sufi; Hülya Küçük ve Semih Ceyhan. "*Râbia el-Adeviye*", (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 380.

³²¹ المنتشة. مسارات وجولات من، الحنبلي، الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، 64-66,70,158, 291,292; السياحة الريدفة في مدينة القدس، 253,285,287; Kohn, Assaf, and Raphael *İsrael & The Palestinian Territories*, 307,308.

Resim 2.4: David Roberts, Zeytindağı'ndan Kudüs. XIX. yüzyıl.

Kaynak: *Hece Dergisi*. S. 306,307,308, (2022): 589.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUDÜS TARİHİ

VII. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR

Kudüs tarihinin bazı bölümlerini semavi dinlerden bağımsız olarak incelemek neredeyse imkânsızdır. Şehrin tarihinin kimi döneminde Musevilik ve Museviler, kimi döneminde Hristiyanlık ve Hristiyanlar, kimi dönemlerde de İslam ve Müslümanlar etkili olmuştur. Bu yönüyle Kudüs tarihi, Musevilik ve Musevilerin yanı sıra Hristiyanlık ve Hristiyanların tarihi olduğu gibi Müslümanlar açısından da hem peygamberler tarihi hem de İslam tarihinin önemli bir kısmını kapsayan bir süreç olmuştur. Kudüs, Bereketli Hilal'in batı kısmında bulunması, Akdeniz'e ve yol güzergâhına yakın olması nedeniyle büyük devletlerin ilgi alanında olmuştur. Kudüs, Firavun Devleti Mısır, Asur, Babil, Hiksoslar, Kenanlılar, Yebusiler, daha sonra Pers, Helen, Roma, Bizans, Sasani, İslam devleti, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Fâtımî, Haçlı, Eyyübî, Memlük ve Osmanlı gibi büyük devletlerin egemenliğine girmiştir. Tarihsel süreçte Afrika/Mısır bölgesinde uzun süre varlığını devam ettiren köklü ve güçlü Mısır Firavunlar Devleti ile Mezopotamya'da bulunan büyük devletlerin arasında tampon bir bölgede kalmış olması Filistin bölgesi ve Kudüs'ü zor durumlara itmiştir. Mısır'dan Mezopotamya ve Anadolu istikametinde kuzeye yönelen yolda ve Avrupa, Anadolu, Mezopotamya-Asya bölgesinden Mısır'a yönelik seferlerde Kudüs, kaçınılmaz biçimde yol istikameti üzerindedir. Bu konumundan dolayı farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmanın zenginliğini taşımasına rağmen yaşanan savaşlarda defalarca el değiştirerek kıyım ve yıkımlara maruz kalmıştır.

3.1. Tarih Öncesi Dönem

Filistin’de farklı bölgelerdeki kazılar sonucu ilk yerleşimlerle ilgili Alt Paleolitik Çağ’a dair birtakım izlere rastlanmıştır ve 700.000 yıllık iskelet kalıntısı bulunmuştur.³²² Ölü Deniz’in kuzeybatısında, Karmel Dağı’nda ve Taberiye Gölü’nün kuzeybatı bölgelerinde mağaralarda yaşamayı tercih eden ve ateş kullanan insan izleri bulunmuştur.³²³ Karmel Dağı’nın güneybatısındaki Tabun Mağarası’ndaki (طابون) buluntulara, temsil ettiği dönemin özgün yapısından dolayı mağaranın ismi verilmiştir.³²⁴ Tabun mağarasında ateşin bölgede bilindiği ve keçi, inek ve ceylan avlanıp yenildiğinin anlaşıldığı buluntulardan biri 150.000 yıllık kömür parçasıdır.³²⁵ Celile bölgesindeki Mağarat ez-Zutiye’de (الزطية) 300.000 ile 200.000 yılları arası ve Mağarat el-Emire’de (الأميرة), Karmel Dağı’nda Tabun (طابون) ve Mağarat es-Suhul’de (السوخول), Nasıra yakınlarında Mağarat el-Kafze’de (القفزة), Paleolitik devre ait “Paleo-anthropus Palestinensis” olarak isimlendirilen insan iskeletleri bulunmuştur.³²⁶ Kudüs dağlarının yamaçlarındaki *Irk el-Ahmar* (عرق الأحمر) isimli mağaraya nispetle el-Ahmeriye’de Üst Paleolitik Çağ’a ait MÖ 40000 ile 19000 arasına tarihlenen buluntular ortaya çıkarılmıştır.³²⁷ Bu devreyi içine alan MÖ 50.000 ile 12.000 arası döneme ait insan kalıntısına fazla rastlanılmamış ise de bıçak ve makas görevi gören aletlerin varlığı tespit edilmiştir.³²⁸ Birtakım zirai aletlerin kullanıldığı bu dönemde

³²² 15, الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³²³ A.g.e., 15.

³²⁴ Rene J. Herrera & Ralph Garcia-Bertrand, *Ancestral DNA, Human Origins, and Migrations*, (London: Academic Press, Academic Press, 2018), 153; الماجدي، تاريخ القدس القديم، 16، منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³²⁵ 15، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³²⁶ Herrera & Ralph Garcia-Bertrand, *Ancestral DNA, Human Origins, and Migrations*, 153; 15-17، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³²⁷ 20، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³²⁸ Kathleen Howard, *Treasures of the Holy Land Ancient Art from the Israel Museum, Metropolitan Museum of Art, 1986*. (New York: Published by The Metropolitan Museum of Art, 1986), 28, 29; Robert J. Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, Çev: Bilgi Altınok, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 88-90,145-149.

zirai hububatlar muhafaza edilmiş; at, deve, balık avlanılmış ve köpek, keçi gibi bazı hayvanlar evcilleştirilmiştir.³²⁹ Kudüs'ün kuzeybatısında MÖ 19000-8000 arasına ait elde edilen buluntular sayesinde dönemin insanların daha elverişli şartlarda yaşadığı tespit edilmiştir.³³⁰ Mağaraların terk edilerek dairesel evlerin yapıldığı bu dönemle ilgili Taberiye Gölünün güney batısında (bölgenin en eski yapısı kabul edilen) 14.000 yıllık ev bulunmuş ve bu süreçte daha düzenli yapılar yapıldığı görülmüştür.³³¹ Neolitik Dönemde Eriha'da, Hayfa yakınlarında, Ölü Denizin batısında ve Kudüs dağlarında yerleşimler bulunmuştur. Eriha'da, Tel el-Sultan'da Ayn el-Sultan kaynağı yakınlarında gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntular, bu yerleşimin şimdiye dek ortaya çıkarılmış diğer antik şehirlerden daha gelişmiş bir düzeye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.³³² MÖ 10.000-5000 tarihli Mezolitik Devir'de insanların ekip biçtiği, hayvanları ehlileştirip yetiştirdiği ve dikişli elbise giydiği El-Halil, Remle, Vadi el-Natuf, Ümmü Züveytina ve Sihron Yakup civarındaki el-Kibbare Mağarası'ndaki buluntulardan anlaşılmaktadır.³³³ Tarih öncesi devirlere ait şehrsel yerleşim oluşmamışsa da Kudüs'e yakın bölgelerde Alt Paleolitik, daha yakın çevresinde Orta Paleolitik, dağ yamaçlarında Üst Paleolitik, Kudüs dağlarında Neolitik, çanak çömlek öncesi Neolitik ve Kudüs'te Kalkeolitik döneme ait eserler bulunmuştur.³³⁴ Kudüs'te tarih boyunca çeşitli yerleşim izlerine rastlanmakla birlikte, arkeolojik veriler, yakın çevresinde bulunan Eriha'nın şehirleşme bakımından Kudüs'ten daha erken ve daha gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu ortaya

³²⁹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 22.

³³⁰ A.g.e., 23.

³³¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 22.

³³² Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, 179,180; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ، 56; شرّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. 31، حتى الاحتلال الروماني. MÖ sekizinci binyılda ziraatin görüldüğü ender yerlerdendir; شرّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. 56.

³³³ Celâl Tefvîk Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası Ltd., 1942), 12.

³³⁴ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 26; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 45.

koymaktadır.³³⁵ Bronz Çağ'da üç ayrı isimden oluşan şehirleşme dönemleri görülmektedir. Erken Bronz Çağı'nda Amoriler, Orta Bronz Çağı'nda Kenanlılar ve Geç Bronz Çağı'nda Yebusiler'in Kudüs şehrinde bulunduğu yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır.³³⁶ İlk şehir yerleşimi Moriyah Dağı, Tapınak Tepesi, Mescid-i Aksâ alanının güneydoğusunda bulunan ve Silvan köyü/yerleşim yerine bakan Tell Ofel olarak isimlendirilen Zuhur Tepelikleri üzerinde kurulmuştur.³³⁷ MÖ 12000-1000 yılları arasında bu bölgenin korunaklı olması sebebiyle yerleşim amacıyla tercih edildiği düşünülmektedir.³³⁸

Kudüs tarihi açısından Demir Çağ, MÖ 1200-332 yılları arasını kapsayan bir süreçte üç temel aşamada incelenmektedir: İlk aşama, MÖ 1200-1000 yılları arasında Bronz Çağ'dan Demir Çağ'a geçiş dönemini; ikinci aşama, MÖ 1000-539 yılları arasındaki yerel krallıklar dönemini; üçüncü aşama ise MÖ 539-332 yılları arasındaki Pers egemenliğini kapsamaktadır.³³⁹

3.2. Kenanlılar Dönemi

Suriye Filistin bölgesinin MÖ IV. binin ikinci yarısında dışarıdan gelen boylar tarafından istila edildiği, istilacılar tarafından kurulan bir medeniyete dair bulgulara ulaşıldığı, yapılan kazılarla anlaşılmıştır.³⁴⁰ Bazı kaynaklarda bölgeye ilk defa Arabistan Yarımadası'ndan zaman zaman göç eden ve Sami olarak isimlendirilen

³³⁵ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 46.

³³⁶ A.g.e., 6.

³³⁷ شرّاب، موسوعة بيت، الماجدي، 67,72,73; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 38; شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 137; ج-1. المقدس والمسجد الأقصى Kudüs tarihi, 15.

³³⁸ Basit vd., Kudüs tarihi, 15.

³³⁹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 147.

³⁴⁰ Besalel, Yahudi Tarihi, 26; M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark III Suriye ve Filistin, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 27.

topluluklardan en eski göç edenlerin Kenaniler olduğu iddiasında bulunulmuştur.³⁴¹ Buna karşın, anayurtları Arabistan olan Samilerden Amurruların ancak MÖ 2500'den sonra Filistin bölgesinde görüldüğü, Samilerden önce buralara gelmiş olan ve Sami etimolojisiyle bağdaşmayan isimler kullanan, bu nedenle Sami olmadığı düşünülen bir kavmin daha önce bu bölgede yaşadığı ifade edilmiştir.³⁴² Samilerin, MÖ 2500'e doğru Filistin'de görülmeye başladığı Amurruların mı yoksa Kenanlıların mı daha önce bu bölgeye geldiği konusu tartışılrsa da her iki topluluğun da Sami olduğu kabul edilmektedir.³⁴³ Fenikeliler ve Kenanlıların kökeni hususunda oldukça farklı bilgiler bulunsa da Fenikeliler ve Kenanlılar şeklinde farklı isimlerle anılan bu iki topluluğun aynı kavim olduğu ve Akdeniz bölgesinden geldiği kabul edilmektedir.³⁴⁴ MÖ IV. bin yıla tarihlenen çömleklerin bulunması, Kudüs'te eski tarihlere dayanan yerleşime dair izler olarak kabul edilmiştir.³⁴⁵ Kudüs'ün (yakınında) kuzeydoğusunda yer alan Ceviz Vadisi ile Kidron Vadisi'nin kesişim noktasında, MÖ 3200'e tarihlenen ve şehirleşme izlerini yansıtan arkeolojik kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.³⁴⁶ Erken Bronz Çağı'na tarihlenen bu kalıntıların Kenanlılardan ve Yebusilerden önceye ve Amorilere ait olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁷ MÖ III. ve II. bin yıla ait bulgular ise Hiksoslar ve öncesine ait bu bölgede insan yaşamının olduğunu göstermektedir.³⁴⁸ İslam kaynaklarına göre Amaliklerin kurduğu Kudüs şehri ilk defa Erken Bronz Çağı'nda diğer Kenan şehirleri ile birlikte ortaya çıkmıştır.³⁴⁹ MÖ 3000'de Kudüs şehri, isimlerini ataları Yebus'tan

³⁴¹ محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. 55,56; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I. 13.

³⁴² Barbara A. Somervill, *Great Empires of the Past Empires of Ancient Mesopotamia*, (New York: Chelsea House, 2010), s. 37; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 22-25.

³⁴³ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 35,55.

³⁴⁴ A.g.e., 55-60.

³⁴⁵ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

³⁴⁶ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 65.

³⁴⁷ A.g.e., 65.

³⁴⁸ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

³⁴⁹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 67; Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324; 62; شَرَاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها المسلمون. 26/324; Amalikler, Arabistan

alan Kenanlılara mensup kabilelerden Yebusiler tarafından kurulmuştur. Kenanlıların soyundan olan Yebusilerin bölgedeki varlıkları süreç içinde zayıflamış, MÖ 997'de Hz. Davud'un Kudüs'ü fethetmesiyle egemenlikleri sona ermiştir.³⁵⁰ Filistin bölgesinde yaşanan birtakım olaylar ve bu bölgedeki insanların kültürleri, sahip oldukları bazı imkânlar, şehir yapıları, hayvancılık ve zirai faaliyetleri hakkındaki bilgiler Mısır kayıtlarına yansımıştır.³⁵¹ MÖ XXI. ve XX. yüzyıllarda Birinci Babil İmparatorluğu'nun kudretli hükümdarı Hammurabi (MÖ 2003-1961) Suriye ve Filistin bölgesini egemenliği altına alarak Babil Kralı unvanına Amurru Kralı unvanını da eklemiştir.³⁵² Mısır kaynaklarında Kudüs, MÖ XIX. ve XVIII. yüzyıllarda bir Kenan site devleti olarak geçmektedir.³⁵³ İlk defa Yebus-Kudüs şehrini inşa eden, Hz. İbrahim döneminde yaşayan ve Hz. İbrahim ile görüşen Melki Sadık'ın, Selam-Barış

yarımadası Medine şehrini kuran veya ilk ortaya çıktığı sıralarda bu şehrin sakinleri arasında yer almışlardır. Filistin'de bulunan Kenanlılardan olan Amalıklar, Filistin'in Nakab bölgesi ve Sina'nın Kuzeyinde yaşamışlardır. Başka bir bölgeden buraya hicret etmemiş olan Amalıklar, Hicaz, Necd ve Yemen'in yanı sıra Şam Şehirlerinin de Araplar açısından kadim yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir. شرّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها. 62، المسلمون.

³⁵⁰ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 39; Basit vd., *Kudüs tarihi*, 26.

³⁵¹ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 46,47; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 65,66; IV. sülalenin kurucusu Snefru'nun bazı savaşlar yaptığı ve Filistin bölgesine kadar geldiği Palermo vesikalarından öğrenilmiştir. VI. sülalenin II. hükümdarı I. Pepi, MÖ yaklaşık 2500'de Kuzey Filistin bölgesinde bulunan Karmel'in de kuzeyinde General Umu/Unas komutasındaki orduyla Mısır'ı bir istiladan kurtarmıştır. General Amu'nun bu seferi ile ilgili bir yazıtta içtimai, siyasi, medeni ve etnik açıdan iyi tanıtilen Filistin bölgesinde muntazam orduları, müstahkem şehirleri, kendilerine özgü kültürleri olan bir halkın buğday ekip biçtiği; üzüm bağları ve meyve ağaçlarına sahip olduğu, evcil hayvanları yetiştirip yününden kumaş elde ettiğine dair bilgi verilmiştir. Mısır'ın kuzeyinde Filistinlilere karşı kaleler yapması konusunda oğluna bıraktığı vasiyetnamede kullandığı ifadelerden ve bölgeye dair niteleme/ler (ve tasvirlerden) Firavun Merikara'nın bu bölgeyi gördüğü sonucuna varılmıştır. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 48, 50; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 71,72.

³⁵² Cemil Bülbül, "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini" C. 29, S. 48, (2010): 44,45; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 44.

³⁵³ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

şehrini inşa ettiği ve bu isimden Daresselam-Şalim ve Uru Salim isimlerinin geldiği ifade edilmiştir.³⁵⁴ Kudüs, Orta Bronz Çağ'da (MÖ 2000-1550 yılları arasında) ilk şehir yerleşkesine yakın bir noktada, güney hizasında Ofel Tepesi'nde Kenanlılar tarafından kurulmuştur.³⁵⁵ Akat yazıtları ve Mısırlıların *Tell el- Amarna* mektuplarında Kudüs şehrinden farklı isimlerle söz edilmiştir.³⁵⁶

3.3. Hiksoslar

Getirmiştir0 yılları arasında Suriye ve Filistin güzergâhını takip ederek Fırat'tan Nil'e kadar geniş bir coğrafyada büyük tahribatlara yol açan Hiksoslar, Mısır, Hatti, Amurru ve Babil gibi uygarlıklara ait eski ve yeni anıtı yok etmiş; sonra Mısır'a yerleşerek yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemin tarihsel kaydını belirsiz hale getirmiştir.³⁵⁷ Hiksosları Mısır'dan çıkarmayı başaran Ahmes,* Filistin ve Suriye bölgesine hükmetme siyasetini yeniden canlandırmıştır.³⁵⁸ Firavun Ahmes, Suriye ve Anadolu bölgesine girdikten sonra Mısır'ı istilalara karşı korumak için Suriye ve Filistin'e kalıcı olarak hâkim olma gereğinin farkına varmıştır.³⁵⁹ Aynı hedef doğrultusunda çaba gösteren Firavun I. Amenofis (MÖ 1557-1537), Nubye bölgesiyle meşgul olduğundan Fırat Nehri'ne bölgesiyle ilgilenememiştir. Ancak onun ardından tahta

³⁵⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 39.

³⁵⁵ شرّاب، بيت المقدس، 67,72; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 38. والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة.

137، ج-1. شرّاب، موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى.

³⁵⁶ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 86.

³⁵⁷ 89,90; Susan Wise Bauer، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. *Antik Dünya*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa, 2013), 200-204; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 68.

* Ahmes, Mısır Firavunlarından XVII. Sülalenin son XVIII. Sülalenin ilk hükümdarıdır. Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 100.

³⁵⁸ 90; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 75.

³⁵⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 129; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 75,76.

geçen Firavun I. Tutmosis (MÖ 1530-1520) döneminde düzenlenen sefer sonucunda bölge zaferle ele geçirilmiş ve Mısır hâkimiyetine dâhil edilmiştir.³⁶⁰

3.4. Yebusiler Dönemi (Mısır Firavunları) MÖ 1500-1200

MÖ XIV. yüzyılda Filistin bölgesi gibi birçok yönden gelişen Kudüs, Yebusiler tarafından surlarla tahkim edilerek şehrin üçüncü kez inşası sağlanmış ve batı yönünde, Siyon Tepesi istikametinde genişletilmiştir.³⁶¹ Kudüs, Geç Tunç Çağı boyunca özellikle Yebusi hâkimiyeti altında siyasi ve mimari olarak gelişmiş, bu süreçte şehirde kaleler ve savunma yapıları inşa edilmiştir.³⁶²

Bu süreçte, Mısır Yeni Krallık Dönemi'nde XVIII. ve XIX. Hanedanlar (MÖ 1580-1195), tarafından uygulanan fetih politikalarıyla Suriye-Filistin hattında geniş kapsamlı bir egemenlik kurulmuştur.³⁶³ Sınır güvenliğinin Sina'dan değil, Filistin topraklarından başlaması gerektiğinin farkına varan Mısırlılar, önce Hiksosları bu bölgeden uzaklaştırmıştır. XVIII. Hanedan firavunlarından I. Amenhotep'in (MÖ 1546-1526) Filistin içlerine ve Fenike kıyılarına kadar uzanan fetihleriyle başlayan bu genişleme süreci, I. Tutmosis'in (MÖ 1525-1495) Fırat Nehri'ne kadar ilerlemesiyle zirveye ulaşmıştır.³⁶⁴ Ancak onun halefi II. Tutmosis döneminde (MÖ 1495-1490) bu kazanımların bir kısmı kaybedilmiş, Kraliçe Haçepsut döneminde bölgedeki

³⁶⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 130; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 76

³⁶¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 123.

³⁶² A.g.e., 112-114.

³⁶³ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 99,100,127-131; XVIII. sülale firavunlarından III. Amenhotep (Amenofis) ile, Tel Amarna'yı başkent olarak kullanan halefi IV. Amenhotep (Amenofis-Akhenaton) dönemine tarihlenen ve sayısı üç yüzü aşan Tell el-Amarna mektuplarında, Kudüs'ün adı anılmakta; Mısır'ın bölgedeki egemenliği açık biçimde ifade edilmekte ve siyasî, askerî ve ticari iş birliklerinden söz edilmektedir. Mısır egemenliği süresince Hurriler ve daha sonra Yebusiler bölgede etkin bir şekilde varlık göstermiştir; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 116-120.

³⁶⁴ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 116,117; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 130.

yöneticilerin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalınmıştır.³⁶⁵ Haçepsut'un ölümüyle tahta geçen III. Tutmosis (MÖ 1490-1436), on altı* büyük Asya seferi gerçekleştirmiş ve Megiddo Zaferiyle Filistin-Suriye bölgesinde Mısır üstünlüğünü yeniden tesis etmiştir.³⁶⁶

Karnak yazıtlarına göre Megiddo bölgesinde toplanan prenslerle yaşanan mücadelede zafer kazanan III. Tutmosis, teslim olan kralları görevlerinde bırakmış fakat onları yıllık vergiye bağlamıştır.³⁶⁷ Ayrıca bu kralların çocukları Mısırlı prensler gibi yetiştirilmeleri amacıyla Mısır'a gönderilmiş; inşa ettirilen Tayba Kalesi (حصن طيبة)'nde eğitilerek gelecekteki yöneticiler olarak hazırlanmıştır.³⁶⁸ Bu uygulama, Mısır'ın bölge üzerindeki kontrolünü kültürel ve idari yollarla pekiştirmesine olanak sağlamıştır. Mısırlı yöneticiler, yerel kralların yanına Rabisu, Thuti, Amanemhep* gibi unvanlarla anılan ve denetim görevleri yürüten memurlar atamıştır. Bu sistem, Tell el-Amarna mektuplarında açıkça belgelenmiştir.³⁶⁹ III. Amenhotep (MÖ 1405-1370)

³⁶⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 130.

* İnan, III. Tutmosis'in Asya'ya on yedi sefer düzenlendiğini ifade eder; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 131.

³⁶⁶ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 117; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 131; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 78-82.

³⁶⁷ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 117; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 79-82, 86,87.

³⁶⁸ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 117; Suriye ve Filistin bölgesindeki kral veya ayandan biri ölürse onun yerine Mısır'da yetiştirilen oğlu veya kardeşinin, yıllık vergiyi ödemek ve Firavun'a tabi olmak şartıyla memleketini müstakil olarak idare etmesine izin verilmekteydi. *Tell el- Amarna* mektuplarında görülen, "Kendi şehirleri kendilerininindir." ifadesi, tabi olan prens-krallara uygulanan usulü göstermektedir; (Günaltay, s. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 90,91)

* Yerel yöneticileri denetlemek amacıyla bir tür bakan sıfatıyla gönderilen bu görevlilere *Tell el- Amarna* mektuplarında Rabisu; Mısır metinlerinde ise yabancı memleket direktörü anlamında Thuti; Kral Ağızı anlamında Amanemhep denilmiştir. Kral Kulağı ve Horus Gözleri şeklinde unvanlar da verilmiştir; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 91.

³⁶⁹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 122-124; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 91.

döneminde Filistin bölgesi huzura kavuşarak zenginleşmiştir.³⁷⁰ Oğlu IV. Amenhotep (Akhenaton) döneminde ise Kudüs'ün adı Tell el-Amarna arşivlerinde geçmekte, Mısır'ın bölgedeki siyasi, askerî ve ekonomik nüfuzu açıkça görülmektedir.³⁷¹ Bu mektuplardan biri, Kudüs'te hüküm süren ve Mısır'a bağlı bir vali olan Abd-Hiba tarafından Firavun Akhenaton'a yazılmıştır. Mektupta bölgeyi tehdit eden Arami gruplar ve özellikle Habirular hakkında bilgi verilmekte, yardım talebinde bulunmaktadır.³⁷² IV. Amenofis döneminde Mısır'ın iç sorunları nedeniyle Filistin'deki otoritenin zayıfladığı, bölgedeki prenslerin yardım taleplerine yanıt verilemediği *Tell el- Amarna* mektuplarından anlaşılmaktadır.³⁷³ IV. Amenofis'in komutanlarından Horemheb'in mezar yazıtlarında bölgedeki şehirlerin tahrip edildiği, halkın açlıkla mücadele ettiği, güvenliğin çöktüğü ve isyanların arttığı bu dönemde Filistinli prensler, Mısır'a olan bağlılıklarını sona erdirerek Hitit hâkimiyetini kabul etmeye başlamışlardır.³⁷⁴

Hitit Kralı I. Şuppiliuma'nın Mitanni Krallığı'nı mağlup etmesiyle Suriye ve Filistin bölgesi Hitit etki alanına girmiştir. MÖ XIII. yüzyılda Mısır yeniden kuzeye yönelmiş, I. Seti Kadeş Seferi sırasında Hititlerle çarpışmış ve birçok Filistinli prens ile Hititli subayı esir almıştır. Bu bilgiler Karnak'taki kabartmalarda görülmektedir.³⁷⁵ II. Ramses'in MÖ 1274'te Kadeş'te Hitit Kralı Muvattali ile yaptığı savaşın ardından MÖ 1278'de Hitit Kralı III. Hattuşili ile imzalanan ve tarihin bilinen ilk uluslararası barış

³⁷⁰ 117, الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

³⁷¹ 537,71-71، دار إنانا، دمشق،) مراسلات العمارة الدولية وثائق مسمارية من القرن 14 ق.م فاروق إسماعيل، العارف، المفصل، 117,118، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 588; Harman, "Kudüs", *DIA*. 26/324.

³⁷² 537,71-588، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 41; Harman, "Kudüs", *DIA*. 26/324.

³⁷³ 537,71-588; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 135,136.

³⁷⁴ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 112,135-138; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 97-99.

³⁷⁵ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 102,105,106; İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 136,137.

antlaşması olan Kadeş Barış Antlaşması, bölgenin bir süreliğine istikrara kavuşmasını sağlamıştır.³⁷⁶ MÖ 1280’de Mısır belgelerinde bölgenin “Kenan Diyarı” olarak geçmesi Eski Ahit’ten önce bölgenin Kenan Diyarı olarak bilindiğini göstermektedir.³⁷⁷ II. Ramses’in yerine geçen oğlu Merneptah’ın bir isyanı bastırmak için Kenan bölgesine gelerek “İsrail’i yakıp yıktığı” yönündeki bilgi, bir taş anıttan öğrenilmiştir.³⁷⁸ XVIII. Sülale Dönemi’nde MÖ 1570-1304 arasında firavunlar tarafından yönetilen Kudüs’teki Mısır egemenliği, XIX. Hanedan döneminde (MÖ 1304–1195) devam etmiştir.³⁷⁹ III. Ramses (MÖ 1191) Filistin’e sefer düzenleyerek Suriye içlerine kadar ilerlemiş, Mısır’ı kuzeyden gelen istilalara karşı korumayı başarmıştır.³⁸⁰ IV. Ramses döneminde görülen iktidar zafiyetinin ardından Mısır, Filistin topraklarından çekilmek durumunda kalmıştır.³⁸¹ III. Ramses’in halefi IV. Ramses’ten XI. Ramses’e (MÖ 1166-1085) kadar hüküm süren firavunların dirayetsizliği Mısır’ın bölgedeki nüfuzunu zayıflatırken yerel prenslerin özgürlüğünün yolunu açmıştır.³⁸² MÖ XII. yüzyıla ait bir yazıtta Filistin’de halk arasında Jakob-el, Josef-el, Levi-el gibi İsrailoğullarına ait isimlerin kullanıldığı anlaşılmakta, bu da söz konusu dönemde İbranilerin Kenan illerinde yaşadıklarını göstermektedir.³⁸³

³⁷⁶ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 138-145; Bauer, *Antik Dünya*, 276,277; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 108-112, 140; Amelie Kuhrt, “*Eski Çağ’da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330*”, C. I, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 338.

³⁷⁷ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 156.

³⁷⁸ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 156; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 36.

³⁷⁹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 116,85.

³⁸⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 119-121; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 114,116.

³⁸¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 156.

³⁸² Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa, 2018), 305, 306.

³⁸³ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 117.

3.5. Mısır ve Filistin’de İbraniler

Filistin topraklarında farklı tarihlerde farklı etnik ve dinî yapılarda topluluklar varlıklarını sürdürmüştür. Bu etnik ve dinî yapılardan biri Filistin toprakları ve Filistin tarihinde önemli izler bırakmış olan İbranilerdir. XIII. yüzyılın sonlarında Mısır’dan çıkışın ardından Filistin topraklarına giren İbraniler, bu bölgeye ilk olarak ataları kabul ettikleri Hz. İbrahim döneminde, ayak basmışlardır. İbrani kelimesinin kökenini oluşturan “ubur-(عبور)” fiili geçiş anlamındadır ve Fırat Nehri’nin doğusundan batısına geçişi ifade etmek için kullanılmıştır.³⁸⁴ *Kitâb-ı Mukaddes*’e göre Hz. İbrahim, eşi Sara, kardeşinin oğlu Peygamber Hz. Lut ve bir grupla birlikte Ur şehrinden bu bölgeye (Filistin toprakları el-Halil şehrine) hicret etmiştir.³⁸⁵ Hz. İbrahim’in gerçekleştirdiği ubur yani geçme/geçiş eylemi kavmin kimliğini oluşturmuştur. Hz. İbrahim yanındakilerle birlikte Fırat Nehri’ni geçtikten sonra kuzeybatı istikametinde ilerleyerek Harran üzerinden güneye yönelmiş ve önce Mısır’a gitmiş ardından geri dönerek Filistin topraklarında Hebron-el-Halil bölgesine yerleşmiştir.³⁸⁶ Hz. İbrahim buraya hicret ettiğinde bölgede yaşayan yerli halkla birlikte yaşamını sürdürmüştür.³⁸⁷ Bu dönemde Yebusilerin en meşhur isimlerinden Doğruluk Kralı anlamına gelen ve Hz. İbrahim ile görüştüğü kabul edilen Kral Meliki Sadık isimli yönetici de Kudüs’te ve bölgede hükmetmiştir.³⁸⁸ Bölgeye gelen ve burada yaşayan Hz. İbrahim, vefat eden eşi Sara için satın aldığı (Mahpela) mağaraya defnetmiştir.³⁸⁹ Daha sonra sırayla kendisi, oğlu Hz. İshak ve eşi Rebeka-Rıfka, Hz. İshak’ın oğlu Hz. Yakup ve eşi Laika,

³⁸⁴ Cılacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 170,171; Gürkan, “Yahudilik”, *DİA*. 43/15; el-İsfahani, *Müfredat*, 632; Fırat veya Ürdün Nehrinin ötesine geçişi yahut politeizmden monoteizme geçişi ifade etmektedir. Gürkan, *Yahudilik*, 15.

³⁸⁵ Tekvin, 11/31; 12/5; 13/18.

³⁸⁶ Tekvin, 11/31; 12/10; 13/18; الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، الحنبلي، 34-36; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 231.

³⁸⁷ Tekvin, 23/3,4.

³⁸⁸ Basit vd., *Kudüs tarihi*, 26; Tekvin, 14/18’de “Salem kralı Melkisedek” şeklinde ifade edilmiştir.

³⁸⁹ Tekvin, 23/1-20; الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، الحنبلي، 42; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360, 390.

son olarak Hz. Yakup'un oğlu Hz. Yusuf, Mahpela isimli bu mağarada (daha sonra üzerlerine inşa edilen) el-Halil Camisi'ne defnedilmişlerdir.³⁹⁰

Hz. İbrahim'in hicret tarihini Babil Hükümdarı Hammurabi (MÖ 2003-1961) dönemine tarihleyenler olduğu gibi bu olayın MÖ 1750'lerde gerçekleştiğini iddia edenler de olmuştur.³⁹¹ Hz. İbrahim, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak, onun oğlu Hz. Yakup onun oğlu Hz. Yusuf bu bölgede yaşamıştır.³⁹² Hz. Yusuf, çocukken kuyuya atıldıktan sonra kardeşleri tarafından satıldığı bir kervan ile Mısır'a götürülmüş ve Mısır'da devlet yönetimine gelmesinden sonra babası ve kardeşlerini yanına getirmiştir.³⁹³ Hz. Yusuf döneminde Mısır'a yerleşen İsrailoğullarının refah ve huzur içinde geçirdikleri yaşamları, Hz. Yusuf'un vefatından sonra tahta oturan yeni Firavun'un uyguladığı zulümle köleleştirilmişlerdir.³⁹⁴ Hz. Yusuf'tan sonra yaklaşık dört yüz yıl boyunca köleleştirilen İsrailoğulları Hz. Musa'nın önderliğinde Filistin toprakları istikametinde Mısır'ı terk etmişlerdir.³⁹⁵

3.5.1. Mısır'dan Çıkış ve Kudüs'ün Fethi

Hz. İbrahim döneminde Filistin topraklarında el-Halil şehrine yerleşen İbraniler, Hz. Yusuf döneminde Mısır'a gitmiş ve Hz. Musa döneminde onun önderliğinde Mısır'dan çıkarılarak kölelikten kurtarılmışlardır.³⁹⁶ II. Ramses'in oğlu Amenofis (Merenptah)'i

³⁹⁰ الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢، الحنبلي، 69; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 360,390.

³⁹¹ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 292, 296.

³⁹² Tekvin, 37

³⁹³ Tekvin, 37/22; Tekvin, 37/25-28. 39/1,2; 41/39-65; 47/1.

³⁹⁴ Çıkış, 1/6-22.

³⁹⁵ Maide, 21; Çıkış,3/8; Hezekiel, 20/6.

³⁹⁶ Tekvin, 13/12, 18; Tekvin, 46/3-7; Tekvin, 47/1; Çıkış, 12/37-42; Mısır'dan çıkan İsrailoğulları, İslam inancına göre Allah'ın emri ile Filistin toprakları istikametinde aynı zamanda Kudüs şehrini hedefleyerek yürüyüşe geçmişlerdir. 33. Maide, 21; Çıkış, 12/37-42; Sayılar, 13/1- Mısır'dan çıkışın ardından Sina Çölü'ndeyken İsrailoğullarının başında bulunan Hz. Musa hedef topraklar olan Arz-ı Mev'ud (vaadedilmiş topraklar)'a yani Kenan iline casus-keşif birliği göndermiştir. Sayılar, 13/1-33; Keşif birliğinin sunduğu raporu duyan halkın isyan etmesi sonucu İsrailoğullarına 40 yıl Kenan iline girme yasağı konulmuştur. Sayılar, 14/1-10;

tahta geçişinin beşinci yılında, yaklaşık MÖ 1220’de yazılan bir belgede İsrailoğullarının Filistin bölgesine girdiği ve bu bölgeyi ele geçirdiğinden bahsedilmiştir.³⁹⁷ Hz. Musa’nın vefatı üzerine yanında yetişen dostu ve yardımcısı Hz. Yuşa (Yeşu), kavmin başına geçerek vaadedilmiş topraklar istikametindeki yürüyüşü sürdürmüştür.³⁹⁸ Eski Ahit’e göre Hz. Yuşa, Lut Gölü’nün kuzeybatısına yakın bir mevkide bulunan Eriha şehrini (kendisine gönderilen melekler yardımıyla) kolaylıkla ele geçirmiş ve bölgede yaşayanların tümü katledilmiştir.³⁹⁹ Hz. Yuşa’dan sonra başa geçen Yehuda ve kardeşi Şimon büyük tahribatlar yaparak Kudüs’e girmeyi başarmış ve Kenanlılar ağır kayıplar vermiş ancak Kudüs’te tutunamayarak oradan çıkmak durumunda kalmışlardır.⁴⁰⁰ Hz. Yuşa’dan sonra fethedilen Filistin topraklarında hükmeden ve Krallar Devri olarak isimlendirilen döneme kadar geçen süreye Hâkimler Devri ismi verilmiştir. Bu dönemde İsrailoğulları, Şofetim (Hâkimler) adı verilen toplam 14 lider tarafından yönetilmiştir.⁴⁰¹ Bölgesel şefler veya karizmatik liderler

Güç, “Yahudilik”, *DİA*. 43/189; *Eski Ahit’e göre Hz. Musa Moab’da vefat ederek buraya defnedilmiştir. Tesniye, 34/5-7; İsrailoğullarının Hz. Musa’nın önderliğinde Mısır’dan çıkışlarının 13. yüzyılın sonlarında MÖ 1230 – 1215 yılları arasında olduğu kabul edilmektedir. Günaltay, Yakın Şark III Suriye ve Filistin, 300.*

³⁹⁷ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 36,37.

³⁹⁸ Yeşu, 1/1,2,3,4; (بيروت: أفتيشيوس المكني بسعيد ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. بيروت: 1905, 32,33.

³⁹⁹ Yeşu, 6/1-26; العارف، المفصل في تاريخ 32,33; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 47; القدس. القدس. Arif el Arif, Yeşu’nun Eriha’yı aldığı tarihi 1189 olarak vermiştir. Hz. Yuşa önderliğinde Şeria Nehri’nin batısına geçerek Kuzey Filistin’i ele geçirmeyi başaran İsrailoğullarının aldığı ilk şehir Eriha olmuştur. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 303; Arazinin sarp ve şehirlerin kalelerle çevrili oluşundan dolayı Hz. Yuşa, batı istikametine doğru ilerleyemeyerek kuzey istikametinde Şikem bölgesine gelmiştir. Bölgeyi 12 kabileden oluşan İsrailoğulları arasında paylaşmış ve bu paylaşıma göre Kudüs’ün içinde bulunduğu bölge, en büyük kabile olan Yahuda kabilesi’ne verilmiştir. Bundan dolayı bölgeye Judea-Yahudiye ismi verilmiştir. Yeşu, 18/11-28; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 24; Hz. Yuşa döneminde Filistin topraklarına girilmiş, başarılı savaşlar yapılarak bazı yerler fethedilmiş olsa da Kudüs henüz ele geçirilememiştir. العارف، المفصل في تاريخ القدس. 48.

⁴⁰⁰ Hakimler, 1/1-8; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 48,49.

⁴⁰¹ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 50.

diye tarif edilebilecek bu şahsiyetler döneminde önemli başarılar elde edilmiş ve Kenanlılar, Moablılar, Ammonlar, İmlıklar, Amurrular, Edomlar ve Medyenliler gibi farklı milletlere/topluluklara karşı zaferler elde edilmiştir.⁴⁰² Hâkimlerin ilk yıllarında önemli başarılar elde eden İsraililer, yaklaşık MÖ XI. yüzyılda güçlerini kaybederek Filistinlilerin etkisi altına girmişlerdir.⁴⁰³ Filistinliler tarafından denetleyici memurlara tabi kılınmış, şehirleri tahrip edilmiş, silah yapmalarını için demircilik yasaklanmış ve İsraililerin en önemli dinî varlığı olan “Allah’ın Sandığı” adını verdikleri Ahit Sandığı Filistinlilerin eline geçmiştir.⁴⁰⁴ Birbirleriyle ve komşularıyla uğraşmaktan güçlerini yitiren İsrailoğullarının uğradığı büyük kayıplar, yeni bir düzene geçmelerini gerekli kılmıştır. İsrailoğullarının peygamberi Samuel, monarşik bir düzene geçerek Bünyamin kabilesinden Talut (Saul)’u kral olarak seçmiştir.⁴⁰⁵

3.5.2. Krallar, Talut, Hz. Davut ve Hz. Süleyman Dönemi (MÖ 1020-930)

Hâkimler Devri’nin sonunda Krallar Devri diye adlandırılan dönem, Samuel Peygamber’in ileri yaşlarında toplumun liderliğine Talut (Saul)’u* seçmesiyle başlamıştır.⁴⁰⁶ Talut ile başlayan Krallar Devri, Hz. Davut’un daha sonra onun oğlu

⁴⁰² Hakimler, 3/28-31; 4/14-24; 5/20-31; 6/7/8; 11/21,22; Behar, *İbranilerin Öyküsü*, 56-68; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 309; Hâkimler Dönemi’nde daha çok dağlık bölgelerde yaşayan İsrailoğulları, daha medeni imkânlarla sahip Kenanlılara karşı basit harp aletleriyle gerçekleştirdikleri mücadelelerde büyük şehirlerden ziyade Ais, Bethel, Hebron, Debir, Laikh, Şikhem gibi küçük kasabaları ani baskınlarla ele geçirebilmiştir. Ele geçirdikleri bölgelerin Kenanlıların müstahkem mevkiileri ile çevrili olduğu bilgisinden hareketle Eski Ahit anlatılarının abartı ihtiva ettiği düşünülebilir. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 309,310.

⁴⁰³ I. Samuel, 4-5; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 39; Behar, *İbranilerin Öyküsü*, 56-68.

⁴⁰⁴ I.Samuel, 4/10-11; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 42.

⁴⁰⁵ Bakara, 246-250; I. Samuel, 10/1-24; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 39; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 43,44.

* Yahudi kutsal kitabı (Eski Ahite) göre Saul; I. Samuel, 9/1-27; diye bilinen kişi İslam kaynaklarına göre (Kur’an-ı Kerim’de) Talut olarak isimlendirilmiştir: Bakara, 246,247.

⁴⁰⁶ Rabbi Nisim Behar, *İbranilerin Öyküsü*, (İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 1969), 74,75.

Hız. Süleyman'ın kral olmasıyla devam etmiş ve Hız. Süleyman'ın vefatıyla sona ermiştir.⁴⁰⁷

Talut, MÖ 1020-1004 arası hükmetmiş *Eski Ahit*'in verdiği bilgilere göre bir kahramandır ve İsrailoğulları tarafından toplumun ilk kralı olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁸

Talut, Gilgal'de Samuel Peygamber tarafından kral ilan edilmiştir.⁴⁰⁹ Eski Ahit bilgilere göre Filistinlilerle İsrailoğulları arasında Gelboe bölgesinde gerçekleşen çarpışmalarda İsrailoğulları ağır bir yenilgiye uğramış, üç oğlu çarpışarak gözlerinin önünde ölen Talut, üzüntüsünden üç gün sonra intihar* etmiştir.⁴¹⁰ Daha önce gerçekleşen bir savaşta Talut'un ordusundaki askerlerden biri olan Hız. Davut (MÖ 1029-974), önemli bir savaşçı olan Calut (Golyat)'u öldürmüştür.⁴¹¹ Bunun neticesinde Hız. Davut İsrailoğulları arasında ön plana çıkmaya başlamış ve Talut'un ölümünden sonra Eski Ahit'e göre ilahi işaretle krallığa seçilmiştir.⁴¹² Tarihler

⁴⁰⁷ Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 193.

⁴⁰⁸ Joseph Miller, Augustus. *Saul, the First King of Israel*, (London: Counted Faithful, 1853-2017); Besalel, *Yahudi Tarihi*, 39; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 43.

⁴⁰⁹ I. Samuel, 10/1-24; 11/14,15; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 43,44; Samuel Peygamber tarafından (İlahi işaretle) krallığa seçilmesine, rağmen halkın Talut'un krallığına yönelik itirazı, Talut'un Tabut-Ahit Sandığı'nı getirmesiyle son bulmuştur. I. Samuel, 9/15,16,17; 10/27; Bakara, 247, 248; Zillet ve mağlubiyet içinde buldukları Hâkimler Devri, Talut'un kral seçilmesiyle son bulmuştur. Talut, bölgedeki farklı krallıklara karşı savaşmış ve savaşığı toplulukları yenilgiye uğratarak İsrail'i yağmacılardan kurtarmayı başarmıştır. I.Samuel, 14/47-48; Kur'an-ı Kerim'de Talut'un kral seçilmesi konusunda bilgiler verilmiştir. Bakara, 246-250.

* İslam kaynaklarında, Kur'an-ı Kerim'de ilmi ve cismi (bilgili ve güçlü) olarak övülen Talut'un intihar ettiğine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bakara, 246-250.

⁴¹⁰ I. Samuel, 31/1-7; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 40; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 316.

⁴¹¹ I.Samuel, 17/49-50-51.

⁴¹² I.Samuel, 16/1-13; I.Samuel, 18/6-7; I. Samuel, 31/4.5.6; II. Samuel, 2/2,3,4; Behar, *İbranilerin Öyküsü*, 79; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 44,45; العارف، المفصل، العارف، Arif el-Arif s. 52'de tahta oturma yılını 1049 s. 54'te vefat yılını 1015 olarak vermektedir. s. 55'te mabet inşa tarihini 1012-1005 olarak vermiştir. Bu tarihler

hususunda ihtilaf olmakla birlikte daha çok Talut (Saul)'un yaklaşık olarak MÖ 1004'te öldüğü ve yerine Hz. Davud'un kral olduğu, Hz. Davud'un MÖ 965'te vefat ettiği⁴¹³ ve yerine geçen Hz. Süleyman'ın MÖ 926 veya 925'te vefat ettiği iddia edilmiştir.⁴¹⁴ Beytülahm'da doğan ve kral olduktan sonra el-Halil (Hebron)'den toplumu yedi yıl altı ay yöneten Hz. Davut, Yebusilerin su ihtiyaçlarını karşılamak için açtıkları bir tüneli kullanarak Kudüs şehrini fethetmeyi başarmıştır.⁴¹⁵ Kenanilerden olan Yebusilerin elinde bulunan Kudüs,⁴¹⁶ Peygamber/Kral Hz. Davut'un yeğeni olan General Joab'ın komuta ettiği 30.000 savaşçıyla yapılan baskın sonucu⁴¹⁷ MÖ 997 tarihinde fethedilince yönetim merkezi, el-Halil şehrinden Kudüs'e taşınmıştır.⁴¹⁸

diğer kaynaklarda kaydedilen tarihlerle uyuşmamaktadır. Mabedin inşa tarihinin (genel olarak) yaklaşık 957 olduğu dikkate alındığında bu tarihlerin doğru olmadığı sonucuna varılabilir.

⁴¹³ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 39, 40.

⁴¹⁴ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, (Pozitif Yayınları, t.y.), 66; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 41; Besalel Hz. Süleyman dönemini M.Ö. 965-M.Ö. 928 verir.

⁴¹⁵ II.Samuel, 2/11; I. Krallar, 2/11; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 52.

⁴¹⁶ Rivka Gonen, *Contested Holiness Jewish, Muslim, and Christian Perspectives on the Temple Mount in Jerusalem*, (Jersey City: KTAV Publishing House, 2003), 47-49; Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged from Ancient Canaan to Modern Israel*. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004), 315; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 51.

⁴¹⁷ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 52,53.

⁴¹⁸ II. Samuel, 2/11; Mohsen Mohammed Saleh, *History of Palestine*, (Cairo: Al-Falah Foundation, 2005), 52; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 781; Besalel MÖ 1004 tarihini verir oysa Hz. Davut MÖ 1004'te tahta oturmuş ve el-Halil'de yedi yıldan uzun bir süre hükmetmiş olmalıdır. Dolayısıyla Kudüs'ün Hz. Davut tarafından fethi, MÖ 997 olmalıdır. Fenikelilerin Sur-Tyre hükümdarı Hiram sedir ağacı ve ustalar yollayarak şehri imar eden Kral Davut'a yardımda bulunmuştur. Markoe, *Peoples of the Past Phoenicians*, 43; العارف، المفصل، 53; Kral Davut doğu, kuzey ve güney bölgesinde zaferle sonuçlanan savaşlara girişmiş, Aramilerin Maverayı Ürdün'de hükmeden küçük Soba Prensiği'ni ortadan kaldırmıştır. Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I. 29,30; Filistinlileri, Moablıları, Ammonları, Edomları yenilgiye uğratmış, Şam'daki Arami Krallığını vergiye bağlamış, Sur Kralı Hiram ile ittifak anlaşması yapmıştır. Hz. Davut, Yaklaşık iki asır süren Hâkimler Devri

Hz. Davut, Kudüs'te inşa ettirmek istediği saray için Tir (Sur) Kralı Hiram'dan imar konusunda namları yayılan mimar ve marangozların yanı sıra taş, duvar ve dökme işi için ustalar talep etmiştir.⁴¹⁹ Hz. Davut bir mabet yapmak istemiştir ancak *Eski Ahit*'e göre mabedin ilahi emir gereği oğlu Süleyman tarafından yapılacağı bildirilmiştir.⁴²⁰

Hz. Davut'un vefatından sonra oğlu Hz. Süleyman devletin başına geçmiş⁴²¹ ve "Yevushu Aravna'nın harman yerinde RABB'e bir sunak kur" ilahi emriyle Hz. Davut'un satın almış olduğu tarlaya mabedi inşa etmiştir.⁴²² Hz. Süleyman'ın savunma

dağınıklığını toplayarak toplumu birleştirmiş, zaferler kazanarak Kudüs başta olmak üzere önemli fetihler gerçekleştirmiştir. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 143,319,320; Bu başarıları ile Peygamber/Kral Hz. Davut, İsrailoğulları açısından millî bir kahraman sayılmış ve Krallığın büyüülerek efsaneleştirilmesine zemin oluşturmuştur. Bu dönemde başta Kudüs ve başka şehirler fethedildiği, Sur Kralı ile anlaşma yapıldığı, Şam bölgesinin haraca bağlanarak Kenanlılar-Filistinliler üzerinde hâkimiyet kurulmasına rağmen Mısır, Babil, Asur ölçeğinde bir egemenlik kurulamadığı aşikârdır.

⁴¹⁹ Glenn Markoe, *Peoples of the Past Phoenicians*, (Los Angeles: University of California Press, 2000), 34.

⁴²⁰ I. Tarihler, 22/6-11; Kitabı Mukaddes Hz. Davud'un bir Mabet yapmak istediğini ancak "çok kan dökmüş olması gerekçe gösterilerek" ilahi tercih sonucu bu mabedin oğlu tarafından yapılacağı ifade edilmiştir. Bkz. I. Tarihler, 22/6-11. Büyük kardeşi Amnon'u öldürdükten sonra babasını Kudüs'ten kaçırmaya zorlayan Abşalom'un başkomutan Joab tarafından öldürmesiyle Hz. Davut, Kudüs'e dönebilmiştir. العارف، المفصل في تاريخ القدس، 54.

⁴²¹ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 54.

⁴²² II. Samuel 24/18-24; Hz. Süleyman inşa ettirmek istediği mabet olan Mescid-i Aksâ ve sarayı için babası Hz. Davut'un dostu Sur Kralı Hiram'dan yardım talep etmiştir. (I. Krallar, 5/2-6) Fenike'den mimarlar, inşaat malzemesi olarak sedir ağacı, farklı ihtisaslara sahip ustalar ve işçiler gönderilmiştir. I. Krallar, 5/7-10; Markoe, *Peoples of the Past Phoenicians*, 34; Hz. Süleyman bunların, karşılığında Sur Krallığına zeytinyağı ve buğday göndermiş, Celile bölgesinde yirmi köyü Krallığa bırakmıştır ancak bunlar, Sur Kralı tarafından azımsanmıştır. (I. Krallar, 5/11; Markoe, *Peoples of the Past Phoenicians*, 34; Peygamber/Kral Hz. Süleyman, babası Hz. Davut'un ortadan kaldırdığı Soba Aramilerinin son prensi Hadader'in generallerinden ve Şam Aramilerinin ilk kralı olan I. Hezon ile vefatına kadar mücadele etmiştir. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 144,145; Zakalar ve Filistinlilerin Fenike sitelerine yönelik tehditlerini ortadan kaldıran Hz. Davut ve Hz. Süleyman, aynı zamanda

maksatlı ve ticaret açısından kritik noktada görülen bazı şehirlere surlar ve kaleler yaptırarak Suriye-Mısır ticaret yolu arasında Hazor, Megiddo, Kızıldeniz-Filistin arasında Bet Horon ve Gazze'yi tahkim ettirmesi⁴²³ yolların güvenliği ve şehirlerin imarına verilen önemi göstermektedir.⁴²⁴ Hz. Davut ve oğlu Hz. Süleyman'ın

Mısır ve Arabistan'dan Fenike limanlarına giden kervan yollarının geçtiği bölgedeki güvenliği sağlayarak tüccar Fenikelilerin zenginliklerine katkıda bulunmuş, böylece aradaki dostluğun pekişmesine de zemin hazırlamışlardır. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 180,181; Hz. Süleyman, Kızıldeniz'de bir donanma kurmuş ve bu donanmanın işletilmesi için Hiram tarafından gemiciler ile ustalar gönderilmiştir. I. Krallar, 9/26,27; Bu gemilerle Kızıldeniz'in, Asya, Afrika, Hindistan ve Uzak Doğu mahsullerinin Akdeniz kıyılarına nakledilmesi suretiyle önemli ölçüde bir refah elde edilmiştir. I. Krallar, 9/28; 10/22; Megiddo kentinde yapılan kazılarda MÖ X. ve IX. yüzyıllara tarihlenen bulgular elde edilmesi, devrin imar faaliyetlerine örnektir. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 45,46; Firavun'un kızı ve Sur Kralı Hiram'ın kızı ile evliliği ve bu devletlerle saltanatı süresince sağlanan barış, Hz. Süleyman'ın dış işlerde ve ilişkilerde diplomasiyi dostça, barışçıl ve başarılı bir şekilde yürüttüğüne işaret etmektedir. John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, s. 31; I. Krallar, 3/1; Askerî tedbirler ve buna yönelik ihtiyaçların tedarik edilmesinin de ihmal edilmediği Hz. Süleyman döneminde içeride imar, dış işlerde ise ticaret, belirgin faaliyetler olarak görülmektedir. Hz. Süleyman döneminde çevre ülkelerin ticari faaliyetlerinden faydalanılmış ve hükmedilen bölgenin refah seviyesi arttırılmıştır. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 46; Hz. Süleyman tarafından atlı birliklere dayalı askerî sistem, eyalet tarzı idare sistemi, vergi kontrolü, mabet ve savunma amaçlı yapıların inşası ve saltanat idaresi gibi başarıyla sonuçlandırılan beş önemli girişim bu devrin belki de en önemli hususları olarak anılabilir. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 47) Eski Ahit'e göre, dinen uygun görülmemesine rağmen yabancı kadınlarla evlenmesi nedeniyle Hz. Süleyman, kendisine öfkelenen Rab tarafından kınanmış; Rab, babası Hz. Dâvud'un hatırına krallığını Süleyman'ın elinden almayacağını, ancak oğlu tahta çıktığında krallığın bölüneceğini bildirmiştir. I. Krallar, 11/1-13, 34,35.

⁴²³ I. Krallar, 9/15; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 327; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 45,46.

⁴²⁴ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, (London: Williams & Norgate, çev. R.H. Charles, D. Litt., D.D., 1916), 31; Nikiu Piskoposu John, s. 31'de, Hz. Süleyman'ın egemenliği altındaki topraklarda hamamlar ve eğitim mekânları inşa eden ilk kişi olduğunu ifade etmiştir.

yönetiminde kudretli ve parlak bir devir yaşanmıştır ancak Hz. Süleyman'ın vefatından sonra MÖ 931(930)'de devlet, kuzeyde başkenti Samiriye olan İsrail Krallığı, güneyde ise başkenti Kudüs olan Yahuda Krallığı şeklinde ikiye bölünmüştür.⁴²⁵ İsrail'in ilk kralı Yeroboam olmuş, Yahuda Devleti'nin başına Hz. Süleyman'ın oğlu Rehoboam geçmiştir.⁴²⁶

3.5.3. İsrail ve Yehuda Krallıkları

Talut ile başlayan, Hz. Davut ile devam eden İsrail Krallığı Hz. Süleyman'ın vefatı ile sona erince krallık kuzeyde İsrail, güneyde Yahuda olmak üzere ikiye bölünmüştür.⁴²⁷ On iki kabileden oluşan İsrailoğullarının on kabilesi Kuzey Krallığı'nda, Yahuda ve Bünyamin boylarından oluşan iki kabile ise Güney Krallığı'nda kalmıştır.⁴²⁸

3.5.3.1. Kuzey Krallığı, İsrail (MÖ 930-721)

H. Süleyman'a isyan ederek Mısır'a kaçan Yeroboam (Jeroboam), Hz. Süleyman'ın vefatı üzerine geri dönüp on kabilenin başına geçerek İsrail'i kurmuş ve Şikem'i krallığının merkezi yapmıştır.⁴²⁹ On kabilenin Kuzey Krallığı'nı, iki kabilenin de Güney Krallığı'nı oluşturması sebebiyle Kuzey Krallığı daha güçlü bir duruma gelmiştir. Kuzey Krallığı, bulunduğu mevki itibarıyla Suriye ve Mezopotamya dâhil,

⁴²⁵ Joseph M. Holden & Steven Collins, *The Harvest Handbook of Bible Lands*, (China: Harvest House Publishers, 2020), 291; Saime Leyla Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâילוğulları Tarihi*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 193; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 56; Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, 40; Hz. Süleyman'ın vefat tarihi MÖ 928 olarak verilmiştir; Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, 40.

⁴²⁶ I. Krallar, 12/20; II. Tarihler, 10/17; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 47,48,71.

⁴²⁷ Holden & Collins, *The Harvest Handbook of Bible Lands*, 291; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 45; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 48; Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, 40; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 44.

⁴²⁸ Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*,40; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 44.

⁴²⁹ I. Krallar, 11/26, 40 – 12/20,25; II. Tarihler, 10/2; 13/6; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 45-49; Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*,40; Holden & Collins, *The Harvest Handbook of Bible Lands*, 291.

kuzey ve kuzey doğudan gelen tehdit ve saldırıların hedefi konumunda olmuştur. Bu tehditlerin yanı sıra Kuzey Krallığı, Güney Krallığı ile de mücadeleler yaşamıştır. Taht mücadeleleri ve kralların aileleriyle birlikte katledilmesi, devleti zayıflatmış ve siyasi istikrarsızlığa yol açmıştır.⁴³⁰

İsrail Kralı Yeroboam, Aviya döneminde Efrayim Dağı'nda yenilgiye uğramış; ardından oğlu Nadav, Ahiya oğlu Baaşa tarafından bir suikast sonucu Gibbeton'da öldürülmüştür.⁴³¹ Baaşa'nın iktidarında ticaret yolları üzerindeki denetim Kudüs Krallığı'nı ekonomik olarak zorlamış, ancak Şam Kralı Ben-Hadad ile yapılan anlaşma ambargonun kaldırılmasını sağlamıştır.⁴³² Baaşa'nın yerine geçen oğlu Elah, Zimri tarafından öldürülmüş, Zimri de yedi gün hüküm sürüp kendi hayatına son verince yerine Omri tahta geçmiştir.⁴³³ Kudretli bir şahsiyete sahip olan Omri, başkenti stratejik konumu nedeniyle Şikem'den kendi kurduğu Samariye'ye taşımış, Arami tehdidi sonucunda başkentte bir Arami mahallesine izin vermek zorunda kalmıştır (MÖ 885).⁴³⁴ Eski Ahit'te olumsuz bir şahsiyet görülmekle birlikte Asur kaynaklarında "Omri Evi" olarak anılan İsrail Krallığı, onunla kalıcı bir hanedan kimliği kazanmıştır.⁴³⁵ Asur Kralı III. Şalmanaser'e (MÖ 859-824) karşı kurulan, İsrail

⁴³⁰ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 335.

⁴³¹ II. Tarihler, 13/15-20; I. Krallar, 15/27; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 40,41.

⁴³² II. Tarihler, 16/1,2,3,4,5; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 50.

⁴³³ I. Krallar, 16/8-18; Holden & Collins, *The Harvest Handbook of Bible Lands*, 291; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 50; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 41; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 45.

⁴³⁴ I. Krallar, 16/24; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 41; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 84; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 145.

⁴³⁵ I. Krallar, 16/25,26; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 51; Bu tanımlamanın MÖ 720'de devam etmesi, Omri'nin önemli işler yaptığını ve Davut Evi olarak isimlendirilen Kudüs merkezli Yahuda Krallığı karşısındaki itibarını göstermektedir. Arami baskısına karşı -İsraillilerin aksine farklı bir dine mensup olmasına rağmen- Tyre-Sur Kralı İtobaal'in kızı Jezebel ile oğlu Ahab'ı evlendiren Omri, siyasi ittifakı güçlendirmiştir. I. Krallar, 16/31; II. Krallar, 9/22; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 51; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 45; Omri'nin oğlu Ahab döneminde Baal kültürünün yayılması din adamlarının tepkisine yol açmış, Yahuda krallığı üzerine sağlanan üstünlük Ahab'ın kızı Atalya'nın Asa'dan sonra Yahuda

Kralı Akhab'ın da dahil olduğu ittifak, Hama Krallığı içinde bulunan Karkar'da MÖ 854'te büyük bir yenilgiye uğrayınca III. Şalmanaser, Güney Filistin bölgesine inmeden batı istikametinde deniz kıyısına kadar ilerlemiştir.⁴³⁶ III. Şalmanaser'in Karkar zaferi bir yazıtta “*Bir yıldırım Tanrısı gibi tufanı andıran yağmurlar yağdırdım, düşman ölümlerini yığarak Oront Nehri'nin yatağını değiştirdim.*” şeklinde anlatılmıştır.⁴³⁷

Ramot-Gilat bölgesinde Yahuda Kralı Yehoshafat'a karşı yapılan savaşta İsrail Kralı Ahab ölünce yerine Omri hanedanından Ahazya, Ahazya'dan sonra kardeşi Yoram tahta geçmişse de Ramot-Gilat'ta Hazael'e karşı yaralanınca komutan Yehu kral ilan edilmiştir.⁴³⁸ Yehu, Yoram, Jezebel, Ahazya ve Omri Hanedanı'na mensup yetmiş prensi öldürmüş,⁴³⁹ Asur Kralı III. Adad Nirari'nin MÖ 806'daki seferi sonucu,

Kralı olan Yehoşafat'ın oğlu Yehoram ile evliliği sonucu ilişkiler gelişmiştir. I. Krallar, 16/28; I. Krallar, 18/15-40;19/14,18; Krallık, babadan oğula geçmesi sebebiyle çevre ülkeler tarafından Omri Hanedanı olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 52; Akhab, Baal'a tapan putperest Jezebel'in etkisinde kalması sebebiyle *Eski Ahit*'te karısı ile birlikte lanetlenmiştir. I. Krallar, 16/30,33; 21/21-26; İtobal'ın kızı Jezabel'in gelişiyile Samariye'de Yahve yerine Fenikeliler'in Baal ve Astarte tanrılarına tapınıyor olması, hahamların kral aleyhinde mücadele başlatmasına yol açmıştır. I. Krallar, 18/15-40;19/14,18.

⁴³⁶ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 53,54,55; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ، 183,184; Mecdi Hazaal, Karkar savaşı tarihini 852, Arçın, ise savaş tarihini MÖ 853 olarak vermiştir. Bkz. s. 53.

⁴³⁷ الماجدي، 184; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. asker sayısını 1000 kişi vermiştir; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 45; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 54; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 344. Diyarbakır Üçtepe'de bulunan Asur monolitlerinde, Karkar Savaşı'nda Asur'a karşı ittifak hâlinde mücadele eden müttefik kuvvetlerin sayısı verilmiş ve İsrail Kralı Akhab'ın 2000 savaş arabası ve 10000 savaşıdan oluşan bir kuvvetle savaşa katıldığı kaydedilmiştir.

⁴³⁸ I. Krallar, 22/34-40; II. Krallar, 1/17 Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 55.

⁴³⁹ II. Krallar, 9/24,27,33; 10/7; Tyndale, *KJV Life Application Study Bible, Third Edition*. I (Illinois: Tyndale House Publishers, 2021), 666; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 55, 56; Yehu, birleşik monarşi dönemine benzer bir siyasal yapıyı yeniden kurma amacıyla hareket etmişse de MÖ 841 yılında Asur Kralı III. Şalmanaser karşısında Hazael ile birlikte

Samiriye başta olmak üzere Filistin'in pek çok şehrini Asur'a haraç ödemek zorunda kalmıştır. Asur Kralı III. Adad Nirari'nin Samariya üzerine MÖ 806'da düzenlediği sefer hakkında Tell al Rimah Steli'nde, "Fırat kıyısından, Hatti memleketi, tüm Amurru memleketi, Tyre, Sidon, Samaria (Humri) Edom, (ve) Palastu, batıdaki büyük denize kadar bölgeyi kontrolüm altına aldım." cümlesi yer almış ve hâkimiyet altına alınıp haraca bağlanan kentler sayılmıştır.⁴⁴⁰

II. Yeroboam (MÖ 787-748) döneminde İsrail Krallığı, Yehu Hanedanı zamanında kaybedilen toprakları yeniden kazanmış, ekonomik refah artmış; özellikle zeytin ve bağ ürünleriyle Mısır'a ihracat gerçekleştirilmiştir.⁴⁴¹ Ancak onun ölümünden sonra başlayan iç karışıklıklar ve sürekli taht mücadeleleri krallığın istikrarsızlaşmasına yol açmıştır. Yeroboam'ın oğlu Zekharia yalnızca altı ay hüküm sürmüş, ardından Şallum tarafından, Şallum da Gadi'nin oğlu Menahem tarafından öldürülmüştür.⁴⁴²

yenilgiye uğramış ve vergi ödemek suretiyle Asur'a bağımlı hâle gelmiştir. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 56, 57; Hazael tarafından diktilen ve Dan kentinde bulunan eski Aramice dilinde yazılan Tell Dan Stelindeki bilgi, "İsrail kralı Ahab'ın oğlu Yehoram'ı (Yoram) öldürdüm ve ben Davud'un evinin kralı Yehoram'ın oğlu Ahazya'yı öldürdüm." yazıttan Yoram ve Ahazya'nın Hazael tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Onun ardından tahta çıkan Yehoahaz (MÖ 814–798) döneminde Şam Kralı Hazael'in oğlu Ben Hadad, Samiriye dışındaki tüm İsrail topraklarını ele geçirmiştir. Yehoahaz'ın halefi Yehoaş, Yahuda Kralı Amazya'ya karşı başarılı bir sefer düzenleyerek Kudüs'ü yağmalamış, değerli ganimetleri Samiriye'ye taşımıştır. II. Krallar, 14/11-14; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 57, 58.

⁴⁴⁰ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 58, 59; Tell al Rimah Steli'nde, hakimiyet altına alınan kentler arasında Humri ile Omri hanedanından dolayısıyla İsrail Krallığından söz edilmiştir.

⁴⁴¹ II. Krallar, 14/28; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 59, 60; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 42; Sherbok, II. Yerovam'ın hükümlerlik tarihini 786-746 olarak vermiştir.

⁴⁴² II. Krallar, 15/8,10,13,14; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 60; Menahem'in iktidarı döneminde Asur'a düzenli vergi ödenmeye başlanmış, bu durum İsrail'in siyasal bağımsızlığını fiilen sona erdirmiştir. II. Krallar, 15/19,20; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 49; Halkın ve Şam Krallığının desteğini alan ve Asur karşıtı olan Pekah, Menahem'in oğlu Pekahya'yı öldürüp yerine geçmiştir; II. Krallar, 15/22,23,25,27; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 61, 62, 63; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 42; Pekah, Suriye Krallığıyla ittifak

Akhaz, ulaklarla Asur Kralı III. Tilgatpalasar'e "Ben senin kulunum ve oğlunum; gel, ve bana karşı ayaklanan Suriye kralının elinden, ve İsrail kralının elinden beni kurtar" diye yardım talep etmiş ve Süleyman Mabedi'nin altın, gümüş ve mücevherlerini de Asur Kralına göndermiştir.⁴⁴³ Pekah, MÖ 732'de Suriye-Efraim savaşında mağlup olunca Asur Kralı III. Tiglat-Pilaser tarafından tahttan indirilip yerine Hoşea geçirilmiştir.⁴⁴⁴ Pekah'ı öldürerek yerine geçen Hoşea (MÖ 730-722) döneminde İsrail Krallığı, etrafı Asur Devleti tarafından çevrilmiş vergi veren vasal bir devlet konumuna düşmüştür.⁴⁴⁵ Hoşea'nın Asur'a vergi ödemeyi reddedip Mısır'la ittifaka yönelmesi üzerine Asur Kralı V. Şalmanaser, Samiriye'yi üç yıl kuşatmıştır.⁴⁴⁶ Şalmanaser'in yerine geçen II. Sargon'un (MÖ 722-705) MÖ 721'de şehri ele geçirmesiyle İsrail Krallığı ortadan kaldırılmış ve *Korsabad* yazıtında "Samaria'yu kuşattım, aldım. Getirilmiştir 27.290 kişiyi taşıdım." şeklinde ifade edildiği üzere başkent Samiriye'den 27.290 kişi Asur'a sürgün edilmiştir.⁴⁴⁷ Bu sefer Asur saray

kurarak Yahuda (Kralı Akhaz) üzerine sefere çıkmış ancak Kudüs kuşatmasında başarısız olmuştur. II. Krallar, 16/5; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 63; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 69; Bir tablette Asur Kralı III. Tilgat'ın MÖ 738'de yenilgiye uğrattığı müttefik birleşik orduda bulunan ve vergiye bağlananlar arasında İsrail Kralı Menahem'den (MÖ 743-737) "Samarialı Maneham" şeklinde söz edilmiş ve onların vergileri nasıl ödediği anlatılmıştır. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, s. 60'ta Maneham için MÖ 747-738 tarihlerini verir.

⁴⁴³ II. Krallar, 16/7,8; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 69; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل 188، التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁴⁴⁴ II. Krallar, 15/29,30; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 64.

⁴⁴⁵ II. Krallar, 15/30; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 64; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 43. Şerbok, Hoşea yerine Yeşu ismini vermiştir.

⁴⁴⁶ II. Krallar, 17/4,5; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، s. 189; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 65.

⁴⁴⁷ II. Krallar, 17/5,6; Menahem Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, (Hoboken: Ktav Publishing House, 1991), 17; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 66; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 202,203; Saime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 21; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 189; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 43; Cohn-Sherbok'a

duvarlarında “*Samaria ve Omri evinin tüm topraklarının hâkimi*” şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁴⁸ Yaklaşık iki asırlık hükümlerini süresince toplam on dokuz kral tarafından yönetilen Kuzey İsrail Krallığı, Asur saldırıları sonucu tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁴⁹ Samiriye, Samarina adıyla yeniden yapılandırılarak Dor, Megiddo ve Gilad kentleriyle birlikte Asur Krallığı’nın idari merkezlerinden biri hâline getirilmiştir.⁴⁵⁰ Bu gelişmeyle İsrail Krallığı tarihten silinmiş, Yahuda Krallığı ise doğrudan Asur baskısıyla yüzleşmiştir.

3.5.3.2. Güney Krallığı, Yehuda (MÖ 930-586)

Hız. Süleyman’ın ölümünün ardından oğlu Rehoboam, başkenti Kudüs olan Yahuda Krallığı’nın başına geçmiştir.⁴⁵¹ Yahuda ve Bünyamin boylarından oluşan bu krallık, doğuda Ölü Deniz ve güneyde Necef Çölü ile çevrili coğrafyası sebebiyle daha kapalı bir konuma sahipti.⁴⁵² MÖ 721’e kadar kuzey sınırında İsrail Krallığı ile komşu olan Yahuda, bu krallığın yıkılmasının ardından bölgedeki büyük güçler olan Asur ve Babil ile sınırdış olmuştur. Rehavam’ın beşinci yılında Mısır Firavunu Şişak, MÖ 920 civarında kuzey ticaret yollarını ele geçirmek amacıyla Yahuda topraklarını istila ederek birçok kaleyi ele geçirmiş ve Kudüs’ü yağmalamıştır.⁴⁵³ Bu saldırı sonucunda Süleyman Mabedi’nin hazinelerine el konulmuştur.⁴⁵⁴ Firavun’un bu seferi, Karnak

göre kuşatma süresi iki yıldır. Arçın ise, Karkar mevkiinde yapılan savaşla mağlup edilen İsrail krallığının son bulunduğu tarihi MÖ 720 şeklinde kaydetmiştir.

⁴⁴⁸ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 67.

⁴⁴⁹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 19.

⁴⁵⁰ II. Krallar, 17/24; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 70.

⁴⁵¹ Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 193; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 71.

⁴⁵² Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 71.

⁴⁵³ I. Krallar, 14/25; II. Tarihler, 12/2,3,4,9; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 71; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 56.

⁴⁵⁴ I. Krallar, 14/26; II. Tarihler, 12/9; Ralph Ellis, *Solomon, Pharaoh of Egypt*, (Cheshire: Edfu Books, 2017), 244; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 56.

Tapınağı'ndaki bir yazıtta güney Filistin'in yanı sıra Celile bölgesinde ele geçirilen 156 şehirle birlikte tasvir edilmiştir.⁴⁵⁵ Yehoram'ın ölümünün ardından oğlu Ahazya tahta geçmiş ve Aramilerin tehdidine karşı İsrail Kralı Yoram'a destek vermiştir.⁴⁵⁶ Ancak İsrail Ordu Komutanı Yehu'nun taraf değiştirmesiyle çıkan çatışmada Kral Yoram öldürülmüş, Ahazya ise yaralı olarak Megiddo'ya çekilmiştir.⁴⁵⁷ Şam Kralı Hazael tarafından diktirilen Tell Dan Steleinde bu olay şu şekilde kaydedilmiştir: “*Ve ben Ahab oğlu İsrail Kralı Yoram'ı öldürdüm. Ve ben Yoram oğlu Davud'un evinin Kralı Ahaz'ı öldürdüm ve ben şehirlerini harabeye çevirdim...*”⁴⁵⁸

Yehu tarafından öldürtülen Akhazya'nın ardından annesi Athalie, intikam amacıyla tüm kraliyet ailesini ortadan kaldırmaya çalışmış ve MÖ 841-835 yılları arasında

⁴⁵⁵ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 71; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 45'te; Şişak'ın İsrail Krallığına saldırdığını fakat Yehuda bölgesine girmediğini ifade eder. Rehoboam'ın oğlu Abiya, Kuzey Krallığı'na karşı düzenlediği seferde Yeroboam'ı mağlup etmiş, ancak bu üstünlük Asa döneminde İsrail Kralı Baaşa'nın saldırılarıyla sona ermiştir. Yeremya, 41/9.; I. Krallar, 15/17; Asa, İsrail tehdidine karşı Şam Kralı Ben Hadad ile ittifak kurmuş, bunun sonucunda Ben Hadad Galile-Taberiye bölgesini işgal etmiş ve İsrail Kralı geri çekilmiştir. Asa, Kudüs'ün savunmasını güçlendirmiştir. II. Tarihler, 16/1-6; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 72; Asa'nın oğlu Yehoşafat döneminde Yahuda, İsrail Krallığı'nın vassalı konumuna düşmüştür. II. Traihler, 17/1; I. Krallar, 15/23,24; Yehoşafat, İsrail Kralı Ahab ile birlikte Ramot-Gilat'ta Şam Kralı Hazael'e karşı savaşmış, bu çatışmada Ahab hayatını kaybetmiştir. (II. Tarihler, 18/28, 33, 34; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 73; Ardından Yehoşafat, oğlu Yehoram'ı Ahab'ın kızı Athaliya ile evlendirmiştir. Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 73; Annesi Jezebel gibi Baal ve Astarte kültürünü benimseyen Athaliya, dini çevrelerin tepkisini çekmiş ve iç karışıklıklar başlamıştır. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 337,338,343)

⁴⁵⁶ II. Tarihler, 22/1,2; II. Tarihler, 22/5-9; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 73.

⁴⁵⁷ II. Krallar, 9/5,6,7,8,9,15,24,27.

⁴⁵⁸ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 73; Ahazya'nın Hazael tarafından öldürüldüğü konusu Eski Ahit bilgileriyle çelişmektedir. Bkz. II. Krallar, 9/27; II. Tarihler, 22/9.

Kudüs'te Baal kültünü* yaydığı altı yıllık bir iktidar dönemi yaşamıştır.⁴⁵⁹ Ancak saklanarak korunan torunu Yehoaş, Başhaham Yehoyada'nın desteğiyle yedi yaşında tahta çıkarılmış ve Athalie parçalanarak bertaraf edilmiştir.⁴⁶⁰ Yehoaş, Yehoyada'nın vesayeti altında hüküm sürmüştür, MÖ 830'da Suriye Kralı Hazael'in Kudüs'ü kuşatması üzerine Süleyman Mabedi'nin hazineleri verilerek ve haraç istekleri kabul edilerek şehir kurtarılmıştır.⁴⁶¹ Suikast sonucu öldürülmesinin ardından yerine oğlu Amazya geçmiştir.⁴⁶² Sina Yarımadasında bulunan ve MÖ 8. yüzyıla tarihlenen Kuntillet Azrud Yazıtları, Amazya'nın babasının katillerini cezalandırdığını ve Edom'a sefer düzenleyerek egemenlik altına aldığını göstermektedir.⁴⁶³ İsrail Kralı Yehoaş tarafından mağlup edilip Lakiş'e kaçan Amazya burada öldürülmüştür.⁴⁶⁴ Yerine geçen oğlu Azarya (MÖ 792-740), Şam Krallığı'nın zayıfladığı ve Asur tehdidinin geçici olarak azaldığı bir dönemde refah içinde hüküm sürmüştür, askerî ve ekonomik gücü artırmıştır.⁴⁶⁵ III. Tilgat-Pileser döneminde Yahuda Krallığı Asur Yıllıklarındaki "adı Az-ri-ja-u ve İz-ri-ja-u Ja-u-di olarak geçen" kayıta Azarya vergiye bağlanmış, cüzzam hastalığı nedeniyle yönetimi oğlu Yotam'a devretmiştir.⁴⁶⁶

* Baal: Fenikelilerde çok tanrılığa tapınmak anlamında kullanılan bir terim. Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 51.

⁴⁵⁹ II. Krallar, 10/12,13,14; 11/1,2,3,18; II. Tarihler, 22/2,9,10; 23/17; 24/7; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 74.

⁴⁶⁰ II. Krallar, 11/16,20; 12/2; II. Tarihler, 23/1-15,21; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 57.

⁴⁶¹ Ernest Renan, *History of the People of Israel: From the Reign of David up to the Capture of Samaria*, University of Harvard, Roberts Brothers, (Boston: Harvard University, Roberts Brothers Publications, 1896), 345; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 74.

⁴⁶² II. Krallar, 12/20,21; II. Krallar, 14/1; 12/21; II. Tarihler, 24/25; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 74.

⁴⁶³ II. Krallar, 14/5.; II. Tarihler, 24/27; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 74.

⁴⁶⁴ II. Krallar, 14/11,19.; II. Tarihler, 25/21,22,27; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 75.

⁴⁶⁵ II. Krallar, 14/21; II. Tarihler, 26/1; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 75.

⁴⁶⁶ II. Tarihler, 28/20,21; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 75,76.

Babasıyla bir süre birlikte yönetim sürdüren Yotam; Şam ve İsrail Krallıklarının tehditleri karşısında savunma amaçlı yapılar inşa ettirmiştir.⁴⁶⁷ Edom üzerindeki egemenliği pekiştirmiş, Amon'u vergiye bağlamış ve krallığın sınırlarını Mısır ve Kızıldeniz'e kadar genişletmiştir.⁴⁶⁸ İsrail Kralı Pekah ve Şam Kralı Rezin'in Asur karşısı ittifakına katılmamış, Kudüs Mabedi'ni onarmıştır.⁴⁶⁹ Yotam'dan sonra tahta çıkan oğlu Ahaz döneminde İsrail ve Şam Krallıkları Kudüs'ü kuşatmış ancak surların sağlamlığı sayesinde şehri ele geçirememişlerdir.⁴⁷⁰ Ahaz'ın Asur Kralına haraç göndererek “*Ben senin kulun ve oğlunum; gel, ve bana karşı ayaklanan Suriye kralının elinden ve İsrail kralının elinden beni kurtar.*” çağrısı sonucu III. Tiglat-Pileser, MÖ 732'de Şam'ı ele geçirmiş, Kral II. Rezin'i mağlup etmiş ve Yahuda'yı vergiye bağlamıştır.⁴⁷¹ Ahaz'ın ardından tahta geçen Hizkiya (MÖ 727-697), dinî reformlar yaparak putperest uygulamaları kaldırmış ve ibadeti Kudüs'te merkezîleştirmiştir.⁴⁷² İsrail Krallığı'nın MÖ 721'de yıkılmasından sonra Yahuda, Asur tehdidiyle karşı karşıya kalmış; Hizkiya, koruma duvarı su tüneli inşa ettirerek kuşatmalara karşı önlem almıştır.⁴⁷³ Asur Kralı Sanherib, MÖ 701'de Yahuda'yı istila etmiş ve sunulan büyük fidyeye rağmen General Rapses komutasında Kudüs'ü kuşatmaya almıştır.⁴⁷⁴ Bir Asur tabletinde bu durumla ilgili olarak “*Bir kuşun kafese*

⁴⁶⁷ II. Krallar, 15/35; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 76.

⁴⁶⁸ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 76.

⁴⁶⁹ II. Krallar, 15/35; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 76.

⁴⁷⁰ II. Krallar, 16/5; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 77.

⁴⁷¹ II. Krallar, 8/9; 16/7-19; الماجدي, تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 188,189; العارف, المفصل في تاريخ القدس. 59; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 63,64,75,76,77-78; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 341,345.

⁴⁷² II. Krallar, 18/3,4,8; II. Tarihler, 29/3,5,15,16; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 206; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 78,79.

⁴⁷³ II. Tarihler, 32/3,4,5; الماجدي, تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 192; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 79,80.

⁴⁷⁴ II. Tarihler, 32/18,19; Nazek Khalid Matty, *Sennacherib's Campaign Against Judah and Jerusalem in 701 B.C.* (Berlin: A Historical Reconstruction, De Gruyter, 2016), 90-99; الماجدي, العارف, المفصل في تاريخ القدس. 193; 59,70; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

kapanması gibi o da Kudüs'te kapanmış kalmıştı.” Cümlesi yer almaktadır. Kudüs'ün muhasarası için ayırdığı kuvvet, Kudüs sınırlarına dayanmasına rağmen Tarihçi Herodot'a göre fare istilası sonucu ortaya çıkan veba salgını sebebiyle geri çekilmiş, Yahuda Kralı vergi ödemeyi kabul ederek Sanherib'in vassalı olmuştur.⁴⁷⁵ Salgın ve ülkesindeki isyan ve ihtilaller üzerine Sanherib'in Ninova'ya dönmesiyle Yahuda Krallığı sükûnete kavuşmuş, Hizkiya'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Menasa (MÖ 698-642) kral olmuştur.⁴⁷⁶ Asurlular, Kral Hezekya'dan on bir yıl sonra Kudüs'ün güneyindeki Lakiş'i ele geçirmiştir.⁴⁷⁷ Asur kaynaklarında Menase, Asarhaddon ve Asurbanipal'e vassal olan, saray inşaatı ve Mısır seferlerinde destek sağlayan krallar arasında yer alırken Kudüs, Menase döneminde Asur'a bağlı küçük bir şehir devleti olarak varlığını sürdürmüştür.⁴⁷⁸ Menase, Babil istilası sonucu yaşadığı kısa süreli esaretin ardından şehirleri onarıp kaleleri güçlendirmiş, MÖ 667'de Asurbanipal'in Mısır seferine destek vermiştir.⁴⁷⁹ Dışarıda Mısır, içeride karışıklıklarla uğraşan Asur'a karşı bağımsızlık arayışına giren Yahuda'da Menase'den sonra oğlu Amon kısa süreli bir iktidarın ardından suikastla öldürülmüş,

Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 81; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 68.

⁴⁷⁵ II. Tarihler, 32/21,22; Herodotos. *Herodot Tarihi*, 193; Matty, *Sennacherib's Campaign Against Judah and Jerusalem in 701 B.C.*, 90-99; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 81,82 Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 206; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 70; ابن بطريق. *كتاب التاريخ*. 194; الماجدي، *تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني*. 68، *المجموع على التحقيق والتصديق*.

⁴⁷⁶ II. Tarihler, 32/33; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 68,69; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 82;.

⁴⁷⁷ Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 207, 210.

⁴⁷⁸ الماجدي، *تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني*. 194; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 82, 83; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 207,210.

⁴⁷⁹ II. Tarihler, 33/11,12,13,14; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 71; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 82, 83; الماجدي، *تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني*.

yerine sekiz yaşındaki oğlu Yoşiya geçmiştir.⁴⁸⁰ Dinî reformlarıyla tanınan Kral Yoşiya, ruhban sınıfını güçlendirmiş ve Asur'daki karışıklıktan faydalanarak batıya doğru sınır genişletmiştir.⁴⁸¹ MÖ 610'da Firavun II. Necho'ya karşı yürüttüğü seferde Megiddo yakınlarında Esdrelon Vadisi'nde aldığı ok yarası sonucu hayatını kaybetmiştir.⁴⁸² Tahta çıkan oğlu II. Ahaz, Necho tarafından Mısır'a götürülmüş; yerine Yehoakim (Elyakim) getirilmiş ve Yahuda yüksek haraca bağlanmıştır.⁴⁸³ MÖ 605'te Karkamış'ta Babil Kralı II. Nebukadnezar, Mısır'ı mağlup etmiş ve vassal yapılan Yahuda haraca bağlanmıştır.⁴⁸⁴ Ancak Mısır lehine taraf değiştiren Yehoyakim'in bu tavrı üzerine Babil Kralı II. Nebukadnezar Adar ayının 2. gününde (16 Mart) MÖ 597'de Kudüs'ü ele geçirmiştir.⁴⁸⁵ Yehoyakin ile birlikte kumandanlar,

⁴⁸⁰ II. Krallar, 22/1; II. Tarihler, 33/20,21,24; Henry White, *Elements of Universal History On a New and Systematic Plan*, (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1847), 53; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 83,84; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 59.

⁴⁸¹ ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 70; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 84; Tel Aviv'in güneyinde bulunan Yavneh Yam'da VII. yüzyıla tarihlenen İbrance yazılı bir seramik, Kral Yoşiya'nın Asur'da yaşanan karışıklıktan istifade ederek sınırlarını batı istikametinde genişlettiği bilgisini güçlendirmektedir.

⁴⁸² II. Krallar, 23/29; II. Tarihler, 35/20-24; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى العارف، المفصل في تاريخ 70; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 198; الاحتلال الروماني. القدس، 59; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 17; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 84, 85; Arçın, 609 tarihini vermiştir.

⁴⁸³ II. Krallar, 23/30,31,32,33,34; الماجدي، 70; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 198; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. القدس، 59; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 198; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 17; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 85; Arçın, II. Ahazın tahttan indirildikten sonra rable kentine gönderildiğini ve Yehoyakim'in yüksek haraca bağlanarak tahta oturtulduğunu ifade eder.

⁴⁸⁴ II. Krallar, 24/1; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 17; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 85, 86; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 98; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 45; ابن بطريق. كتاب 198; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. القدس، 70. التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق.

⁴⁸⁵ Daniel, 1/1-4; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 18; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 86; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 45; الماجدي، تاريخ القدس القديم

savaşçılar, zanaatkârlar ve demircilerden oluşan on bin kişi sürgüne gönderilmiş, yerine amcası Mattanya, adı Zedekiah olarak değiştirilerek kral yapılmıştır.⁴⁸⁶ Zedekiah, MÖ 594'te Edom, Moav, Ammon, Tyre ve Sayda Krallarını Kudüs'te toplayarak bölgesel bir ittifak oluşturmuş ancak bu girişim Babil tarafından dağıtılmıştır.⁴⁸⁷ MÖ 592'de Mısır Kralı II. Psammetik'in Kudüs ittifakına desteğiyle MÖ 591'de Zedekiah Babil'e karşı isyan etmiştir.⁴⁸⁸ MÖ 589'da Kudüs'ten Mısır'a askerî bir heyet gönderilmiştir.⁴⁸⁹ Yahuda Kralı'nın Mısır Firavunu ile ittifaka girişmesi üzerine Kudüs, MÖ 587 yılının Ocak ayında Babilliler tarafından kuşatılmıştır.⁴⁹⁰ Mısır Firavunu Apries (MÖ 588-568)'in yardıma geldiği haberi üzerine kuşatma kaldırılıp Firavun ordusu karşılanmıştır.⁴⁹¹ Ordu mağlup edildikten sonra muhasaraya devam edilmiştir.⁴⁹² Şehrin düşüşü ile yaşanması muhtemel felakete karşılık üstün gayretlerle yapılan müdafaa açlık, hastalık ve şiddetli muhasarayı

ابن بطريق. 72، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 213،214، منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 70،71، كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق.

⁴⁸⁶ II. Krallar, 24/8-16,17; II. Tarihler, 36/10; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الامجدى، ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على العارف، المفصل في تاريخ القدس. 213-215، الاحتلال الروماني. 70،71، التحقيق والتصديق. Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 17,18; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 86; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 45,46; Cohn Sherbok, Yehoyakim'in kuşatma sırasında öldüğünü ifade etmiştir fakat Babil kentinde bulunan tabletlerde Yahuda Kralı olarak "Yaukin" adı zikredilmiştir. Arçın, s. 86.

⁴⁸⁷ II. Krallar, 24/17; II. Tarihler, 36/10; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 18; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 45; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 86; العارف، 213-215، الامجدى، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 60،72، المفصل في تاريخ القدس.

⁴⁸⁸ II. Tarihler, 36/13; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 86, 87.

⁴⁸⁹ Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87

⁴⁹⁰ العارف، 72؛ Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 46; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87.

⁴⁹¹ 216; Bauer, *Antik Dünya*, 476,477. الامجدى، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁴⁹² Bauer, *Antik Dünya*, 477; 216. الامجدى، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

bertaraf etmeye yetmemiştir. 18 ay süren kuşatmanın sonunda şiddetli açlık sebebiyle Babil hücumlarına karşı koyamayan Yahudiler, kalenin kuzey duvarında bir gedik açılmasını önleyememiştir.⁴⁹³ MÖ 587 yılının Temmuz ayında dokuzuncu günü onuna bağlayan gece Babil ordusu şehre girmiştir.⁴⁹⁴ Babilliler Kudüs'ü ele geçirince son Yahuda Kralı Zedekiah bir grup askerle Lut Gölü istikametine kaçmayı başarsa da Eriha Ovası'nda yakalanmış, gözleri önünde oğlu öldürüldükten sonra gözleri kör edilmiştir.⁴⁹⁵ Ağustos ayında Babil Ordu Komutanı General Nabusordan'ın Kudüs şehrinin yakılıp yıkılmasını emretmesi üzerine şehir; mabet ve saray yağmalandıktan sonra yakılıp yıkılmış, Süleyman Mabedi'nin kıymetli eşyaları ve esir alınan ahali Babil'e gönderilmiştir.⁴⁹⁶ MÖ 587(586)'de Yahudi milletin tarihsel hafızasının

⁴⁹³ II. Krallar, 25/1,2,4; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87; Bauer, *Antik Dünya*, 477; العارف، المفصل في تاريخ، 215; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 477; 71. ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 73; القدس.

⁴⁹⁴ II. Krallar, 25/4,8,9; 71; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 18; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87. Arçın, 586 tarihini vermiştir.

⁴⁹⁵ II. Krallar, 25/4, 5,6,7; Yeremya, 39/4-7; Bauer, *Antik Dünya*, 477; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87; 71; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 215; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 60,73; 73; Nabusordan, tutsak ettiği baş kâhin ve yardımcıları, Davut soyundan olan bütün prensler, bu savaşa girilmesini teşvik eden saray ve ordu erkanı kralın danışmanları ve bazı komutanlar dahil altmış kişiyi Ribla'ya götürerek Babil Kralı Nebukednezar'a teslim edince tutsaklar kral tarafından idam edilmiştir. II. Krallar, 25/18-21; Yeremya, 52/24-27; 215; Zincire vurulmuş bir şekilde kral ile birlikte 832 kişi (Ribla'dan) Babil'e gönderilmiş ve gözlerine mil çekilen kral, rutubetli ve karanlık bir zindana atılarak cezalandırılmıştır. Yeremya, 39/7, 52/29; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87; 215; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 215; Daha önce Babil'e esir olarak götürülen Yehoyakim'den sonra amcası Zedekiah'ın da esir olarak Babil'e götürülmesiyle iki Yahuda Kralı Babil'de esarete mahkûm edilmiştir. 215. ابن بطريق، تاريخ القدس القديم.

⁴⁹⁶ II. Krallar, 25/8-10,13-17; Yeremya, 52/17-19; John, Bishop Of Nicu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 35; Bauer, *Antik Dünya*, 477; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya*

felaketlerle anılan (Tişa Be Av) günü olan 9 Av* gününde birinci mabet bugün yıkılmıştır.⁴⁹⁷ Fakir halk ve ziraatla uğraşan köylüler sürgün edilmemiş, başlarına vali olarak Kudüs'ün kuzeydoğusunda bulunan Mizpah kentinde Gudelye isimli bir Yahudi yönetici olarak bırakılmıştır.⁴⁹⁸ Bu vali, Davut soyundan, kral ailesinden İsmail isimli bir vatanperver tarafından öldürülmüştür.⁴⁹⁹ Filistin'de kalan, etrafa dağılan ve sürgün edilenler şeklinde üç gruba ayrılan Yahudilerin en müreffeh grubu, sürgün grubu olmakla birlikte vatan (Kudüs) hasretlerini “*Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağladık*” diye başlayan Mezmurlar bölümünde “*Eğer seni unutursam ey Yerusâlim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer*

الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. *İsrâiloğulları Tarihi*, 211,213; 215,216.

* Tişa Beav; İbrani dini takviminin beşinci ayı olan “Av” ayının dokuzuncu günüdür. Birinci Mabet MÖ 586'da Babilliler ve ikinci Mabet MS 70'te Romalılar tarafından bugün, Tişa Beav (Av 9) gününde yıkılmış olması nedeniyle tutulan bir yas ve oruç günüdür. MS 135'te Bar Kohba önderliğindeki isyancıların son kalesi olan Bethar o gün düşmüş, Kudüs toprağı o gün Hadrianus tarafından çiğnenmiş, Yahudiler 1290 yılında İngiltere'den, 1394 yılında Fransa'dan, 1492 yılında İspanya'dan (Tişa Be Av) 9 Av gününde kovulmuşlardır; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 84; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 690.

⁴⁹⁷ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 49; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 690; Jean-Christophe Attias, ve Esther Benbassa. *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, çev. Nihal Önal, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 52.

⁴⁹⁸ II. Krallar, 25/22; Yeremya, 40/5,6.

⁴⁹⁹ Yeremya, 40/5,7; 41/3; II. Krallar, 25/12,22,23,24,25; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 216; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 87, 88; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 49; İsyân olarak görülebilecek bu olaydan intikam alınması ihtimaline karşı Babillilerin korkusundan bazı Kudüslüler Mısır'a kaçmayı tercih etmiştir. II. Krallar, 25/26; Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*, 88; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 216,217; MÖ 582'de yedi yüz kırk beş Yahudi'nin sürülmesiyle yeni bir isyanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Yeremya, 52/30; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 46; Sürgünler yaşanmış olmakla birlikte tüm Yahuda halkının bu bölgeden sürülmediği, sürgüne gönderilen toplam sayılardan anlaşılmaktadır. II. Krallar, 25/12, 22; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 52.

Yeruşalim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın."⁵⁰⁰ şeklinde dile getirmişlerdir. Sürüldükleri bu topraklardaki devletlerini Babil işgaliyle yitiren Yahudiler, uzun asırlar boyunca devlet kurma imkânına kavuşamayacaklardır. Babil'in işgali sonucu yaşanan felakette Hz. Süleyman döneminde inşa edilen Mabet, inşasından 363 yıl sonra yıkılmış, İsrailoğulları'nın ilk Kralı Talut (Saul) ile başlayan egemenlik yaklaşık dört buçuk asır sonra sona ermiştir.

3.6. Pers Hâkimiyeti Dönemi (MÖ 539-332)

Yahuda Krallığı'nın yıkılmasıyla Babil'e sürgün edilen halkın dinî ve millî değerlerini yaşamalarına izin verilmiş, bu sayede din adamlarının yetişmesi ve kimliğin korunması sağlanmıştır.⁵⁰¹ Sürgüne gönderilenlerin çoğunun aristokrat kesimden olması, İsrailoğulları arasında vatansız ve kralsız da yaşanabileceği fikrini doğurmuştur. Nebukadnezar'ın MÖ 562'deki ölümünden sonra tahta çıkan Evil-Merodak, Yahudilere iyi davranmış; ancak son Yahuda kralı Sedekiya'ya iyi muamelesi nedeniyle rahiplerin tepkisiyle suikasta uğramıştır.⁵⁰² Siyasi istikrarsızlık sonucu rahiplerin desteğiyle Nabonid (MÖ 555-539) tahta çıkmış, Harran'da bulunan ve kâhin olan annesi Adad Kibi'nin etkisiyle Marduk yerine tek tanrı inancına yönelmiştir.⁵⁰³ Akitu törenlerine katılmayı reddetmesi üzerine Babilli kâhinler eski dinlerini korumak amacıyla İsrailoğulları ile ittifak kurup Perslerle irtibata geçmiştir ancak İsrailoğulları Perslerle gizli haberleşmede kâhinlerden önce davranmıştır.⁵⁰⁴ Pers Kralı II. Kiros, MÖ 539 yılı Haziran ayında Nabonid'in oğlu, aynı zamanda saltanatın naibi olan Baltazar'ı Opis'te mağlup ederek Babil'i ele geçirince Marduk

⁵⁰⁰ Mezmurlar, 137/1,5,6.

⁵⁰¹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 49-50; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 214-221.

⁵⁰² Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, 51; كتاب التاريخ المجموع على التحقيق، ابن بطريق. تاريخ، الماجدي، 220، القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁵⁰³ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 220,221.

⁵⁰⁴ A.g.e., 221,231.

kültünü yeniden tesis etmiş ve Yahudilere Kudüs'e dönme izni vermiştir.⁵⁰⁵ Kudüs yönetimiyle görevlendirilen, Davut soyundan prens Şeşbazar liderliğinde yaklaşık elli bin kişinin dönüşüne izin verilmiş ve Kudüs'teki mabetten alınan değerli eşyaların iade edilmesine müsaade edilmiştir.⁵⁰⁶ Ezra, 42360 Yahudi ve 7337 erkek ve kadın hizmetkâr ve 200 şarkı söyleyen erkek ve kadının sürgünden geri döndüğünü ifade eder.⁵⁰⁷ Mabedin yeniden inşası için kraliyet desteğiyle fon oluşturulmuş, Zerubbabel öncülüğünde Süleyman Mabedi ve surların inşasına girişilmiştir.⁵⁰⁸ Yahudilerin mabet inşasını bağımsızlık girişimi olarak gören II. Kambyses çalışmaları durdurmuştur.⁵⁰⁹ Yerine geçen I. Darius ise Yahudilere ciddi imtiyazlar tanımış, mabedin yeniden inşası, vergi muafiyeti ve sürgün mallarının iadesi gibi destekler sağlamıştır.⁵¹⁰ MÖ

⁵⁰⁵ Herodotos. *Herodot Tarihi*, 117,811,812; Ezra, 1/1-4; Mansoor, *Jewish History and Thought an Introduction*, 19; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 363; الماجدي، تاريخ، العارف، 231. القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁵⁰⁶ Ezra, 1/11; 2/1, 2, 64; 231; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. العارف، المفصل في تاريخ القدس. Simon Goldhill. *Kudüs Tapınağı*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2011), 55; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 222; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 37,38; Kiros, Kudüs'teki Mabet'e ait altın ve gümüşten oluşan 5.400 parçayı hazine görevlisi Mitredat'a saydırmış, ardından da bunları Şeşbazar'a iade etmiştir. Ezra, 1/7-11.

⁵⁰⁷ Ezra, 2/1-70; Nehemya, 7/66; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 122.

⁵⁰⁸ Ezra, 1/1-4; 2/64; 6/3-11; Ezra, 6/3-11; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 18-55; ابن بطريق. كتاب. الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال، 75,76; التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. العارف، المفصل في تاريخ، 235. القدس.

⁵⁰⁹ العارف، المفصل في تاريخ، 235; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 61; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 55. القدس.

⁵¹⁰ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 61,76,77; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 54, 55. Elde edilen imtiyazlar üzerine ilk etapta Babil'i terk etmeyen halkın büyük bir bölümü, Hz. Davut'un soyundan son Yehuda Kralı Yehoyakin'in torunu Zerubabel önderliğinde Kudüs'e dönmüşlerdir. I. Tarihler, 3/13-19; Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 226; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 52; الماجدي، Babil esiri anlamına geldiğinden Zerubabel isminin bir lakap olabileceğini ifade etmiştir. تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال. الروماني. 233; I. Dareios döneminde Yahudiler, Kudüs'ün imar edilerek mabedin yeniden inşası için önemli fırsatlar elde etmişlerdir. الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى

537-516 arası Kudüs'teki toprağın işlenmesi, evlerin yapılması, mabedin kurulması gibi temel ihtiyaçların karşılandığı bir restorasyon süreciyken MÖ 458-420 dönemi daha çok dinî, millî, fikrî ve ahlaki yapılanmanın öne çıktığı bir dönem olmuştur.⁵¹¹

Pers Kralı Artahşasta (MÖ 464-424)'nın izniyle Kudüs'e giden din adamı Ezra ve Pers başkenti Susa'da bulunan Vali Nehemya, dinî ve sosyal reformlarla Yahudi toplumunun yeniden yapılandırılmasına öncülük etmiş; adaletin tesisi, Tevrat temelli yaşam biçimi ve ruhban sınıfının güçlendirilmesi yönünde adımlar atmışlardır.⁵¹² Pers Kralı'nın güvenini kazanan Nehemya, MÖ 444'te Kudüs etrafında 52 günde tamamlandığı ifade edilen duvarların yeniden inşasıyla şehri yapılandırma çalışmalarını gerçekleştirmiştir.⁵¹³ Yahudi kimliğinin yeniden inşası, Pers desteğiyle mümkün olmuş, mabedin ve Kudüs'ün imarı toplumsal yapının yeniden tesisiyle birlikte gerçekleştirilmiştir. Yeni kurulan Juda-Yahudiye'nin nüfusu 70.000 kişiden fazla olamazdı ancak MÖ 3. yüzyılda Kudüs'ün nüfusu 120.000 kişi idi.⁵¹⁴

.الاحتلال الروماني، 235,237; I. Dareios döneminde Zerubabel önderliğinde Kudüs'te mabedin yedi yıl süren inşası, MÖ 515'te tamamlanmış, Serhas döneminde şehrin duvarlarının inşasına izin verilmiştir. .الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 235, 237; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 18-55; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 46; Sürgünden dönüldüğünde yazılı metinler ve sürgün öncesi çocukluklarında tapınağı gören ancak yaşlanmış kişilerin tanıklıkları ve çocukluk anıları tapınağın inşasında önemli rol oynamıştır. Goldhil, s. 55; Filistin'e döndüklerinde bu toprakların başka putperest milletler tarafından kullanıldığını görünce dinî ve millî varlığın muhafaza edilmesi için Artahşasta nezdinde din adamı Ezra'nın Filistin'e gitmesi sağlanmıştır. Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 56; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 41; .العارف، المفصل في تاريخ القدس. 77.

⁵¹¹ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 368.

⁵¹² .الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 240,241; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 367; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 56.

⁵¹³ Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 227,229; .الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 240; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 56; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 110; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 41.

⁵¹⁴ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 122; Ezra ve Nehemya, ortaya koydukları çalışmalarla dini ve milli benliğin muhafazasına yönelik tedbirler aldılar. Sonuçta siyasi olarak yaşayan bir milletin dinî bir cemaat hâline getirilmesiyle İsrailoğullarını birbirlerine bağlayan unsur, siyasi birlikten öte dinî birliktelik ve mabedin varlığı olmuştur. Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları*

Ahameniş İmparatorluğu, satraplık sistemiyle yönetimi merkezden sağlarken yerel işlere karışmamış ve vergilerin düzenli ödenmesini yeterli görmüştür. Filistin bölgesi, Nehrin Ötesi (Abar-Nahara) satraplığına bağlı olarak bir *peşa* tarafından idare edilmiştir.⁵¹⁵ Yahudi olarak *peşa* görevini yürüten Zarubbabel ve Nehemya gibi yöneticiler dışında kalan ve Yahudi olmayan bu görevliler, sorumlu oldukları bölgelerdeki halkların/cemaatlerin işleriyle fazla ilgilenmemişlerdir.⁵¹⁶ Tarihçi Eusebios, III. Artakserkses (MÖ 358-338) döneminde Yahudilerin bir isyana katıldığını ve bazılarının Hazar kıyılarındaki Hırkamya'ya sürüldüğünü belirtir.⁵¹⁷ İki asırdan uzun bir süre devam eden Pers egemenliği, Makedonyalı Büyük İskender'in doğu seferi sırasında Pers İmparatoru Dareios'u 333'te İssos ardından 331'de Gaugemela muharebesi'nde yenilgiye uğratmasıyla sona erince⁵¹⁸ bölge için yeni bir dönem başlamıştır. İskender'in geldiği dönemde son ana kadar Perslere sadık kalmış olmaları, Yahudilerin sükûnetin yanında huzurlu bir süreç geçirdiğini de göstermektedir.

3.7. Makedonyalı İskender & Helenistik Dönem (MÖ 332-63)

Helenistik Dönem'de Kudüs tarihi, MÖ 332-323 arası İskender dönemi, MÖ 320-200 arası Ptolemaioslar ve MÖ 200-63 arası Seleukoslar egemenliği şeklinde üç ana evreye

Tarihi, 227,229- 231; MÖ 445-398'de Pers kralları I. Artahşasta ile II Artahşasta dönemlerinde Ezra, dinî reform çalışmaları yürütmüştür. Sürgün dönüşünde Yahudi milletinin benliğinin korunması açısından yabancı eşleri ve onlardan doğan çocukları dışlamak yönünde Ezra'nın oluşturduğu dinî-sosyal duvar ile Nehemya'nın şehri korumak amacıyla Kudüs'ün etrafına inşa ettirdiği fiziki duvar birbirini tamamlayıcı faaliyetler olarak görülebilir. Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 231; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ، 240; Hz. Musa'nın getirdiği din yeniden canlanmış ve bölgede Yahudi nüfusu artış göstermiştir. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 110,111; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 56.

⁵¹⁵ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 368; Sevgi Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus The Journal of MCRI*, Cedrus IV, (2016): 79,80;

⁵¹⁶ Sevgi Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus The Journal of MCRI*, Cedrus IV, (2016): 79,80; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 368.

⁵¹⁷ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 368.

⁵¹⁸ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 619-621; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 48.

ayrılır.⁵¹⁹ Makedonyalı İskender, MÖ 333'te Pers Kralı III. Dareios'u İssos'ta mağlup ederek Ahamenid hâkimiyetine son vermiş ve güney istikametine ilerleyerek Fenike topraklarını ele geçirmiştir.⁵²⁰ Şam ve Sayda'dan sonra yedi aylık direnişin ardından Fenikelilerin en müstahkem kalesi ve önemli liman şehri Sur'u ele geçirmiştir.⁵²¹ Kudüs'ün Pers'e tabi başrahibi başlangıçta İskender'e itaat etmeyi reddettiyse de İskender'in Gazze'yi ele geçirmesinin ardından Kudüs halkı ileri gelenlerle birlikte onu karşılamış ve şehrin anahtarlarını sunmuştur.⁵²² Kudüs şehrinin kuzeyinde yer alan Skopus Dağı'nda karşılamının yapıldığına dair bilgisinin yan sıra, Iosephus'a göre karşılamının yeri Kudüs'ün güneyindeki Beyt Safafa'dır.⁵²³ Yahudiler başlangıçta İskender'e muhalefet etmiş fakat daha sonra onun tarafından iyi muamele görmüş, dinî özgürlükleri korunmuştur.⁵²⁴ Kudüs'ün savaşız ele geçirilmesi hem İskender'in hem de Yahudi ileri gelenlerinin ihtiyatlı siyasetini göstermektedir. Yahudiler, Perslerle ilişkileri bozulmasın diye ilk etapta direniş göstermiş ancak Fenike'nin güçlü kalelerinin ve Gazze'nin düşüşü sonrasında muhtemel bir yıkımı önlemek amacıyla itaat yolunu seçmişlerdir.⁵²⁵ Araştırmacıların çoğu, İskender'in bizzat Kudüs'e gitmediğini, Mısır'a yöneldiğini ve Iosephus'un bahsettiği kişinin İskender'in komutanlarından biri olabileceğini savunmaktadır.⁵²⁶ İskender'in Mısır istikametinde

⁵¹⁹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 260; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*. (İstanbul: Hikmetevi, 2015), 32,33.

⁵²⁰ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل 77-81، ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 260; Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, 53; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 619.

⁵²¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 260,261; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 619.

⁵²² العارف، المفصل في 261-264، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 83-85، تاريخ القدس.

⁵²³ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 83.

⁵²⁴ العارف، المفصل في تاريخ 263، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 84,85، القدس.

⁵²⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 84,85.

⁵²⁶ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 57.

yürüdüğü dikkate alındığında kendisi için ciddi bir tehdit oluşturmayan, güzergahına göre sapa bir konumda kalan ve mücadele ettiği devletlere kıyasla küçük sayılan Kudüs'e yönelmiş olma ihtimali zayıftır.⁵²⁷

3.7.1. Ptolemaios Dönemi (MÖ 320-200)

İskender'in ölümünün ardından Diyadokhoi denilen önde gelen generallerin arasında başlayan mücadeleler neticesinde MÖ 315'te Ptolemaios ile Antigonos arasında İskender'in fethettiği yerlerin paylaşımı konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Filistin hâkimiyeti için MÖ 312'de Gazze'de bir savaş yaşanmıştır.⁵²⁸ Antigonos'un MÖ 301'de Ipsos Savaşı'nda ölümünden sonra yaşanan mücadeleler sonucu imparatorluk üçe bölündü.⁵²⁹ Mezopotamya ve Asya Seleukos'a, Makedonya Lysimakhos'a, Mısır ise Ptolemaios'a bırakılınca Seleukos'un itirazlarına rağmen Filistin, Mısır'a bağlanarak Ptolemaios hâkimiyetine geçmiştir.⁵³⁰ Kudüs halkı bu hâkimiyeti başlangıçta tanımamış, ancak Ptolemaios'un cumartesi günü düzenlediği bir baskınla şehir ele geçirilmiştir.⁵³¹ Direnişin ardından ele geçirilen Kudüs'te bir garnizon kurulmuş, ağır vergiler uygulanmış ve yaklaşık 100 bin Yahudi Mısır, İskenderiye'ye sürülmüştür.⁵³² İskenderiye'ye yerleştirilen Yahudiler'in Helen kültürüne alışması ve

⁵²⁷ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 263,264.

⁵²⁸ Ebru Özer, "Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 37, 38; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 369.

⁵²⁹ Bauer, *Antik Dünya*, 629-632. Özer, "Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)", 41,42.

⁵³⁰ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 267; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 57; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 369.

⁵³¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني، 265. العارف، *المفصل في تاريخ القدس*، 86; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*، 265.

⁵³² العارف، *المفصل في تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني*، 267; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*، s. 266' da Sürgün sayısını mübalağalı olduğunu ifade eder. 86; الماجدي، 86.

kendi yurtlarında kalan Yahudilerle münasebetleri sonucu Filistin’de Helen kültürünün yayılmasına zemin hazırlanmıştır.⁵³³

Ptolemaios’un halefi II. Philadelphos, Yahudilere daha ılımlı yaklaşmış, Tevrat’ın Yunancaya tercümesini sağlamış ve sürgün edilenlerin dönmesine izin vermiştir.⁵³⁴ Yahudiler açısından bir tehdit olarak algılanan Yunan kültürü ve paganizm-putperestlik bölgede artmıştır. II. Philadelphos (MÖ 285-247), baş hahama dokunmamakla birlikte şehirlerde tapınaklar inşa ettirmiş ve putperestliğin seçkin Yahudi aileleri arasında yayılmasının önünü açmıştır.⁵³⁵ Aynı yıl Ptolemaios kralının Kudüs ziyareti ve mabedin en kutsal alanı Kuds el-Akdes’e girmeye çalışması (baş haham tarafından) engellenerek Yahudilerce tepkiyle karşılanmıştır.⁵³⁶ Suriye bölgesine yapılan seferde Seleukoslar üstün gelince MÖ 202’de Gazze ele geçirilmiştir.⁵³⁷ Karşı gelme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve MÖ 200 itibarıyla Ptolemaiosların Filistin üzerindeki egemenliği sona ermiştir.⁵³⁸

3.7.2. Seleukoslar Devri (MÖ 200-63)

Hazar Denizi kıyılarındaki Partlar, Mitrad I (MÖ 170-138) döneminde İran ve Mezopotamya’yı istila ederek MÖ 140’ta başkent Seleukia’yı ele geçirmiş,

⁵³³ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 266; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 372,373.

⁵³⁴ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل 86; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 268,269. التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁵³⁵ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 373; Putperest dejenerasyon, Yahudiler arasında Seleukos hâkimiyetine yönelik sempati doğurmuştur. MÖ 221’de Ptolemaios IV ile Seleukos kralı III. Antiokhos arasında başlayan savaşta Yahudiler çoğunlukla Seleukosları desteklemiştir. Ancak MÖ 217’deki Rafiya Savaşı’nda Ptolemaioslar galip gelmiş ve bölgedeki hâkimiyetleri devam etmiştir; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 373, 374.

⁵³⁶ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 271.

⁵³⁷ Özer, “Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)”, 61.

⁵³⁸ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 272; Özer, “Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)”, 61.

Seleukoslar Fırat'ın batısına çekilmek zorunda kalmıştır.⁵³⁹ Antakya'ya taşınan başkent ile birlikte Seleukoslar, doğuda Partlarla, güneyde Ptolemaioslarla mücadeleye devam etmiştir. Bu süreçte zaman zaman el değiştiren Filistin bölgesi zarar görmüştür. III. Antiokhos, MÖ 198'de Panium Savaşı'nı kazanarak Filistin'i ele geçirmiştir.⁵⁴⁰ Yahudilere başlangıçta dinî özgürlük ve vergi muafiyeti gibi imtiyazlar tanınmış ancak zamanla Seleukosların Helenistik politikaları Yahudilerde hayal kırıklığı yaratmıştır.⁵⁴¹ Seleukos IV, Kudüs'teki bütün dinî masrafları karşılayacak kadar Yahudilere hak ve imtiyaz tanımış ve Helen kültürünün yayılması konusunda gayret sarfetmiştir.⁵⁴² Kızı Kleopatra'yı Ptolemaios Kralı V. Ptolemaios ile evlendiren Seleukos Kralı, Fenike ve Yahudiye bölgesini çeyiz olarak verince Filistin bölgesi tekrar Ptolemaiosların egemenliğine geçmiştir.⁵⁴³ Ancak Kudüs rahibi Onias döneminde vergilerin reddi gibi nedenlerle gerginlikler yaşanmış, MÖ 167'de bölge tekrar Seleukos egemenliğine girmiştir.⁵⁴⁴ IV. Antiokhos'un gayretleri ile din adamı kâhinlerin Helenizmin Yahudilik inancı içinde yayılmasını hedeflemeleri Kudüs'te

⁵³⁹ Bauer, *Antik Dünya*, 681,682; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*,370, 371.

⁵⁴⁰ Flavius Josephus, *The Jewish War*, (London: Chiswick Press, 1890), 7; الماجدي، تاريخ القدس، 272; Coğrafik açıdan Suriye'ye bağlı olan Filistin bölgesinin Mısır'da kalmasını istemeyen Antiochos uygun zaman ve fırsatı beklemiştir; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*,374,375; Altı savaşın yaşandığı Ptolemaios ve Seleukosların mücadelesi Seleukosların zaferiyle son bulmuştur; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ 275; Ptolemaios Philopater'in ölümü üzerine tahta geçen oğlu Ptolemaios Epiphanes V'in dört yaşında olmasından faydalanan Antiokhos-Seleukoslar, MÖ 198'de Paneion Savaşı'yla Ptolemaiosları ağır bir yenilgiye uğratarak Kenan-Filistin topraklarını ele geçirmişlerdir. Josephus, *The Jewish War*, 7; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور 275; Ptolemaios Philopater'in ölümü üzerine tahta geçen oğlu Ptolemaios Epiphanes V'in dört yaşında olmasından faydalanan Antiokhos-Seleukoslar, MÖ 198'de Paneion Savaşı'yla Ptolemaiosları ağır bir yenilgiye uğratarak Kenan-Filistin topraklarını ele geçirmişlerdir. Josephus, *The Jewish War*, 7; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور 272.

⁵⁴¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 275; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 374; Bauer, *Antik Dünya*, 670,671.

⁵⁴² Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 374; Bauer, *Antik Dünya*, 670-672.

⁵⁴³ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 49; "Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)", 63.

⁵⁴⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 86.

istikrarsız ve güvensiz bir ortam oluşmuştur.⁵⁴⁵ Yahudilerin özerk muhtariyetini sonlandıran Seleukoslar, Kudüs surlarını yıktırıp askerî garnizon tesis ederek Philippos isminde Yunan bir vali atamıştır.⁵⁴⁶ Pagan bir mabet inşa ettirilmiş, Süleyman Mabedi yağmalanmış, domuz kurbanı ve Yahudi olmayanların mabedi kullanmaları gibi uygulamalar başlatılmıştır.⁵⁴⁷ Ayrıca Tora okumak, Şabat ve sünnet yasaklanmış; Yahudilere domuz eti yeme baskısı uygulanmıştır.⁵⁴⁸ Helen kültürüne yakın duran bazı küçük Yahudi gruplar olsa da geniş halk kitlesi bu baskılara karşı çıkmış ve Haham Makkabi önderliğinde isyan başlatılmıştır.⁵⁴⁹ Bu isyanın temelinde siyasal hâkimiyetten çok dinî müdahalelere duyulan tepki yatmıştır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁵ Tarih الماجدي، 276-278; Bauer, *Antik Dünya*, 671,672.

⁵⁴⁶ Tarih الماجدي، 277,278; Bauer, *Antik Dünya*, 671.

⁵⁴⁷ Josephus, *The Jewish War*, 7,8; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 54; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 56; Tarih الماجدي، 277.

⁵⁴⁸ Tarih الماجدي، 277,278; Josephus, *The Jewish War*, 7,8; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 54; Bu gelişmeler neticesinde Kudüs'te yaşanan olaylarda 84.000 Yahudi'nin Seleukoslar tarafından esir edilmesi veya öldürülmesinden sonra Akre isimli askerî maksatlı bir kale inşa edilmiştir. Başta Yahudi Baş hahamı Jason olmak üzere çoğunluğu teşkil etmeyen bir Yahudi grubu, Helen kültürüne taraftar olmuştur. Josephus, *The Jewish War*, 8; Tarih الماجدي، 87. العارف، المفصل في تاريخ القدس. عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁵⁴⁹ Bauer, *Antik Dünya*, 671,672; Tarih الماجدي، 278,279.

⁵⁵⁰ Tarih الماجدي، 279; Josephus, *The Jewish War*, 8. العارف، المفصل في تاريخ القدس.

3.7.3. Makkabiler (MÖ 164-63)

MÖ 167’de Seleukos subayları, Yahudilere Yunan tanrılarına tapınmaları hususunda Hasmonid soyundan büyük hahamlardan Matatias’ın örnek olmasını istemiştir.⁵⁵¹ Matatias’ın bu dayatmaya karşı çıkıp bir subayı öldürmesiyle çıkan olaylar genel bir isyana dönmüştür.⁵⁵² “*Halkımızı içine düştüğü çöküntüden kurtaralım ve halkımız için kutsal topraklar için savaşalım*”⁵⁵³ diyen Matatias’ın önderliğinde başlayan isyan, onun MÖ 166’da hastalanarak ölmesinden önce, vasiyeti üzerine beş oğlundan Makkabi (Çekiç) lakaplı Yahuda’nın liderliğinde devam etmiştir.⁵⁵⁴ Seleukoslar, MÖ 164’te Kudüs’ten çıkarılmıştır.⁵⁵⁵ Yahuda; Samiriye Valisi Apollonius ve Aşağı Suriye Valisi Seron’u mağlup etmiş, Genel Suriye Valisi Lysias’ın başarısızlığı üzerine Kudüs’te nüfuzunu artırmış, imar faaliyetlerine başlayarak Süleyman Mabedi’ni onartmıştır.⁵⁵⁶

IV. Antiokhos döneminde İran Seferi’nde yenilgiye uğrayan Seleukoslar V. Antiokhos (Epiphanes) döneminde, Kudüs’ü kuşatmış ancak Antakya’daki gelişmeler nedeniyle geri çekilmişlerdir.⁵⁵⁷ Yahuda, MÖ 161’de Bacchides komutasındaki orduyla çarpışmada hayatını kaybedince yerine kardeşi Yonatan geçmiştir.⁵⁵⁸ MÖ 158’de

⁵⁵¹ Okan Açıl “Haşmonayim Ailesinin Değişen İdeolojisi” *Hitit İlahiyat Dergisi*. C. 21, S. 1, (2022): 88; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs’ün Yok Edilişi*, 15,16.

⁵⁵² الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 278,279; Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 56.

⁵⁵³ Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 56.

⁵⁵⁴ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs’ün Yok Edilişi*, 16; Açıl “Haşmonayim Ailesinin Değişen İdeolojisi” 88,89.

⁵⁵⁵ Josephus, *The Jewish War*, 8; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 279,281; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 65,66; Johnson, *Yahudi Tarihi*, sayfa 132’de 166-164 tarihlerini vermiş ve 164 Aralık ayında mabedin tekrar Yahveh’e ithaf edildiğini ifade etmiştir.

⁵⁵⁶ Josephus, *The Jewish War*, 8; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 50,51.

⁵⁵⁷ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 281,282; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 51.

⁵⁵⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 90; Josephus, *The Jewish War*, 9,10.

Bacchides ile anlaşma sağlanınca bölge lideri olan Yonatan, Antakya'daki taht mücadelelerinden faydalanıp MÖ 150'de bazı imtiyazlar elde etmiş ve liderliğini pekiştirmeyi başarmıştır.⁵⁵⁹ Yonatan, MÖ 144'te öldürülünce yerine geçen kardeşi Simon Makkabi, vergi muafiyeti ve askerî imtiyazlar elde etmiştir.⁵⁶⁰

MÖ 144-135 arasında hüküm süren Simon, Yafa'yı Yahudi limanı yapmış, Akka ve Gazze'yi ele geçirmiştir.⁵⁶¹ Simon, Yahuda'nın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalan Seleukoslara karşı babadan oğula geçen Etnark payesini almayı başarmıştır.⁵⁶² MÖ 135'te öldürülmesi üzerine yerine oğlu Hrykanos geçmiş,⁵⁶³ Kudüs'ü ele geçirmeye çalışan Seleukoslarla anlaşarak Kudüs'ü kuşatmadan kurtarmış, Antakya'ya haraç ödemeyi ve surları yıkmayı kabul etmiştir.⁵⁶⁴ Daha sonra Hrykanos (MÖ 135-106), aynı dinden oldukları Samirilere saldırmış, Samiriye şehrini ele geçirerek Gerizm'deki mabedi tahrip etmiştir.⁵⁶⁵ MÖ 106'da ölen Hrykanos'un yerine oğlu Aristobulos Makkabi geçmiştir.⁵⁶⁶ kendisini kral ilan eden Aristobulos, ailesini tasfiye etmiş ve kısa bir süre sonra MÖ 100'de hayatını kaybetmiştir.⁵⁶⁷ Yerine karısı

⁵⁵⁹ العارف، *المفصل في تاريخ*، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 283; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 51,52.

⁵⁶⁰ Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 284,285; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 56; Josephus, *The Jewish War*, 10,11.

⁵⁶¹ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 57.

⁵⁶² Josephus, *The Jewish War*, 10; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 52; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 376.

⁵⁶³ العارف، *المفصل في تاريخ*، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 285; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55; Josephus, *The Jewish War*, 11.

⁵⁶⁴ Josephus, *The Jewish War*, 12,13; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 285,286; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 53.

⁵⁶⁵ العارف، *المفصل في تاريخ*، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 285,286; Besalel, *Yahudi Tarihi*, 58.

⁵⁶⁶ Besalel, *Yahudi Tarihi*, 58; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 289,290.

⁵⁶⁷ العارف، *المفصل في تاريخ*، الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 290; Josephus, *The Jewish War*, 14-16; Aristobulos Makkabi, annesini ve kardeşlerini hapsettirmiş, kardeşlerinden Antigonos'u kendisine tehdit teşkil ettiğini düşünerek öldürtmüştü.

Salome'nin desteğiyle kardeşi İskender Janneüs kral olmuş,⁵⁶⁸ onun döneminde sahil şehirleri ele geçirilmiş, özellikle Gazze'de katliamlar yapılmıştır.⁵⁶⁹ MÖ 78'de Şeria'nın doğusunda Geresia şehri yakınlarındaki bir kale muhasarası sırasında ölünce vasiyeti gereği yerine eşi Aleksandra tahta geçmiştir.⁵⁷⁰ Aleksandra döneminde zayıflayan yönetimden dolayı oğlu Aristobulos isyan etmiş, MÖ 70'de Aleksandra'nın ölümüyle kardeşi Hrykanos'u bertaraf ederek II. Aristobulos unvanıyla tahta çıkmıştır.⁵⁷¹ Hrykanos, Nabati Kralı Haris'in desteğiyle Kudüs'ü kuşatmış,⁵⁷² bu mücadeleden yararlanan Roma Generali Pompeius, Suriye'yi işgal ettikten sonra Filistin'e yönelmiştir.⁵⁷³ MÖ 63'te Kudüs'ü kuşatmış, Mabet bölgesindeki direnişi üç ay sonra kırarak şehri ele geçirmiştir.⁵⁷⁴ Aristobulos ve ailesi Roma'ya götürülürken

ve annesinin açlıktan ölümüne neden olmuştur. Aristobulos Makkabi, daha sonra içine düştüğü umutsuzluk ve keder nedeniyle MÖ 100 yılında hayatını kaybetmiştir; الماجدي، تاريخ القدس القديم، العارف، المفصل، 290. Josephus, *The Jewish War*, 14-16; منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 67، في تاريخ القدس.

⁵⁶⁸ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 290; Josephus, *The Jewish War*, 17.

⁵⁶⁹ الماجدي، تاريخ، 290; Josephus, *The Jewish War*, 17; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 54; الماجدي، تاريخ، 290,291; Zulumu nedeniyle halk, Antakya Kralı Öserus Demetrios'u yardıma çağırıldı; Aleksandros mağlup edildi fakat tekrar hâkimiyet sağladı; Josephus, *The Jewish War*, 18-21.

⁵⁷⁰ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال، 291,292; الماجدي-Mecdi، ölüm tarihini MÖ 76 olarak vermiştir.

⁵⁷¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال، 293,294; الماجدي-Mecdi، Aleksandra'nın ölümünü MÖ 67 olarak verir.

⁵⁷² العارف، المفصل في تاريخ، 293; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 67,91,93; Josephus, *The Jewish War*, 24.

⁵⁷³ الماجدي، 68,93. العارف، المفصل في تاريخ القدس. 293; تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني.

⁵⁷⁴ العارف، المفصل في، 293,294; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 91-93; Josephus, *The Jewish War*, 28,29; Yabancıların iç kısmına girmeleri yasak olan Mabet bölgesine askerleriyle birlikte giren Pompeius, Mabetin en kutsal yeri kabul edilen

Hrykanos başrahip olarak atamış,⁵⁷⁵ böylece Roma İmparatorluğu MÖ 63'te Filistin'i hâkimiyetine alarak 268 yıllık Makedon egemenliğini sona erdirmiştir.⁵⁷⁶

3.8. Roma Devri (MÖ 63- 614 / 628-638)

Kudüs yakınlarında bulunan Idumaea hâkimi Antipater, Roma Generali Pompeius'u karşılayarak⁵⁷⁷ iyi ilişkiler kurmuş ve böylece Kudüs'ün geleceğinde söz sahibi olunacak dönemin zeminini hazırlamıştır. Aristobulos'un iki oğlundan biri olan Aleksandros kaçarak kurtulmuş ancak Aristobulos ailesiyle birlikte esir edilerek zafer alayında teşhir edilmek üzere Roma'ya gönderilmiştir.⁵⁷⁸ Pompeius, Hipos, Skitopolis, Gazzei Yafa gibi sahil kentlerini Yahudilerden alarak serbest şehir ilan etmiş ve MÖ 62'de Mısır'dan Fırat'a kadar uzanan bölgenin idaresini Scaurus'a vermiştir.⁵⁷⁹ Kudüs'ün surları yıkılmış, Roma İmparatoru onuruna mabette günlük kurban kesme

Kuds'ül Akdes'e de girmiş ancak mabedin kutsal eşyalarına ve hazinelerine dokunmamıştır. Josephus, *The Jewish War*, 29).

العارف، *المفصل في تاريخ*; 294، *الماجدي*، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 93،94، *القدس*. Josephus, *The Jewish War*, 30; Eriha bölgesinden ilerleyen Pompeius, kuzey istikametinden saldırıya geçti; Kudüs'ü savunan Aristobulos'u yenilgiye uğrattınca şehrin teslim edilmesine karşı çıkan din adamı kâhin-rahiplerin başını çektiği Mabet bölgesinde üç ay süren direnişten sonra mancınıklarla surlarda açılan gediklerden cumartesi günü girip direnenleri öldürmek suretiyle Pompeius MÖ 63'te Kudüs'ü ele geçirmeyi başarmıştır. Josephus, *The Jewish War*, 28,29; *الماجدي*، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 91-93، *العارف*، *المفصل في تاريخ القدس*. 293,294، *الروماني*. Aristobulos'u ve çocuklarını esir olarak Roma'ya göndermiş, kardeşi Hrykanos II'yi kral olarak atamamış ancak baş haham olarak kabul etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 30; *العارف*، *المفصل في تاريخ*; 294، *الماجدي*، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 93-94، *القدس*.

⁵⁷⁶ Josephus, *The Jewish War*, 58.

⁵⁷⁷ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 56.

⁵⁷⁸ *العارف*، *المفصل في تاريخ القدس*. 93,94.

⁵⁷⁹ Josephus, *The Jewish War*, 58; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 56; *العارف*، *المفصل*. 93، *في تاريخ القدس*.

zorunluluğu getirilerek Yahudilerin özgürlüğü kısıtlanmıştır.⁵⁸⁰ Aristobulos'un oğlu Aleksandros'un yeniden ortaya çıkışı Roma'yı uğraştırmış ancak General Gabinius tarafından engellenmiştir.⁵⁸¹ Gabinius, Helenistik etkiyi artırmak amacıyla Yahudiye'yi beş idari bölgeye ayırarak Yahudi aristokratlardan oluşan yerel yönetime devretmiş, ardından yönetimi Cassius'a bırakmıştır.⁵⁸² Aristobulos'un diğer oğlu Antigonos'un Roma'dan kaçarak tahta dönme girişimi Gabinius tarafından engellenmiş ve Aristobulos yeniden Roma'ya gönderilmiştir.⁵⁸³

Roma'da hükûmet darbesiyle başa gelen Caesar'a karşı Pompeius, Suriye bölgesine gelmiş, Caesar'ın, yanına kuvvet vererek Yahudiye bölgesine göndermeye hazırladığı Aristobulos ise Pompeius taraftarlarınca zehirlenerek öldürülmüştür.⁵⁸⁴ Part akınları karşısında zora düşen ve Iosephus'a göre mabedin hazinesine el koymak zorunda kalan Cassius'a destek veren İdümea Valisi Antipater, Roma'nın takdirini kazanarak Yahudiye/Iudaea'ya procürator atanmış, böylece Hasmonid hanedanının yetkinliği sona ermiştir.⁵⁸⁵

3.8.1. Herodes

Mısır seferinde Caesar'a üç bin kişilik kuvvetle yardım eden Peluz şehrinin muhasarasına katılan Yahudiye Valisi Antipater, Kudüs kalelerinin yeniden inşası

⁵⁸⁰ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 93.

⁵⁸¹ الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 294; Josephus, *The Jewish War*, 30,31; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 58.

⁵⁸² Josephus, *The Jewish War*, 32; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 294.

⁵⁸³ Josephus, *The Jewish War*, 33; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 295.

⁵⁸⁴ Josephus, *The Jewish War*, 35; الماجدي، تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 295.

⁵⁸⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتى الاحتلال الروماني. 94; Josephus, *The Jewish War*, 34.

iznini Roma'dan almıştır.⁵⁸⁶ Oğulları Fazael'i Kudüs ve Herodes'i Celile valiliklerine getiren Antipater, kısa süre sonra zehirlenerek ölmüştür.⁵⁸⁷ Antipater'in ölümünden sonra istedikleri paranın kendilerine verileceği vadedilen Partların desteğiyle Aristobulos'un oğlu Antigonos Iudaea'ya-Yahudiye'ye girmiş, Hrykanos ve Fazael esir alınmış, Herodes kaçarak Roma'ya ulaşmıştır.⁵⁸⁸ Roma'da Antonius ve Octavianus'un desteğini alan Herodes, Yahudiye-Kudüs kralı ilan edilmiştir.⁵⁸⁹ Roma'nın desteğiyle Kudüs'ü ele geçiren Herodes, Antigonos'u teslim edip idam ettirmiş, Hasmonid ileri gelenlerini ortadan kaldırmıştır.⁵⁹⁰ Bu süreçte sergilediği tutum ve ortaya koyduğu başarılar sonucu Herodes, MÖ 37 yılında Roma himayesinde

⁵⁸⁶ Josephus, *The Jewish War*, 36,37,38.

⁵⁸⁷ Josephus, *The Jewish War*, 39; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 43,44,58,59; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 379.

⁵⁸⁸ Josephus, *The Jewish War*, 48-51, 54; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 59-60; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 379; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94.

⁵⁸⁹ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94; Josephus, *The Jewish War*, 52, 53, 55, 56.

⁵⁹⁰ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 139; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 79; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94; Antigonos'un Herodes tarafından öldürüldüğü ifade edilmiştir, Josephus, *The Jewish War*, 68, 69; Roma'nın Partları yenilgiye uğratmayı başardığı süre içinde Herodes, henüz Kudüs'ü ele geçirememiştir. Ancak maiyetindeki kuvvetlerle Partlara karşı Romalıları desteklemiş, ardından Romalıların altı bin süvari ve otuz bin piyadeden oluşan desteğiyle kırk günlük muhasaradan sonra Kudüs'ü ele geçirmiştir. MÖ 37'de Sanhedrin'in üst düzey kırk altı yöneticisi de Herodes tarafından idam ettirilmiştir; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 139, 140; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 79; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 60; Antonius ile Octavianus arasındaki mücadelenin galibi Octavianus olunca Antonius'un tarafında faaliyetlere devam eden Herodes, telaşa kapılmıştır. İlk etapta Makkabi ailesinin son üyesi Hrykanos'u öldürterek eski kral hanedanına mensup muhtemel bir lider adayını hayatta bırakmamayı temin etmiştir; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 82; Iosephus, Hasmonid Hanedanı'nı överek Yahudi milleti için kazandıkları zaferlerden söz etmiştir. "İç nifaklar yüzünden iktidarı kaybeden Hasmonidlerin hanedanını başka bir aileden ve başka krallara tabi olan Antipater'in oğlu Herodes söndürdü" şeklinde ifade etmiştir. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 380.

fiilen Yahudiye Kralı ilan edilmiştir.⁵⁹¹ Antonius ile Octavianus arasındaki mücadeleyi Octavianus'un kazanmasının ardından, Antonius'un yanında faaliyet göstermiş olan Herodes, Rodos'a giderek Octavianus ile görüşmüştür. Tacını onun ayaklarının önüne koyan Herodes, İmparator'dan, geçmişte kimlerle dostluk kurduğuna değil, "nasıl bir dost olduğuna" bakmasını rica etmiş; Antonius'a yaptığı hizmetleri sadakatının bir göstergesi olarak sunmuş ve Octavianus'un takdirini kazanmayı başarmıştır.⁵⁹² Octavianus'a bağlılığını bildirdikten sonra kendisine hem tacı bırakılmış hem de Ürdün, Suriye ve Lübnan toprakları da eklenmek suretiyle krallığı genişletilmiştir.⁵⁹³

Herodes, Roma'ya sadakatini göstermek için oğullarını (Aleksandros ve Aristobulos) rehin göndermesi Roma tarafından takdir görmüş ve krallığına Şam'ın güneyi ve Şeria'nın ötesinden üç bölge daha ilave edilerek altın sikke bastırmasına izin verilmiştir.⁵⁹⁴ Yabancılara iyi davranmasına karşın Yahudilere ağır vergiler uygulayan Herodes'e bir hükümdara tanınan imtiyazlar tanınmıştır.⁵⁹⁵ Roma ile iyi geçinmek amacıyla Kudüs başta olmak üzere İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde büyük imar çalışmalarında bulunan Herodes, Suriye Valisi Agrippa ile iyi geçinmiş, Kudüs'te Antonius kalesinden başka bir iç kale daha inşa ettirmiştir.⁵⁹⁶ Tahtının geleceğinin

⁵⁹¹ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 65.

⁵⁹² Josephus, *The Jewish War*, 75, 76; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 83.

⁵⁹³ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 83.

⁵⁹⁴ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 94; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 62.

⁵⁹⁵ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 62.

⁵⁹⁶ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 94; Josephus, *The Jewish War*, 78, 79; Herodes'in, Kudüs'te bir tiyatro, şehrin dışında bir amfityatro inşa ettirmiş ve İmparator Augustus şerefine olimpiyat oyunları düzenlemiştir; Josephus, *The Jewish War*, 81; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 144; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 96; İmar açısından en parlak dönemini yaşayan bölgede Galile'de Goba, Pere'de Hekhbon, sahilde Anthedon, Banyas'ta bir tapınak, limanlar, tiyatrolar, heykeller, Pazar yeri, Masada kale yerleşimini, kaleler ve Samiriye'yi yeniden inşa ederek İmparator August'un Yunanca ismi olan Sabastiye şehrini kurdurmuştur; Josephus, *The Jewish War*, 79-81, 83; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 143,144; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55,56; Bunların yanı sıra Akdeniz kıyısında ve Yafa'nın kuzeyinde Kaisareia şehri limanı ve kalesini kurdurmuştur; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 49; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 143; Josephus, *The Jewish War*, 79-81; Bu şehirde İmparatorun

Romalılarla iyi geçinmekle mümkün olduğunu anlayan Herodes, imar ve inşa çalışmalarını Roma usulüne göre ve Romalıların memnun olacağı şekilde yapmıştır.⁵⁹⁷ Herodes'in en önemli imar faaliyetlerinden biri de Yahudiler açısından en kutsal mekân olarak kabul edilen Kudüs'teki mabedin yeniden inşa edilmesidir.⁵⁹⁸ Halkın sevmediği ve güvenmediği bir isim olmasına karşın on iki futbol sahası büyüklüğüne denk gelen 144.000 metrekarelik alan üzerine inşa edilen mabet Herodes'in "Büyük" unvanını almasını sağlamıştır.⁵⁹⁹ Herodes, Mabedi inşa etmeden önce eski mabedin yıkılması gerekliliğini halka anlatarak tedirginliği gidermeye gayret etmiştir.⁶⁰⁰ 10.000 işçi ve 1000 kişilik rahip grubuyla yapılan çalışmalar 18 ay sürmüştür ancak tüm inşaatın tamamlanması 46 yılı bulmuştur.⁶⁰¹ Herodes döneminde yapılan inşaat tamamlanmışsa da ihtişamın bir göstergesi olan ve zanaatkarlarca yapılan süslemeler Herodes'ten sonra da devam ederek tapınağın yıkılmasından altı yıl öncesine kadar sürmüştür.⁶⁰²

namına büyük abidelerle süslenen içinde bir sirk, bir tiyatro ve August'a ithafen bir tapınak yapılmıştır. Herodium ve Masada'yı da yaptıran Herodes, ordu için kaleler ve kalelerde garnizonlar inşa ettirmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 83; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 56; Askalon, Beyrut, Sur, Byblos, Sidon, Şam, Tripoli ve Antakya'da imar faaliyetlerinde bulunan Herodes; Atina, Likya, Bergama, Sparta'ya kamusal ve kültürel faaliyetler için büyük meblağlar bağışlamıştır. Rodos Apollo tapınağını yeniden inşa ettirmiştir. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 142,143; Josephus, *The Jewish War*, 79, 83; Banyas'ta Mısır granitinden bir tapınak yaptırmıştır. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 143; Kaisareia şehrini kurdurarak burası için dalgakıranlar inşa ettirmiş ve buraya büyük bir heykelini diktirmiştir. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 143; Josephus, *The Jewish War*, 81.

⁵⁹⁷ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 61.

⁵⁹⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 95; Josephus, *The Jewish War*, 78,79.

⁵⁹⁹ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 14.

⁶⁰⁰ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 86; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 144.

⁶⁰¹ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 144,145.

⁶⁰² Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 12; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 145; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 86; Montefiro, Kutsalların Kutsalı iki yılda hazırlandı fakat tüm yapının bitmesi seksen yıl sürdü, bilgisini verir.

Iosephus'a göre yapılan büyük masrafları karşılamak için Hz. Davut'un mezarını açtırıp içindeki hazineyi alması Herodes'in ailesinin felaketine yol açmıştır.⁶⁰³ Katlettirdiği eşi Miryam'dan olan oğulları Aleksandros ve Aristobulos ile sonradan veliht ilan ettiği Antipater'i de öldürmüştür.⁶⁰⁴ Herodes, MÖ 4 yılında üçüncü oğlunu idam ettirdikten beş gün sonra, 4 Mart'ta, otuz dört yıllık saltanatının ardından ülkenin üç oğlu arasında paylaşılmasını öngören bir vasiyetname bırakarak ölmüştür.⁶⁰⁵ Vasiyeti doğrultusunda Yahudiye, oğlu Arkhelaos'a bırakılmış ancak zalimce yönetimi ve halkın şikâyetleri üzerine Roma'ya çağrılarak yargılanmış, MS 6'da görevden alınıp Galya/Viyana'ya sürgüne gönderilmiştir.⁶⁰⁶ Ardından Yahudiye,

⁶⁰³ Josephus, *The Jewish War*, 107,122,168 Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 90-91-93; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 62.

⁶⁰⁴ Josephus, *The Jewish War*, 107,122,168; 93; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94,95; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 90-91-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 139,140; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 81,84-86-90,91-93 Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 381; Josephus, *The Jewish War*, 78, 79, 87, 107, 122, 168; Herodes'in, ileride taht davası gütmesinden çekindiği Hasmonid Hanedanı'ndan olan genç Aristobulos'u Eriha'da bir yüzme havuzunda boğdurtmuştur. Josephus, *The Jewish War*, 86; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 139; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 81; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94; Kızkardeşi Salome'nin uydurduğu bir iftira sonucu kıskançlık evhamıyla eşi Kraliçe Miryam'ı öldürmüştür. Josephus, *The Jewish War*, 87; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 139,140; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 84; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 95; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 55; Herodes, bütün bunlardan sonra umutsuzluk, keder ve bezginliğe düşmüş; bu sırada Hrykanos'un kızı Aleksandra'nın darbe hazırlığından haberdar olup darbeyi atlatmış ve Aleksandra başta olmak üzere diğer suikastçıları da öldürmüştür. Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 84.

⁶⁰⁵ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 93; Josephus, *The Jewish War*, 126,130,168, 169.

⁶⁰⁶ Josephus, *The Jewish War*, 126,135,149; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 94 Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 58; Arkhelaos'a Yahudiye Krallığı'nda "kral" unvanı ile değil, "etnark" unvanı ile Yahudiye'nin yönetimi verilmiştir. Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 94; Kudüs'te karışıklıklar başlamış istikrar ve sükûnet sona ermiştir. Augustus'un Kudüs'e gönderdiği Sabinus, çevre valilerden aldığı destekle isyanı bastırmaya çalışırken Arkhelaos ve kardeşleri Roma'da Augustus'un huzurunda krallık konusunda birbirlerini şikâyet etmekteydiler. Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 93, 94; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 94.

Roma eyaletine dönüştürülerek Suriye Valiliği'ne bağlanmış ve yönetim merkezi Kaisareia olmuştur.⁶⁰⁷ Yahudiye'nin Suriye valilerinin idaresine girmesiyle birlikte, bölgedeki Yahudilerin sınırlı da olsa sürdürdükleri hükümlerlikleri sona ermiştir.

3.8.2. Kudüs ve Mabedin Yıkılması (MS 66-70)

Herodes'in ölümünden sonra bölge istikrarsızlaşmış, MS 26 yılında Yahudiye valiliğine atanan Pontius Pilatus'un Kudüs'ün su ihtiyacını karşılamak amacıyla mabedin hazinesini kullanmak istemesi, Yahudiler arasında hoşnutsuzluğa ve karışıklığa yol açmıştır.⁶⁰⁸ Bu dönemde Yahudi halkı, Roma egemenliği altında Sanhedrin/Synedrin adlı 70 kişilik dinî ve adli meclis tarafından idare edilmekteydi.⁶⁰⁹ Hristiyanlık tarihinde (önemli bir inanç konusu olan) Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi olayı bu yönetim süreci içinde meydana gelmiştir.⁶¹⁰ MS 37 yılında Tiberius'un ölümünün ardından Roma ile yakın ilişkileri olan Aristubül'ün oğlu ve Büyük Herodes'in torunu I. Agrippa, Yahudiye kralı ilan edilmiştir.⁶¹¹ Aynı yıl içinde

.القدس, 97; Augustus tarafından tepkiyle karşılaşılan Arkhelaos ve kardeşlerine (ve Herodes ailesine) tepki gösteren Yahudiler Suriye Valisi'ne bağlanmak istedikleri yönünde taleplerle Roma'ya elli kişilik bir heyet göndermiş ve Roma'da bulunan sekiz bin Yahudi de heyetin talebini desteklemiştir. العارف، المفصل في تاريخ القدس. 97; Augustus, yaşananları dikkate almış, Gazze ve Hippos, doğrudan Suriye idaresine bağlanmıştır. Josephus, *The Jewish War*, 77.

⁶⁰⁷ Simon Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 247; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 94,111.

⁶⁰⁸ Rumeysa Babadostu, "Provincia Iudea'da Zelot Hareketi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 64,65; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 98,101; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 63,64.

⁶⁰⁹ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 100.

⁶¹⁰ Matta, 27/1-66; Markos, 15/1-15; Luka, 23/1-52; Yuhanna, 19/1-38; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 101; Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği konusu İslam inancında Kur'an-ı Kerim'de "*Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler*" ayetiyle kesin şekilde reddedilmiştir. Nisa, 157.

⁶¹¹ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 149.

meydana gelen olaylarda Iosephus'a göre Yahudi karşıtı taşkınlıklar neticesinde yaklaşık 50.000 Yahudi öldürülmüştür.⁶¹²

Roma ile olan yakın ilişkileri dolayısıyla kendisine krallık unvanı verilen I. Agrippa'ya Herodes'in hâkimiyet kurduğu bütün topraklar verilmiş, ayrıca baş hahamları tayin etme yetkisi tanınmıştır.⁶¹³ Bu durum onun nüfuzunu daha da artırmıştır. Claudius döneminde de konumunu koruyan Agrippa, Kudüs surlarını inşa ve şehirde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir.⁶¹⁴ Yedi yıl krallık yapan ve MS 44 yılında ölen I. Agrippa'nın yerine geçmesi beklenen oğlu II. Agrippa, henüz genç olması sebebiyle Halkis bölgesine tayin edilmiştir.⁶¹⁵ İmparator tarafından Romalı bir valinin atanmasıyla Yahudiye doğrudan Romalı valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır.⁶¹⁶ MS 53 yılında II. Agrippa'nın idaresine Philippos'un eski yönetim bölgeleri, Nero tarafından da Galile ve Pere bölgelerinden bazı alanlar ile Taberiye şehri dâhil edilmiştir.⁶¹⁷ MS 100 yılında ölen II. Agrippa dönemine ait yazıt ve sikkelerde yazan “*Romalılar'ın ve Sezar'ın dostu büyük Agrippa*” ibaresi,⁶¹⁸ Agrippa'nın Romalılar ile ilişkisinin seviyesini ve Roma nezdindeki ayrıcalıklı saygınlığını göstermektedir. Yahudi geleneklerine bağlılığı, hahamlara saygısı ve Musa şeriatına sadakati nedeniyle halk arasında dindar ve adil bir hükümdar olarak tanınmıştır.

⁶¹² Josephus, *The Jewish War*, 205,206; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 77.

⁶¹³ Josephus, *The Jewish War*, 167,168; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 387.

⁶¹⁴ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 114; Kudüs şehir surlarının yapımı Roma tarafından hoş karşılanmadığı için İmparator Claudius, inşa işlerini özellikle de sur inşasını azaltması yönünde talepte bulunmuştur. Bkz. عارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 114.

⁶¹⁵ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 115; Josephus, *The Jewish War*, 169.

⁶¹⁶ Josephus, *The Jewish War*, 169; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 149.

⁶¹⁷ Josephus, *The Jewish War*, 169,170; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*,387.

⁶¹⁸ Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*,387; Yahudi geleneklerini kabul ve tatbik ederek Hz. Musa'nın getirdiği kanunlara sadık kalan II. Agrippa'nın hahamlara saygısı, Yahve'nin emirlerine uyan dindar ve adil bir hükümdar olarak bilinip sevilmesini sağlamıştır. Yahudi olmayan İdümealı bir prens olması samimiyeti konusunda şüphelere sebep teşkil etmiştir. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*,388.

Romalı procurator'ın giderek artan baskıları, halk arasında hoşnutsuzluğu artırmıştır. MS 62-64 yıllarında görev yapan Albinus'un uygulamalarına tahammül edemeyen halk, procurator'un geri çekilmesini isteyince yerine atanan Gessius Florus'un yönetimi isyana giden süreci hızlandırmıştır.⁶¹⁹ Yahudiler ve Yunanlar arasında gerginliğin bulunduğu Kaisareia'da Yahudi mabedine yakın bir noktada bulunan arsa sorunuyla başlayan olaylardan sonra Yahudiler, şehirden çıkarılınca olaylar Kudüs'e sıçramıştır.⁶²⁰ Gessius Florus'un mabedin hazinesinden para almak için bu zamanı seçmesiyle gerginlik ve olaylar doruk noktaya ulaşmıştır.⁶²¹ Mabedin kapılarında bekleyen Romalı askerlerden birinin uygunsuz bir hareketi halkın galeyana ve binlerce kişinin izdiham sonucu ölmesine yol açmıştır.⁶²² Iosephus'a göre MS 64 yılında yaşanan bu gelişmeler sonucu büyük bir isyan başlamış; başhahamın arabuluculuk çabalarına rağmen Florus, Kudüs'ü yağmalatmış ve bazı ileri gelenler

⁶¹⁹ Josephus, *The Jewish War*, 173, 174; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 118; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 387.

⁶²⁰ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 118,119; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 171; Josephus, *The Jewish War*, 175,176.

⁶²¹ Josephus, *The Jewish War*, 176; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 171; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, 252-254; Umberto Eco, *Antik Roma*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2021), 153.

⁶²² Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, 252-254; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 77; Josephus, *The Jewish War*, 175; Romalıların dinine tahkir edici bir duruşa sahip olan Yahudilere mukabil Romalılar da Yahudilerin dinleri hususunda aynı duygulara sahip olmuştur. Birbirlerinin dinleriyle alay ettikleri bu dönemde Yunan ve Yahudi halkların iç içe yaşadıkları şehirlerde genellikle gergin bir hava yaşanmıştır. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 171; Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 383; Yenilgiye uğramış esir bir milletin tanrısının en büyük ve tek tanrı şeklindeki inanç, Romalılar nezdinde kendilerine yönelik hakaret ve hakikate karşı küfür olarak görülmüştür. Romalı için güçlünün tanrı sayıldığı, tanrı olmak için de güçlü olmak gerekliliğinin geçerli olduğu bir dönemde Yahudi savlarının geçerliliği yoktur. Romalılarla anlaşmak düşüncesine sahip olan zenginler ve hahamlardan oluşan Sadukiler, Romalılara karşı kin ve intikam hisleriyle müstakil bir hükümet kurmak konusunda ısrarcı olan Ferisiler ve sadece dinlerini ve dindarlıklarını düşünen Esseniler olmak üzere Yahudi milleti üçe bölünmüştür. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, 387,389.

çarmıha gerilmiştir.⁶²³ Agrippa'nın kız kardeşi Berenike'nin yalınayak aman dilemesi bile Florus'u durduramamıştır. Kudüs halkı, Roma ordusunun müdahalesini önlemek amacıyla sakinleşmeye çalışsa da isyan kaçınılmaz hâle gelmiştir.⁶²⁴

İsyanın lideri Menahem krallığını ilan etmiş, başhaham Hananya ve din adamı Elayzer'i öldürtmüş daha sonra rakipleri tarafından öldürülmüştür.⁶²⁵ Romalı komutan Gestius'un kuşatma sırasında bilinmeyen bir sebeple geri çekilmesi üzerine ağır

⁶²³ العارف، المفضل في تاريخ القدس. 119,120; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 77,78.

⁶²⁴ العارف، المفضل في تاريخ القدس. 119,120; Josephus, *The Jewish War*, 177,182,183; Gessius Florius, kurdurduğu mahkemede sorguladığı baş hahamdan isyancı liderlerinin teslimini istemiştir. Baş haham bilgisi olmadığını, birkaç kişinin işlediği suç nedeniyle şehri cezalandırmamasını ve merhamet göstermesini talep etse de Vali, şehri yağmalatarak birçok kişiyi öldürtmüştür. Josephus, *The Jewish War*, 177,178; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 119; Agrippa'nın kız kardeşi Fironiska (Berenike) -yalınayak- aman dilemesine rağmen Florius, yağmayı ve katletmeyi devam ettirmiştir. Olayları yatıştırmak ve Yahudilere gözdağı vermek için sahil bölgesinden getirilen askerlerin halk tarafından iyi karşılanmaları istenmiş ancak halk ile askerler arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Şehre gelen askerler, Antonya Kulesi ve Mabed'e de saldırmış; fakat güçlü bir direnişle karşılaşmıştır. Josephus, *The Jewish War*, 177,179-181; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 119,120; Vali Florius, Kaisareia şehrine çekilerek Suriye Valisi'nden yardım talebinde bulunmuştur. Josephus, *The Jewish War*, 177,178; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 120; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 174; Olayların tahkik edilmesi için vazifelendirilen Neapolitanus'a Kudüs yakınlarında yetişen ve İskenderiye'de bulunan eski Kral Agrippa'yı karşılayan Yahudiler, Florius'tan şikâyetçi olmuştur. Agrippa, halka bir yöneticiyle yaşanan anlaşmazlık nedeniyle Roma ile ihtilafa düşmemeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Bunun üzerine halk sakinleşmiş ve tahribatı onarmaya başlamıştır. Josephus, *The Jewish War*, 182-184; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 120; Arabulucu olmaya çalışarak yeni vali gelene kadar Vali Florius'e itaat edilmesi yönünde (ısrarla) nasihatlerde bulunan Agrippa, halkın taşıyarak ağır hakaretlerine maruz kalması üzerine kız kardeşiyle birlikte şehri terk etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 193; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 121; Şehrin ileri gelenleri Kaisareia'da bulunan Florius'tan yardım istemişlerse de Florius yardım göndermemiştir. Agrippa'nın Celile bölgesinden gönderdiği kuvvet ise asilerin sayıca üstünlüğü nedeniyle başarı elde edemeyerek iç kaleye çekilmiştir. العارف، المفضل في تاريخ القدس. 121; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 78; Josephus, *The Jewish War*, 195-197.

⁶²⁵ Josephus, *The Jewish War*, 197, 198; العارف، المفضل في تاريخ القدس. 121.

kayıplar verilmiştir.⁶²⁶ İsyan büyüyünce Nero, MS 66'da Vespasianus'u isyanı bastırmakla görevlendirmiştir.⁶²⁷ Celile'deki birçok direnişi bastıran, Yafa, Gerizim ve civar yerlerdeki isyancıları etkisiz hâle getiren Vespasianus, ordusunu üçe ayırarak Kudüs'e yönelmiştir.⁶²⁸

⁶²⁶ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 122; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 79; Josephus, *The Jewish War*, 206-214; İsyancıların liderlerinden Menahem, krallığını ilan etmiş ve mücadeleyi artırmıştır, bağışlanmaları şartıyla kaleyi teslim etmeyi kabul eden Agrippa'nın askerlerine ve Yahudilere bu izin verilmiş ancak Romalılar çarpışmalara devam etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 197; MS 66'da Romalılar da bağışlanmaları şartıyla kaleyi teslim etmiştir fakat komutanları hariç askerlerin tümü anlaşmanın aksine katledilmiştir. Menaham'ın kral olmasını kabul etmeyen rakipleri, Menaham'ı öldürmüş ve civar şehirlere sığınan olaylarda Kaisareia'da yirmi bin, İskenderiye'de elli bin Yahudi katledilmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 199-203; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 78; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 121; Kuvvetleriyle yeniden Kudüs'e yönelen Gestius, şehri kuşattığı sırada bilinmeyen bir nedenle geri çekilince asiler tarafından takip edilmiştir; Gestius, asiler tarafından kayıplar verdirilmiş ve bir vadide sıkıştırılmış olmasına rağmen uyguladığı bir taktik ile (daha sonra asilerce kullanılacak olan) ağır silahları ve kuşatma araçlarını bırakıp süvari birliklerinin yardımıyla kurtularak geri çekilebilmiştir. Elde ettikleri başarılar sonucu cesaretlenen ve kaleleri tamir edip halkı silahlandıran isyancılara karşı Roma, tedbir almakta gecikmemiştir. Josephus, *The Jewish War*, 206-214; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 79; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 122.

⁶²⁷ Josephus, *The Jewish War*, 218, 219; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 122.

⁶²⁸ Josephus, *The Jewish War*, 218,219, 258,263; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 79,80; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 122; MS 66 yılında İmparator Nero tarafından Suriye ordu komutanlığına atanan ve isyanı bastırmakla görevlendirilen Vespasian, Celile'ye geldiğinde burada Roma'ya karşı gelmeyecek sadık kalan Yahudiler tarafından karşılanmıştır. Vespasian ise Taberiye bölgesinde bulunan müstahkem mevkiileri tahrip ederek ele geçirmiş ve bu bölgedeki asileri bertaraf etmiştir. Ordusunu üç kısma ayırarak ordunun bir kolu sahilden Yafa istikametinde, bir kolu ovadan Samiriye istikametinde, üçüncü kolu ise Vespasian'ın komutasında Celile'den Kudüs istikametinde hareket etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 218,219,258,263-266; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 122; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 78-80; Kuzey istikametinde Samiriye'den Kudüs'e doğru ilerleyen ordu yol üzerinde bulunan bölgelerden asileri temizlemiştir. Vespasian'ın oğlu Titus, kadınların da katıldığı müdafaada Yafa şehrini ele geçirmiştir. Ovadan ilerleyen birlikler, Yahudiler için dinî değeri

MS 68’de Kudüs içindeki başkâhin Hananya ve Yuhanna taraftarları arasında yaşanan çatışmalara Idumaealıların müdahalesiyle binlerce kişi ölmüştür.⁶²⁹ Vespasianus’un imparator ilan edilmesiyle oğlu Titus kuşatma görevini devralmıştır. MS 70’te 60.000 kişilik Roma ordusu Kudüs’ü kuşatmış, Titus’un barış teklifini reddeden Yahudilerle çetin savaşlar yaşanmıştır.⁶³⁰ Iosephus’un aktardığına göre açlıktan dolayı insanların

bulunan Gerizim Dağı’nda Samirileri bozguna uğratarak imha etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 263; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 78-80.

⁶²⁹ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 122; Josephus, *The Jewish War*, 219, 238.

⁶³⁰ Flavius Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs’ün Yok Edilişi*, (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2024), 389-392; Josephus, *The Jewish War*, 344,345; Kudüs’te “Tabut-ül Ahd” bayramı kutlandığı sıralarda Romalıların işgal ettikleri bölgelerden kaçarak gelenlerle birlikte Kudüs’ün nüfusu Iosephus’a göre altı yüz bin kişiyi aşkın bir sayıya erişmiştir. Vespasian 60.000 kişilik bir kuvvetle Kudüs’e yaklaştığı sırada şehirde baş kâhin Hananya ve Yuhanna taraftarları arasında yaşanan çatışmalara Edomlular müdahale etmiş ve Şubat 68’de binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 219, 238; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 123; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 80; Mal mülk sahibi olanlar Büyük Rahip Ananüs’ün önderliğinde Romalılara teslim olma fikrini taşımıştır. Bu nedenle asilere karşı koyarak onları mabede kapanmaya mecbur ettikleri sırada İdüemalılarının yardımıyla asiler, duruma hâkim olabilmıştır. Büyük Rahibi idam eden asilerin halka yönelik zulüm ve baskılarının şiddetinden dolayı İdüemalılar, asilerin yanında durmaktan vazgeçmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 387, 389-392.

Şeria Ovası’nda ilerleyen Vespasian, Eriha şehrini direniş olmadan ele geçirdikten sonra Kudüs’ü kuşatmıştır. Ancak, İmparator Nero’nun ölümü üzerine Vespasian kuşatmayı kaldırarak Kaisareia şehrine çekilmiştir. Vespasian, senato ve orduların da isteği üzerine imparator ilan edilince Kudüs’e ve isyancılara müdahale görevini oğlu Titus’a devrederek Roma’ya hareket etmiştir. Josephus, *The Jewish War*, 344,345; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 123; Titus’un komutasında donanımlı 60.000 kişilik kuvvete karşılık Yahudilerde üç farklı noktada etkin ve üç ayrı gruptan oluşan 25.000 savaşçı bulunuyordu. Komutayı eline alan Titus, tehlike atlattığı keşif çalışmalarından sonra ordunun bir kısmını Zeytindağı’nın yamaçlarına konuşlandırmış ve Eriha istikametinden gelen X. Roma lejyonunu bu istikametten şehri kuşatmakla görevlendirmiştir. Titus komutasındaki Roma ordusu, X. Lejyon da dâhil olmak üzere toplam dört lejyonla birlikte 11 Nisan 70 tarihinde Kudüs’e ulaşmış ve şehri doğu, batı ve kuzey yönlerinden kuşatmıştır. Josephus, *The Jewish War*, 424,444; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 174; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 122,124; Aralarındaki ihtilafı bir kenara bırakarak

öldüğü, Maria adında Kudüs'e kaçarak sonradan gelen bir kadının kendi çocuğunu boğazlayıp yediğini, dışarı çıkmak isteyenlerin isyancılarca öldürüldüğü, Romalılar tarafından yakalananların çarpmıha gerildiği, bazı askerlerin altın aramak için Yahudilerin karınlarını yardığı, ardından komutanların bu fiilleri cezalandırdığı belirtilmiştir.⁶³¹ Kuzeyden başlayan saldırılarda ilk savunma hattı kuşatmanın 15.

şehrin doğu kapısından çıkıp saldırıya geçen asiler X. lejyonu zora düşürmüşlerse de Titus'un yetişmesi ile asilerin kaleye püskürtülmesi sağlanmıştır. Zeytindağı'nda bulunan lejyonlar şehre doğru yaklaştırılmıştır. Aradaki vadi taş ve toprakla doldurulmuştur. Şehrin dışında kuzey ve batıda bulunan bahçeler tahrip edilmiş ve ağaçlar kesilerek savaş-saldırıları için alan açılmıştır. Josephus, *The Jewish War*, 445,448, 450, 452, 453, 174; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 124,125; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 80,81; Öte yandan şehrin hücumu en müsait ve şehirle aynı seviyede düzlüklerin bulunduğu kuzey tarafındaki kuşatma daha sıkı hâle getirilmiştir. Roma'ya tabi olunması ve haraç ödenmesi şartıyla şehrin teslim edilmesini isteyen Titus'un bu talebi reddedilmiştir. Şehir, kuşatma aletleriyle dövülmeye başlanmıştır. Kudüs'ü savunan isyancılar, kuzey cephesinde düzenledikleri ani bir huruç harekâtıyla, Roma ordusunun kuşatma düzenekleri arasında yer alan ve oklarla saldırı yapılmasını sağlayan tahta kulelerden bazılarını ateşe vererek tahrip etmeyi başarmışlardır. Ancak Titus'un doğrudan komuta ettiği bu karşılaşma, İskenderiye'den gelen destek birliklerinin müdahalesiyle püskürtülebilmştir. Josephus, *The Jewish War*, 453,471-474,475; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 124-126; Kuşatmanın 15. günü olan 7 Mayıs 70'te gerçekleştirilen hücumla kalenin ilk müdafaa hattını oluşturan duvarlar ele geçirilmiş ve ikinci duvarlara yönelik hücumu geçilmiştir. Devam eden hücumlar neticesinde temmuz ayında Mabedin yakınındaki kale Romalıların eline geçmiştir. İkinci duvarda açılan bir gedikten içeri giren askerlerin Titus'un yağma yapılmaması yönündeki talimatına uymaları, isyancılar tarafından zafiyet belirtisi görülünce gerçekleştirilen saldırı ile Romalılar sur dışına püskürtülmüştür. İsyancıların üç gün savunduğu ikinci müdafaa hattı, dördüncü gün Titus'un da bulunduğu kararlı bir hücum sonunda Romalıların eline geçmiştir. العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 126; Josephus, *The Jewish War*, 477, 481-481, 483; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 60;

⁶³¹ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 127,128; Flavius Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2024), 475,495,499,500,512-515; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 81; Bu nedenle bir gecede iki bin Yahudi öldürülmüş, bağırsaklarında altın aranmıştır; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 514, 515. Erman Şan; Ferit Baz, "Mülûku'r-Rûm: Ya'kübi'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kübi," *Mediterranean Journal of Humanities mjh*, (2016): 430,433,434.

günü, 7 Mayıs'ta ele geçirildikten sonra ikinci duvarlar ve mabedin yakınındaki kale temmuz ayında Romalıların eline geçmiştir.⁶³² Şehirde açlık ve iç savaş had safhaya ulaşmış teslim olmak isteyen halk isyancılarca öldürülmüştür.⁶³³ Ele geçirilen silahlı esirler Romalılar tarafından duvarın yakınında çarmıha gerilerek isyancılar korkutulmaya çalışılmıştır.⁶³⁴ Yeni bir savunma duvarı hazırlanmışsa da Antoniya Kulesi'nin ele geçirilmesi bu duvarı etkisizleştirmiştir.⁶³⁵ Titus, 28 Ağustos 70'te yaptığı toplantıda generallerine tapınağın korunması yönünde emir vermiş fakat isyancılar dördüncü duvarın kaybına rağmen mabede çekilerek mücadeleye devam etmişlerdir.⁶³⁶ MS 08 Eylül 70'te mabedin içinde yaşanan göğüs göğse çarpışmalar

⁶³² Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 60; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 477; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 126.

⁶³³ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 495,512; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 127,128.

⁶³⁴ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 475, 499,500; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 81.

⁶³⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 128; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 530-532.

⁶³⁶ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 11,12; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 538, 553. Kafasına isabet eden bir taşla yaralanan Iosephus'un açlıktan ölümlerin yaşandığı şehirde ölenlerin kayıtlarını tutan şehir kapı görevlisinin kendisine aktardığına göre kuşatma başlangıcından itibaren 115.880 ölü kapıdan çıkarılmıştır. Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 508,509,512-516; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 128; 28 Ağustos 70'te Titus, son saldırıdan önce bir toplantı yaparak gerçekleştirilecek saldırı sırasında tapınağın korunması konusunda generallerin fikirlerini sorduğu ve farklı görüşleri dinledikten sonra komutanlarına “*Yahudiler o kutsal eve girip bizimle savaşsalar bile*”, tapınağa zarar verilmemesi ve bu kadar büyük bir yapının korunmasının daha doğru olduğunu yıkılıp yakılmasının Romalılara kötülük olacağını söyledi. Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 553, 554; İsyancılar, dördüncü savunma duvarının kaybına rağmen teslim olmayarak mabede çekilmek suretiyle mücadeleye devam etmiştir. Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 538,553,554; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 82; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 11,12.

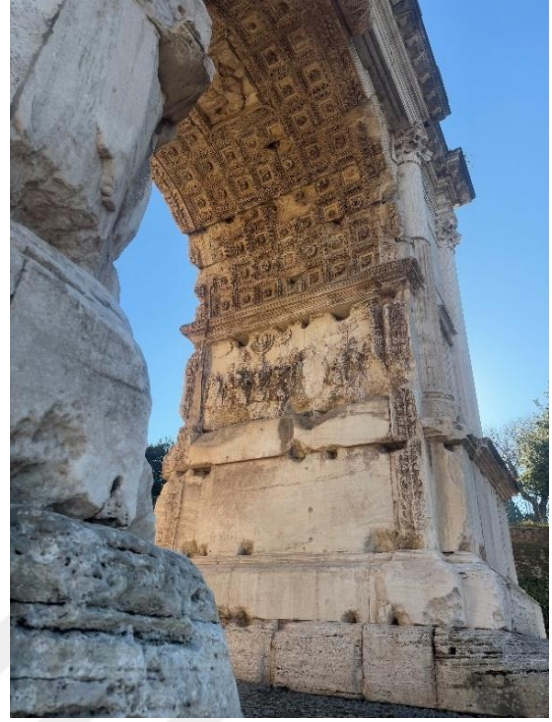
mabedin en kutsal alanı içinde devam etmiş ve mabet ateşe verilerek tahrip edilmiştir.⁶³⁷

⁶³⁷ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 129; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 60; Mabedin tahrip edilmemesi yönündeki gayretleri boşa çıkınca Titus, büyük avlu kapısı ile mabet binası arasındaki kanlı tuzaklara rağmen her türlü vasıtayla saldırıları şiddetlendirerek mabede girmeyi başarmıştır. Mabedin içinde göğüs göğse şiddetli çarpışmalar yaşanmış, çarpışmalar mabedin en kutsal alanı içinde de devam etmiş ve mabet ateşe verilerek tahrip edilmiştir. Iosephus, Titus'un yabancı bir tapınağın korunması için gösterilen çabanın Romalı askerlerin ölümüne yol açtığını anlayınca kapıların yakılması emrini vermiştir. 6 ağustosta günlük kurban kesimi askıya alınmış ve 9 Ağustos veya 28 Ağustos'ta bir askerın yanın bir parçayı mabedin kuzey tarafındaki odalara geçit olan altın bir pencereye atmasıyla (Titus'un yangının söndürülmesini istemesine rağmen mabet) tamamen yanmıştır. Direnme çabalarına rağmen MS 08 Eylül 70'te Kudüs tamamen ele geçirilmiştir. Iosephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 552, 554-556; Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 82; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 31.

Resim 3.1: Titus Zafer Takı 1

Resim 3.2: Titus Zafer Takı 2

Resim 3.3: Titus Zafer Takı 3

Kaynak: Musa Biçkioğlu arşivinden (Titus Zafer Takı 1, 2 ve 3 Resimler). Roma'da Titus Zafer Takı: Kudüs mabedinde bulunan ve MS 70'te Roma'ya taşınan Yahudilerin sembollerinden Menora (Yedi Kollu Şamdan)'nın taşınmasını betimleyen kabartmalar.

Yaklaşık üç yıl süren isyanın bastırılmasının son aşaması olan Kudüs kuşatması beş ay kadar sürmüştür, Titus'un isteğine rağmen tapınak korunamamıştır.⁶³⁸ Iosephus, Tacitus ve Dio ölenler hususunda sayılar verirken 66-70 isyanında Tacitus'a göre 1.197.000 Yahudi ya ölmüş ya da esir düşmüştür.⁶³⁹ Kudüs, Romalıların eline geçmiş, genç erkek ve kadınlar esir edilirken diğerleri kılıçtan geçirilmiş ve üzerinde Roma kalesi yapılmak için muhafaza edilen duvarın dışında şehir yerle bir edilmiştir.⁶⁴⁰ Bu olaydan sonra Yahudiler, Kudüs'te yaşam hakkından mahrum edilmiş, Kudüs'te ve civar bölgelerde esir edilenler köle olarak satılmış ve Roma gösteri alanlarında ve tiyatrolarda teşhir edilmiş veya dövüştürülmüştür.⁶⁴¹ İsyancı liderlerden teslim olan Con ömür boyu hapsedilirken, Titus tarafından zafer alayında teşhir edilmek üzere Roma'ya gönderilen isyanın lideri Simon ben Giora ise zafer alayından sonra idam edilmiştir.⁶⁴² Alınan ganimetlerle Roma'da Colosseum Amfitiyatrosu inşa ettirilmiş, ele geçirilen "menorah" (yedi kollu şamdan) ve diğer kutsal objeler Roma'da "Pax Tapınağı"na götürülmüştür.⁶⁴³ Titus, lejyonlardan birini Fırat kıyılarına yollarken X.

⁶³⁸ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 553; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 11,12.

⁶³⁹ Tacitus, *The Annals Of. The Histories of Tacitus*, (New York: Cornell University Library, 1891), 415; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 185; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 130; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 580; Iosephus, ölenlerin sayısını bir milyon yüz bin, esirlerin sayısını doksan yedi bin olarak verir. Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 580; Tacitus, Kudüs kuşatması sırasında savaşanların toplam sayısını yaklaşık 600.000 olarak verirken, Iosephus'un 1.100.000 kişilik kayıp rakamı abartılı bulunmuş ve bu durum dipnotta belirtilmiştir. Tacitus, *The Annals Of. The Histories of Tacitus*, (New York: Cornell University Library, 1891), 415 ve aynı sayfada 4 nolu dipnot; Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 66.

⁶⁴⁰ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 558-560, 571-573, 587, 579; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 82.

⁶⁴¹ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 129; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 580, 590, 592.

⁶⁴² Johnson, *Yahudi Tarihi*, 174; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 582,591,592,603,607; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 130.

⁶⁴³ Şan ve Baz, "Mülûku'r-Rûm: Ya'kübi'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kübi'", 434.

lejyonu Kudüs'te bırakmış ve iki lejyonu yanına alarak Kaisareia'ya gitmiştir.⁶⁴⁴ Kaisareia'da zafer kutlamaları yapılmış ve Roma bu zaferin anısına para bastırmıştır.⁶⁴⁵ İmparator Vespasianus Iudaea'yı bir Roma eyaletine dönüştürmüş, bastırılan sikkeler üzerinde Iudaea Capta (Iudaea ele geçirildi) ibareleri işlenmiştir.⁶⁴⁶ Güneye kaçan asiler Herodes'in yaptırdığı Masada'yı ele geçirerek burada direnişe geçmiş ancak çok büyük kuvvet ile kaleyi kuşatan Romalılar MS 74'te Masada'yı ele geçirmiştir.⁶⁴⁷ Iosephus, direnişçilerin Romalıların eline düşmektense intihar etmeyi tercih edişlerini detaylı bir şekilde tasvir ederek nakletmiştir.⁶⁴⁸

3.8.3. MS 70–135 Arasında Yahudi İsyanları ve Hadrianus Dönemi

MS 70'te Titus'un Kudüs'ü yıkması ve mabedi yerle bir etmesiyle şehir tamamen Roma'nın kontrolüne geçmiş, bu yıkımın ardından yaklaşık on yıl sonra önce Hristiyanlar, ardından Yahudiler Kudüs'e tekrar yerleşmişlerdir.⁶⁴⁹ İlk kez İmparator Vespasian döneminde uygulamaya konulan ve 20-50 yaş arasındaki Yahudi erkeklerden alınan ve Roma'daki İupiter tapınağına yönlendirilen *Fiscus Iudaicus* (Yahudi vergisi), Yahudiler arasında ciddi hoşnutsuzluklara yol açmış ve zaman zaman isyanlara neden olmuştur.⁶⁵⁰ MS 106'da İmparator Traianus döneminde

⁶⁴⁴ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 587,589; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 130,131.

⁶⁴⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 130.

⁶⁴⁶ Şan ve Baz, "Mülûku'r-Rûm: Ya'kübî'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kübî," 434.

⁶⁴⁷ Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, 60; Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 620,622,623.

⁶⁴⁸ Josephus, *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*, 622-639.

⁶⁴⁹ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

⁶⁵⁰ Sylvie Honigman, *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*, (Boston: Brill, 2016), 32, 68,70,71,74; Martin Goodman, *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*, (Boston: Brill, 2016), 82; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Honigman, verginin yaş ve cinsiyete bakılmaksızın tüm Yahudilerden alındığını ifade eder; Martin Goodman, s. 82'de Diaspora Yahudilerinden de vergi alındığı ifade etmiştir.

yönetimi ele geçirmek ve mabedin yeniden inşası umuduyla başlatılan isyan Roma tarafından bastırılmıştır.⁶⁵¹ Titus dönemi yaşanan isyanın ardından en kapsamlı ve son büyük Yahudi isyanı, İmparator Hadrianus döneminde gerçekleşmiştir. Başlangıçta Yahudilere olumlu yaklaşan Hadrianus, Samirilerin etkisiyle tutumunu değiştirmiştir.⁶⁵² Hadrianus'un Kudüs'ü Helen-Roma kültürüne göre yeniden inşa etme kararı, bölgedeki huzursuzluğu artırmıştır. 130 yılındaki ziyaretinde şehrin ismini değiştireceğini ve sünnete ölüm cezası getireceğini ilan ederek Yahudilere yönelik ağır tedbirler almıştır.⁶⁵³ Hadrianus, 130 yılından itibaren askerî tedbirlerin yanında Yahudiliğe karşı da tedbirlere başvurmuş, Şabat (cumartesi) günü kutlamalarını, Tevrat'ın okunmasını ve sünneti yasaklamıştır.⁶⁵⁴ Yahudilerle mücadele kapsamında Kudüs'e lejyoner birlikleri konuşlandıran Hadrianus'un Yahudilerin Mababetlerinin enkazı üzerine Jupiter tapınağı inşasının talimatını vermesi yeni bir isyana neden olmuştur.⁶⁵⁵ MS 132'de bağımsızlık umuduyla başlatılan isyanın liderliğini, Mesih ilan edilen Şimon Bar Kohba üstlenmiştir.⁶⁵⁶ Romalıları kıyı bölgelerine kadar püskürtmeyi başaran Bar Kohba'nın önderliğinde Kudüs ele geçirilmiş, bağımsızlık alameti olarak onun adına sikkeler bastırılmış ve Roma'ya karşı geçici bir başarı sağlanmıştır.⁶⁵⁷ Hadrianus'un gönderdiği General Sextus Iulius Severus'un

⁶⁵¹ Honigman, *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*, 72,73,74; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 135; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 131.

⁶⁵² Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, s. 32.

⁶⁵³ Gürkan, *Yahudilik*, 136; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 136.

⁶⁵⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 132; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

⁶⁵⁵ David Abulafia, *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi* çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Alfa, 2012), 250-252; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 176; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*,

⁶⁵⁶ Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 68.

⁶⁵⁷ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 132-136; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 177, 178; Johnson, 1952-1961 yılları arasında yapılan çalışmalar sonucu 'Mektuplar Mağarası' denilen yerde ve çeşitli yerlerde ihtilalle bağlantılı eşyalar ve İbranice, Aramice ve Yunanca belgeler bulundu. Simon'un Mesihlik iddiasında bulunduğu dair bir kanıt bulunmadığı gibi Simon, laik, Siyonist bir

komutasındaki seçkin birliklerle direniş kırılmış, Kudüs'ten çıkan isyancılar Betar kasabasında direnmeye devam etmiş fakat MS 135'te yaşanan savaşta Bar Kohba dâhil binlerce isyancı öldürülmüştür.⁶⁵⁸ İsyancılara liderlik eden Bar Kohba'nın oğlu Kudüs'ün dışında gerçekleşen savaşla Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmış, açlık ve hastalık nedeniyle gerçekleşen ölümler hariç, bu savaşta 580.000 kişinin öldürüldüğü ve Betar'da Yahudi bırakılmadığı kaydedilmiştir.⁶⁵⁹ Yahudilerin bir tür matem günü ve birinci ve ikinci tapınağın da yıkım günü olarak kabul ettikleri Tişa Be Av / 9 Ağustos gününde bu hezimetin yaşandığı kabul edilmektedir.⁶⁶⁰ MS 135'te isyanın bastırılmasının ardından Kudüs tamamen yıkılmış, Yahudilerin şehre girişi yasaklanmış ve yasağı ihlal edenlerin idam edileceği ilan edilmiştir.⁶⁶¹ Yahudiler köle olarak satılmış, bazıları Mısır'a sürülmüş, köle sayısının fazlalığından bir köle bir altından daha az bir değere satılmıştır.⁶⁶² Şehirdeki tek Tanrı inancından eser bırakmamak amacıyla sünnet olmak, Şabat etkinliklerinde bulunmak, sinagoglara

savaşçı, romantizmden uzak profesyonel milliyetçi bir gerilla olarak tanımlanmıştır. Johnson, *Yahudi Tarihi*, 178.

⁶⁵⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 133; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

⁶⁵⁹ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 179; العارف، المفصل، 133; Şan ve Baz, "Mülûku'r-Rûm: Ya'kübî'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kübî," 436; Elli kadar Yahudi tahkimatı ve dokuz yüz seksen beş kadar Iudaea'daki önemli yerleşim birimi yerle bir edilmiştir. Arkeolojik bulgular, isyan lideri Bar Kochba'nın hâkimiyet sahasındaki birçok yerleşim biriminin yıkıldığını doğrulamaktadır. İsyancıların mücadele sırasında inşa ettikleri yer altı tünelleri ve saklanma yerlerinin sonraki dönemde keşfedilmesi Dio'nun konuyla ilgili anlatımını güvenilir kılmaktadır. Şan ve Baz, "Mülûku'r-Rûm: Ya'kübî'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kübî," 436.

⁶⁶⁰ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 177; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

⁶⁶¹ Jean-Christophe ve Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, 68.

⁶⁶² العارف، المفصل في تاريخ القدس، 133,134; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 179; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85; Yahudiler gibi Hristiyanlar da bu baskılardan etkilenmiş ve onlar da Kudüs'ten sürülmüştür. Yahudilerle aynı soydan gelen İsrailoğullarından olan Hristiyanlar da şehirden uzaklaştırılmış ancak İsrailoğullarından olmayan Hristiyanların Kudüs'te kalmalarına müsaade edilmiştir. Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

gitmek, dinî mahkemelere başvurmak, Tevrat okumak, Yahudi bayramlarını kutlamak gibi etkinlikler yasaklanmıştır.⁶⁶³ Bölgenin adı “Yahudiye”den Yahudilerin düşmanı kabul edilen ve Yahudilerden önce bu bölgede bulunan Filistinlilere atfen “Filistin”e çevrilerek Yahudilerden intikam alma yoluna gidilmiştir.⁶⁶⁴

Kudüs'teki Yahudi varlığının yok edilmesi gibi Yahudiliğin de Kudüs'ten temizlenmesi için şehir tamamen yıkıldıktan sonra toprağı sabanla sürdürülmüş ve yerine Roma'nın en büyük tanrısı Iupiter adına bir mabet inşa ettirilmiştir.⁶⁶⁵ Hadrianus, inşa ettirdiği yeni şehri, bir tür hanedan unvanı olan Aelia ve Iupiter'e ithafen Capitolina şeklinde Aelia Capitolina olarak isimlendirmiştir.⁶⁶⁶ Bu Roma-Helen tarzında inşa edilen yeni şehirde tiyatrolar, su kanalları, tapınaklar ve sosyal yapılar yer almıştır. Şehrin enkazı yeni inşa edilen şehrin inşasında kullanılmış ve şehir eskiye nazaran daha küçük ölçekte olmasına rağmen Roma-Helen tarzında inşa edilmiştir. Bu şehir, günümüzde tarihî Kudüs olarak bilinen bölgede, klasik Roma şehir planına göre inşa edilen ilk kenttir.⁶⁶⁷ Aelia Capitolina siyasi olarak Akdeniz

⁶⁶³ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 33.

⁶⁶⁴ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32.

⁶⁶⁵ Dio, *Dio's Roman History*, Translation By Earnest Cary Dio's (London: The Loeb Classical Library, 1925),447; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 133; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 85 Johnson, *Yahudi Tarihi*, 179; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 32,33; Yahudi peygamberi Mika'nın kehaneti gerçekleşmiştir: Yahuda Kralı Hizkiya döneminde peygamberlik yapan Moreşetli Mika Yahuda halkına dedi ki, Her Şeye Egemen RAB şöyle diyor, “*Siyon tarla gibi sürülecek sizin yüzünüzden. Taş yığımına dönecek Kudüs. Mabedin kurulduğu dağ çalılarla kaplanacak.* Mika, 3/12; Yeremya, 26/18.

⁶⁶⁶ Dio, *Dio's Roman History*, Translation By Earnest Cary Dio's (London: The Loeb Classical Library, 1925), 447; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 134. Hasanoğlu, Eldar. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020. s. 33;

⁶⁶⁷ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, Pozitif yayınları t./y., 179; Bu olayın anısına para bastıran Hadrianus, şehirde Hristiyanlar için kutsal kabul edilen Golgota Tepesi'nde Afrodit adına bir tapınak, Mabet bölgesine de bir tapınak veya bir sunak yaptırarak buraya Iupiter'in bazı rivayetlere göre ise kendisinin heykelini diktirmiştir. Iupiter tapınağının Golgota Tepesi üzerinde yapıldığı iddiaları da bulunmaktadır. Yeni yapılan şehirde çok sayıda kule, tapınak, köşk, su kanalı, sarnıç, yol, köprü, kemer, tiyatro ve benzeri hem bayındırlık hem de sosyal

kıyısındaki Kaisareia'ya bağlanmış,⁶⁶⁸ Yahudi isyanlarının sona ermesiyle siyasi arenadan uzak kalmış, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmen tanıdığı döneme kadar ilgisizliğe terk edilmiş ve gözden uzak kalmıştır.

3.8.4. Hristiyanlara Baskı

Yahudilerin Kudüs'e girişleri yasaklanmış olmakla birlikte, Hristiyanların şehre girmelerine ve burada ikamet etmelerine yönelik doğrudan bir yasak konulmamıştır. İmparator Hadrianus döneminde, Hristiyanlarca çarşıya gerilmenin gerçekleştiği yer olarak kutsal kabul edilen Golgota Tepesi üzerine bir pagan tapınağının inşa edilmesi, yalnızca Yahudi kutsallarının ortadan kaldırılmadığını, aynı zamanda Hristiyan inanç unsurlarına da hoşgörülü olunmadığını ortaya koymaktadır. Hristiyanlar, Yahudilerin aksine herhangi bir isyana katılmamış, Kudüs'te siyasi egemenlik kurma veya yerel bir yönetim oluşturma gibi hedefler taşımamış olmaları nedeniyle ilk etapta Roma yönetimi açısından ciddi bir tehdit olarak değerlendirilmemiştir. Zamanla Hristiyanlık güç kazanmış ve özellikle pagan inancı için potansiyel bir tehdit olarak algılanmıştır. Paganizm ile Hristiyanlık arasında yaşanan rekabet sonucu İmparator Maksiminus döneminde Hristiyanlara yönelik baskılar artmıştır. Tabis'te çok sayıda Hristiyan tutuklanmış, bazıları öldürülmüş, vahşi hayvanlara parçalatılmış, yakılmış, ayaklarına demir kalıplar dökülmüş, diri diri derileri yüzülerek işkencelere maruz kalmış ve cesetlerinin gömülmesi Vali İrmun tarafından yasaklanmıştır.⁶⁶⁹

yaşamı destekleyecek yapılar inşa edilmiştir. Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 33; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 133,134.

⁶⁶⁸ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 33; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 133.

⁶⁶⁹ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 138.

Resim 3.4: Madaba Mozaik Haritası, Ürdün. VI. yüzyıl

Kaynak: Courtesy Madain Project.

Aziz George Kilisesi'nin tabanında bulunan ve Neapolis'ten Mısır'a kadar olan bölgeyi kapsayan mozaik harita; Kutsal Topraklar'ı ve özellikle Kudüs'ü gösteren, günümüze ulaşan en eski ve özgün haritadır.

3.8.5. Constantinus ve Hristiyan Roma Dönemi

313 yılında Milano'da I. Constantinus ile Licinius'un mutabık kaldıkları dinsel hoşgörü politikası, Hristiyanlara ibadet özgürlüğü tanınmasının yanı sıra, el konulan mallarının iadesi ve tazmin edilmesini güvence altına almıştır.⁶⁷⁰ 325'te toplanan Nikaia Konsili ile Hristiyanlık kurumsallaşmış, Roma İmparatorluğu resmî olarak bu

⁶⁷⁰ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, çev. Turhan Kaçar. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020). 101, 354,355; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 9; Jüdit Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim, 2010), 35,40.

dini benimsemiştir.⁶⁷¹ Bu gelişmeler Kudüs'te önemli değişimlere yol açmıştır. Şehre girişleri yasak olan Yahudilerin 312 yılında, Tapınağın yıkıldığı gün olarak kabul edilen Tişa be-Av gününde yılda bir defa Kudüs'e girip yas tutmalarına izin verilmiştir.⁶⁷² Pagan mabetler kiliselere çevrilmiş ancak Gazze, Yafa, Askalon, Sebasteia, Skytopolis ve Paneas gibi şehirlerde paganizm, Hristiyanlığın imparatorluğun resmi dini olana dek varlığını sürdürmüştür.⁶⁷³ Üç asırdan beri baskıya maruz kalan ve yer altında yaşamak zorunda olan Hristiyanlar, imparatorluğun tanımış olduğu hürriyetle Kudüs'e yönelmiştir.

Hz. İsa'nın hayatının burada sona ermesi, çarmıha gerilmesi, ölmesi, dirilmesi ve göğe yükselmesi gibi olayların Kudüs'te gerçekleştiği inancı ve ibadet olarak kurumsallaşan hac, Hristiyanların Kudüs'e ilgilerinin artmasının önemli nedenlerindedir. İmparator Constantinus'un annesi Helena, 326'da Kudüs'e gelmiş, Hadrianus'un diktirdiği heykelleri yıktırması, Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan haçı bulmuş ve başta Kutsal Mezar (Holy Sepulchre) Kilisesi olmak üzere önemli yapılar inşa ettirmiştir.⁶⁷⁴ Ayrıca şehir surlarını genişleterek kiliseyi sur içine dâhil

⁶⁷¹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 356; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 16; Michael Whitby & Mary Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, (Liverpool: Liverpool University Press, 2007), 12,13; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 65; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على*، 124. *التحقيق والتصديق*.

⁶⁷² Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 33.

⁶⁷³ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 86; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 64,65; John, Constantinos'un tapınakların kapatılmasını ve kiliseler inşa edilmesini emrettiğini ifade eder.

⁶⁷⁴ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 64; Jan Willem Drijvers and John W. Watt, *Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999), 90, 91; Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, (New York: Routledge, 2004), 187-189; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 329; العارف، *المفصل في*؛ ج-٧. 160. ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل. *البدایة والنهایة*. (دولة قطر: دار ابن كثير، ٢٠١٥)، 129,130; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 141-143; *تاريخ القدس*. Helena, Hz. İsa'ya ait olduğuna inanılan haçı bulması nedeniyle bir arkeolog, Kudüs'te kutsal sayılan yerleri ortaya çıkarması ve bu alanlarda kiliseler inşa ettirmesi nedeniyle Hristiyanlık tarihinde

etmiş, pagan tapınaklarını yıktırarak, Yahudi tanrısı ile Yahudi inancının başarısızlığını ifade etmek için Tapınak Tepesi'ni toprakla doldurtmuştur.⁶⁷⁵ Constantinus'un Kudüs piskoposu olarak atadığı koyu bir dindar olan Makarius, şehirdeki pagan yapıları yıktırarak için izin almış ve Kudüs ziyareti sırasında Helena'ya rehberlik etmiştir.⁶⁷⁶ İlk hacı kabul edilen Helena, öldükten sonra içine defnedileceği Kutsal Mezar Kilisesinin yapımını tamamlatarak 13 Eylül 335'te açılışını gerçekleştirmiştir.⁶⁷⁷ Kutsal Kabir Kilisesinin inşasının 335'te tamamlanması ve Hristiyanların hac için Kudüs'e gelmesiyle Hristiyanlıkta hac ibadeti ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁸ Kudüs'te kiliseler inşa ettiren Helena, Yahudilere beslenen nefretten dolayı mabet bölgesindeki harabeleri şehrin çöplüğüne çevirmiştir.⁶⁷⁹

Pagan olan İmparator Iulianus (361-363), paganizme getirilen yasakları kaldırarak paganizm taraftarı bir siyaset izlemiştir.⁶⁸⁰ Iulianus, Hristiyan etkisini kırmak amacıyla Yahudilerin Kudüs'e giriş yasağını kaldırmış ve yazdığı bir mektupla onlara mabedi yeniden inşa etme izni vermiştir.⁶⁸¹ Yahudilerin inşaat için Mabet bölgesinde topladıkları malzemelerin yanması ve Iulianus'un kısa süren saltanatı sebebiyle

azize unvanını almış ve ilk hacı olarak anılmıştır. Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46.

⁶⁷⁵ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 151; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 142.

⁶⁷⁶ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 45.

⁶⁷⁷ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 143; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 19, 20; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşkıncı Yaşamı*, 41; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 189; Odahl, inşaatın sekiz yıl sürdüğünü ifade etmiştir.

⁶⁷⁸ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46.

⁶⁷⁹ A.g.e., 46.

⁶⁸⁰ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 36, 37; Yousif, *Süryani Vakantivisler*, 333,334; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 88; Drijvers, *The Wandering Holy Man*, 98-103.

⁶⁸¹ Jan Willem Drijvers, *The Wandering Holy Man*, (California: University of California Press, 2020), 98-103; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 88; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 179,204,205; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 144.

Yahudiler umduklarını bulamamış ve mabedi inşa edememiştir.⁶⁸² Iulianus'un Hristiyanlara karşı izlediği siyaset sonucunda Kudüs'te Yahudiler lehine olumlu bir hava oluşmuşsa da Sasaniler ile yapılan savaşta Iulianus'un ölümü üzerine Paganizm tekrar yasaklanmış, Yahudiler lehine Kudüs'te oluşan olumlu ortam sona ermiştir.⁶⁸³

Farklı dönemlerde çeşitli imparatorlarca yapılan yasal düzenlemeler Hristiyanlığı destekleyici nitelikte olmuş, özellikle I. Theodosius döneminde (379-395) Paganizme karşı alınan önlemler "*Paganizmin cenaze töreninin ezgisi*" ifadesiyle özetlenmiştir.⁶⁸⁴ Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı benimsemesi, Kudüs'ün statüsünü etkilemiş; 325'teki Nikaia Konsili'nde "Kudüs'ün onurlandırılması ve haklarının tanınması" ve "*Aelia piskoposu onurlandırılın ve metropolisik hakları dokunulmamış, korunmuş olsun.*" kararıyla şehrin patriklik makamına yükseltilmesinin ilk adımı atılmıştır.⁶⁸⁵ Hadrianus döneminde paganist saiklerle şehre verilen Aelia Capitolina ismi, Eski ve Yeni Ahit'e atfen Yeruslaim olarak değiştirilmiş; böylece paganist izler silinerek Kudüs'ün Hristiyan kimliği pekiştirilmiştir.⁶⁸⁶

⁶⁸² Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 88; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 153-155; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 144.

⁶⁸³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 46,47; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 113, 160, 161.

⁶⁸⁴ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 50; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa, 2017), 104.

⁶⁸⁵ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 43.

⁶⁸⁶ A.g.e., 43.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUDÜS

4.1. Doğu Roma-Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu'nun I. Theodosius döneminde MS 395'te ikiye bölünmesiyle kutsal mekânlara ev sahipliği yapan Kudüs şehri ve Filistin bölgesi Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır. IV. ve V. asırlarda Constantinus, Eudocia ve Iustinianus tarafından anıtsal mabetler, manastır ve misafirhanelerin inşa edilmesi,⁶⁸⁷ Kudüs ve çevresinin önemli ölçüde ilgi gördüğüne işaret etmektedir. II Theodosius, ablası Pulcheria ile eşi Eudocia arasında yaşanan sorun ve çekişmeler sonucu eşi Eudocia'yı Kudüs'e sürmüş ve Eudocia bu bölgeyi kendi adına yönetmeye başlamıştır.⁶⁸⁸ Önemli imar çalışmalarında bulunarak saray, sur, misafirhane ve kiliselerin yanı sıra mabet alanının güneydoğusunda 600 rahibenin kalabileceği bir manastır inşa ettirmiştir.⁶⁸⁹ Eudocia'nın yönetimi sırasında Yahudilerin aldıkları izinle yoğun bir şekilde Kudüs'ü ziyaret etmeleri Hristiyanları rahatsız edince Yahudilere

⁶⁸⁷ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 74, 75; Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, (New York: Routledge, 2004), 189; Drijvers, *The Wandering Holy Man*, 89-97; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 53.

⁶⁸⁸ Theophanes Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. (New York: Oxford University. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, 1997), 158; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 104,105,107; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 159,160.

⁶⁸⁹ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 104,105; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 74, 75; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 47; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 160, 161.

Kudüs'e girme yasağı uygulaması yeniden hayata geçirilmiştir.⁶⁹⁰ Paganizmin yasaklanmasının yanı sıra Yahudilerin şehre girişine izin verilmemesi, bu dönemde Kudüs'ü tam anlamıyla kutsal bir Hristiyan şehrine dönüştürmüştür. Aralık ayının 25. gününün Mesih'in doğum günü olarak kutlanması ve bugünün Hristiyan bayramlarından biri olması, Kudüs Piskoposu Juvenail (420-458)'in girişimleriyle 422'de kabul edilmiştir.⁶⁹¹ II. Theodosius'un ölümünden sonra İsa'nın tabiatı hakkında yaşanan tartışmalar sonucunda, Monofizit olan Eudocia ile Diofizit olan Pulcheria karşı karşıya gelmiş, Pulcheria'yı destekleyen Kudüs Piskoposu Juvenail, monofizit olan halk tarafından şehirden sürülmüştür.⁶⁹² 451 tarihli Khalkedon Konsilinde Kudüs, kilise hiyerarşisinde yer alan patriklik seviyesine yükseltilerek Roma, Antakya, İskenderiye ve İstanbul gibi bağımsız otosefal konuma getirilmiştir.⁶⁹³ Okuma yazma bilmeyen Iustinus 518 yılında tahta oturmuş, kendisine yardımcı olan yeğeni Iustinianus, amcasının ölümü üzerine (527-565) tahta geçmiştir.⁶⁹⁴ Bizans döneminde Kudüs'te Constantinus ile annesi Helena ve Eudocia'dan sonra üçüncü büyük imar çalışması İmparator Iustinianus döneminde gerçekleştirilmiştir. Kilise ve manastırların inşa edildiği bu dönemde Iustinianus, Kudüs'te bir hastane, 543 yılında Bakire Meryem adına bir kilise inşa ettirmiştir.⁶⁹⁵ Bu dönemde Kudüs'e saldıran bedeviler

⁶⁹⁰ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 33; Eudocia'nın izin vermesiyle diaspora Yahudileri yoğun ilgi göstermiş ve yaklaşık 100 bin Yahudi Kudüs'ü ziyaret etmiştir; Drijvers, *The Wandering Holy Man*, 98-103, 104-120.

⁶⁹¹ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46.

⁶⁹² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 164,165; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 160.

⁶⁹³ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 46; İhsan Satış ve Muhammed Ceyhan. "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Belleten*, C. 79, S. 285, (2015): 678; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 164.

⁶⁹⁴ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 138; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 162,249, 265, 266, 287, 354; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 160; Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, (Ankara: Divan, 2016), Zuqnin Kroniği, 270, 271; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 103.

⁶⁹⁵ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 64,104,105; Jan Willem Drijvers and John W. Watt, *Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the*

manastırları yağmayıp rahipleri de katletmiştir.⁶⁹⁶ Yahudiler ve Samiriler tarafından başlatılan bir isyan, Roma makamlarınca güç kullanılarak bastırılmış; çatışmalar sırasında yaklaşık 20.000 Samiri hayatını kaybetmiş; Hristiyanlara yönelik saldırılar gerçekleştiren Samiriler ağır şekilde cezalandırılmış ve böylece bölgede yeniden asayiş sağlanmıştır.⁶⁹⁷ Iustinianus 543 yılında Kudüs'te uzunluğu 120 metre, yüksekliği 57 metre ve duvar kalınlığı 5 metre olan, iki hastane binasını barındıran ve "Tanrı Annesi" anlamına gelen Theotokos Azize Bakire Meryem Kilisesini büyük bir misafirhaneyi ve birçok dinî yapıyı inşa ettirmiştir.⁶⁹⁸

4.2. Sasani-Bizans Savaşları

Batı'da, Avrupa bölgesinde ve İran coğrafyasında uzun bir dönem boyunca güçlü ve büyük devlet merkezleri bulunmuştur. Bu iki devletin arasında kalan alanlar nedeniyle bu merkezlerin birbirleriyle mücadelesi kaçınılmaz olmuştur. Bu bölge, tarih boyunca Antik Yunan şehir devletleri ile Pers İmparatorluğu arasında çekişmelere sahne olmuş; MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in doğu seferi sırasında Pers hâkimiyeti sona ermiştir. Onun ardından bölge sırasıyla Helenistik krallıkların, Roma İmparatorluğu'nun ve Sasani İmparatorluğu'nun egemenlik mücadelelerine sahne olmuştur. Kyros, Khambyses, Dareios, Kserkses, daha sonraları ise Büyük İskender, Traianus, Şapur, Philippos, Valerianus, Iulianus dönemi, Enuşiravan (I. Hüsrev), Iustinianus,

Christian Orient, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999), 90, 91; Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, (New York: Routledge, 2004), 187-189; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 329; (ج- ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل. البداية والنهاية. (دولة قطر: دار ابن كثير، ٢٠١٥)، 141-143; العارف، المفصل في تاريخ القدس. ٧. 160; 129,130; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 74, 75; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 47; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 160, 161.

⁶⁹⁶ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 145.

⁶⁹⁷ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 141,142,150; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Zuqnin Kroniği, 329, 330; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 144,146.

⁶⁹⁸ Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 53; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 47; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 163; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 144,145.

Mauricius, Phokas ve son olarak Herakleios ve Hüsrev Perviz dönemlerinde iki bölge arasında önemli mücadeleler yaşanmıştır. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hüsrev Perviz ile Phokas arasında başlayan ve Hüsrev Perviz ile Herakleios arasında devam eden ve VII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Sasânîlerin mağlubiyeti ile sona eren savaşlar, bu iki havzanın arasında yaşanan mücadelelerin sonuncusu olmuştur. Doğu ile Batı arasındaki bu stratejik havza, bazı dönemlerde kısa süreli barışlara sahne olsa da özellikle MÖ VI. yüzyıldan itibaren başlayan güç mücadeleleri, MS VII. yüzyıla kadar yaklaşık on iki yüzyıl boyunca kesintili şekilde devam etmiş ve bölge birçok askerî çatışmaya tanıklık etmiştir. Geçmişten beri süregelen İran-Batı savaşlarında VI. yüzyılın ilk yarısında yaşanan mücadeleler üzerine 532 yılında Iustinianus ile I. Hüsrev Anuşirvan arasında “Ebedî Barış” ismiyle bir barış antlaşması yapılmıştır.⁶⁹⁹ İsmi “ebedî” olsa da bu anlaşma 539/540 yılında I. Hüsrev’in Bizans’a saldırısıyla sona ermiştir.⁷⁰⁰

I. Hüsrev’in (Anuşirvan) düzenlediği seferler sonucunda Armenia ve Lazika bölgeleri ile Antakya ve Suriye’nin doğusundaki bazı Roma şehirlerinde büyük yıkım ve can kayıpları, Roma’nın haraç miktarını yükseltmesi yoluyla yapılan mütarekeyle sona ermiştir.⁷⁰¹ 542 yılında Hüsrev, Palmyra üzerinden Filistin ve Kudüs’e saldırıyı düşünmüşse de şartların elverişsizliği ve veba salgını korkusuyla bunu

⁶⁹⁹ Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 357; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Zuknin Kroniği, 270; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 584, 592; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 65,66; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 42,43.

⁷⁰⁰ Firdevsî, *Şahnâme*, çev. Nimet Yıldırım, (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016). C. II, 770-775; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), s. 42,43; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 584,592; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 359,360; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 65,66; Ostrogorsky barışın bozulması ve Suriye’ye girilmesi tarihini 540 şeklinde verir.

⁷⁰¹ Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 123,124; 360; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 776,780; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Zuqnin Kroniği, 285; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 585,586,587; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 66; ابن بطریق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 208.

gerçekleştirememiştir.⁷⁰² 532 yılında yapılan Ebedî Barış Antlaşması'ndan ve yaşanan savaşlardan sonra 545'te yeni bir barış antlaşması yapılmıştır.⁷⁰³ Bu anlaşmanın 551'de yenilenmesi⁷⁰⁴ bölgenin barışa ihtiyacı olduğunu ve bölgedeki iki büyük güç için mücadele ve çekişmelerin tam anlamıyla sona ermediğini göstermektedir. Varılan anlaşmayla Mezopotamya'da barış sağlanmıştır ancak Romalılar, İranlıları ateşkes antlaşması haricinde tutulan Lazica bölgesinden çıkarabilmiştir.⁷⁰⁵ Sasanilerin mücadeleyi bırakması üzerine Lazica'nın kesin olarak Romalılara teslim edildiği anlaşma için 562 yılında Dara yakınlarındaki sınır üzerinde her iki hükümdarın tam yetkili temsilcileri bir araya gelmiştir.⁷⁰⁶ Taraflar arasında imzalanan ve elli yıl sürmesi öngörülen ve "eski çağ dünyasından günümüze ulaşmış en sağlam anlaşma metni olan" barış antlaşması, on iki mütercim tarafından dikkatle kontrol edilmiş; antlaşma metni, dönemin tarihçilerinden Menandros tarafından kayıt altına alınmıştır.⁷⁰⁷ Iustinianus'un yeğeni ve halefi genç II. Iustinus'un vergi vermeyi reddetmesi üzerine antlaşma bozulmuş, bu kez daha uzun sürecek savaşı başlatmıştır.⁷⁰⁸ 573'te Hüsrev'in komuta ettiği Sasani ordusu, Romalıları Nusaybin yakınlarında yenilgiye uğratmış ve altı aylık kuşatmadan sonra Dara şehrini ele geçirmiştir.⁷⁰⁹ Antakya kenar mahallelerinin de tahrip edildiği mücadeleden sonra 574 baharında yeni bir

⁷⁰² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 588.

⁷⁰³ Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 197; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 589.

⁷⁰⁴ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 589.

⁷⁰⁵ Prokopius. *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev: Orhan Duru, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001), 39,40; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 66; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 589.

⁷⁰⁶ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 590.

⁷⁰⁷ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 121; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 590, 591.

⁷⁰⁸ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 361,362; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 73; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 593.

⁷⁰⁹ Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 364; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 365,366; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 594; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 123.

antlaşmayla Mezopotamya’da barış sağlanmışır.⁷¹⁰ II. Iustinus, Tiberius Constantinus ve Mauricius döneminde savaşlar sürmüştür. 576 yılında Roma kuvvetleri, Mezopotamya’da Amida yönünden Armenia’ya saldırırmıştır.⁷¹¹ Ordusunun başında bulunan Hüsrev, Fırat’ı geçerek Cappadocia bölgesindeki Kaisareia üzerine yürümüş dönüş yolunda Melitene’yi yağmaladıktan sonra nehrin doğusuna geçerken tuzağa düşürülmüş; yenilgiye uğratılan Sasaniler, kralın şahsi ateş sunağı, insan ve önemli ganimet kaybetmiştir. İnisyatifin Roma lehine değiştiği bu süreçte ordu, 576/577 kışını Sasani ülkesinin derinliklerinde geçirmiştir.⁷¹² 578 yılının ekim ayında II. Iustinus ölmüş, takip eden baharda Dara’nın Roma’ya, Doğu Armenia ile İberya’nın Sasani kontrolüne bırakılmasını amaçlayan müzakereler devam ederken Hüsrev ölmüştür.⁷¹³ Hürmüz’ün tahta geçmesiyle 580 ve 581’de taraflar arasında savaş tekrar başlamış ve Sasaniler, 588 yılında Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁷¹⁴ Askerî darbeyle devrilen Hürmüz’ün yerine geçirilen oğlu II. Hüsrev, Behram’ın komutasındaki isyancı birlikler tarafından mağlup edilince 590 yılının Mart ayında Hierapolis’te Roma himayesine sığınmıştır.⁷¹⁵ Yüksek rütbeli görevlilere birtakım

⁷¹⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 123,124; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İşlam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 203; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 594; Ahmet Altungök, *İşlâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*. (İstanbul: Hikmetevi, 2015), 123.

⁷¹¹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 594.

⁷¹² A.g.e., 594,595.

⁷¹³ Altungök, *İşlâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*. 124; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 595.

⁷¹⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 372,373,389; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 595, 596.

⁷¹⁵ 105; أبو الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي، كتاب التنبيه والإشراف. (بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٩٨١). 213,214; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 167; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 140-148; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1009-1012, 1032-1040; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İşlam, Siyasi Tarihi*, 393; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 140; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 292; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, çev. Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020), 33.

armağanlar verip yalvararak yardım talep eden Hüsrev Perviz, Mauricius'a gönderdiği mektupta “*Bana atalarımın tahtını geri ver ve düşmanımı yenebileceğim bir ordu gönder. Yeniden yetke sahibi kıl; sana oğlun gibi davranırım.*”⁷¹⁶ yazmıştır. Hüsrev Perviz, tahtını geri almasını sağlaması durumunda doğu sınırları kısmında Suriye ülkesini, Nusaybin kentine kadar Aruastan'ı, Ağrı Dağı'na kadar olan Ermenistan bölgesini, Bznuniz Denizi kıyılarına ve Apestvan'a kadar olan bölgeyi, Divin kentini ve Gürcistan'da Tiflis'e kadar olan bölgeyi Bizans İmparatoru Mauricius'a yani Romalılara bırakmayı vaat etmiştir.⁷¹⁷ Hüsrev, mektubunda tesis edilecek barışı “*İkimizin ölümüne kadar sürecek bir barış anlaşması yaparız. Edeceğimiz yemin bizden sonra saltanat sürecek olan oğullarımızı da bağlar.*”⁷¹⁸ şeklinde ifade etmiştir. İmparator, Hüsrev Perviz'in yardım talebi konusunda ayan azalarının fikirlerini sormuştur. Azalar, “*Kabul etmemek gerekir. Çünkü Persler inancı da yasa da olmayan bir ulustur. Zor durumda vadederler ve bir defa o zorluktan kurtuldular mı yeminlerini bozarlar. Bize çok kötülükleri dokundu. Birbirlerini yesinler; bizim de başımız dinç olur.*”⁷¹⁹ şeklinde görüş bildirmiştir. Bu görüşe rağmen İmparator, damadı Philippicus ile Hüsrev'e olumlu yanıt göndermiştir.⁷²⁰ Urmiye Gölü çevresinde, Azerbaycan bölgesinde bir savaş başlatan İmparator Mauricius, Behram'ın kuvvetlerini Ganzak yakınlarında hezimete uğratmıştır.⁷²¹ Türklere sığınmak üzere

⁷¹⁶ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 33; John, Bishop Of Nicu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 155,156; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 394; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 292; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1062-1064.

⁷¹⁷ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 33.

⁷¹⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 33.

⁷¹⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 34.

⁷²⁰ John, Bishop Of Nicu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 155,156; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 167; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 34; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597.

⁷²¹ Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 167,168; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 149,150; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1085-1089; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 395; ابن بطريق. *كتاب التاريخ*. المجموع على التحقيق والتصديق. 214.

doğuya kaçan Behram ise öldürülmüştür.⁷²² Hüsrev Perviz tahta oturunca daha önce Sasaniler tarafından ele geçirilen bazı sınır kentlerini Bizans'a iade etmiş ve varılan anlaşmadan sonra Bizans İmparatoru Mauricius, kızlarından birini Hüsrev Perviz ile evlendirmiştir.⁷²³ Romalılar Dara, Martyropolis ve Doğu Armenia bölgesinin çoğunun kontrolünü ele geçirmiş ve 591'de barış antlaşması imzalanmıştır.⁷²⁴ VI. yüzyılın son çeyreğinde Sasani tahtında yaşanan siyasi kargaşa ve taht mücadeleleri, yaklaşık on yıl sonra VII. yüzyılın başında benzer şekilde Bizans İmparatorluğu'nda kendini göstermiştir. 602'de gerçekleşen isyan sonucu eski asker olan Phokas, Iustinianus hanedanının son şahsiyeti Mauricius'un yerine tahta geçmiştir.⁷²⁵ Bu dönemde Maviler ve Yeşillerden oluşan iki spor takımının (Yeşillerin kazançlı çıktığı) spor ve siyasi mücadeleden kaynaklanan kargaşada yaşananlar, Sasani Şahı II. Hüsrev'e bahane olmuştur.⁷²⁶ Aslında iki spor takımı olan ve giyindikleri renklerden dolayı kendilerine Yeşil ve Maviler ismi verilen grup, siyasete de etki edebilmekteydi. Bizans İmparatoru Mauricius, II. Hüsrev'in tahta geçmesine yardımcı olmuştu.⁷²⁷ İmparator

⁷²² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 38; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 168; ed-Dineverî, *el-Ahbârû't-Tivâl*, 158; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1112-1116; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 292.

⁷²³ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 41; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 167, 168; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1069-1061; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 292; Dionysios Stathakopoulos, *A Short History of the Byzantine Empire*, (Londra: Bloomsbury, 2023), 45, 46; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 395.

⁷²⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 73; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 598,605.

⁷²⁵ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 60,61; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 419; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 142; John, Bishop Of Nicu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 164,165.

⁷²⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 76,77,78; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 412-414; A. J. Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, self-published research paper, rev. ed. (January 26, 2024); https://www.academia.edu/50999364/DOCTRINA_JACOBI_JACOB_AND_JUSTUS; 9,11. [21.07.2025].

⁷²⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 73; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 389.

Mauricius öldürülünce şah, eline geçen bahaneyi kullanmıştır. Mauricius, 602 yılında darbe sonucu tahtından indirildikten sonra erkek kardeşi ve ailesinin yanında iken Kalkedon'da yakalanmıştır.⁷²⁸ Beş oğlu gözlerinin önünde katledildikten sonra kendisi, daha sonra da eşi ve kızları öldürülmüştür.⁷²⁹ Mauricius oğullarına Sasani Hükümdarı Hüsrev'den yardım istemeleri talimatını verdiğinden General Narses, Mauricius'un oğlu (öldürüldüğü yönünde bilgiler bulunan) Theodosius'a veya onun adını kullanan bir kişiye şehzade elbisesi giydirerek bu kişiyi Edessa şehrini ele geçiren Hüsrev'in karşısına çıkararak, "İşte İmparator Marcus'un oğlu Theodosius. Babası sana nasıl iyilikle, yürek yüceliğiyle davrandıysa sen de ona öyle davran". Şeklinde sözler söylemiştir. Gelen kişi Hüsrev tarafından kabul edilerek kendisine büyük bir saygı gösterilmiştir.⁷³⁰ Dara şehri, 604 yılında II. Hüsrev komutasındaki Sasani ordularınca kuşatılmış ve Sasanilerin destekledikleri iç karışıklıkların da

⁷²⁸ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 164,165; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 414, 418; Sebeos, *Herakleios Tarihi*,61; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 76,77; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 295,296; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 142-143; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 9; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 397; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 610-611; Mitchel, yakalanıp Kadıköy'e getirildiğini ifade etmiştir.

⁷²⁹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 76,77; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 295,296; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 414, 418; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 9; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 164,165; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 211; 397; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 611,612; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 142,143,146; Paschale öldürülen çocuk sayısını dokuz olarak vermiştir. Mitchell, ailesiyle birlikte öldürüldü derken John, eşi ve kızlarının manastıra kapatıldığını aktarır. Confessor, Mauricius'un eşi Constantine ve üç kızının bir eve hapsedildiğini ifade eder. s. 419.

⁷³⁰ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 413, 419; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 611; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 62. Sebeos, Theodosius hakkında "Mauricius'un uydurma oğlu" ifadesini kullanır. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 65; Paschale, Theodosius'un öldürüldüğünü ifade eder, s. 143.

etkisiyle Bizans'ın elinden alınmıştır.⁷³¹ Armenia bölgesinde bulunan Romalı komutanlar Theodosius'a desteklerini bildirmiş ve Doğu Anadolu'daki Theodosiopolis ve Kitharizon gibi önemli istihkamlar 607'de Sasani kontrolüne bırakılmıştır.⁷³² Yaşananlar üzerine imparatorluğun başkentinde, Mısır'da, İskenderiye'de, Kudüs ve Antakya'da büyük karışıklıklar çıkmıştır.⁷³³ İsyanı bastırmayla görevlendirilen soylu Bonosos; Antakya ve Kudüs ahalisini ağır bir şekilde cezalandırarak bölgenin bir çok yerleşim yerini yakıp yıkmıştır.⁷³⁴ Ayaklanma sırasında Antakya Patriği Anastasyas'ı da öldüren isyancı Yahudilerin isyanını 610 yılında kanlı bir şekilde bastıran Bonosos, kalan Yahudileri de sürgün etmiştir.⁷³⁵ Antiochus Strategos, yaşanan kargaşayla ilgili, "Şeytanın yardımıyla Kutsal Şehir Kudüs'e yerleşen vahşet dolu insanlar ve lanetli adamlar, Mavi ve Yeşiller, inançlı insanları aşağılayıp yağmalayarak kanlarını döktüler ve Kudüs'ün yerlilerini öldürdüler." şeklinde aktarmıştır.⁷³⁶ Phokas tarafından gönderilen Bonosos'un vahşetini, kardeşlerinizin çoğunu kesip doğradığını, kurban ettiğini ve onlara kıydığını

⁷³¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61,62,63; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 212; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 372; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 77,78; Ostrogorsky, 78'de 605 tarihini verir.

⁷³² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613.

⁷³³ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 149; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 612; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 213.

⁷³⁴ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 165-167; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 150; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61.

⁷³⁵ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 150; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 425, 426; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 403.

⁷³⁶ Antiochus Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614, Frederick C. Conybeare, (Oxford: Oxford University Press, 1910), 503; W, Anthony Sean & Shoemaker Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, (Chicago: Institute For the Study of Ancient Cultures of the University of Chicago Late Antique And Medieval Islamic Near East, 2024), 6,7,8,9.

sizler de zaten çok iyi biliyorsunuz: İstilanın lideri değersiz, kıymetsiz ve aşağılık Bonosos'tu. Her türlü tanrısızlık ve inkârın her çeşidiyle dolu olan bu adam, değersiz diğer adamlarla beraber kiliselerin yıktırılması ve şehirlerin tahrip edilmesinin de sorumlusuydu; Kiliselerimize yönelik saldırı, gasp, talan ve yıkım günahını işleyen bu kişiler aramızda oturan ve aramıza yerleşen adamlardı.”⁷³⁷ Senatonun da kabulü ile imparator ilan edilen Phokas'ın sunduğu güven mektubunu kabul etmeyen Hüsrev, Theodosius'un kurtularak Sasani ordusuna katıldığını iddia etmiştir.⁷³⁸ Hüsrev, Mauricius'un tahtına geçmesini kabul etmediği Phokas'a gönderdiği aşağılayıcı bir mektupla savaş ilan etmiştir.⁷³⁹ Tahtının geleceğinden endişe duyan Phokas, tehdit olarak düşündüğü kişileri katletmekte tereddüt göstermemiştir. Muhafız komutanını kendisine komplo kurduğu gerekçesiyle öldürmüş, kendisine karşı gelerek hapishaneyi yakan ve mahkûmların kaçmasına neden olan Yeşillerin devlet binalarını ele geçirmelerinin önlenmesini isteyerek siyaset yapmalarını da yasaklamıştır.⁷⁴⁰ Phokas, idamlar ve ciddi baskılarla düzeni sağlamaya gayret etmiştir. Dara, Mezopotamya, Suriye ve Filistin bölgesinin Hüsrev tarafından ele geçirilmesi ve yaşanan kanlı olaylar nedeniyle Priscus, Afrika'da bulunan Herakleios'a mektup yazarak oğlu Herakleios'u ve Gregoryus'un oğlu Niketas'ı Phokas'a karşı göndermesini talep etmiştir.⁷⁴¹ Afrika'da aleyhinde yapılan planları duyan Phokas,

⁷³⁷ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614” 503-504; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 166,167; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 10-13; Strategos, Bonosos hakkında, öldüğünde gömülmesi için izin istediklerinde, mezar alanındaki görevli: Bu zavallı ruhun vay haline, çünkü mürtet Iulianus döneminden beri bu karanlık kuyuyu (mezarlığı) açmadım diyor. Dinsizlikle dolu olduğu ifade edilen Bonosos, Zekeriyâ'dan önceki patriği öldürmeyi, kentleri ve kiliseleri yıkmayı planlayan biri şeklinde anlatılıyor.

⁷³⁸ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 611.

⁷³⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 419; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 295.

⁷⁴⁰ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 426.

⁷⁴¹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 424, 426; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 404,405.

Afrika'ya o sene hiç gemi göndermemiştir.⁷⁴² İmparatorluğun yaşadığı çöküntüye kayıtsız kalamayan Afrika Eksarhı Herakleios, yaşananlardan dolayı otoritesi sarsılan Phokas'a karşı harekete geçerek⁷⁴³ yeğeni Nicetas komutasında bir filoyu 608 yılında İskenderiye'ye göndermiş ve İstanbul'un tahıl koridorunu kesmiştir.⁷⁴⁴ Mezopotamya'nın Suriye kesimine kumanda eden General Narses Mauricius'un oğlu Theodosius'u destekleyen bir isyana öncülük ederek Edesa'yı ele geçirmiş fakat başka bir Bizans ordusu Edesa'yı geri almayı başarmış ve Narses öldürülmüştür.⁷⁴⁵ Narses'in öldürülmesi konusunda Theophanes, adını duyunca Sasani çocuklarının titrediğini, ölümünü duyan Romalıların üzüldüğünü fakat Sasanilerin çok mutlu olduklarını ifade ettiği ve Sasanileri yenilgiye uğratan General Narses, Phokas tarafından yakılarak öldürüldü, ifadelerini kullanmıştır.⁷⁴⁶ Bu sırada General Herakleios, Mısır bölgesini güç kullanarak elde etti.⁷⁴⁷ Kıbrıs adasını ele geçiren Herakleios'un kendisiyle aynı ismi taşıyan oğlu Herakleios, Yeşiller takımının taraftarları limanları işgalcilere açınca 610 yılının eylül ayında Moritanyalı askerlerin de bulunduğu gemilerle Marmara Denizi'nden gelerek at üstünde İstanbul'a girmiş,⁷⁴⁸ 5 Ekim 610 Pazartesi günü Phokas, forumda canlı canlı yakılarak öldürülmüştür.⁷⁴⁹ Herakleios, aynı gün saat

⁷⁴² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 424, 426.

⁷⁴³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 78; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296.

⁷⁴⁴ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613.

⁷⁴⁵ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 212; Zuqnin Kroniği, 348; 398,399; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 419, 420, 421; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61,62; Sebeos Narses Edesa'da öldü derken Theophanes Narsesin Pokas tarafından yakıldığını ifade eder.

⁷⁴⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 421; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296.

⁷⁴⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 61.

⁷⁴⁸ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 150; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 176; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 78.

⁷⁴⁹ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 152; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 67; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405,499; Zuqnin Kroniği, 350; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613;

09.00'da Patrik Sergius'un elinden imparatorluk tacını giymiş, taç giydirilen nişanlı Fabia Eudokia ile de evlenmiştir.⁷⁵⁰ Herakleios'a ait olan ve Pisidialı Yorgi tarafından nakledilen "Sevgi üstüne inşa edilmiş bir mülk, korku üzerine inşa edilenden daha parlaktır."⁷⁵¹ şeklindeki söz, despot Phokas'tan sonra iktidara gelen Herakleios'un ideal bir lider olduğunu tasvir etmektedir. Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından sarışın, uzun boylu, kabiliyetli ve Ermeni soyundan olan Herakleios, 610 yılında tahta çıktığında imparatorluğun doğu kısmı Sasanilerin eline geçmişti.⁷⁵² Herakleios'un tahta oturduğu dönemde Bizans, iktisadi ve mali bakımdan çökmüş, orduda düzen bozulmuş, Balkanlarda Avar ve Slav saldırıları yaşanırken doğuda ise Sasaniler Anadolu içlerine kadar ilerlemişti.⁷⁵³ Ordudaki deneyimli askerlerin sayısının azaldığı bu dönemde Avarlar Avrupa'yı kasıp kavururken Sasaniler de Roma ordusunu mağlup etmiş ve Roma Devleti tükenme noktasına gelmişti.⁷⁵⁴ Taç giydikten sonra büyük armağanlarla Hüsrev'e elçiler gönderen Herakleios'un barış isteğinde "Bu imparatorluk benimdir, Mauricius'un oğlu Theodosius'a hüküm sürdüreceğim, Herakleios benden izin almadan taç giymiş ve gönderdiği armağanlar benim hazinemdendir" diyerek ve onu egemenliğim altına geçirene kadar durmayacağımı

Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 427, 428; Theophanes, 4 Ekim Pazartesi tarihini verir;

⁷⁵⁰ John, Bishop Of Nicia. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 176,178; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 152; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 428; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 79,104; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296; Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/212; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405; Zuqnin Kroniği, 350.

⁷⁵¹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231.

⁷⁵² Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167.

⁷⁵³ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 429; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 86; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296;

⁷⁵⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 429; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296.

söyleyerek elçileri öldürtüp Herakleios'un önerilerine cevap vermemiştir.⁷⁵⁵ Mardin, Amida, Rhesenia ve 609'da Edessa gibi önemli müstahkem yerler Sasanilerin eline geçmiştir.⁷⁵⁶ Sasani Generali Şahin, 609/610 yılında Kapadokya'yı işgal ederek Kaisareia'yı kuşatınca⁷⁵⁷ Hristiyanlar Kaisareia'dan kaçmış ve şehir 611 yılında Yahudiler tarafından Sasanilere teslim edilmiştir.⁷⁵⁸ Ekim 610'da Antakya ve Apemea, 611'de Emesa/Humus Sasanilerin eline geçmiştir.⁷⁵⁹ Kaisareia bir yıl kuşatma altında tutulmuş fakat Sebeos'un aktardığına göre kenti ateşe veren Sasaniler "*Arkalarında yenik ve dağınık bir Bizans ordusu bırakarak uzaklaştılar*".⁷⁶⁰ 612'de karşı saldırıya geçen Herakleios, Kapadokya Kaisareiası'nı geri almış fakat devam eden Bizans taarruzu 613 yılında imparatorluk ordusunun Antakya yakınlarında ağır bir yenilgiye uğramasıyla sona ermiştir.⁷⁶¹ Herakleios Klikya kapılarının kuzeyine doğru çekilirken

⁷⁵⁵ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 67; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 430; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405.

⁷⁵⁶ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 212,213; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 428; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 613.

⁷⁵⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 66,67; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 428, 429; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 78.

⁷⁵⁸ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 429; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 4; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616.

⁷⁵⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 428; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405,406,428; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616.

⁷⁶⁰ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 67,68.

⁷⁶¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 69; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 405.

Sasaniler, kuzey istikametinde Klikya yolunu aşarak Tarsus kalesini, güneyde Şam'ı ele geçirmiş ve Bizanslılar Armenia bölgesinden de çıkarılmışlardır.⁷⁶²

4.3. Sasaniler Kudüs'te

Sasanilerin asıl büyük saldırıları Suriye bölgesine yönelik gerçekleştirilmiştir. Sasanilerin zırhlı süvarilerle Romalıların elinde bulunan Irak'ı ele geçirip Suriye'ye girmesiyle Bizans'tan uzun süredir baskı gören Antakya Yahudileri ayaklanmışlardır.⁷⁶³ Arap bölgesindeki Lahmi Kralı Numan'ı infaz ettiren Hüsrev, Bizans adına Suriye bölgesini koruyan Arap Gassanilerin gücünü de yok etmiştir.⁷⁶⁴ Mauricius döneminde Sasanilerde yaşanan isyanın bastırılması sırasında Hüsrev Perviz'e yardımcı olan komutanlardan Muşşeg Mamikonyan, Hüsrev ile yaptığı son görüşmenin ardından Patrik Iohannes, prensler ve ordu temsilcilerine Hüsrev'i kastederek “*Bu adam öldürülmezse bütün Bizans İmparatorluğunu mahvedecektir.*” sözlerini söylemişti.⁷⁶⁵ Uzun zaman geçmeden Muşşeg'in öngörüsü gerçekleşmiş ve Bizans İmparatorluğu çöküşün eşiğine gelmiştir. Suriye, Filistin, Kudüs, Mısır ve imparatorluğun doğusunun tamamı genç Sasani Kralı Şehinşah II. Hüsrev'in eline geçmiş ve bu dönemde Sasani İmparatorluğu, Akdeniz'den Afganistan'a kadar genişlemiştir. Sasaniler, her yerde süratle ilerlemiş, Doğu-Batı (Sasânî-Bizans) arasında MS 540 yılında Iustinianus ve Sasani Hükümdarı I. Hüsrev arasında yaşanan ve I. Hüsrev'in Antakya'ya kadar

⁷⁶² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 68, 69; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616.

⁷⁶³ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 165; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 68, 69; Sebeos, Yahudilerin isyan ettiğini ve sadece Kudüs'ün düştüğünü ifade eder.

⁷⁶⁴ الموسعودي. مروج الذهب ومعادن الجوهر. ج-٢. 100-102; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 166,168; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 3.

⁷⁶⁵ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 40,41; Behram'ın bertaraf edilmesinin ardından, General Muşşeg ile bir görüşme ayarlayarak onu ortadan kaldırmayı planlayan Hüsrev, Muşşeg'in durumdan şüphelenip silahlı ve tedbirli şekilde çadıra girmesi üzerine amacına ulaşamamıştır. Yakaladıkları bir yaverden Hüsrev'in tertibini öğrenince Muşşeg olanları Patrik Iohannes'e anlattı. Prensler ve tüm ordu temsilcilerinin hayret ettiği bu durum üzerine Muşşeg, “*Bu adam öldürülmezse, bütün Bizans imparatorluğunu mahvedecektir*” ifadelerini kullandı. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 436-41.

gelişini İmparator Iustinianus döneminde haracın miktarını yükselterek durdurmayı başaran Bizans İmparatorluğu,⁷⁶⁶ yetmiş dört yıl sonra II. Hüsrev'in saldırılarına karşı koymakta aynı başarıyı gösterememiştir.

609/610 yılında başlayan Sasani saldırılarıyla Kapadokya, Kaisareia, Armenia, Antakya, Tarsus, Apamea ve 613'te Damascus-Şam Sasanilerin eline geçmiştir.⁷⁶⁷ Bizans'tan zulüm gören Samiri ve Yahudilerle iyi ilişkileri olan Hüsrev Perviz, Hristiyanlara karşı kötülükler yaparak büyük cinayetler işlemiştir.⁷⁶⁸ Sasanilerin talebi üzerine Yahudiler de Bizans'a karşı savaşta aktif rol alarak Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla Sasani ordusuna katılmıştır.⁷⁶⁹ Levant'ın güneyinde Roma idare merkezi olan Caesarea Maritima ve Kudüs, 614 yılında Sasaniler'in eline geçmiştir.⁷⁷⁰ Celile Yahudi nüfusun yoğunluğunun avantajıyla direnişsiz, Caesarea ise Yahudilerin yardımıyla 614 yılında ele geçirilmiştir.⁷⁷¹ İmparatorluğun askerî becerilere ve güce işaret eden domuz unvanıyla onurlandırılmış başarılı Sasani komutanı, Şahrbaraz, Antakya ve Taberiye, Nasıra ve Celile'den kendisine katılan ve 20 bin Yahudi ile

⁷⁶⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 587-589.

⁷⁶⁷ ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 164; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231.

⁷⁶⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 69,70; (عمان: وزارة الثقافة، ٢٠٠٩) ، كامل جميل العسلي. القدس في التاريخ. 115.

⁷⁶⁹ القدس في التاريخ ، 115; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

⁷⁷⁰ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 431; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 156; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 10; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406.

⁷⁷¹ Daniel Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, (Independently published, 2020), 34; ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق ، 216. والتصديق.

Kudüs'ün 614 yılında kaybedilmesi olmuştur. Kudüs'ün Sasaniler tarafından işgali sürecinde patriklik makamında Zekeriyâ bulunmaktaydı. Strategos, Zekeriyâ'yı şöyle tarif etmiştir: “Zekeriyâ'ya gelince; Kudüs'ün pederlerinin başıydı, patrik idi ve Kutsal şehrin çobanıydı, şifacı keşişti. O, doğru ve düzgün bir şekilde Tanrı'yı razı eden hareketleriyle sürüsünü güderdi.”⁷⁷⁶

Saldırıyı düzenleyenler Kudüs'e ulaştıklarında şefleri şehri ve şehrin etrafını saran duvarları incelemiştir. Orada manastırların içinde Tanrı'dan korkan şehrin yerlilerinin olduğunu görmüş ve şehrin sakinleriyle bir anlaşma yapmak istemiştir.⁷⁷⁷ Patrik Zekeriyâ, onların bu isteğini öğrenince düşmanlarla bir anlaşma yapmanın iyi olacağı kararına varmıştır.⁷⁷⁸ Patrik Zekeriyâ, barışa karşı çıkılması nedeniyle oluşacak yıkım ve katliamı düşünüp “ağıtlar yakmaya” başlamıştır.⁷⁷⁹ Zekeriyâ, barışa karşı gelenler tarafından öldürülebileceği ihtimalini düşünmüştür.⁷⁸⁰ Barış için yol olmadığını görünce bir başka çare olarak Aziz Theodosius Manastırına Rahip Abba Modestus'a giderek onu Eriha'daki Yunan birliklerini yardıma çağırmak üzere

Mayıs 614, s.79' da 20 günlük kuşatmadan sonra 20 (أيار-Ayar) Mayıs 614 olarak vermiş; s.79' da 70.000 (s. 146' da ise 90.00) Hristiyan katledildiğini aktarır;

⁷⁷⁶ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 503; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 6.

⁷⁷⁷ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 12,13; كتاب البرهان في تثبيت الإيمان, 426.

⁷⁷⁸ 426; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614” , 504; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 14,15; Müzakereden yana olan Patrik Zekeriyâ, sokakları ellerinde tutan spor fanatiklerinin zorbaların engeline takılmıştır; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 14, 15; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 165.

⁷⁷⁹ 426; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614” , 505; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 14,15.

⁷⁸⁰ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 14,15; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 505; كتاب البرهان في تثبيت الإيمان, 426.

görevlendirmiştir.⁷⁸¹ Modestus, kendilerine yardım etmelerini sağlamak için Yunan birliklerini ikna etmeyi başarmıştır. Yunan birlikleri Kudüs'e doğru hareket etmiş ancak Kudüs'ün etrafında kamp kuran Sasanileri görünce kaçmışlardır.⁷⁸² Sürgün döneminin bir kısmında ve Herakleios'un Kudüs'e geldiği sırada patriklik makamında Abba Modestus bulunmaktaydı ve bu süreçte tahrip edilen kilise ve dinî yapıları Abba Modestus imar ve inşa edecektir.⁷⁸³ Strategos, Abba Modestus'un tanrısal yardım sonucu yakalanmadan Eriha'ya gidebildiğini ifade etmektedir.⁷⁸⁴ Kudüslülerin sığınacağı veya yardım alacağı kimse kalmamışken Sasaniler, şehirdeki tüm binaları yıkarak yok etmek ve Kudüslülerle savaşmak arzusunu taşımıştır. Sasaniler, şehir halkının boyun eğmeye razı olmadığını görünce öfkelenerek, vahşi canavarlar gibi yıkıcı bir savaş vermek için Kudüs'e karşı her türlü acı ve vahşeti planlamışlardır.⁷⁸⁵ Bunun yanı sıra büyük bir öfkeyle alışlageldik savaş aletleri ve savaşçıları kullanarak Hristiyanlara karşı canlı bir gazap ile Hristiyanların sığınma yeri ve varlıklarının kalesi olan Kudüs'ün bütün mal varlığını ele geçirmek istemişlerdir.⁷⁸⁶ Kuşatmanın zorlu geçmesinden dolayı halk açlıktan hayvan leşi yemek zorunda kalmıştır.⁷⁸⁷

⁷⁸¹ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 504-505; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 16,17; صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 426.

⁷⁸² Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 20,21; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 506.

⁷⁸³ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 70-72.

⁷⁸⁴ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 506; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22, 23.

⁷⁸⁵ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 20,21; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 506; صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 427.

⁷⁸⁶ صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 427; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 506; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23,93.

⁷⁸⁷ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

Kuşatma kuleleri ve mancınıkların kullanıldığı kuşatmada Kudüs halkının direnmesi nedeniyle Sasani ordusu, genel hücum ile kent surlarının temellerini kazarak surları yıkmıştır. Kuşatmanın on dokuzuncu günü yani Hüsrev'in saltanatının yirmi beşinci yılında, ayın yirmi yedisinde, Paskalya yortusundan on gün sonra 614 yılının mayıs ayı başlarında Sasaniler Kudüs'ü ele geçirmiştir.⁷⁸⁸ Şehrin teslim olmayarak direnmesi Sasanileri kızdırdığından şehir halkına büyük bir kıyım uygulanmıştır. Buradaki Hristiyanlara katliam yapılmış, kiliselerin hazinelerine el koyulmuş, Kudüs ve Filistin'de bulunan kilise, manastır ve hospis-misafirhane Sasaniler tarafından tahrip edilmiştir.⁷⁸⁹ Kutsal Kabir Kilisesi ve Tanrı'nın meşhur tapınakları yakılmış, bütün değerli eşyalar tahrip edilmiştir.⁷⁹⁰ Şehirde bulunan kilise ve manastırlar gibi şehrin doğusunda bulunan ve kutsal hatırate sahip Zeytindağı ve Getsemani'deki kiliseler de yakılmıştır.⁷⁹¹

Strategos, Sasanilerin istila hareketinin tanrısal bir ceza olduğu düşüncesiyle “Tanrı bizim üzerimize şeytani kötü Sasani ırkını gönderdi; bunu, günahlarımızdan ıslah için bir ceza olarak ve bize kızdığını gösteren bir ilaç olarak gösterdi; biz Tanrı'nın iyi bir cezasını hak ettik.”⁷⁹² Biz Tanrı'yı bilmiyorduk ve Tanrı'nın bize olan emirlerini

⁷⁸⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 70; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 78,79,146; Johnson, *Yahudi Tarihi*, 207; Strategos'a göre 614 Mayıs ayı başında Kudüs düşmüştür; Chronichon Paschale'ye göre Kudüs haziran ayında düşmüştür. Sebeos, kuşatmanın 19 gün, Vasiliev, kuşatmanın yaklaşık 20 gün sürdüğünü, Strategos ve diğer kaynaklar ise kuşatma sonucu Kudüs'ün yirmi birinci gün düştüğünü ifade eder; العسلي، القدس في التاريخ، 115.

⁷⁸⁹ ابن بطريق، كتاب، 427; صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 79; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 79; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 374.

⁷⁹⁰ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 156.

⁷⁹¹ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 166.

⁷⁹² Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 503; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 7; صفرونيوس، كتاب، 425; Yaşananları günahlarına bağlayan farklı bir anlatım Strategos'un eserinde Sasaniler ile rahipler arasında geçen bir diyalog şeklinde aktarılmıştır. Sasanilerin tutsak ettiği rahipler başta şehrin düşmeyeceğini söylemişlerdi. Çünkü şehir surlarının üzerinde ve her bir kulede elinde kalkan ve ateşten mızrak olan melekler duruyordu. Tanrı'ya

gözetmiyorduk; bu yüzden de Tanrı, bizi düşmanlarımızın eline bıraktı ve bu dini manada iğrenç-günahkâr Sasani kabilesinin tahakkümüne girdik ve buna razı olduk, onlar bize sahip oldular ve bize canları nasıl istiyorsa öyle davranma yetkisi kazandılar, bize üstün geldiler.⁷⁹³ “Persler büyük ve ünlü bir Hristiyan şehri olan ‘Tanrı’nın oğlunun şehri’ Kudüs’e büyük bir gazapla girdiler.” demiştir. Strategos, “Tanrı’nın isteğine uygun bir şekilde cereyan eden bu olaylarda Kudüs’ün sokaklarında uzanıp yatan ölümlerin sayısının çokluğunu kim ifade edebilir ki?⁷⁹⁴ demiştir. İstila sırasında binlerce din adamı, rahip ve bakire rahibe öldürülmüştür.⁷⁹⁵ Olayları anlatan keşiş Strategos Kudüs’ün Persler tarafından işgalinin ardından yaşananları “*Şeytani düşmanlar, kızgın vahşi hayvanlar ve öfkeden kuduran ejderhalar gibi şehre girip ortalığı kasıp kavurdular.*” şeklinde aktarmıştır.⁷⁹⁶ “*İnsanlar kiliselere sığındı ama onları büyük bir hınçla, dişlerini sıkarak kudurmuş köpekler gibi öldürdüler.*” İfadesiyle yaşananlar açıklanmıştır.⁷⁹⁷ Şehrin düşmesiyle

itaati bırakıp buyruklarını reddedip, duayı ihmal ettiğimizde, yalvarmayı ve merhamet dilenmeyi terk ettiğimizde Rab öfkelenmiş. Siyon üzerinde ateş tutuşturuldu ve halkın üzerine gazap geldi ve ölüme ve esarete teslim edildiler. Bu kötülükler gelmeden üç gün önce gökten bir melek geldi. Yeruşelimin surları üzerinde duran ve onları koruyan meleklerle buradan çıkın dedi. Çünkü Rab kutsal kenti düşmanların eline teslim etti. Melekler topluluğu bunu duyunca oradan ayrıldılar. Şehri koruyan meleklerin artık şehri korumayacağını, dolayısıyla şehrin kaybedileceğini anlamış ve bu yenilgiyi günahlarına bağlayarak şu ifadeleri kullanmışlardır: “*Bizim günahlarımızın Tanrı’nın merhametinin ötesine geçmiş olduğunu Tanrı’nın emriyle melekler Kudüs’ü terk edince anlamış olduk.*”; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 505,506; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 18, 19; صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 426.

⁷⁹³ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 503,504.

⁷⁹⁴ A.g.e., 503.

⁷⁹⁵ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 156; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 24, 25.

⁷⁹⁶ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 22,23; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

⁷⁹⁷ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23.

birlikte kuyulara, su sarnıçlarına, dehlizlere saklananların yanı sıra kilise ve manastırlara sığınanlar olmuştur.⁷⁹⁸

Yaşananları Mar Saba'da bulunan Keşiş Antiochus Strategos şu şekilde aktarmaktadır:

Persler'in Yerusolimdeki Hıristiyanlar'a saldırısı, İmparator Herakleios'un dördüncü yılında, ikinci indikasyonda, Nisan ayının on beşinci gününde başladı. Yirmi gün boyunca savaştılar. Mancınıklarla şiddetli atışlar yaptılar, öyle ki yirmi birinci gün kentin surlarını yıktılar. O zaman kötü düşmanlar öfkeli hayvanlar ve kızgın yılanlar gibi büyük bir öfkeyle kente girdiler. Kentin surlarını savunan adamlar kaçıp kendilerini kurtarmak için mağaralara, kovuklara ve sarnıçlara saklandılar. Halkın büyük bir kısmı da kiliselere ve tapınaklara kaçtı ve orada katledildiler. Çünkü düşmanlar büyük bir öfkeyle içeri girdiler ve öfkeden dişlerini gıcırdatarak kötü hayvanlar gibi havladılar, aslanlar gibi kükrediler, zehirli yılanlar gibi tısladılar ve buldukları herkesi öldürdüler. Kudurmuş köpekler gibi dişleriyle sadık insanların etleriyle ziyafet çektiler. Ve hiç kimseye, ne erkeğe ne kadına, ne gence ne yaşlıya, ne çocuğa ne bebeğe, ne rahibe ne keşişe, ne bakireye ne de dula merhamet gösterdiler.

Yüreklerinde hiç merhamet olmayan kötü Persler kentin her yerini yakıp yıktılar ve tüm halkı topluca katlettiler. Dehşet içinde kaçanları yakaladılar, korkudan bağırانları ise dişlerini gıcırdatarak kükrediler ve dişlerini kırarak susturdular. Küçük bebekleri yere yatırıp dövdüler, onlar da büyük bir acıyla seslendiler. Ana babaları da çocukları için feryat edip ağlayarak dövündüler ve onlarla birlikte katledildiler. Eğer silahlı birini bulurlarsa, onu kendi silahlarıyla öldürdüler ve eğer biri hızla kaçarsa, onu öldürdüler. Oklarla vuruyorlardı ve eğer sakin ve huzurlu biri varsa, onu acımadan öldürüyorlardı. Kendilerine yalvaranların yakarışlarını duymadılar, güzelliğine merhamet etmediler, yaşlıların yaşlılığına acımadılar ve keşişlerin alçakgönüllülüğü karşısında utanmadılar. Bunun yerine, her yaştan insanı katlettiler ve onları çiftlik hayvanları gibi kestiler. Bazılarını ot gibi biçtiler ve hep birlikte acı dolu kadehi içtiler. Ve Yerusolim'de dehşet ve

⁷⁹⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 79; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23.

korku görüldü. Kutsal kiliseler ateşle yakıldı, bazıları yıkıldı. Görkemli sunaklar yıkıldı, değerli haçlar ayaklar altında çiğnendi ve hayat veren ikonalara iffetsizler tarafından tükürüldü. Sonra öfkeleri kâhinlerin ve diyakozların üzerine çöktü ve onları kiliselerde dilsiz hayvanlar gibi katlettiler. Ve bir anne çocuklarından ayrıldığı için ağıt yakıyordu ve çocuklar yavru kuşlar gibi cıvıldıyordu. Kentin içinden bir kan ırmağı akıyordu ve bütün bakireler bekâretlerinin bozulmasına yas tutuyordu. Hamile ve evli olan herkes kocaları için ağıt yakıyor, evli erkekler eşleri için gözyaşı döküyordu.⁷⁹⁹

Olayların gerçekleştiği sırada hayatta olması, yaşadığı Mar Saba Manastırının Kudüs'e çok yakın mesafede bulunması, din adamı olması ve bu vesileyle diğer din adamlarından bilgi alabiliyor veya haberleşebiliyor olması dikkate alındığında Strategos'un aktardığı bilgileri kıymetli kılmaktadır. Öldürülen kişi sayısı abartılmış olabilir ancak bu durum olayın gerçekleşmediği yönünde bir tereddüt nedeni olmasının aksine yaşanan kıyım ve yıkımın büyüklüğüne işaret etmektedir.

Strategos yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

Ey benim kardeşlerim! O günkü Hristiyanlara düşen zorlukları ve mahrumiyetleri kim tahmin edebilir ki? Pek çok insan o gün havasızlıktan birbirini boğmuştu, babalar ve anneler yerin darlığından ötürü birlikte ölüp gitmişti. Yeni evlenen gelinler kocalarını sokaklarda ölü buldu, keşişler ve bakireler öldürüldü. Kurban edilmeye adanan koyunlar gibi inananların büyük bir çoğunluğu katledilmeye hazırdu. Ölüm her yerden kendini gösteriyordu. Aşırı sıcak sanki ateş gibi insanların pek çoğunu tüketiyordu. İnsanlar baskı makinesi gibi birbirlerini eziyordu ve pek çoğu kalıca gerek kalmadan ölüp gidiyordu.⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23,25; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 506,507; صفرونيوس, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان, 427; <https://www.jewishvirtuallibrary.org/antiochus-strategos-the-sack-of-jerusalem-614> [11.03.2025].

⁸⁰⁰ صفرونيوس, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان, 427; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 24,25,26,27.

Strategos şöyle devam etmektedir; “Beni dinleyin ey kardeşlerim! Şimdi size kutsal annelerimizin başına gelenleri anlatacağım. Kudüs’te Zeytindağı’nda bir manastır vardı. Burada sayıları dört yüzü bulan kutsal bakireler yaşardı. Düşmanlar onların manastırına girdi ve yuvalarından güvercinleri kaçırdı gibi onları kaçırdı. Onlar ki İsa’nın gelinleri idiler. Onlar azize idi. Günahsız bir masumiyet içinde bir hayatları vardı. Onları manastırdan dışarıya çıkararak sanki bir sürüyü ağıla kapatır gibi kapattılar ve kendi aralarında onları paylaştılar ve her birini kendi karargâhlarına götürdüler.⁸⁰¹ Anastasis Kilisesinin papazı Eusebius, din değiştirmeyi reddettiği için iki kızıyla birlikte katledilmiştir.⁸⁰²

Şehre giren Sasaniler, Hristiyanlara ait kutsal mekânları tahrip etmiş, Kutsal Kabir Kilisesi’nin hazinelerini talan etmiştir.⁸⁰³ Kutsal Kabir Kilisesi ve şehirde bulunan kiliseler ve manastırlar yıkılırken kiliselerdeki mermerler pek çok hazine de Sasani memleketine taşınmıştır.⁸⁰⁴ Büyük Constantinus ve Helena döneminde yaptırılan Kutsal Kabir Kilisesi ateşe verilmiştir.⁸⁰⁵ İmparator Constantinus’un annesi Helena’nın bulduğu kutsal emanetlerin en kıymetlisi olan, Hristiyanlarca Hz. İsa’nın üzerine gerildiğine inanılan haç, Sasanilerin eline geçerek Sasani başkenti Ktesiphon’a gönderilmiştir.⁸⁰⁶ O andan itibaren şehir ve şehrin içindeki binalar birer birer harabeye dönerken Roma ve Yunan medeniyetinin bakiyesi eserler silinmiş ve yok edilmiştir.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 509; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 32,33; صفرونيوس. 428. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان.

⁸⁰² Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 52,53,97; صفرونيوس. 429; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510; Strategos, s. 510, 44 nolu dipnotta Eusebius’un öldürülmesi konusunda bilgi vermiştir.

⁸⁰³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231.

⁸⁰⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 146,147; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

⁸⁰⁵ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 509,510.

⁸⁰⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 431; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231,232.

⁸⁰⁷ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.

Bölgedeki bazı şehir, manastır ve lauralar* terkedilirken ticari hayat durmuş ve zirai üretim sona ermiştir.⁸⁰⁸ Yaşanan kıyım ve yıkımdan dolayı ülkedeki kültürel gelişim dururken Filistin bölgesi tam anlamıyla Orta Çağ'ın sıkıntılı sürecine girmiştir.⁸⁰⁹ Kudüs'te yakılan kilise ve manastırlar gibi Filistin'deki tüm kiliseler yakılmıştır.⁸¹⁰

Sasaniler şehre girdiklerinde sayısız kişiyi katletmiştir ancak daha fazla kişiyi öldürmeye güç yetiremediklerinden dolayı Hristiyan nüfusun bir kısmı katledilmekten kurtulmuştur.⁸¹¹ Mağara ve sarnıçlarda saklanan Hristiyanlar, Sasani komutanı Şehrbârâz'ın eman vereceğini ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır.⁸¹² Sasanilerin öfkesi dinince saklanan kişilerin korkmamaları, ortaya çıkmaları, kendilerine barışçıl yaklaşılacağına garanti edildiği ve kılıçların kınlarına konulduğu yönünde tellallarla duyurular yapılmıştır.⁸¹³ Bunun üzerine kalabalıklar kalelerden, sarnıç ve çukurlardan çıkmaya başlamıştır ancak açlık ve susuzluktan birçok kişi ölmüştür.⁸¹⁴ Bu çağrıyı duyduklarında insanların kimi kendisini bekleyen ölüme razı olmuş bir hâldedir ve bu çağrı iyiliklerinin istendiği düşüncesiyle onları cesaretlendirmiştir.⁸¹⁵ Saklanan

* Lavra: En eski örneklerinden biri IV. Yüzyılda Filistin'de tespit edilmiş olan ilk dönem Hristiyan keşişlerin bir mürşit (Abbot) önderliğinde meydana getirdikleri koloni. Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 219.

⁸⁰⁸ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.

⁸⁰⁹ A.g.e., 232.

⁸¹⁰ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 80.

⁸¹¹ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 507; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 24.

⁸¹² Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48; صفرونيوس. *كتاب البرهان في تثبيت الإيمان*, 427.

⁸¹³ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 507; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27.

⁸¹⁴ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 507; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27.

⁸¹⁵ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 507.

Hristiyanlar dışarı çıktıklarında sahip oldukları meslekler sorularak inşaat ustası, marangoz ve mimaride beceri sahibi olanların bir kenara ayrılıp İran'a götürülmesi talimatı verilmiştir.⁸¹⁶ Geriye kalanlar Davut Kulesi yakınlarındaki Mamilla sarnıcı ve su kuyusu haznelerine kapatılarak burada kalmaları için başlarına gözcüler yerleştirilmiştir.⁸¹⁷ Mamilla Göleti bölgesine götürülen esirlerin bir kısmı köle olarak satılmış, bir kısmı öldürülmüştür. Öldürülenlerin sayısında ihtilaf olmakla birlikte doksan bin, altmışaltı bin beş yüz dokuz ve elli yedi bin sayısını veren kaynakların yanı sıra otuz üç bin sekiz yüz yetmiş yedi kişinin katledildiği bilgisi de aktarılmıştır.⁸¹⁸

Strategos, kurbanlar konusunda detaylı bilgiler aktarmaktadır: “Dinleyin ey kardeşlerim! Pers istilasından sonra Kudüs'te bulunan ölümlerin sayısını ve katledilen insan sayısı ve onların tutsak edilişi ve tanrımız İsa'ya inananların nasıl öldürüldüğünü anlatacağım.” diye başladığı bölümde Hristiyanlığın önemli figürlerinden Nikodim'e* benzettiği Kutsanmış Thomas'ın Perslerin Kudüs'e gelişi sırasında burada bulunduğunu ve yapılanları detaylı bildiğini ifade etmiştir.⁸¹⁹ Sasaniler çekildiklerinde şehrin içinde, çevresinde, ara sokaklarda ve çarşılarında Sasanilerin ellerinde can veren insanları arayarak büyük bir acele ve gayretle kurbanları toplayarak

⁸¹⁶ صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 427; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 507; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27.

⁸¹⁷ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 507,508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 26,27.

⁸¹⁸ العسلي. القدس في التاريخ. 116; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 431; Confessor, 1997, s. 431'de dipnotta, öldürülenlerin sayısı, Strategosa göre 66,509 kişi, Sebeos'a göre 57000 kişi, Yunanca metne göre 67594 kişi, Gürcüce metne göre 66509 kişi, Arapça metne göre 62455 kişi şeklinde verilmiştir. Bkz. Tablo, 4.1.

* Hristiyan inancında Nikodim, çarşıdan indirildikten sonra Hz. İsa'yı kefenleyip gönen kişidir. Yuhanna, 19/38-42; Thomas'ı Nikodim, eşi de Mecdelli (Magdalalı) Meryem'e benzetilerek Mesih'in gücüyle donanmış, iyi işler yapan, eylemleriyle iman gereğini yerine getiren, ilahî gayret içinde olan kutsanmış kişiler olarak tarif edilmiştir; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 80.

⁸¹⁹ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 514.

Mamel ve diğer bazı yerlerdeki yeraltı odalarına gömmüşlerdir.⁸²⁰ Thomas'tan inanan insanlara yapılan katliamı öğreniyoruz ve biz kendimiz de bazı insanların benzer yaralarla zarar gördüklerini görüp şahit olduk.⁸²¹

Bazıları kafasından göğsüne kadar yarılmış bir şekilde yatıyordu, bazıları ise omuzlarından karınlarına kadar yarılmıştı; bazıları kılıçla doğranmış ve ot gibi parçalara ayrılmış, bazıları ikiye kesilmiş, bazılarının karnı kılıçla deşilip iç organları dışarıya akıtılmış-fişkırmış, bazılarının uzuvları parçalara ayrılmış; tıpkı kasap dükkanındaki etler, gövdeler gibi, ama bunların hepsinden daha acısı bazı cesetlerin sokaklardaki topraklara bulanmış olmasıydı, bazıları kil ve çamurla kirlenmişti, diğerleri de kiliselerde yine çamura bulanmıştı ve bazıları da kan gölüne dönen evlerdeydi, kutsalların kutsalına koşuşturan bazıları orada ot gibi biçildiler, hayat veren İsa'ya, kiliseye koşan bazıları da maalesef koyun gibi kesilmekten kurtulamadılar, bazıları sunağın boynuzunda sıkıştı, bazılarının ölüsü kutsal haçın üstüne yığıldı, diğerleri vaftizhaneye koştu ve vaftiz kurnasında öldürüldüler, diğerleri kutsal masanın altında saklanırken saklandıkları yerde öldürüldüler ve hepsi de İsa'ya kurban olarak sunuldu.⁸²² Kaçanlar Anastasis, Sion ve diğer Kiliselere sığındı ama burada da katliama uğradılar ve ateşle yakıldılar; Kudüs'te kıyıma uğrayan cesetlerin sayısını kim sayabilir ki?⁸²³

Sebeos, yağmalanarak ateşe verilen şehirde yapılan katliamdan sonra elli yedi bin cesedin sayıldığını ve otuz beş bin kişinin tutuklandığını aktarmıştır.⁸²⁴ Farklı sayılar verilmekle birlikte bazı kaynaklara göre altmış bin, bazı kaynaklara yetmiş bin bazı kaynaklara göre ise 90.000 Hristiyan katledilmiştir.⁸²⁵ Umar el-Berğusi ve Halil Tutah

⁸²⁰ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 514.

⁸²¹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 80; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 514.

⁸²² Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 514,515.

⁸²³ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 30,31; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 509.

⁸²⁴ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 70.

⁸²⁵ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*، 79,80; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

bu sayıyı 62.000, Mr. Birson 24.518 olarak vermiştir.⁸²⁶ Katledilenlerden 24.518 kişi Mamilla'ya, 9809 kişi sur çukuruna, 2000 kişi Siyon Kapısı'nın önüne, 4219 kişi Yuhanna Manastırı'na, geriye kalanlar Büyük Çarşıda, Küçük Çarşıda, Kasaplar Çarşısında, Silvan Pınarında, Kamame Kilisesi merdivenlerinde, Iustinianus'un inşa ettiği kilise ve Zeytindağı'na gömülmüştür.⁸²⁷ Katledilen kişilerin sayısı hakkında nakledilen bilgiler ihtilaflı olmakla birlikte Kudüs halkının büyük bir kıyıma maruz kaldığı açıktır. Kudüs Rum Ortodoks Kilisesinin Yunanca yayınladığı kitapta Sasanilerin 614 yılında Kudüs'ü işgali sırasında öldürdükleri kişi sayısı hakkında din adamı Antiochus Strategos-انديوقس ستراتيسوس'tan nakil ile detaylı bilgi vermiştir.⁸²⁸ Modestus'tan sonra ve İslami fetih sırasında Kudüs patrikliği makamında bulunan din adamı Sophronius, Kudüs'ün Sasanilerce işgali üzerine iki ağıt-kaside-şiir kaleme almıştır. Sasani işgali sırasında Mısır'da bulunan Sophronius, Kudüs'le ilgili şiirlerinde Allah'ın mukaddes şehri diye nitelediği Kudüs'ün kutsallığı, Kudüs Hristiyanlarını, göz yaşlarını, Kudüs'e olan sevgi ve muhabbetini dile getirmiştir.⁸²⁹

Sasanilerin gidişinden sonra Kudüs'te kalan Thomas, "kötü" diye nitelediği düşmanın ellerinde ölenleri araştırmaya başlamıştır. Şehrin dışında St. George Kilisesinin altarında (sunak) gördüğü yedi cesedi Rab ve St. George'nin yardımıyla yeraltı odalarına gömmüştür. Daha sonra kalan diğer ölüleri bulmaya koyularak bazılarını yeraltı odalarına toplamış, bazılarını da türbe, mezar odalarına ve mezarlara gömmüştür.⁸³⁰ Ölüleri gömmek için arayan Thomas öldürülenlerin sayıları ve buldukları mekânları şu şekilde aktarmıştır.

⁸²⁶ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 80.

⁸²⁷ A.g.e., 79.

⁸²⁸ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 515, 516; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 80.

⁸²⁹ صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 40-42.

⁸³⁰ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 515; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 80,81,82.

Tablo 4.1: Farklı Nüshalara Göre Öldürülenlerin Sayıları ve Buldukları Mekânlar

No	Mekân Adı	Yunanca	Gürcüce	Arapça
1	Mamilla Göleti'nin yanında	24518	24518	24518
2	Surların yanındaki boşlukta	9809	9809/1800	1800
3	Bostanlarda ve mağaralarda	6917	6917/6907	6707
4	Mar Yuhanna Manastırı'nda	4219	4219/4250	4250
5	Silvan Göleti'nin Yanında	2818	2818/2318	2318
6	Kozmo Demyanus Kilisesi'nde	2212	2212/2112	2112
7	Burcu Davut Yanında (Mihrabında)	2210	2210	2210
8	Azize Meryem Kapısı Yanında	2107	2107	2107
9	Zeytindağı'nda	1209	1207	1207
10	Samiriler Kilisesinden	912	919/723	723
11	Azize Sofiya	477	477/369	399
12	Mar Sarabyon Kilisesinde	338	338	38
13	Büyük Çarşı'da (Pazar)	317	317/417	417
14	Mar Yakup Sokağı'nda	3080	108/1700	1700
15	Kıyame Merdivenleri yanında	300	300/83	1708
16	Kızlar/Kutsal Anastasis Manastırı'nda	212	212	212
17	Küçük Çarşı'da (Pazar)	202	202/102	102
18	Golgota İstikametinde (Önünde)	80	80	80
19	Vilayet Meydanı'nda	28	28/18	18
20	Hızır Kilisesi, St. George Sunağında	7	7	7
21	Şehrin Farklı Yerlerinde	3239	265	265
22	Siyon Tepesi'nin Batısında	196	196/197	
23	Su Sarnıçlarında	-	275/250	250
24	Siyon Kapısı'nın Yanında	2270	2270	
25	Kasaplar Çarşısı'nda	921	921	
26	Helena Sunağından	-	600/290	290
27	Kutsal Haç Yerinden	-	70	70
28	Şehir Çarşısında	-	38	38
29	Aziz Kriyakos Yolu/Mar Marks Evindn	-	1449/1409	1409
30	Altın Şehir denilen yerde	-	1202	1202
31	Grekomia Kubbesinde		780/167	167
32	Kıyame, Anastasis'te		300	83
33	Grekomia Patrikliğinde	-	318	
34	Kıyame, Anastasis'te		300	83
35	Golgota'dan			308
36	Sarnıç ve Muhtelif Yerlerden			8111
37	Yaşlı Sığınma (Huzur Evinde)	1098		
38	Azize Kilisesi'nde	670		
		67594	66509	62455

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur

Öldürülen kişi sayısı mekân adlarıyla aktarılmıştır. Kurbanlar toplanarak Mamilla Göleti'ne* atılmıştır.⁸³¹ Yunanca metne göre 67594 kişi⁸³² Gürcüce metne göre 66509 kişi⁸³³ Arapça metne göre ise 62455 kişi⁸³⁴ öldürülmüştür.

Hristiyan nüfusunun büyük bir kısmı katledilirken kendilerinden faydalanılabilecek esirler ve Kudüs'ün on ikinci Patriği Patrik Zekeriyâ ile birlikte 37.000 Hristiyan tutsak edilmiştir.⁸³⁵ Yanlarında Hristiyanların Hz. İsa'nın üzerine gerildiğine inandığı

* Mamilla günümüz tarihi Kudüs şehrinin kuzeybatı istikametinde bulunmaktadır. Bölgede büyük bir Müslüman mezarlığı dikkat çeker. Eski dönemlerden beri mezar yeri olarak kullanıldığı anlaşılan bölgede büyük bir su göleti çukuru bulunmaktaydı. Mamilla mezarlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda toplu mezar bulunmuştur. Bulunan toplu mezar yeri, Thomas'ın ifadelerine dayanarak Strategios'un tarif ettiği Yafa kapısının dışındaki Mamilla mezarlık alanıdır. Burada sonuncusu İmparator Phokas dönemine ait 130 sikke bulunması söz konusu mekândaki buluntuların tarihsel dönemle uyumlu olduğu, cesetlerin uzuvlarında bulunan kesik izleri ise bir katliamın yaşandığına işaret etmektedir. Mamel'de bulunan toplu mezarlığın dışında Protestan mezarlığı ve Rum Ortodoks mezarlığı arazisinin altında da toplu mezarlar keşfedilmiştir. Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 70-73; Osman Yüksel Özdemir, "Decoding a Source Based Dilemma: The Occupation Of Jerusalem By Sasanids İn 614 C.E." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Vienna: Central European University Private University, 2022), 9,10,12. Keşifler Strategos'un belirttiği yerlerle uyum göstermektedir.

⁸³¹ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 80.

⁸³² العارف، المفصل في تاريخ القدس، 80; العارف، Arif el-Arif, s.80'de Antiochus Strategos'un 614 yılında Sasani işgali sırasında öldürülenlerle ilgili naklettiği ölü sayısı konusundaki detayları, Kudüs'te Rum Ortodoks Manastırı kütüphanesinde Yunanca bir kitaptan aldığını ifade etmiştir.

⁸³³ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 515,516; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 804, 86.

⁸³⁴ صفرونيوس، كتاب البرهان في تثبيت الإيمان، 431; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 83,85,87; Toplam, 37000 kişi, 36509 kişi, 37484 kişi ve 33067 kişi şeklinde farklı sayılar da verilmiştir; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 87.

⁸³⁵ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 156; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231,232; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*,

Kutsal Haç ile birlikte Sasani başkenti Ktesiphon (Medain) şehrine sürgüne gönderilmiştir.⁸³⁶

Üç günde binlerce Hristiyan'ın katledilmesinden sonra patrik dâhil otuz yedi bin Hristiyan İran'a sürgün edilmiştir.⁸³⁷ Kudüs'ün 12. patriği olan Zekeriyâ sürgünde (dönüş yolunda) hayatını kaybetmiştir.⁸³⁸ Strategos, sürekli iyiliğinden söz ettiği Patrik Zekeriyâ'nın ellerinin bağlandıktan sonra yaşananları Hristiyan inancına göre çarmıha gerilmek üzere tutsak edilerek yürütülen Hz. İsa'ya benzeterek aktarmıştır.⁸³⁹ Kudüs'ten çıkışı Adem'in Cennet'ten çıkarılmasına benzetilen Patrik Zekeriyâ, Zeytindağı'nda ağlamaktan, üzülmekten ve açlıktan zayıf düşen ve neredeyse ölmek üzere olan halkıyla buluşarak onları teselli etmiştir.⁸⁴⁰ Patrik Zekeriyâ, esir edilen Hristiyanlara evlatlarına hitap edencesine teselli edici ve yönlendirici uzun bir dua,

166; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406; العارف، المفصل في تاريخ القدس. لعسلي، 116; القدس في التاريخ، 80.

⁸³⁶ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 36, 37; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 156; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231,232; القدس في التاريخ، لعسلي، 116;

⁸³⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 70; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 431;

⁸³⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 80; العارف، Arif el-Arif s.80'de, Zekeriyâ'nın sürgünde öldüğünü ifade etmiştir fakat Strategos'un eserinin tercümesi, Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, s. 101'de Patrik Zekeriyâ, esirlerle birlikte sürgün dönüşü yolda Şeria'yı geçtikten sonra ölmüş ve cesedi Kudüs'e getirilerek defnedilmiştir.

⁸³⁹ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 509; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 36, 37.

⁸⁴⁰ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 36-39; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 509.

günahlara tövbe ve Allah'a şükürü bırakmayan uzun bir yakarıшта bulundu.⁸⁴¹ Zeytindağı'ndan Kudüs'e baktıkları zaman bir ocaktan çıkıyormuş gibi görünen, bulutlara kadar yükselen bir alev görmüş ve hıçkırıp ağlayarak yerlere kapanmışlardır. Siyon Dağı'ndaki Kutsal Kabir Kilisesi, Yeni Kilise, İsa'nın Annesi Kilisesi ve Ermeni Aziz Yakuplar Katedralini yakılmış hâlde gördükleri için başlarına küller serpmişlerdir.⁸⁴² Persli bir grup, Hristiyanların arasına "vahşi kurtlar gibi dalarak onları tutsak etmeye ve kuzular gibi boğazlamaya" götürürken Patrik Zekeriyâ da tutsak edilmişti ama patrik ağlamaktan ve ağıt yakmaktan vazgeçmedi. "Sana esenlik, Yreuşelim", sana esenlik Kutsal Şehir. Kulun olduğumu unutma, çünkü sana olan sevgimi ve hizmet etme arzumu biliyorsun. Mesih'e her dua edişinizde beni ve bu halkı hatırlamanız için yalvarıyorum. Sana esenlik Siyon, sana esenlik Yeruşalim, sana Esenlik Kutsal Anastasis, selam sana Kutsal Golgota, size esenlik olsun, Mesih'in tüm kutsal kiliseleri ve mabetleri. Onun esenliği sizinle ve her zaman terk edilmiş bizlerle olsun" sözlerini söylüyordu ve Zeytin Dağı'ndan Eriha'ya doğru Şeria Irmağı'na inen yoldan aşağı indiler.⁸⁴³ "Patrik ve ahalinin Kudüs'e son bakışlarında hıçkırıklara gömülerek yüksek sesli ağıtlarla yüzlerine vurup başlarına küller atıp toprak ve çamurla yüzlerini ovup saçlarını yolmalarının sebebi, fırından çıkarcasına alevlerin bulutlara kadar uzandığını gördükleri Kudüs'ün, kiliselerin ve Kutsal Anastasis'in yanmasından başka bir şey değildi; Siyon, duman ve ateş içindeydi, Kudüs harap olmuştu."⁸⁴⁴ Strategos, Zeytindağı'ndan aşağıya doğru Eriha ve Ürdün istikametine gidişi, kutsal yerlerin ve imanlı kişilerin sığınağı imparatorlara layık şehirlerinin yağmalandığını ve tamamen ateşe verildiğini görmekten, ölümler ve esaretlerden

⁸⁴¹ صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 428,429; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 36-53,97; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 510.

⁸⁴² Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 509,510; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 166; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 38,39; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

⁸⁴³ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 50-53.

⁸⁴⁴ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 509,510; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 38.

dolayı dünyayı dolduracak kadar büyük bir keder ve kahroluşa düştüler, şeklinde aktarır.⁸⁴⁵ Tüm bu yaşananlardan sonra altıncı defa yıkım yaşayan Kudüs, bir satraplık olarak Sasani hükümlerinde kalmıştır.⁸⁴⁶

4.3.2. Tizpon'da Yaşananlar

Babil'e girişten önce oldukça geniş ebatlı bir kafes hazırlanmıştır.⁸⁴⁷ Hristiyanlarca Hz. İsa'nın üzerine gerildiğine inanılan haç getirilip kafesin girişinin önüne konulmuştur.⁸⁴⁸ Hristiyanlara -ağıldan çıkarılan koyunlar gibi nefretle- “*Bu güvendiğiniz haçın üzerinde yürüyeceksiniz.*” denilmiştir.⁸⁴⁹ Haçın üzerine basanları öldürmemişlerdir ancak çoğunluk haça basmaktansa ölmeyi tercih etmiştir.⁸⁵⁰ Aziz Zekeriyâ, İsrailoğullarının tutsaklıklarını hatırlamış, aynı sona uğramış kişiler olarak Allah'a hamd etmiş, ardından ibadet edeceklerini ve bir müddet kendilerine uğraşmamalarını ve işkencelerini durdurmalarını Perslerden rica edip din adamlarını

⁸⁴⁵ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 52,53; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510.

⁸⁴⁶ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 86.

⁸⁴⁷ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 58,59.

⁸⁴⁸ صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 59-61,97,98.

⁸⁴⁹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 59-61,97,98; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429.

⁸⁵⁰ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 510; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 59-61; صفرونيوس. 429, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان.

toplamaştır.⁸⁵¹ Doğu yönüne doğru dizleri üzerine çökmüş, din adamları da aynısını yaptıktan sonra Davud'un üç Mezmurunu okumalarını istemiştir.⁸⁵² Aziz Zekeriyâ, çıktığı yüksek yerden ellerini nehrin yönüne doğru uzatarak “*Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağladık. Ey Yerusâlim! Seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yerusâlim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın!*”^{*} kısmını okumuş ve insanlar dövünmeye başlamıştır.⁸⁵³ Zekeriyâ, yedi yaş ve daha küçük olan ve sayıları üç bini bulan çocukların toplanmalarını emretmiş ve doğu istikametine yönelerek arkasında insanlar olduğu halde “*Ey merhametli Rabbimiz bize merhamet et!*” demelerini söylemiştir.⁸⁵⁴

Sarayda kralın önüne çıkarılan Zekeriyâ, kendisinden mucize isteyen kralın sorduğu sorulara tevazu ile cevaplar vermiştir. Kendisinin de bir günahkâr olduğunu, yaşananların kendi günahları sebebiyle başlarına geldiğini, yaşadıkları bu zilleti

⁸⁵¹ صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 511; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 60,61.

⁸⁵² Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 511; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 60,61; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429; Arapça metinde Patrik Zekeriyâ'nın doğu yönüne secde ettiği ifade edilmiştir.

* Kutsal kitap Eski Ahitteki Mezmur, 137. “Seni unutursam ey Kudüs” diye başlayan Mezmur'u göz yaşları içinde okudular. MÖ 586'da Kudüs'ten Babil'e sürülen Yahudilerin okudukları Mezmur'u 1200 yıl sonra yine Kudüs'ten aynı bölgeye sürülen Hristiyanlar Kudüs'e yönelik özlem, bağlılık ve sevgi ifadesiyle okumuşlardır.

⁸⁵³ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 511; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 62,63; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429;

⁸⁵⁴ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 62,63; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 511; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 429; Toplanan çocukların yaşlarıyla ilgili farklı bilgiler aktarılmıştır. Kitabul Burhan, 5-12 yaş arası, Gürcü metnin çevirisinde 7 yaşında ya da daha küçük, Arapça bölümde beş ile on yaş arası, Fredrick Conybeare, yedi yaşından küçük çocukların toplandığı bilgisini vermiştir.

minnetle karşılayacağını ve kendisinden arzulananın aksine Tanrı'ya isyan etmeyeceğini söylemiştir.⁸⁵⁵ Kral, kendi inancının daha yüce olduğunu iddia ederek bir kâhin çağırıp patrik ile münazara yaptırdıktan sonra hüsrana uğrayan kâhinin öldürülmesi üzerine diğer kâhinler münazaradan uzak kalmıştır.⁸⁵⁶ Abba Simon adındaki bir rahibin aktardığına göre Yahudilerden biri, kendisine lütfedilen şerefi kıskanarak Aziz Zekeriyâ'yı krala ihbar etmiştir. Birkaç gün önce doğurmuş olan sefil bir kıza para vermiş ve kendisiyle zina ettiği iddiasıyla Patrik Zekeriyâ'yı Şah'a şikâyet etmeye razı etmiştir, fakat yargılama sonucu Zekeriyâ'ya iftira atıldığı anlaşılınca "Tanrı'yı yüceltenin yüceltileceğine" atıf yaparak Zekeriyâ'nın saygınlığının arttığını ifade etmiştir.⁸⁵⁷

Yahudi, Hristiyan ve Zerdüştî tebaaya sahip olan Şah'ın Huzistan'dan gelme Şirin isimli Yakubi Hristiyan bir hanımı vardır.⁸⁵⁸ Hristiyan kutsal emanetleri -mızrak, sünger, sayısız kutsal kilise objesi ve gerçek haç- Hüsrev'e gönderilmiş, o da emanetleri kraliçesi Şirin'e vermiştir.⁸⁵⁹ Şirin onları Tizpon'daki kendi kilisesinde

⁸⁵⁵ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 512; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 68,69; Kralın huzuruna çıkarıldıkları sırada çarmıhla alay edilmesi olayını "İsa Mesih'in, yönetici Pilatius'un önünde durduğu gibi kurtuluşumuzun çarmıhı duruyordu." Kutsanmış çoban Zekeriyâ, Firavun'un önünde Musa gibi, Babil Kralı Nebukadnasar'ın önünde Danyal gibi duruyordu şeklinde ifade edilmiştir; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 66.

⁸⁵⁶ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 512,513; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 68-71.

⁸⁵⁷ *كتاب البرهان في تشييت الإيمان*, صفرونوس, 430; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 513,514; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 70-73.

⁸⁵⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 42; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 70,71; Ahmet Altungök, *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 120; Z. M. Bünyadov ve Y. B. Yusifovun. *Azerbaycan Tarixi*, (Bakü: Çırağ Neşriyat, 2007), C. I, 200.

⁸⁵⁹ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 513; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 70,71.

muhafaza etmiştir.⁸⁶⁰ Sarayın yakınlarında bir kilise ve bir manastır kurulmuş, papazlar ve din adamları buralara yerleştirilmiştir.⁸⁶¹ Şirin, hayran kaldığı Patrik Zekeriyâ ve seçtiği belli tutsakları korumaya alarak saraya getirtmiş, onlara konforlu bir ortam sağlamış, kendilerine mumlar, kokulu tütsüler ve istedikleri her şeyden bolca bağışta bulunmuştur.⁸⁶²

Tablo 4.2: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Zerdüştü Egemenliği

No	Zerdüştü-Mecusi Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Sasani	Zerdüştü	614	628	14
				Toplam	14

4.4. Zerdüştilikte Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri

Zerdüşt inancına* göre dünyayı yaratan Ahuramazda,⁸⁶³ kusursuz ve şefkatlidir.⁸⁶⁴ Kötülükler kendisinden kaynaklanmaz.⁸⁶⁵ Düşman, yıkıcı ruh anlamına gelen Ehrimen kötü güçlerin başkanıdır.⁸⁶⁶ Ahlaki seçim yapmaya ehil olan tek varlık ve savaşta can

⁸⁶⁰ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 70,71.

⁸⁶¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 42; Hristiyan olan Şirin, dinini özgür bir şekilde yaşayabiliyordu. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 42.

⁸⁶² Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 513; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 70-73.

* Zerdüştilikte ateş kültüyle ilgili birtakım ritüeller bulunmaktadır. Bundan dolayı Ateşperestlik adıyla da bilinir ve Meûsilik olarak da adlandırılır; Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279.

⁸⁶³ Avesta s. 14; Fargard 2, Yima Efsanesi/1, 43; Fargard 3, Yeryüzü/1.

⁸⁶⁴ Avesta s. 12; Hürmüz Yaşt/7; Aşem Vohu, s. 325;

⁸⁶⁵ Avesta s. 12.

⁸⁶⁶ Avesta s. 12.

alıcı güce sahip şahsa Zerdüştlükte son derece önemli bir rol verilir.⁸⁶⁷ Her şahıs, iyi ve kötü arasında seçim yapmak zorundadır.⁸⁶⁸ Ahuramazda, Zerdüş'tün sorularını cevaplariken on üçüncü ismini iyiliksever, on dördüncü ismini kendisinde zarar olmayan şeklinde tanımlamıştır.⁸⁶⁹

4.4.1. İyi-Kötü Düşünce

Zerdüşçülükte iyi düşünce (humat), iyi söz (hüxt) ve iyi eylem (huvarst) kötüye karşı mücadelede temel araçlardır.⁸⁷⁰ Yaşanan ve “karışım dönemi” olarak kabul edilen dönemde kişilerin ahlaki kurallara uyup iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemi takip etmesi istenir.⁸⁷¹ Böylece Ahura Mazda ve Ameşa Spentaların ihtiramıyla kötüye karşı mücadelede Tanrı'ya insanların yardım etmesi gerekir.⁸⁷² İyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem prensipleri kutsal kitap Avesta'nın çeşitli yerlerinde övülürken kötü düşünce, kötü söz ve kötü eylemler kınanmıştır⁸⁷³ ve bunlardan uzak durulması önerilmiştir. “Üç mükemmel şeyde, yani iyi düşünceler, iyi sözler ve iyi eylemlerde kararlı ol; üç iğrenç şeyde, yani kötü düşünceler, kötü sözler ve kötü eylemlerde kararlı olma.”⁸⁷⁴ İyi düşünce, iyi söz ve iyi yapılmış işin soru cevap şekliyle izah edildiği Yasna'da iyi düşünce, “bütün diğer şeylerin önünde savunulan kutsal düşünce”, iyi söz, “Aklın

⁸⁶⁷ Avesta s. 12.

⁸⁶⁸ Avesta s. 12.

⁸⁶⁹ Hürmüz, Yaşt/8.

⁸⁷⁰ Avesta s. 12.

⁸⁷¹ Avesta, s. 14.

⁸⁷² Avesta, s. 14.

⁸⁷³ Fargard 5, V/21; Fargard 18/17,25; Yasna, 4; Yasna 12/8; Yasna 19/16,17.; Yasna 48/4; Yasna 49/11; Aogemadaeca, Hadhokht Nask/7,9,11,15; Viştasp Yaşt 8/61; Khorda Avesta, Pata no, 2.; Khorda Avesta, Hürmüz Yaşt, 0; Frawardin Yaşt, 88.

⁸⁷⁴ Fargard 18, II/25.

cömert sözü olan *Manthra Spenta*”,* iyi yapılmış iş ise şöyle ifade edilmiştir: “Bütün diğer şeylerin önünde, doğruluğa saygı gösteren yaratıklar tarafından övgülerle yapılandır.”⁸⁷⁵ İyi söz ve iyi eylemle insanoğlunun kendisini temizleyeceği ifade edilmiştir. “Çünkü temizlik insan içindir, neredeyse hayattır, en büyük iyiliktir, bu temizlik, *Ey Zerdüşt, Mazda Dininde vardır ki onun için insanoğlu kendisini iyi düşünceler, sözler ve eylemlerle temizler.*”⁸⁷⁶

Zerdüşt inancında, Avesta’da, üç temel prensip ile bunların zıtları konusu ele alınmaktadır. Ruh bedenden ayrılacak ve ahlaki erdemler neticesinde cennette olmayı umacaktır. Başkanlığını Mithra’nın* yaptığı ve adalet terazisini Sraoşa* ile Raşnu’nun* tuttuğu yargılamada kişinin yaşam süresince yaptığı eylemler adalet terazisinde tartılacak, iyi eylemler terazide ağır gelirse kişi iyi karşılanacak ve aşması gereken köprüyü geçebilmesi için kendisine yardım edilecektir.⁸⁷⁷ Ancak adalet terazisinde kişinin yaptığı kötülükler ağır gelirse ruh, aşması gereken ve bir bıçak ağzı gibi daralan köprüünün üzerinde tiksindirici büyücü tarafından karşılanacaktır.⁸⁷⁸ Günahkârlar, metallerin eritilmesinden oluşan ve cehenneme akacak olan kızıl ve sıcak bir nehri yürüyerek bu nehirde yok olacaktır.⁸⁷⁹ Aynı nehir dürüst insanlar için taze süt olarak görünecektir.⁸⁸⁰

* *Manthra*: Avesta’nın özgün, şiiresel ve ruhani özelliklere sahip pasajlarından biri olan *Manthra* Kutsal söz olarak kabul edilir. *Spenta*: Kirlenmemiş, kutsal olan; Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 477, 478.

⁸⁷⁵ Yasna 19/19.

⁸⁷⁶ Fargard, 10/18.

* Mithra: Sözleşme, söz, anlaşma, dostluk, yükümlülük, yılın yedinci ayı. Avesta, 477.

* Sraoşa: İtaat, kulak verme. Avesta, 479.

* Raşnu: Hakikat, adalet, bir melek ismi, Zerdüşt dini takvimine göre ayın on sekizinci günü.: Avesta, 478.

⁸⁷⁷ Avesta, s.15

⁸⁷⁸ Avesta, s. 15.

⁸⁷⁹ Avesta, s. 15.

⁸⁸⁰ Avesta, s. 15.

Mecusi kutsal kitabı Avesta'da diğer yasalarla karşılaştırılan Zerdüşt yasasının büyüklüğüne, iyilik ve adalette üstünlüğüne şu şekilde dikkat çekilmiştir:

*Ahura Mazda cevap verdi: Voura-kaşa denizi tüm diğer nehirlerden ne kadar üstün ise, bu yasa, Zerdüşt'ün bu gaddar-mahfedici yasası da büyüklükte, iyilikte ve adalette diğer kelimelerden o kadar üstündür. Büyük bir nehir, incecik bir çaydan ne kadar çok daha hızlı akıyorsa, bu yasa, Zerdüşt'ün bu gaddar-mahfedici yasası da büyüklükte, iyilikte ve adalette diğer kelimelerden o kadar üstündür. Büyük bir ağaç, gölgesinde kalan küçük bitkilerden ne kadar yüksekte duruyorsa, bu yasa, Zerdüşt'ün bu gaddar-kahredici yasası da büyüklükte, iyilikte ve adalette diğer kelimelerden o derece fazla hayranlık uyandırıcıdır.*⁸⁸¹

4.4.2. Barış

“Biz yiğitlik yapan, öldüren, dirilten, barış sahibi, özgür yolu olan, Ahura tarafından yaratılmış Verethraghna'ya* kurban sunarız.” cümlesinde Ahura'nın “barış sahibi” olarak nitelendirilmesi⁸⁸² barışa verilen değere işaret etmektedir. “Barışa kurban sunarız.” ve “Biz ruhu dostça olan Barışa, günah ile suçun iki karşı koyucusuna kurban sunarız.”⁸⁸³ ifadesiyle barışa verilen değer Avesta'da,⁸⁸⁴ “Biz iblis olsun insan olsun haydut çeteleri reddettik.”⁸⁸⁵ ifadesiyle barışı zedeleyen bir unsur olarak haydutluğa müsamaha edilmemiştir.

⁸⁸¹ Fargard 5, V/23,24.

* Verethraghna: Galip, düşmanı öldüren veya darbe indiren; zaferi temsil eden yazad, ayın yirminci günü. Avesta, 479.

⁸⁸² Warharan Yaşt, 32.

⁸⁸³ Sroş Yaşt Hadokht Ytnsbe, 1.

⁸⁸⁴ Haft Amahraspand Yaşt, 1,6.

⁸⁸⁵ Yasna, 34/4.

4.4.3. İnsan Öldürmek Konusunda

Yaralamak ve acı vermenin yanı sıra insanın kanının akmasına, kemiğinin kırılmasına yol açacak şekilde vuran kişinin çarptırılacağı ceza detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁸⁸⁶ Katil, kötü kadın, ölümü dünyaya yayan kişinin adaklardan almalarına izin verilmemiştir. Adaklardan alırlarsa şifa veren erdemlerin alınacağı ifade edilmiştir.⁸⁸⁷ Avesta'da "Ve bize doğru adamları bağışla ey Ahura"⁸⁸⁸ denilirken bir kişinin öldürülmesi veya yaralanmasına neden olan kişi hakkında cezai müeyyideler detaylı bir şekilde sıralanmıştır.⁸⁸⁹ Avesta'da şükür ve niyaz edilirken tanrının vasıflarından söz edilmiştir.

Tanrı adına. Işık saçan, muzaffer, her şeyi bilen, yaratıcı, tanruların tanrısı, bütün kralların kralı, her şeyi gözleyen, evrenin yaratıcısı, günlük rızık veren, güçlü, kuvvetli, ölümsüz, bağışlayan, merhametli, seven, kudretli, akıllı, kutsal ve besleyici yaratıcı Hürmüz'e şükür ve niyaz ediyorum. Adil egemenliği ölümsüz olsun. İyiliksever efendimiz Hürmüz'ün azameti ve zaferi artsın⁸⁹⁰

İfadeleriyle Tanrı bağışlayan, merhametli, seven, saf, koruyucu, erdemli adil, iyiliksever ve adaletin en iyi dağıtıcısı gibi niteliklerle anılmıştır.⁸⁹¹

4.4.4. İstila, Yağma, Talan

Avesta'da kötü sözlü, kötü eylemli, kötü vicdanlılara ve yerleşim yerlerine zarar verenlere değinilmiştir. Yerleşim alanlarını bozmaya çalışanlara ve bedenlere, benliklere zarar verenlere yardım edilmemesi söylenmiştir.⁸⁹² Avesta/Yasna'da,

⁸⁸⁶ Fargard 4/IIa, 17-43.

⁸⁸⁷ Warharan Yaşt, 51,52.

⁸⁸⁸ Yasna, 40/3

⁸⁸⁹ Fargard 4, IIa/34,35,36,37,38,39,40,41,42.

⁸⁹⁰ Khwarşed Niyayeş, 0; Avesta, s. 340,341. (Bazı bölümlerde numaralı pasajlar bir rakamından önce başlamaktadır. Burada da bir numaralı paragraftan önce başlamıştır.)

⁸⁹¹ Nam Stayışn, 1.

⁸⁹² Yasna, 65/7

yerleşim yerlerine zarar verenlerin kötülüklerinin ezilmesi kutsal görülmüş,⁸⁹³ kişinin hayatı pahasına da olsa yerleşim alanlarına zarar vermemesi, hiçbir yeri talan etmemesi ifade edilmiştir.⁸⁹⁴ “İyi yerleşim alanlarını ve huzuru yaratabilsin” diye Zerdüş, Ahuramazda’dan güç, iyi düşünce ve egemenlik bağışlamasını talep etmektedir.⁸⁹⁵ “Bütün diğer zehirli maddeler kanlı mızrağın sahibi yağmacılıkla el ele giderler” sözüyle zehirli maddeler, kanlı mızrağın sahibi ve yağmacılık bir arada anılmıştır fakat Haoma’yı okşayıp sevenlere ise Haoma* şifa getirecektir.⁸⁹⁶

4.4.5. Kötülük ve Şiddet

Yargı gününden önce iyi ve kötü iki inanç arasında kişi kendi tercihini yapacaktır. “Şimdi görüntüleriyle ikiz olarak ortaya çıkan bu iki ruh; düşüncede, sözde ve eylemde biri iyidir, diğeri Kötü. Bu ikisinin arasında bilge olanlar doğruyu, aptal olanlar ise doğru olmayanı seçti.”⁸⁹⁷ En kötü varlık, yalanı takip edenlerin; en iyi varlık ise doğruyu takip edenlerindir.⁸⁹⁸ Bu ikiz ruhlardan yalanı takip eden, kötü şeyleri yapmayı tercih ederken en kutsal ruh ise doğruyu tercih etmiştir.⁸⁹⁹ İşte bu, sorumlu eylemlerle Ahuramazda’yı hoşnut kılmak isteyenlerin davranacakları şekildir.⁹⁰⁰ İyi ve kötü ruhtan doğru olmayanı tercih eden Daevalar’ın* akılları çelinmiş sonunda en

⁸⁹³ Yasna, 52/2

⁸⁹⁴ Yasna 12/2, 3.

⁸⁹⁵ Yasna 29/10.

* Haoma: İyileştirici ve ruhani nitelikleri olan bitki; Avesta, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri, 477, 478.

⁸⁹⁶ Yasna 10/8.

⁸⁹⁷ Yasna 30/3.

⁸⁹⁸ Yasna 30/4.

⁸⁹⁹ Yasna 30/5.

⁹⁰⁰ Yasna 30/5

* Mazda tapıcısı, Zerdüş taraftarı, Ahuramazda öğretisinin hayranı olarak Deavalara düşman görülmekte ve Deavalara lanet okunmaktadır; Yasna, 12/Zerdüş Öğretisi/1.

kötü düşünceyi seçmişlerdir.⁹⁰¹ Daha sonra insanların dünyasını zayıf düşürmek için şiddete başvurmuşlardır.⁹⁰² Avesta'da gurur, hor görmek, iftira, ihtilaf, kem göz ve sahteliğin yalan sözleri cezalandırılır.⁹⁰³ Kötülükle son ve keskin bir savaş yapılacağı ifade edilmiştir.⁹⁰⁴ İblis, günahkâr Aşemaogha ve insanları ezenlerin cezalandırılacağı ifade edilmiştir.⁹⁰⁵ Zarar veren tüm varlıklar ve zarar verenlerin otoritesi reddedilmiştir.⁹⁰⁶ Avesta'da suları, yerleşim alanlarını bozmaya çalışana, bedenlerimiz ve benliklerimize zarar verenlere yardım edilmemelidir.⁹⁰⁷ Dünyaya İblis zarar vermektedir.⁹⁰⁸

Avesta'da iyi kâinattaki bütün varlıkların koruyucusu olan Fravaşilerin ilk zarar veren taraf olmayacağı anlatılmıştır:

Biz inançlıların; dostlukları iyi olan, nasıl hayır işleyeceklerini bilen, dostlukları uzun süren, oturanları tarafından zarar görmeyecekleri bir mekânda kalmak isteyen, iyi olan, çok uzaktan güzel görünen, sağlık veren, büyük nam sahibi, meydan muharebesinde galip gelen, hiçbir zaman ilk önce zarar vermeyen iyi, güçlü, iyiliksever Fravaşilerine hürmet ediyoruz.*⁹⁰⁹

Zerdüşçülüğün kutsal kitabı Avesta kötü insanın niteliği şu şekilde belirtilmiştir;

⁹⁰¹ Yasna 30/6.

⁹⁰² Yasna 30/6.

⁹⁰³ Khorda Avesta, Ardwhişt Yaşt/11,12,15,16.

⁹⁰⁴ Avesta, 15.

⁹⁰⁵ Khorda Avesta, Ardwhişt Yaşt, 14.

⁹⁰⁶ Yasna, 12/4.

⁹⁰⁷ Yasna, 65/7.

⁹⁰⁸ Ardui Sur Bano Yaşt, VIII/34; Drvasp Yaşt, 14; Warharan Yaşt, 40.

* Fravaşi: İyi kâinattaki tüm bütün varlıkların koruyucusu. Evrenin yaratılmasından çok önce Ahura Mazda ile beraber var olan akıllı varlıklardır; Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 14, 476.

⁹⁰⁹ Frawardın Yaşt, (4), 30.

Hayatta iken suyu mahfeder; o hayatta iken ateşi parlatır; o hayatta iken sığırları kapıp götürür; o hayatta iken imanlılara, ruhu bedenden ayıran ölümcül darbeler vurur; ölü iken bunları yapmayacaktır. Gerçekte, Ey Spitama Zerdüşt! Böyle bir hain, iki ayaklı bir zorba imansız bir Aşemogha olarak hayatta iken imanlılara ait bütün yiyecekleri, giysileri odunları, yatakları ve kapları talan eder; ölü iken bunları yapmayacaktır.”⁹¹⁰*

Avesta’da yıkım konusuna değinilir: “*Ki O, yıkımdan hoşlanan milletin yollarını yerle bir eder, onların zaferini alıp götürür, zafer için onların gücünü alıp götürür, onları biçare biçimde alıp götürür ve onlara onbinlerce darbe indirir; ki o onbinlerce casusun sahibi, güçlü, her şeyi gören, aldatılmaz Mithra’dır.**”⁹¹¹ Avesta’ya göre haydutlar tarafından yol açılan yıkıma, adam kesmeye, merhametsizliğe ve yapılan kötülöklere karşı konulmalıdır. “*Yıkıma yol açan dehşetli haydutlara karşı koymak için, adam kesen merhametsizlere karşı koymak için, haydutlar tarafından yapılan kötülüğe karşı koymak için*” ifadeleriyle insan kesenler “merhametsiz” olarak nitelenmiştir.⁹¹² “*Dostunu aldatan kötü birine ve dünyanın yok edilmesine yol açan cimriye karşı koymak için*”⁹¹³ denilerek Husravah’ın oğlu kutsal Akhrura’nın Fravaşi’sine hürmet edilmiştir.

Avesta’da kötölük ve şiddete yönelik şunlar söylenmiştir:

“Kötü niyetlerin eziyet ve kötölüklerini bizden al götür. Kızgın düşmanın niyetini saptır! Bu evde her kim şiddete ve kötölüğe başvurursa, bu köyde, ya da bu aşirette veya bu eyalette her kim şiddete ve kötölüğe başvurursa, onu

* Aşmaogha: Kutsallığı bozan, kirleten, erdemli saflığı yok eden iblis; Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 477.

⁹¹⁰ Fargard 5, VI/37,38.

* Mithra: Sözleşme tanrısı; sözleşme, söz, anlaşma, dostluk, yükümlölük; Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 10, 477.

⁹¹¹ Mihr Yaşt, 27.

⁹¹² Frawardın Yaşt, 136.

⁹¹³ Frawardın Yaşt, 137.

hızla ayaklarından yakalayıp at: aklının üzerine kara peçe at, onun zekasını (derhal) dumura uğrat!”⁹¹⁴

Kötü düşünceyi tercih eden Daevalar, insanların dünyasını zayıflatmak için şiddete başvurmuşlardır.⁹¹⁵ Ancak Avesta’ya göre şiddet bastırılmalı ve zulme karşı direniş gösterilmelidir.⁹¹⁶

4.4.6. Köpeğe Zarar Verilmesi

Avesta’da bir köpeği öldüren, yaralayan, köpeğe darbe vuran, kulağını ya da pençesini kesen, kötü bir yiyecek veren kişiler, köpeğin yarasının cezasını ödeyip dünyevi birtakım cezalara çarptırılacaktır.⁹¹⁷ Bunun yanı sıra bu kişiler ahirette yaptıklarının cezalarını çekecektir.⁹¹⁸ Kitapta bir çakal ya da bir tilkinin öldürülmesinin cezasından bahsedilmiştir.⁹¹⁹ Mecusilerin kutsal kitabı Avesta’ya göre doğum zamanı yaklaşmış bir dişi köpeğe yardım edilmediğinde veya ilgisizlik sebebiyle yavruların ölmesi durumunda dişi köpekle ilgilenmeyen kişinin hükmü “*Eğer ona destek olmaz ve bu nedenle eniklerin başına bir şey gelirse bunun için kasten öldürme cezası ödeyecektir.*” şeklindedir. Doğum yapacak bir köpeğe vuran kişinin cezası ise yedi yüz kırbaçtır.⁹²⁰ Dişlerinin arasına saplanacak sert bir yiyecek veya ağzını ve dilini yakacak

⁹¹⁴ Hom Yaşt, Yasna, 9/28.

⁹¹⁵ Yasna, 30/6.

⁹¹⁶ Yasna, 47/7

⁹¹⁷ Fargard 13, Köpek/II, III, IV, V. Bölümler.

⁹¹⁸ Fargard 13/X; Fargard 13, Köpek II, III, IV. bölümlerinde 8.ci Pasajdan 28. Pasaja kadar bakılabilir.

⁹¹⁹ Fargard 13, II/15,16.

⁹²⁰ Fargard 15/III. ve IV. Bölümün tümü.

sıcaklıkta bir yemeği köpeğe veren, bundan köpeğin zarar görmesine sebep olan kişi “peşotanu”⁹²¹ olur.

4.4.7. Sasanilerin Kudüs'teki Uygulamalarının Zerdüşçülükle Uyumu

Mecusi Sasanilerin uygulamalarının kendi kutsal kitapları Avesta'da bulunan dinî ölçütlere uymadığı belirgin biçimde görülmektedir. 614 yılında Kudüs'ü ele geçirirken katliam yapmaları, kilise ve manastırları tahrip edip yakmaları, Hristiyanları ölmek veya din değiştirmek seçeneğine zorlamaları kutsal kitaplarına uygun davranmadıklarının akla ilk gelen örnekleridir. Sasaniler bunların yanı sıra şehri yağmalamış, kutsal eşyaları ve kutsal haçı Tizpon'a götürmüş, Kutsal Kabir Kilisesi'nin hazinelerini talan etmiş, haçları çiğneyip ikonalara tükürmüş, rahip, keşiş, diyakoz ve rahibeleri öldürmüştür. Sürgün etmedikleri Hristiyanları Mamel sarnıcında hapsederek buradan çıkmamaları için başlarına gözcüler yerleştirmiş, insanlar sıcak ve havasızlıktan sarnıçlarda ölmüştür. Sasaniler, manastırda yaşayan rahibelere saldırmış, din değiştirmeyen din adamlarını katletmiş, esirlerin bir kısmını köle olarak satmıştır. Kiliselere sığınanların yanı sıra evlerinde olan Hristiyanları da katletmişlerdir. Patrik Zekeriyâ dâhil 37.000 Hristiyan'ı hayatlarını sürdürdükleri Kudüs'ten Sasani ülkesine sürgün etmiş, yolda ve sürüldükleri yere ulaştıklarında zalimce davranmışlardır. Şehrin girişinde haç üzerine basmaya zorlanan Hristiyanlardan, bu eylemi reddedenlerin öldürülmesi ve Zekeriyâ'nın ibadet ve dua etmek için Hristiyanlara yönelik müdahale edilmemesi yönünde talepte bulunması, Sasani yönetiminin Hristiyanlara karşı baskı ve şiddet içerikli uygulamalarda bulunduğunu göstermektedir. Yıkıma yol açanlar, haydut; insan kesenler, merhametsiz olarak nitelendirilmiştir. Köpeğe zarar verip yaralayanların cezalandırılacağı, doğum zamanı yaklaşan dişi köpeğe yardım edilmemesi, bundan dolayı yavruların ölümüne yol açılması kasten öldürme olarak kabul edilmiş ve ceza ödenmesi şartı koşulmuştur.

Bu uygulamaların hiçbirinin kendi kutsal kitapları Avesta'da defalarca hatırlatılan ve Mecusiliğin temel ilkesi olan “iyi düşünmek, iyi söylemek, iyi yapmak” ölçütüyle

* Peşotanu: Peşotanu: Ölümcül bir günah işlemiş olan kişi; Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 478.

⁹²¹ Fargard 15, I, 3,4.

uyumlu olmadığı ortadadır. Sasanilerin ortaya koydukları uygulamaların kendi inanç ilkeleri olan iyi bir düşünce, iyi bir söylem ve iyi bir eylemle ilgisi bulunmamaktadır. İyiliğin yapılamayacağı durumlarda kötülük yapmamak önemli bir davranış olarak görülebilir ancak iyilik yapılmadığı gibi düşünce, söylem ve eylemde iyi olmanın tamamen zıddı biçimde davranılmıştır. Kötü bir düşünce, kötü bir söylem ve kötü bir eylemin ortaya koyulması inanç ilkeleri ve uygulamaların arasındaki büyük çelişkiyi göstermektedir. Mecusilikte kötülükler, kusursuz ve şefkatli olan Ahuramazda'dan kaynaklanmamaktadır. Ahuramazda barış sahibi olarak nitelendirilmektedir. İyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem ile kötüye karşı mücadele edilmelidir. Katil, kötü sınıflarla nitelenmiş, hakkında müeyyideler ortaya konulmuştur. İyi düşünce, iyi söz ve iyi eylem övülüp teşvik edilmiş; kötü düşünce, kötü söz ve kötü eylem yerilerek bunlardan uzak durulması söylenmiştir. İçinde insana, hayvana ve doğaya zarar vermenin yasaklandığı, iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemin esas olduğu Avesta ölçütleriyle Sasanilerin Kudüs'teki uygulamalarının tezat oluşturduğu, 614 yılında Kudüs'ü işgal ettikleri sırada ve sonrasında Sasanilerin kendi kutsal kitaplarının ölçütlerine uygun davranmadığı görülmektedir.

4.5. Yahudiler Kudüs'te

Bizans'a karşı verdikleri destek nedeniyle, Sasani Hükümdarı Yahudilere Kudüs'te yerel bir hükümet kurma sözü vermiştir. Bu doğrultuda, şehrin yönetimi; bölgede en yoğun olarak Celile, Taberiye ve Nasıra'da yaşayan ve yirmi bin askerle orduya katılarak Hristiyanlara karşı savaşan Yahudilere teslim edilmiştir.⁹²² Kudüs yönetimine getirilen Yahudiler, aşağılanmaya maruz kaldıkları Hristiyanların yöneticisi konumuna gelmişlerdir.⁹²³ Bölgede iki yüz ile dört yüz bin Yahudi yaşadığı

⁹²² Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 32,35; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*,4,12; لعسلي. القدس في التاريخ، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 116;

⁹²³ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 45; Dönemin eserlerinden Sefer Zarubbabel'de Kudüs'ün yönetimine getirilen kişinin Nehemya ben Huşiel olduğu belirtilmiştir. Graupe, s. 41;

<https://pages.charlotte.edu/john-reeves/research-projects/trajectories-in-near-eastern-apocalyptic/sefer-zerubbabel/> [12.04.2025].

düşünülmektedir.⁹²⁴ Sasaniler ile aynı safta bulunan Yahudiler, fırsattan yararlanarak katliamlarda Sasanilerle birlikte hareket etmiştir.⁹²⁵ Doctrina Yakubi’de 613-614 yılında Yahudilerin Hristiyan kiliselerini nasıl yaktıkları, evlerini nasıl yağmaladığı ve birçok Hristiyan’ın nasıl öldürüldüğü Iustus tarafından anlatılmıştır.⁹²⁶ Sasanilerin yaptığı kıyımdan sonra bölgede hükmetmeye başlayan Yahudiler, yeni bir kıyıma imza atmıştır. Hristiyanlara din değiştirerek Yahudiliğe girmelerini dayatan Yahudiler, kabul etmeyen Hristiyanları öldürmüştür.⁹²⁷ Antiochus Strategos, halkı İran’a

⁹²⁴ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 33.

⁹²⁵ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231.

⁹²⁶ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 26.

⁹²⁷ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29,30,31,94,95; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 44-50; Graupe, Yahudilere karşı Hristiyanların isyan ettiğini, akabinde Perslerin Kudüs’e gelerek büyük bir katliama imza attıklarını aktarır. Katledilenlerin sayısının abartılı olduğunu ve kiliselere zarar verilmediğini veya az bir zarar verildiğini ifade etmiştir. Benzer bir iddiayı Yuri Stoyanov, *Defenders And Enemies of the True Cross the Sasanian Conquest of Jerusalem in 614 and Byzantine Ideology of Anti-Persian Warfare*; adlı eserinde dile getirmiş ve anlatılan yıkımın boyutlarıyla arkeolojik bulguların örtüşmediğini, dolayısıyla Sasani saldırıları sırasında aktarılan yıkımın abartılı olduğunu ifade etmiştir. Detaylar dikkate alındığında katledilenlerle ilgili verilen toplam sayılarda farklar görülmektedir. Günün şartları ve yaşanmış bir işgalden sonra yenilgiye uğramış tarafın muntazam bir kayıt tutma olasılığının çok zayıf olacağı dikkatlerden kaçmamalıdır. Katledilenlerle ilgili verilen rakamlar ihtilafli olmakla birlikte (on binlerle ifade edilen) bu sayılar abartı ihtimali taşısa da katliamın gerçekleşmediğini değil, aksine yaşanan katliamın büyük boyutlara ulaştığını göstermektedir. Kayıtlarda “toplular” olarak ifade edilen bazı alanlarda yapılan kazılarda topluların bulunması, yaşananlarla ilgili anlatıları desteklemektedir. Olayın gerçekleştiği dönemdeki şehir nüfusunun dikkate alınması, katliamın boyutlarının anlaşılması açısından önemlidir. Katliam boyutlarının az olduğu iddiası diğer kaynaklarla uyumsuzdur. Herakleios’un Yahudileri affederek Kudüs’e gelmesine rağmen Kudüs Hristiyanlarının Yahudilerden gördükleri muamele sebebiyle Yahudilere karşılık vermek istemeleri ve Yahudilere yönelik katliama girişilmesi gibi durumlar, Yahudilerin katliama iştirak etmediği konusu ile çelişmektedir. Hristiyanların Yahudilere yönelik düşmanca tavırlarından söz ederken,

sürdükten sonra Kudüs'te bırakılan Yahudilerin, ayakta kalan kutsal kiliseleri kendi elleriyle yıkmaya ve yakmaya başladıklarını anlatmıştır.⁹²⁸ Yahudilerin Sasanilerden sonra Hristiyanlara karşı yaptıkları, Antiochus Strategos tarafından şu şekilde kaydedilmiştir:

Mamel'in deposunda kaç can katledildi! Açlıktan ve susuzluktan kaç kişi öldü! Kaç rahip ve keşiş kılıçla katledildi! Kaç tane bebek ayaklar altında ezildi, açlık ve susuzluktan telef oldu ya da düşmanın korkusu ve dehşetiyle canı yandı! Korkunç öfkelerini reddeden kaç genç kız düşman tarafından ölüme teslim edildi! Kaç anne baba kendi çocukları için can verdi! Ne çok insan Yahudiler tarafından satın alındı, doğrandı ve Mesih'in itirafçıları oldu! Kaç kişi; babalar, anneler ve hassas bebekler, çukurlarda ve sarnıçlarda gizlenerek karanlıktan ve açlıktan telef oldular! Kaç kişi Anastasis Kilisesi'ne, Sion Kilisesine ve diğer kiliselere kaçtı ve orada katledildi ve ateşle yakıldı! Kudüs'te katledilenlerin cesetlerinin çokluğunu kim sayabilir?⁹²⁹

614 yılında Sasanilerin Bizans'a karşı kazandıkları zaferde Yahudiler, Sasanilere ettikleri yardımın ödülünü Kudüs'ün yönetimine getirilerek almıştır. Yahudiler, Kudüs'e girdikleri sırada Sasanilerin katliam ve yıkımlarına katılmıştır.⁹³⁰ Sasanilerin elinde bulunan Hristiyan esirler, Yahudiler tarafından parayla satın alındıktan sonra

(Graupe'nin aktarımlarında Yahudilerin,) Kudüs'ü işgal ederek yakıp yıkan ve kiliselere saldıran ve insanları öldüren Sasanilerle birlikte hareket ettikleri durumu görmezden geliniyor.

⁹²⁸ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28-31; <https://www.jewishvirtuallibrary.org/antiochus-strategos-the-sack-of-jerusalem-614>. [12.04.2025].

⁹²⁹ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/antiochus-strategos-the-sack-of-jerusalem-614>. [12.04.2025]; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 22,23,94; Yahudiler tarafından öldürülenlerin sayısını 4508 kişi olarak verir; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 94,95.

⁹³⁰ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 79; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231.

öldürülmüştür.⁹³¹ Kıyâme-Kutsal Kabir Kilisesi, Cismaniye Kilisesi ve Helena'nın inşa ettirdiği kiliseleri ateşe vermişlerdir.⁹³² Tüm kiliselerle birlikte manastırları yakmışlardır.⁹³³ Şehrbârâz, Kudüs'ü Nehemya adındaki karanlık birinin önderliğindeki Yahudilere teslim edince Yahudiler, birkaç hafta önceye kadar kendilerine eziyet eden Hristiyanlardan intikam almaya girişmiştir.⁹³⁴ Sasaniler, binlerce esiri büyük bir sarnıç olan Mamilla Havuzu'na hapsedmişti. Hristiyan kaynaklarına göre daha önce Yahudilere sunulana benzer bir seçenek onlara da sunulmuştur: “*Ya din değiştirin ya da ölin.*” Bazı keşişler din değiştirerek Museviliğe geçmişse de diğerleri inançlarına göre şehit olmuştur.⁹³⁵

Antiochus Strategos, Sasaniler tarafından Kudüs'ün yönetimine getirilen Yahudilerin Kudüs Hristiyanlarına karşı muameleleri konusundaki anlatımını şöyle sürdürür: “Hristiyanların düşman eline düşmesi, Hristiyanlardan nefret eden ve alçaklıklarını ortaya koyarak bir plan hazırlayan Yahudileri memnun etmişti.⁹³⁶ Hristiyanlara düşman olduklarından dolayı Yahudiler Sasanilerin gözünde büyük bir öneme sahiptiler.⁹³⁷ Yahudiler, su kuyuları, sarnıçlara hapsedilmiş Hristiyanların yanına gelerek “Ölümden kurtulmak isterseniz İsa'yı reddederek Yahudi olun, eğer böyle

⁹³¹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 431; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406.

⁹³² العارف، المفصل في تاريخ القدس. 79.

⁹³³ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 30,31; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 80.

⁹³⁴ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 38,39; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 166.

⁹³⁵ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 166.

⁹³⁶ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29.

⁹³⁷ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; صفرونيوس. 428. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان.

yaparsanız sizi o yerden çıkaracağız ve aramıza katılacak ve de paramızdan faydalanacaksınız.” şeklinde seslendiler ancak arzuları yerine getirilmedi.⁹³⁸ Çünkü kutsal kilisenin çocukları, tanrısız, inançsız bir şekilde yaşamaktansa cesetlerinin cezaya uğramasını, ruhlarının solarak yok olmasına tercih ederek İsa'nın uğruna ölmeyi seçtiler.⁹³⁹ Hristiyanların sarsılmaz ve dimdik ayakta duran inancını görerek istekleri gerçekleşmeyen Yahudiler, vahşi canavarlar gibi müthiş bir öfkeye kapılarak başka bir plana geçti.⁹⁴⁰ Sarnıçtan bir Hristiyan çıkararak bu kişiyi para ile Perslerden satın aldıktan sonra onu koyun gibi boğazladılar.⁹⁴¹ Şehirde kalan Yahudiler orada bulunan kutsal kiliseleri ve ayakta kalan binaları kendi elleriyle yakıp yıkmaya başladılar.⁹⁴² Kudüs'ten uzaklaştırıldıkları süreçten sonra Sasanilerle birlikte Kudüs'e girmiş olmalarını bir kez daha fırsat görerek tapınağı yeniden inşa edebilecekleri düşüncesine girmişlerdir.⁹⁴³ “Neşe içerisindeki Yahudiler, Tapınak

⁹³⁸ صفرونيوس, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان, 428; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29.

⁹³⁹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; صفرونيوس, 428, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان.

⁹⁴⁰ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29; Eserde, Yahudilerin faaliyetleri anlatılırken, onlara atfedilen olumsuz tutum, aşırı kin ve düşmanlıkları sebebiyle Yahudiler hakkında ‘alçak’, ‘murdar’, ‘pis’ gibi nitelermelere yer verilmiştir.

⁹⁴¹ صفرونيوس, 428, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29.

⁹⁴² Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 30,31; صفرونيوس, 428, كتاب البرهان في تثبيت الإيمان.

⁹⁴³ Drijvers and Watt, *Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999), 87,88,89; Drijvers, *The Wandering Holy Man*, 97; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 78-82; John, Bishop Of Nicu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 76-79; Yahudiler, Titus döneminde gerçekleşen katliam ve yıkımının yaşandığı MS 70'te çıkarıldıkları Kudüs'e tekrar girebilmiştir.

*Dağı'na eski kutsallığını iade etmeye girişmiş olabilirler çünkü Yahudiler artık burada kurban kesebileceklerdi ve Zarubbabil'in Kitabı'ndan aldıkları ilhamla tüm Yahudi dünyasını dini bir coşku sarmıştı.*⁹⁴⁴ Eleazar beRabbi Qallir, şiirlerinde Yahudilerin Kudüs'e girişinden söz eder. Bizans'ın yenildiğini, kutsal halkın (Yahudiler) rahatladığını, Sasanilerin tapınak kurmalarına izin verdiğini, sunak inşa edildiğini ve kurbanlar getirildiğini ifade eder.⁹⁴⁵ Bu dönemde Yahudiler, Mabet bölgesinde bir araya gelerek ibadet etme imkânı bulmuştur.⁹⁴⁶ Nehemyah ben Hushiel ile Taberiyeli Benjamin Tapınak Dağı-Mescid-i Aksâ alanında tapınağı yapmaya başlamışlardır.⁹⁴⁷ Nehemyah ben Hushiel ile Taberiyeli Benjamin'in (Tapınak Dağı) Mescid-i Aksâ alanındaki tapınağı yeniden inşa gayreti 617 yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁹⁴⁸

4.5.1. Yahudiler Kudüs'ten Çıkarılıyor

Kontantinopolis önlerine kadar gelen Sasani ordusu, Sur şehri hariç imparatorluğun doğu bölgesini ele geçirmiştir. Direniş devam ettiği için Yahudi komutan Nehemya'ya Sur'un ele geçirilmesi emri verilmişti ancak Nehemya başarısızlık yaşayarak Sur şehrinden çekilmişti.⁹⁴⁹ Yahudilerin yaşadığı başarısızlık kendilerine verilen desteğin sorgulanmasına yol açmıştır. Hadrianus tarafından verilen imtiyaz sonrası yaşananları

Yahudiler, Titus tarafından yıkıtılan tapınağı Iulianus döneminde yeniden inşa etmeye girişmiş ancak Iulianus'un 26 Haziran 363'te ölümü üzerine tapınak inşa etme imkânları kalmamıştır. Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 78-82; Drijvers and Watt, *Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*, 87-89,97; John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 76, 79.

⁹⁴⁴ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 166,167.

⁹⁴⁵ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 95.

⁹⁴⁶ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

⁹⁴⁷ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 10.

⁹⁴⁸ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 40; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 10,11.

⁹⁴⁹ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167.

Hüsrev de Yahudilere verdiği sözle yaşayarak pişman olmuştur.⁹⁵⁰ Hüsrev, Yahudilere verdiği desteği ölümcül bir zulme dönüştürmüş olmasıyla da benzer uygulamaları tarihte görülen Hadrianus'a benzetilmiştir.⁹⁵¹ Süreç içinde yanlış yaptığını anlayan Hüsrev, Yahudilere verdiği desteği çekerek Mısırlı Hristiyanların tarafını tutmaya başlamıştır.⁹⁵² Sasaniler açısından hangi din mensubu milletin tarafının tutulacağı konusunda siyasal ve stratejik davranma ihtiyacı doğmuştur. Doğu Hristiyanlarının mezhepsel farklılıktan dolayı Bizans ile ters düşmesiyle stratejik fırsatı değerlendiren Sasaniler, iş birliği hususunda Hristiyanlara yönelmiştir. Hristiyanlarla yapılacak iş birliğinin daha faydalı olacağı kanaati Sasanilerin Yahudilerle iş birliğinin sonlanmasına neden olmuştur. İlk etapta Yahudilerle iş birliğinde fayda görülmüş ancak süreç içinde Hristiyanlarla iş birliğinin daha doğru olacağına farkına varılmıştır. Bizans'ın içinde din merkezli mezhepsel bölünme oluşacağı gibi doğu bölgesinde Yahudilerden sayıca fazla olan ve geniş bir coğrafyada varlıklarını sürdüren Hristiyanların taraf olarak kazanılması önemli görülmüştür. Sasanilerin bu durumun farkına daha önceden de vardığı, Hüsrev Perviz'in babası Hürmüz'ün sarayındaki Mecusi-Zerdüştlerle söylediği sözlerden anlaşılmaktadır. Hürmüz, kraliyeti tahtla özdeşleştirerek tahtın arka ayakları olmadan ön ayakları üzerinde duramayacağı gibi Hristiyanlar düşman edilirse krallığın sağlam duramayacağını ifade etmiştir.⁹⁵³ 614'te Kudüs'te hükmetmeye başlayan Yahudiler, 617'de Hristiyanlarla yapılacak iş birliğinin daha doğru olacağı düşüncesiyle Sasaniler tarafından Kudüs yönetiminden uzaklaştırılmışlardır. Zafiyetleri anlaşılınca kendilerine verilen Kudüs yönetimi ellerinden alınıp kuvvet kullanılarak Yahudiler şehirden çıkarılmıştır.⁹⁵⁴ Şehrbârâz, Yahudileri Kudüs'ten sürünce Nehemya direnmiş

⁹⁵⁰ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 4.

⁹⁵¹ A.g.e., 9.

⁹⁵² Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 10.

⁹⁵³ الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد، تاريخ الطبري (دار التراث، بيروت، 1387هـ)، ج2، ص173; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 291.

⁹⁵⁴ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 68, 69; لعسلي. القدس في التاريخ، 116; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 54; Sefer Zarubbabel, Yahudilerin Kudüs'te dört yıl hükmettiklerini aktarır. Graupe, s. 54,55.

ancak mağlup edildikten sonra Kudüs yakınlarındaki Emmaus'ta idam edilmiştir.⁹⁵⁵ Titus'tan sonra Bar Kohba ve Iulianus dönemlerinde tapınak alanında özgürce ibadet edebilen Yahudilerin eline geçen bu fırsat 614 yılında başlasa da uzun sürmemiş ve 617 yılında sona ermiştir.

Şehir Hristiyanlara teslim edilince üç yıl önce (614 yılında) Yahudiler tarafından katliama maruz kalan Hristiyanlar bu sefer intikam alan, Yahudiler ise acı çeken taraf olmuşlardır. Hristiyanların 614 yılında yaptıkları gibi şehri doğu kapısından terk eden Yahudiler, Eriha'ya doğru gitmeye başlamıştır.⁹⁵⁶ Yahudilerin kovulmasından sonra şehirde Modestos isimli bir başpapaz görevlendirilmiştir.⁹⁵⁷ Piskopos vekili Modestos, Metropolit Kumitas'a yazdığı mektupta Yahudilerin Kudüs'te kalmayı beklerlerken buradan kovulduğunu, hediyeler vererek şehre giriş izni istemelerine rağmen bunun reddedildiğini ve Kudüs'ün kiliselerinin imar edildiğini anlatmıştır.⁹⁵⁸ Sasaniler, Hristiyanların şehre dönüşüne, kiliselerin yeniden inşasına ve restorasyonuna izin vermişlerdir.⁹⁵⁹ Şehre dönen Hristiyanlar, perişan hâlde buldukları kentte, patriğe vekâlet eden Modestos'un önderliğinde onarım çalışmalarına başlamış; bu kapsamda harap durumdaki Kutsal Kabir Kilisesi yenilenmiş, ancak şehir Constantinus ve Iustinianus dönemlerindeki ihtişamına kavuşmamıştır.⁹⁶⁰ Sasanilere bağlı olan şehirde yönetimi ele alan Hristiyanlar, başta Kutsal Kabir Kilisesi olmak üzere diğer

⁹⁵⁵ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 97,98,99; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167.

⁹⁵⁶ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167.

⁹⁵⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 70; ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 217.

⁹⁵⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 71; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 58; Graupe Yahudilerin Herakleios'un Kudüs'e geldiği süreye kadar burada yaşadıklarından ve daha sonra sürüldüklerinden söz eder. 617 yılında Yahudilere yönelik bir sürgün söz konusu olsa da tüm Yahudilerin sürülmediği, Herakleios'un Kudüs'e geldiği sırada Yahudilerin sürülmesini emretmesinden ve Modestos'un Kumitas'a yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır.

⁹⁵⁹ لعسلي. *القدس في التاريخ*, 116.

⁹⁶⁰ ابن بطريق. *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*. 217; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 167.

kilise ve manastırları tekrar inşa etmeye başlamıştır ancak yine de birçok dinî ve tarihî yapı ihya edilemediğinden tarihe karışmıştır.⁹⁶¹

Tablo 4.3: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Musevi Yönetimi

No	Musevi Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Sasani	Musevi	614	617	3*
				Toplam	3

4.6. Yahudilikte Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri

Yahudi kutsal kitabını ifade eden kelime olan Tanah=TaNaKh üç ana bölümün isimlerinin baş harfinden oluşmuştur.⁹⁶² Tanah, Tevrat (Tora), Peygamberler (Neviim) ve Kitaplar (Ketuvim) bölümlerinden oluşmaktadır.⁹⁶³ Tora, Musevilerce Hz. Musa'ya indirildiğine inanılan bölümün adıdır.⁹⁶⁴

Tevrat'tan yalnızca barış odaklı söylem, emir ve talimatların alınması çalışmanın amacına uygun bir tercihtir. İnsanlığın en önemli ihtiyaçlarından olan barış, huzur, saadet, güvenlik ve gelecek gibi konular dinlerin insanlığa sunmak istediği amaçlardandır. Yahudi şeriatının temeli "mitsva" adı verilen emir ve yasaklar toplamı

⁹⁶¹ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

* Kudüs, 614 yılında Sasaniler tarafından işgal edilmiştir. Sasanilere askerî destek sağlamaları nedeniyle kentin yönetimi Yahudilere bırakılmıştır. Nehemyâ'nın önderliğinde Sur şehrini ele geçirmeye yönelik girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması ve Hristiyanlarla yapılacak işbirliğinin daha stratejik görülmesi üzerine Yahudiler 617'de Kudüs'ten çıkarılmış; böylece 614'te başlayan Yahudi yönetimi üç yıl sonra sona ermiştir.

⁹⁶² Gürkan, *Yahudilik*, 64.

⁹⁶³ Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*, 222; Gürkan, *Yahudilik*, 64; Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, 347.

⁹⁶⁴ Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*, 222.

kurallardan meydana gelmektedir.⁹⁶⁵ Mitsva-Mitsvot* adı verilen bu düzenlemeler; 248 tanesi olumlu ve emirler, 365 tanesi olumsuz ve yasaklar olan toplam 613 adet kuraldır.⁹⁶⁶ Bu düzenlemelerden oluşan emir ve yasaklar bir Yahudi'nin hayatına yön veren dinî, hukuki ve ahlaki kurallardır.⁹⁶⁷

Yahudilikte On Emir, Sina Dağında Tanrı ve İsrailoğulları arasında yapılan anlaşma olarak kabul edilmektedir.⁹⁶⁸ On Emir, Hz. Musa'ya Tanrı tarafından vahyedilmiş ve levha üzerine Tanrı tarafından⁹⁶⁹ yazılarak verilmiştir.⁹⁷⁰ Daha sonra Tanrı tarafından Hz. Musa'ya yazdırılmış ve Hz. Musa kavminin yanına dönmüştür.⁹⁷¹ Dinî ve ahlaki emirlerden oluşan On Emir; dindarlık ve adaletin tesisi içindir. Bu emirler, ilk beş maddede Tanrı ile insanlar arasındaki ilişkileri düzenlerken (beşinci madde kişinin aile ile ilişkisini içerir) ikinci beş maddede insanın toplumla ilişkilerini düzenlemektedir.⁹⁷² Tevrat'ta barış, öldürmemek, komşuya iyi davranmak hususunda emir ve tavsiyeler bulunmaktadır. “Öldürmeyeceksin-katletmeyeceksin!” emrinin On Emir'den biri olması önemlidir.

⁹⁶⁵ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 51; C. II, 359,415-423.

* “Mitsvot” Mitsva'nın çoğuludur. Bkz. Gürkan, *Yahudilik*, 247; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 415.

⁹⁶⁶ Gürkan, *Yahudilik*, 131,247.

⁹⁶⁷ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 31,51; C. II, 2001, 359.

⁹⁶⁸ Çıkış, 34/27.

⁹⁶⁹ Çıkış, 32/15-16.

⁹⁷⁰ Çıkış, 24/12; 31/18; Tesniye, 5/1-22.

⁹⁷¹ Çıkış, 34/1,27,28.

⁹⁷² Ömer Faruk Harman, “On Emir”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/348; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 415.

4.6.1. Eski Ahit'te Savaş ve Barış

İbranice barış anlamına gelen “şalom” kelimesi aynı zamanda düzenli, sakin, uyumlu ve iyi olmayı ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.⁹⁷³ Tevrat'ta barış amacına matuf ifade ve düzenlemeler bulunmaktadır. Barışın nihai hedefinin kurtuluş olması, farklı inanca sahip birey ve topluluklara doğru yaklaşım sergilenmesi, anlaşmazlıkların çözümü için Rabb'in hakemliğine başvurulması, silahların tarım aletlerine döndürülmesi, intikam ve kin gütmenin hoş karşılanmaması, kan dökmenin yasaklanması, kan dökmenin cezalandırılmaya tabi olması, dökülen kanla ülkenin kirlendiği, savaşta doğru davranılması, savaşmadan önce barış teklif edilmesi hakkında bilgiler verilen Eski Ahit'te ilahi emirlere uyularak ülkede barışın sağlanacağı ve korkudan emin olunacağı vadedilmiştir.

4.6.2. Savaşta Sergilenecek Davranış

Tevrat, *“Bir şehre karşı cenketmek için ona yaklaştığın zaman, onu barışıklığa çağıracaksın.”*⁹⁷⁴ ve *“Bir şehirle cenk ederek onu almak için, çok günler onu muhasara edeceğin zaman, ağaçlarına balta vurarak onları harap etmeyeceksin; çünkü onlardan yiyebilirsin, ve onları kesmeyeceksin, çünkü kırsın ağacı insan mıdır ki, senin tarafından muhasara olunsun?”*⁹⁷⁵ ifadesiyle savaş amacıyla bir şehre yaklaşıldığında kuşatma sırasında ağaçlara zarar verilmemesi emredilmiş, böylece savaşta sergilenmesi gereken tutum konusunda açıkça bilgi verilmiştir.

4.6.3. Barış Konusuna Yaklaşım

Yahudilikte dini anlamda yetkili sayılan⁹⁷⁶ “Rabiler, barışı tüm değerlerin üzerindeki bir konumda görmüşler ve övmüşlerdir. Barış, Tora'nın nihai amacı ve peygamberliğin ve manevi kurtuluşun özüdür; “Şalom”, Tanrı'nın adı, Yisrael'in adı

⁹⁷³ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 660.

⁹⁷⁴ Tesniye, 20/10.

⁹⁷⁵ Tesniye, 20/19.

⁹⁷⁶ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 515-517.

ve Kurtarıcı'nın adıdır.⁹⁷⁷ Emir ve kanunlara uyulduğunda yağmur gönderileceği ve topraktan bol verim alınacağı, dolayısıyla açlık yaşanmayacağı, memlekette korkunun olmayacağı, selamet ve emniyet verileceği, memleketten kılıç geçmeyeceği ve savaşlardan uzak olunacağını bilgisi verilmiştir:

*Eğer kanunlarımda yürürseniz ve emirlerimi tutarsanız, ve onları yaparsanız; o zaman yağmurlarınızı vakitlerinde göndereceğim, ve yer mahsulünü verecek, ve kırım ağaçları meyvalarını verecekler. Ve harmanınız bağ bozumuna erişecek, ve bağ bozumu ekim vaktine erişecek; ve doyuncaya kadar ekmeğinizi yiyeceksiniz, ve memleketinizde emniyetle oturacaksınız. Ve memlekete selamet vereceğim, ve yatacaksınız, ve sizi korkutan olmayacak; ve kötü hayvanları memleketten kaldıracam, ve memleketinizden kılıç geçmeyecektir.*⁹⁷⁸

Eski Ahit'e göre selamet (esenlik) verilerek kavim mübarek kılınır. "RAB kavmına kudret verir; RAB kavmını selâmetle mübarek kılar."⁹⁷⁹

İşaya'da şariat'ın Sion'dan ve Rabbin sözünün (Kudüs) Yeruşalim'den çıkacağı ifade edilerek "Ve milletler arasında hükmedecek, ve çok kavmlar hakkında karar verecek; ve kılıçlarını saban demirleri, ve mızraklarını bağcı bıçakları yapacaklar; millet millete karşı kılıç kaldırmayacak, ve artık cengi öğrenmeyecekler."⁹⁸⁰ denilmiştir. İnsanlığa zarar veren savaş aletlerinin insanların faydalandığı üretim aleti şeklinde kullanılmasıyla savaşın öğrenilmeyeceği belirtilmiştir.

Allah; Hz. Nuh ve oğullarını mübarek kılmış ve onlara "Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun."⁹⁸¹ demiş, yine aynı bölümdeki "Ve siz semereli olun ve çoğalın; yeryüzünde türeyin ve onda çoğalın."⁹⁸² ifadesiyle yeryüzünde insanların savaşlarla

⁹⁷⁷ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 660.

⁹⁷⁸ Levililer, 26/3,4,5,6.

⁹⁷⁹ Mezmur, 29/11.

⁹⁸⁰ İşaya, 2/3,4.

⁹⁸¹ Tekvin, 9/1.

⁹⁸² Tekvin, 9/7.

birbirlerini öldürmelerini değil, çoğalmalarını istemektedir. Yuşa peygamberin barış yaparak bir topluluğa ahit vermesi ve onların kurtulmalarını sağladığı anlatılmıştır:

Ve Yeşu onlarla sulh edip onları sağ bırakmak üzere kendilerine ahit kesti ve cemaatin beyleri ona and ettiler.”⁹⁸³ “Ve şimdi işte, senin elindeyiz; yapılması gözünde doğru ve iyi olanı bize yap. Ve onlara böyle yaptı ve İsrail oğullarının elinden onları kurtardı ve onları öldürmediler.”⁹⁸⁴

Eski Ahitte Asa döneminde ülkenin barış içinde oluşu Rab tarafından verilen bir esenlik olarak görülmüş, Rabb’e yöneldikleri için esenlikle kuşatıldıkları ifade edilmiştir.⁹⁸⁵

4.6.4. Kan Dökmek Konusu

Kan döküldüğü zaman kanı dökülenin hakkının aranacağı, insanın Tanrı suretinde yaratılmış olduğu ve insan kanı dökenin kanının insan tarafından döküleceği belirtilmiştir. *“Sizin de kanınız dökülürse, hakkınızı kesinlikle arayacağım. Her hayvandan hesabını soracağım. Her insandan, kardeşinin canına kıyan herkesten hakkınızı arayacağım.”⁹⁸⁶*

“Kim insan kanı dökerse, kendi kanı da insan tarafından dökülecektir. Çünkü Tanrı insanı kendi suretinde yarattı.”⁹⁸⁷

Tanrının da içinde yaşadığı ülkenin kirlenmemesi istenmiş, kan dökmendenin ülkeyi kirlettiği ve içinde kan dökülen ülkenin kan dökenin kanıyla bağışlanacağı ifade edilmiştir. *“İçinde yaşadığınız ülkeyi kirlletmeyeceksiniz. Kan dökmek ülkeyi kirlletir. İçinde kan dökülen ülke ancak kan dökenin kanıyla bağışlanır. İçinde oturduğunuz,*

⁹⁸³ Yeşu, 9/15

⁹⁸⁴ Yeşu, 9/25,26.

⁹⁸⁵ II. Tarihler, 14/5,6,7.

⁹⁸⁶ Tekvin, 9/5.

⁹⁸⁷ Tekvin, 9/6.

benim de içinde yaşadığım ülkeyi kirletmeyeceksiniz; çünkü ben İsraililerin arasında yaşayan RABB'im."⁹⁸⁸

Putlara kurban edilen oğul ve kızların kanları "suçsuzların kanı" şeklinde ifade edilerek dökülen bu kanlarla ülkenin kirlendiğinden söz edilmiştir. "*Kenan putlarına kurban olsun diye oğullarının, kızlarının kanını, suçsuzların kanını döktüler; ülke onların kanıyla kirlendi.*"⁹⁸⁹

4.6.5. Adam Öldürmek

On Emir'den biri "Öldürmeyeceksin!" emridir. Tevrat'ta öldürme eyleminin ilk olarak Hz. Âdem'in oğlu Kabil (Kain)'in kardeşi Habil'i öldürmesiyle olduğu anlatılır. Kardeşinin kanını toprağa döken "Kain" toprağın lanetine uğramıştır. Tevrat'a göre öldürmenin karşılığı öldürülmektir. Öldürmenin Nuh kanunları ile yasaklandığı, Tanrı suretinde yaratıldığından dolayı insanın değerli olduğu ve öldürülmesi durumunda kanının Tanrı tarafından aranacağı anlatılır. İnsan kanı döken kişinin kanı insan tarafından dökülecektir. Düşman olsa bile insan öldürülmeyecek, kiralık katil tutulmayacak, suçsuz ve doğru kişi öldürülmeyecektir. Bir cisimle birine vurarak ölüme sebep olan kişi "öldürülmesi gereken katil" olarak tarif edilmiştir. Bir hırsız öldürüldüğünde olay güneş doğduktan sonra yaşandı ise öldürenin cezalandırılacağı ifade edilmiştir.

*"Adam öldürmeyeceksin!"*⁹⁹⁰

Kardeşini öldüren Kain/Kabil'e "*RAB, 'Ne yaptın?'* dedi. *Kardeşinin kanı topraktan bana sesleniyor. Artık döktüğün kardeş kanını içmek için ağzını açan toprağın laneti altındasın.*"⁹⁹¹

⁹⁸⁸ Sayılar, 35/33,34.

⁹⁸⁹ Mezmur, 106/38.

⁹⁹⁰ Çıkış, 20/13; Tesniye, 5/17.

⁹⁹¹ Tekvin, 4/10,11.

Öldüren kişi kesinlikle öldürülecektir, ifadesiyle katil hakkında kesin hüküm verilmiştir: “*Kim birini vurup öldürürse kendisi de kesinlikle öldürülecektir.*”⁹⁹²

Yaralamaya, yakmaya, bir uzva veya cana yönelik zarara karşılık aynı ölçüde bedel ödeneceği beyan edilmiştir. “*Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir.*”⁹⁹³ Öldüren kişinin öldürülmesi gerektiği, ayrıca ölümü hak eden kişinin affedilmesine hiçbir şekilde imkân tanınmayarak cezanın mutlaka uygulanması gerektiği belirtilmiştir. “*Adam öldüren, tanıkların tanıklığıyla öldürülecek, bir tek kişinin tanıklığıyla öldürülmeyecektir. Ölümü hak etmiş katilin canı için bedel almayacaksınız; o kesinlikle öldürülecektir.*”⁹⁹⁴

Komşusunu öldüren ve rüşvet alarak öldürenler lanetlenmiştir. “*Komşusunu gizlice öldürene lanet olsun! Bütün halk, Âmin, diyecek. Suçsuz birini öldürmek için rüşvet alana lanet olsun! Bütün halk, Âmin, diyecek. Bu yasanın sözlerine uymayan ve onları onaylamayana lanet olsun! Bütün halk, Âmin, diyecek.*”⁹⁹⁵

Aletle, taşla, tahtayla vurarak öldüren katildir ve katil öldürülecektir. Bir başkasına karşı kin besleyenin kininden dolayı sergileyeceği eylem sonucu birinin ölümüne sebep olursa öldüren katildir ve kesinlikle öldürülecektir.

Eğer biri demir bir aletle başka birine vurur, o kişi de ölürse, adam katildir ve kesinlikle öldürülecektir. Birinin elinde adam öldürebilecek bir taş varsa, bu taşla başka birine vurursa, o kişi de ölürse, adam katildir ve kesinlikle öldürülecektir. Ya da elinde adam öldürebilecek tahtadan bir alet varsa, bununla birine vurursa, o kişi de ölürse, adam katildir ve kesinlikle öldürülecektir. Ölenin öcünü alacak kişi, katili öldürecektir; onunla karşılaşınca onu öldürecektir. Eğer biri başka birine beslediği kinden ötürü onu iter ya da bile bile ona bir nesne fırlatırsa, o kişi de ölürse, ya da beslediği kinden ötürü onu yumruklar, o kişi de ölürse, vuran kişi kesinlikle

⁹⁹² Çıkış, 21/12.

⁹⁹³ Çıkış, 21/23-25.

⁹⁹⁴ Çölde Sayım, 35/30,31.

⁹⁹⁵ Tesniye, 27/24-26.

*öldürülecektir; katildir. Ölenin öcünü alacak kişi katille karşılaşınca onu öldürecektir.*⁹⁹⁶

*“Yalandan uzak duracak, suçsuz ve doğru kişiyi öldürmeyeceksiniz. Çünkü ben kötü kişiyi aklamam.”*⁹⁹⁷

Hırsızın eve girdiği sırada yakalanarak öldürülmesi mazur görülürken bu olayın ortamın karanlık olmaması yani güneş doğduktan sonra gerçekleşmesi hâlinde öldürme eylemi kabul edilmemektedir. *“Bir hırsız bir eve girerken yakalanıp öldürülürse, öldüren kişi suçlu sayılmaz. Ancak olay güneş doğduktan sonra olmuşsa, kan dökmekten sorumlu sayılır.”*⁹⁹⁸

4.6.6. Komşu ve Yabancılara Yönelik Tutum

Komşu katilinin affedilmeyeceği, tanrının sunağına sığınsa bile sunaktan çıkarılarak öldürüleceğine hükmedilmiştir. *“Eğer bir adam komşusuna düzen kurar, kasıtlı olarak saldırıp onu öldürürse, sunağıma bile kaçmış olsa, onu çıkarıp öldüreceksiniz.”*⁹⁹⁹

Bir zamanlar Mısır’da yabancı olunduğu hatırlatılarak yabancıya karşı iyi davranmak telkin edilmiştir:

*Ülkenizde sizinle birlikte yaşayan bir yabancıya kötü davranmayın. Ona sizden biriymiş gibi davranacak ve onu kendiniz kadar seveceksiniz. Çünkü siz de Mısır’da yabancıydınız. Tanrınız RAB benim.”*¹⁰⁰⁰ *“Yabancıya haksızlık ve baskı yapmayacaksınız. Çünkü siz de Mısır’da yabancıydınız.”*¹⁰⁰¹ *“Yabancıya baskı yapmayacaksınız. Yabancılığın ne olduğunu bilirsiniz. Çünkü siz de Mısır’da yabancıydınız.”*¹⁰⁰²

⁹⁹⁶ Çölde Sayım, 35/16-21.

⁹⁹⁷ Çıkış, 23/7.

⁹⁹⁸ Çıkış, 22/2,3

⁹⁹⁹ Çıkış, 21/14.

¹⁰⁰⁰ Levililer, 19/33,34.

¹⁰⁰¹ Çıkış, 22/21.

¹⁰⁰² Çıkış, 23/9.

Öç almak, kin beslemek ve komşunun evine, kölesine hayvanlarına veya herhangi bir şeyine göz dikmek yasaklanmıştır. “Öç almayacaksın. Halkından birine kin beslemeyeceksin. Komşunu kendin gibi seveceksin. RAB benim.”¹⁰⁰³ “Komşuna karşı yalan yere tanıklık etmeyeceksin. Komşunun evine, karısına, erkek ve kadın kölesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.”¹⁰⁰⁴ Adam kaçırma suçunun karşılığı ölüm olarak ifade edilmiştir. “Kim adam kaçırırsa, onu ister satmış olsun, ister elinde tutsun, kesinlikle öldürülecektir.”¹⁰⁰⁵

4.6.7 Tapınağın İnşası Görevinin Hz. Süleyman’a Verilmesi

Hz. Davut, Tanrı için bir mabet inşa etmek üzere harekete geçmiş ve bu yönde çalışmalara başlamışken mabedi kendisinin yapmaması yönünde emir almıştır:

*Davut, oğlu Süleyman’ı yanına çağırdı. Onu İsrail’in Tanrısı RAB için bir tapınak kurmakla görevlendirdi. Sonra Süleyman’a şöyle dedi: “Oğlum, Tanrım RAB’bin adına bir tapınak kurmak istedim. Ama RABB bana, ‘Sen çok kan döktün, büyük savaflara katıldın’ dedi, ‘Benim adıma tapınak kurmayacaksın. Çünkü yeryüzünde gözümün önünde çok kan döktün. Ama barışsever bir oğlun olacak. Onu her yandan kuşatan düşmanlarından kurtarıp rahata kavuşturacağım. Adı Süleyman olacak. Onun döneminde İsrail’in barış ve güvenlik içinde yaşamasını sağlayacağım.”*¹⁰⁰⁶

Eski Ahit’teki pasajdan anlaşıldığı üzere Rabb, mabedi inşa etme görevini Hz. Davut’un oğlu Hz. Süleyman’a vermiştir. Bunun gerekçesi şöyle anlatılmıştır: “*Sen çok kan döktün, büyük savaflara katıldın, dedi, benim adıma tapınak kurmayacaksın. Çünkü yeryüzünde gözümün önünde çok kan döktün.*” Bu ifadeden kan dökmüş ve savaflarda bulunmuş birinin bu mabedi yapmaması gerektiği, aksine “barışsever” niteliğiyle anılan oğlu Hz. Süleyman’ın tapınağı yapmakla görevlendirildiği

¹⁰⁰³ Levililer, 19/18.

¹⁰⁰⁴ Çıkış, 20/16,17.

¹⁰⁰⁵ Çıkış, 21/16.

¹⁰⁰⁶ I. Tarihler, 22/6-9.

görülmektedir. Bu durum kan dökmenin iyi karşılanmadığını, barışın takdir edildiğini göstermektedir.

4.6.8. Yahudilerin Kudüs'teki Uygulamalarının Eski Ahit-Tevrat'a Uyumu

Musevilerin uygulamalarının kendi kutsal kitapları Tevrat'a uygun olmadığı* söylenebilir. VII. yüzyılın ilk yarısında Sasanilerle birlikte Kudüs'e giren Museviler, esir edilmiş Hristiyanları öldürmek için Sasanilerden satın almıştır. Sarnıçlara hapsedilmiş Hristiyanlara para karşılığında din değiştirmeyi dayatmış, dinini bırakıp Museviliğe geçmeyen Hristiyanları öldürmüşlerdir. Strategos'un aktarımına göre Mamel sarnıcına ve kiliselere sığınan Hristiyanların Yahudiler tarafından katledilmesi, esirleri Sasanilerden öldürmek maksadıyla satın almaları, kutsal kiliseleri ve ayakta kalan binaları yakıp yıkmaları, Patrik Zekeriyâ'ya iftira atmaları, kutsal kitaplarında bulunan iyilik ölçütleriyle uyuşmamaktadır. Bu davranışların kabul edilir veya savunulabilir veya haklı bulunabilir bir yanı bulunmamaktadır.

Tevrat'a göre farklı inanca sahip kişilerle adalet ve empatiye dayalı bir ilişki kurularak barışın tesis edilmesi gerekmektedir. İnsanlar kılıçlarını çekiçle dövüp saban demiri, mızraklarını bağcı bıçağı yapacaklardır. Bir ulus başka bir ulusa kılıç kaldırmayacaktır. Savaş eğitimi yapılmayacaktır. Savaşmadan önce barış teklif edilecek, kentin etrafındaki ağaçlara zarar verilmeyecektir. Bozgunculuk büyük bir yanlıştır; kin gütmek, intikam almak ve kan dökmek yasaktır. Kan dökenin kanı dökülecektir. İnsan öldürmek ilk insandan itibaren yasaklanmış ve bir insanın katli tüm insanlığın katliyle eş tutulmuştur. Tanrı, insanı kendi suretinde yarattığı için insan kanı

* Her ne kadar kan dökmek, Tevrat'ta öldürmek, yok etmek gibi olumsuz örnekler yer alsa da bu çalışmanın amacı mozaik mekânların korunması olduğundan, değerlendirme ölçütü olarak daha çok hoşgörüye dayalı dini emir ve ilkeler esas alınmıştır. Kutsal kitaplardan yapılan alıntılarda savaş dönemlerine ait bölümlerdeki emir ve kurallardan ziyade azami ölçüde müsamahanın mümkün olabileceğini ortaya koyan dini hükümler dikkate alınmıştır. Aksi takdirde, ne mozaik nitelikli kutsal mekânların korunması mümkün olabilir ne de toplumsal farklılıklara tahammül edilebilecek bir yaşam pratiği geliştirilebilir. Çalışmanın temel yaklaşımına uygun olarak, insanlığın birlikte yaşamı ve karşılıklı kutsallara saygının tesisi açısından barışa, toleransa, saygıya işaret eden dini ilkeler ön plana çıkarılmış ve değerlendirmelerde bu çerçeve ölçü olarak alınmıştır.

dökenin kanı insan tarafından dökülecektir. “Öldürmeyeceksin.” emriyle öldürmek ve kiralık katil tutmak yasaklanmıştır. Yabancıya zulmedilmeyecek, baskı yapılmayacak, bir yabancı halkın arasında yaşayacak olursa sevilecek ve ona kendileri gibi muamelede bulunulacaktır. Öç alınmayacak ve komşu sevilecektir. Eski Ahit, Tevrat’ta bulunan bu emirlere bakıldığında Musevilerin 614-617 yılları arasında Kudüs’te Kudüs halkına yönelik muamelelerinin dini ölçütlerle tezat oluşturduğu, kutsal kitapları Tevrat’la örtüşmediği açıktır. Yazılı Yasa Tora’nın yorumuna dayalı olan “*Rabinik metinlerde Şalom, ahlaki bir değeri ailede, toplumda ve ulusal yaşamda ve savaşın önlenmesinde düşmanlığın mağlup edilmesini çağırıştırır. Barışın izlenmesi, bireyin mecburiyeti ve çeşitli sosyal talimat ve oluşumların amacıdır.*”¹⁰⁰⁷

4.7. Herakleios’un Kudüs’ü Geri Alma Çabaları (615-628)

Şehrbârâz, İmparatorluğun doğu ve güney kısmı olan Levant bölgesinde yıkıcı faaliyetlerini, General Şahin ise Anadolu seferini şiddetli bir şekilde sürdürmüştür.¹⁰⁰⁸ I. Şapur’dan beri ilk defa Bizans’ın doğu toprakları istilaya maruz kalmıştır.¹⁰⁰⁹ Trapezon, Satala köyü-Kelkit, Melitene’ye doğru uzanan iç sınırın Sasanilerin eline geçmesiyle Anadolu, yağma ve istilaya açık bir hâle gelmiştir.¹⁰¹⁰

Batıdan Avar ve Slavlar başkenti zorlarken 615 yılında General Şahin’in komutasındaki Sasani ordusu, Konstantinopolis’te Boğaz’ın karşı yakasındaki Khalkedon’u/Kadıköy ele geçirerek Khrysopolis/Üsküdar civarında kamp kurmuştur.¹⁰¹¹ Herakleios, gelen orduya yedi gün boyunca yemek ikramında bulunup

¹⁰⁰⁷ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. III, 660, 743.

¹⁰⁰⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406.

¹⁰⁰⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616.

¹⁰¹⁰ A.g.e., 616-617.

¹⁰¹¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 75; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 406.

önemli kişilere armağanlar vermiş ve bir konuşma yapmıştır.¹⁰¹² Konuşmasında muzaffer olmalarının kendilerinin günahlarından kaynaklandığını, Sasanilerin zaferi kendi marifetleriyle kazanmadıklarını, kurucusu Tanrı olan imparatorluğun yıkılamayacağını söylemiştir.¹⁰¹³ Devamında Mauricius'un intikamının Phokas'ın öldürülmesiyle alındığını, Sasani Kralı'nın ne zaman kana doyacağını bilinmediğini, Tanrı onu ellerine teslim ettiğinde Romalılar tarafından öldürülebileceği hâlde öldürülmediğini, barış istediklerini, ateş, kılıç ve tutsaklığı ülkeden uzak tutmalarını tavsiye etmiştir.¹⁰¹⁴ Böylece açlık ve kıtlık çekmeyeceklerini, vergiler kazanacaklarını söylemiş ve krala armağanlarla mektup gönderip barış isteyeceğini bildirmiştir.¹⁰¹⁵ Herakleios, ertesini kış -umutsuz olmasına rağmen- üst düzey bir elçi heyetini büyük armağanlar ve bir mektupla Hüsrev Perviz'e göndererek, savaşın sona erdirilmesi yönünde âdeta yalvarırcasına barış talebinde bulunmuştur.¹⁰¹⁶ Mektupta Roma'nın uyguladığı barışı bozan kötü niyetli Phokas'a hak ettiği cezanın uygulandığını yazmıştır.¹⁰¹⁷ Herakleios tarafından gönderilen elçiler, önce tutuklanmış, ardından

¹⁰¹² Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 150, 159-162; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 75,76.

¹⁰¹³ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159-162.

¹⁰¹⁴ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159-162; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76.

¹⁰¹⁵ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159-162.

¹⁰¹⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 430; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159-162; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76; Bauer, Susan Wise. *Ortaçağ Dünyası*. İstanbul: Alfa, 2018. s. 296; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616.

¹⁰¹⁷ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 159-162.

Hüsrev Perviz* tarafından öldürülerek barış teklifi reddedilmiştir.¹⁰¹⁸ Savaşta yaşadığı yıkımdan dolayı barış için yalvaran Bizans-Herakleios'a Hüsrev'in cevabı “*O’ndan vazgeçip güneşe tapana kadar, size acımayacağım.*” olmuştur.¹⁰¹⁹

Kuzey Afrika ve Mısır’dan tahıl ikmali kesilmiş ve ordu tükenme noktasına gelmiştir.¹⁰²⁰ Bu nedenle Herakleios başkenti terk ederek Kartaca’ya gizlice gitme planları yapmaya başlamıştır. 618 yılında Kuzey Afrika’ya doğru hazineyi taşıyan gemilerin Haliç’ten çıktıktan sonra batmasıyla plan ifşa olmuştur.¹⁰²¹ İçinde bulunulan ümitsiz durumdan dolayı karşı saldırıları organize edebilmek amacıyla başkenti Kartaca’ya taşımayı düşünen İmparator Herakleios, İstanbul ahalisinde oluşan derin ümitsizlik ve Patrik Sergios’un itirazları sonucu bu plandan vazgeçmiştir.¹⁰²² Patrik Sergios’un Yeni Roma’yı savunmasının kutsal görevi olduğuna dair imparatoru ikna etmesiyle Herakleios, Ayasofya’nın mihrabında Tanrı’nın huzurunda kentte kalmaya

* II. Hüsrev, Justinianus döneminde Antakya’yı yakan en büyük Sasani hükümdarlarından I. Hüsrev (Enuşirevan)’ın torunudur. 40 metre uzunluğunda, 20 metre genişliğinde kaplan derisinden sancağı olan Hüsrev, gücünü olduğundan büyük unsurlarla gösterme saplantısı nedeniyle görüşmelerini 300 metrekarelik altın sırmalı ve üzerinde saltanat bahçesi işlenmiş olan Kralın Pınarı isimli bir halının üzerinde yapardı. Şah’ın 3000 cariyesi bulunuyordu. Günümüzde Bağdat’a yakın bir yer olan Sasani Başkenti Tzipon’da muhtemelen dünyanın en büyük salonuna sahip muazzam bir saray yaptırmıştır. Geceleri siyah ata binen şahın zırhı altın bezemeli, cübbesi altın işlemeli ve mücevherle süslüydü. Şah’ın yüzükleri, hayvanları, altın semerleri ve fillerinin olduğu yönünde farklı bilgiler Mesudî tarafından aktarılmıştır.; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 165; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 171.

¹⁰¹⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 67, 76; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 161; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433.

¹⁰¹⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

¹⁰²⁰ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, 58.

¹⁰²¹ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

¹⁰²² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 86; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

yemin etmiştir.¹⁰²³ Kyzikus ve Nikomedia'daki imparatorluk darphaneleri sırasıyla 616 ve 619'da para basımını durdurunca Herakleios, 616-617'de Isauria'daki Seleukeia (Silifke)'da ve 618 yılında Isauria'daki daha müstahkem yerlerde sikke bastırmıştır.¹⁰²⁴ Ankyra, Sardeis ve Ephesus gibi kentler, zenginliklerine göz diken Sasaniler tarafından talan edilip soyulmuştur.¹⁰²⁵ Deniz yoluyla Kıbrıs'a intikal eden Sasani kuvvetleri 617 yılında adayı ele geçirmiştir.¹⁰²⁶ Pelusium, 616 veya 617'de ele geçirilirken 619 yılında kuşatılan İskenderiye teslim olmuş ve Syeney'e kadar tüm Nil vadisi Sasanilerce ele geçirilmiştir.¹⁰²⁷ Sasaniler tarafından işgal edilen Mısır, İskenderiye, Libya ve Etiyopya'da çok sayıda esir ve ganimet elde edilmiştir.¹⁰²⁸ Tahıl ambarı konumundaki Mısır'ın kaybedilmesi Bizans için ağır bir darbe anlamına gelmiştir.¹⁰²⁹

Sasani ordusunu karşılamak üzere sahada bulunan Herakleios, Balkanlara yönelerek Avarlarla görüşmeye başlamıştır. Haziran ayında Herakleia (Marmara Ereğlisi)'da Avar Kağanı ile anlaşma imzalamak üzere Trakya'da bulunan Anastasius, surlarının ötesine geçince pusuya düşürülen Herakleios, maiyetinin büyük bölümünü kaybetmiş

¹⁰²³ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

¹⁰²⁴ Ahmet Tolga Tek "Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı" *Colloquium Anatolica* C. 14 (2015), 125-128; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617.

¹⁰²⁵ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617.

¹⁰²⁶ Ahmet Tolga Tek "Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı" *Colloquium Anatolica* C. 14 (2015), 126-128; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 412.

¹⁰²⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 89; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 616; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.

¹⁰²⁸ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 432.

¹⁰²⁹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232, 233; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 89; Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, 134.

ve kendisi de esir olmaktan son anda kurtulabilmiştir.¹⁰³⁰ Trakya'yı işgal eden Avarlarla barış görüşmeleri yürütülürken sözlerinde durmayan Avarların saldırısı sonucu imparator şehre çekilmiş, götürülen hediyelere el koyan Avarlar Trakya'da büyük tahribatlar yapmıştır.¹⁰³¹ Konstantinopolis Theodosius surlarının dışında bulunan Blakhernai'de bir kilisede muhafaza edilen Bakire Meryem Pelerini'nin saklanmak üzere aceleyle Ayasofya'ya götürülmüş olması¹⁰³² Bizans başkenti Konstantinopolis'in ne derece bir tehdit ve tehlikeyle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Bu gelişmelerin gölgesinde hem doğudan hem batıdan sıkıştırılmış olan Bizans İmparatorluğu (Herakleios), 619 yılında başkentteki ve eyaletlerdeki kiliselerin değerli malları kullanılarak elde edilen altın ve gümüşlerle yüklü miktarda haraç ödemiş ve Avar Kağanı ile onur kırıcı bir anlaşma yapmıştır.¹⁰³³ Avar Kağanı geçmişte yaşananlardan pişmanlığını bildirmiştir.¹⁰³⁴

Sasaniler tarafından muhtemelen 622 yılında ele geçirilen Ankyra Kalesi'nden sonra 623 yılında Mısır'da bulunmanın avantajıyla Rodos ele geçirilerek sakinlerinin çoğu sürülmüştür.¹⁰³⁵ Ankyra'nın işgal edildiği bu dönemde Avarlarla yapılan barış ile Avar tehdidini bertaraf eden Herakleios, barış sonrası ordularını Anadolu-Asya'ya doğru harekete geçirmeye başlamıştır.¹⁰³⁶ Hristiyan olmayanlara karşı yapılacak savaşlar için

¹⁰³⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 88,89; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 617-618; Mitchell olayın vuku bulduğu tarihi 623 olarak verir.

¹⁰³¹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433,434; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 165.

¹⁰³² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618.

¹⁰³³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 93; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233.

¹⁰³⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433,434.

¹⁰³⁵ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 13; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 412; Doctrina Yakubi, Sasanilerin Rodos'u ele geçirdiği tarihi 622/23 şeklinde verir; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 13.

¹⁰³⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433,434 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 93,94.

kilise, hazinelerini mali zorluklar içinde bulunan devlete vererek yardımda bulununca savaş, dinî bir heyecan havasına bürünmüştür.¹⁰³⁷

Herakleios, pazar günü Paskalya yortusunu Konstantinopolis-Ayasofya'da görkemli bir ayinle kutlamıştır.¹⁰³⁸ Herakleios, Paskalyanın ikinci günü, 5 Nisan 622'de on yaşındaki oğlu Constantinus üzerinde vesayet ve niyabeti Patrik Sergios ile kent görevlisi Patrikios Bonos'a bırakarak ordunun başında Anadolu'ya geçmiştir.¹⁰³⁹ Herakleios, sefere çıkarken Avar kağanına yazdığı mektupta oğlunu gözetmesini ve yokluğunda Roma devletini kendisine emanet ettiğini bildirmiştir.¹⁰⁴⁰ Sasani ordusunun bulunduğu Kalkedon'a gitmeyen Herakleios, donanma ile Kilikya üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve I. Theodosius (öl. MS. 395)'tan beri iki asırdan uzun bir süre sonra savaşa giden ilk imparator olmuştur.¹⁰⁴¹ Herakleios, bir araya getirdiği orduyu disiplin, savaş kabiliyeti ve cesaret kazandırmak amacıyla iki gruba ayırıp, birbirlerine karşı eğitim-tatbikata tabi tutmuştur. Ordu içerisindeki tembellik, korkaklık, düzensizlik ve disiplinsizlik belirtilerini gözlemleyen İmparator, askerlerine tahta kılıçlarla karşılıklı mücadele eğitimi verdimiştir. Onları tehlikeye atmadan korkutucu ve caydırıcı savaş sahnelerine alıştırmıştır. Yaz boyunca devam eden bu hazırlık sürecinin ardından Herakleios, sonbaharda sefere çıkacak hale gelmiştir.¹⁰⁴² çadırını ordunun orta yerine kurduran Herakleios, toplanan tüm birliklerine demecini okuttuktan sonra neden askerlerinin arasına katıldığını da açıklamıştır. Bunları

¹⁰³⁷ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 435; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 93; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233; Vasiliev, Herakleios'un kilisenin mallarına el koyduğunu ifade eder.

¹⁰³⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 77; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298.

¹⁰³⁹ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 214; 406; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 77; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 94; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298;

¹⁰⁴⁰ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 435.

¹⁰⁴¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 93,94; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298.

¹⁰⁴² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 435,436; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 94; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298; Theophanes 4 Nisan Pazartesi tarihini verir.

dinleyip duygulanan askerler ona zafer dileyerek şöyle söylemiştir: “*Nereye gidersen git, seninle birlikteyiz; ölümden ve kalımda seninleyiz. Tüm düşmanların ayaklarının altında toz olsun. Tanrımız onları bu yeryüzünden kaldırsın. İnsanlar arasında çıkardıkları kötülükleri yok etsin.*”¹⁰⁴³

Sonbaharda başlatılan seferle imparator, Anadolu dağ geçitlerini tutan İranlıları mevzilerini terke zorlamıştır.¹⁰⁴⁴ İmparatorluk ordusunu “*zincire vurulmuş it*” gibi takip etmek zorunda kalan büyük kumandan Şehrbârâz’ın yönetimindeki İran ordusuna karşı kazanılan parlak zaferle Anadolu düşmandan temizlenmiştir.¹⁰⁴⁵ Başkenti kuşatma altında bulunan İmparator Herakleios, savaşı Pers topraklarının iç kısımlarına taşımayı ve onlara ummadıkları bir darbe indirmeyi başarmıştır. Ordunun başında çarpışmalara katılan Herakleios cesurca savaşmış, Theophanes de kazanılan zafere karşı hayretini “Yenilmez Pers ırkının Romalılara arkalarını göstereceğini kim beklerdi ki?” sözleriyle dile getirmiştir.¹⁰⁴⁶

Avar kağanının tehditleri üzerine Konstantinopolis’e dönmek zorunda kalan Herakleios Trakya’ya geçmiştir. Savaşı tek cepheye indirgemek amacıyla Avar kağanına bazı yakınlarını rehin vermek ve haracı yükseltmek suretiyle sorunu çözüp imparatorluğun batı kanadını saldırıdan koruyarak 623 yılının mart ayında Sasanilere karşı mücadele imkânı bulabilmiştir.¹⁰⁴⁷ Bir önceki yıl aldığı yenilgiye rağmen savaş taraftarı politikasını sürdüren II. Hüsrev Perviz, saltanatının otuz dördüncü yılında tahkir edici ve Hristiyan inancıyla alay eden bir mektubu Herakleios’a göndermiştir.¹⁰⁴⁸ Hüsrev Perviz mektubunda şöyle demiştir:

¹⁰⁴³ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 77,78.

¹⁰⁴⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 94.

¹⁰⁴⁵ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 299; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

¹⁰⁴⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 438; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 299.

¹⁰⁴⁷ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

¹⁰⁴⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

Tanrıların sevdiği, tüm yeryüzünün efendisi ve büyük Ahuramazda'nın oğlu Hüsrev'den uşağımız, budala ve değersiz Herakleios'a.*

Benim uşağım olmayı kabul etmek istemiyor, kendini efendi ve kral diye adlandırıyorsun. Elinin altındaki hazinemi kullanıyorsun ve kendine haydutlardan birlikler topluyor, beni rahat bırakmıyorsun. Bizanslıları yok etmedim mi? Tanrı'na güvendiğini söylüyorsun; peki o neden Kaiseria'ya, Kudüs'ü, İskenderiye'yi benim elimden kurtarmadı? Şimdi bile, bilmiyor musun ki, denizleri de karaları da dize getirmiş durumdayım? Bir tek Konstantinopolis'in tarafımdan alt edilmeden kalacağını mı sanıyorsun?

Fakat bütün yanlışlarını bağışlıyorum. Haydi, karını ve oğullarını al, buraya gel. Sana çiftlikler, bağlar, zeytinlikler veririm. Onlarla yaşarsın. Sana dost muamelesi yaparız. Boş umuda kapılma. Yahudilerin elinden kendi canını kurtaramamış, Yahudiler tarafından tahtaya çakılmış o İsa, seni nasıl benim elimden kurtarabilir? Denizlerin dibine kaçsan elimi uzatır, seni yakalarım. O zaman beni o görmek istemediğin görünümümle bulursun karşında.¹⁰⁴⁹

Tahtını Bizans'a borçlu olan Hüsrev'in mektubundaki Hz. İsa'ya yönelik hakaretlerin Konstantinopolis halkına anlatılmasıyla dinî hassasiyet oluşmuş ve erkekler kızgınlıkla orduya yazılmış ve Patrik Sergios ise kiliselerdeki hazineleri eriterek sikkeye dönüştürüp Herakleios'a vermiştir.¹⁰⁵⁰ Kiliseden temin ettiği paralarla orduyu donatıp askerlerin ücretlerini ödeyen, yeni silahlar temin eden ve gemiler inşa ettiren Herakleios'un, tek cepheye indirgemeyi başardığı savaş; Kutsal Haç'ı geri almak ve Kudüs'ü kurtarmak amacıyla Sasanilere karşı yürütülen bir sefer olarak, adeta Haçlı Seferi niteliği kazanmıştır.¹⁰⁵¹ Herakleios, 623 yılı 15 Mart'ta İstanbul'dan hareket

* Ahuramazda: Zerdüştilikte Tanrı. Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 475; Mehmet Mekin Meçin, *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 104.

¹⁰⁴⁹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76,77; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 433,439; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297-298; Sebeos'ta mektubun metninde geçen "Aramazd" Ahuramazda olarak yazılmıştır; Bauer benzer fakat farklı bir metin nakletmiştir.

¹⁰⁵⁰ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298.

¹⁰⁵¹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

etmiştir.¹⁰⁵² Cappadocia Kaisareia'sı, Kuzeydoğu Anadolu'dan Azerbaycan'a/Ermenistan'a doğru yürüyüşe geçmiştir.¹⁰⁵³ Yüz yirmi bin kişilik ordusuyla kuzeyden Karin kentine yönelerek Ararat eyaletindeki Duin'e varıp Nahçıvan'ı yakıp yıkmıştır.¹⁰⁵⁴ Sasanilerin ilk hükümdarı Erdeşir'in merkezi, İran'ın kutsal şehri olan ve 591 yılında Behram'ın Marcirus tarafından yenilgiye uğratıldığı Ganzak (Gence)'a yapılan saldırı sonucu Hüsrev, şehirden kaçmak zorunda kalınca ordusu da Zagros Dağları'na doğru çekilmiştir.¹⁰⁵⁵ Ganzak'ta bulunan Vaşnap isimli büyük ateşkede yerinin sunaklarını yerle bir edince Hüsrev, Bizans topraklarında bulunan askerlerini yardım için çağırarak zorunda kalmıştır.¹⁰⁵⁶ En kutsal mekânın bulunduğu Ganzak'taki Zerdüş Ateşkedesi, Kudüs'ün yağmalanmasına misilleme olarak tahrip edilmiştir.¹⁰⁵⁷ Herakleios, kuvvetleriyle ve aldıkları bir çok esirle birlikte Kafkas Albania'sında, Aras Nehri'nin gerisindeki Kur Nehri vadisinde kışı geçirdikten sonra¹⁰⁵⁸ takip eden sefer mevsiminde 625 yılında Van Gölü yakınlarındaki İran kışlık

¹⁰⁵² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 438,439; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

¹⁰⁵³ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 77; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

¹⁰⁵⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 439,440; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 77, 78; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95; Azerbaycan Milli İlimler *Azerbaycan Tarixi Akademiyası*, (Bakü: A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2007), C. II, s. 165.

¹⁰⁵⁵ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 440; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95; Z. M. Bünyadov ve Y. B. Yusifovun. *Azerbaycan Tarixi*, (Bakü: Çırağ Neşriyat, 2007), C. I, 201,202; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 597-598-618;

¹⁰⁵⁶ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 78; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 439,440,441; مروج الذهب ومعادن الجواهر. 253, ج-٢.

¹⁰⁵⁷ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 440; Mesudî. *Murûc ez-Zehab*, 206; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Mitchell, "Herakleios, Sasani İmparatorluğunun kuzeybatısında heybetli bir kale ve sembolik bir güç merkezi olan Taht-ı Süleyman'daki ateş tapınağına saldırdı ve tahrip etti." şeklinde ifade etmiştir.

¹⁰⁵⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618.

karargâhlarını işgal etmiştir.¹⁰⁵⁹ 625 yılında kazanılan bazı başarılarla rağmen Sasani bölgesine girmeye muvaffak olamayan Herakleios, kışın bastırmasıyla Sebasteia (Sivas) üzerinden Karadeniz bölgesine çekilmiştir.¹⁰⁶⁰ Gelişmelere öfkelenen Hüsrev, kiliselerin mallarına el koyarak Hristiyanların Nasturiliğe geçmesini şart koşmuştur.¹⁰⁶¹ 626 yılında İran generallerinden Şahin, Armenia üzerinden karşı saldırıya geçerken Şehrbârâz, Kilikya kapılarından Konstantinopolis'e doğru ilerleyerek Boğaziçi sahillerinde karargâh kurmuştur.¹⁰⁶² Sasani komutanı Şehrbârâz, Kadıköy'deki yerleşim yerlerini, ibadethaneleri ve sarayları yakmıştır.¹⁰⁶³ Avarlarla anlaşan Hüsrev, 80.000 kişilik Avar-Slav kuvveti tarafından Konstantinopolis'i batı istikâmetinden kuşattırılmıştır.¹⁰⁶⁴ 27 Temmuz 626'da kalabalık Avar kuvvetlerince kuşatılan ve tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Romalılar, Bakire Meryem'in koruyucu gücü mitini yüceltirken, imparatorluğu savunanlar arasında ise eşsiz bir birlik ruhu ortaya çıkmıştır.¹⁰⁶⁵ Kale dışında kalan evler ateşe verilmiş, muhasara edilen şehir ok yağmuruna tutulmuştur.¹⁰⁶⁶ Bonosos tarafından hazırlanan garnizon kenti savunurken, Patrik Sergios düzenli vaazlar, dualar ve ayinlerle halkı bir din savaşı verildiği konusunda motive etmiş ve böylece halkın moralini kuşatmaya

¹⁰⁵⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618.

¹⁰⁶⁰ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 445; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 79; Sebeos, Herakleios'un zafer alayıyla Kaisareia'ya geldiğini ifade etmiştir.

¹⁰⁶¹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 445.

¹⁰⁶² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 94, 95; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 446.

¹⁰⁶³ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 170.

¹⁰⁶⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 446; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 171-181; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 299,300; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95.

¹⁰⁶⁵ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 171-181; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618,619; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 95-96; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 299,300.

¹⁰⁶⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 446; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 299-300.

karşı dirençli hale getirmeyi başarmıştır.¹⁰⁶⁷ Temmuz sonu ağustos başlarında Slavlardan yardım alarak büyük bir kuvvetle Konstantinopolis'e saldıran Avarlara karşı başarılı bir savunma yapılarak karşılık verilmiştir.¹⁰⁶⁸ Konstantinopolis'teki Roma deniz kuvvetleri, Şehrbârâz'ın Marmara'yı geçerek Avarlar ile birleşmesini engelleyebilecek güçteydi.¹⁰⁶⁹ Kuşatmanın onuncu gününde garnizonun Avarlar ve Slavlar ile meşgul olmasından dolayı donanmanın direnişle karşılaşmadan kente yaklaşabileceği düşünülerek Sasani deniz filosu boğaza gönderilmiştir.¹⁰⁷⁰

Hükümdarlarının emriyle boğazı sandallarla geçerek Bizans'a saldıran Sasani ordusu, deniz savaşında dört bin asker ve gemi kaybettikten sonra yenildikleri bu deniz savaşının benzerini tekrarlamayı göze alamamıştır.¹⁰⁷¹ Sasani donanmasının boğulan mürettebatını anlatan Theodore, “denizde yatan cesetlerden tüm körfezin yürüyerek katedilebileceği izlenimi doğuyordu.” demiştir.¹⁰⁷² Kesin sonuç almak üzere 10 Ağustos'ta denizden harekete geçen Slav kayıkları Bizans donanması tarafından yenilgiye uğratılmıştır.¹⁰⁷³ Denizdeki zaferden sonra karada ağır kayıplar veren Avarlar büyük bir kargaşa içinde geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷⁴ Avarların bozgunundan sonra başarı elde edemeyen İran Generali Şehrbârâz, Khlkedon'dan Suriye bölgesine çekilmiştir.¹⁰⁷⁵ Şahin'in Herakleios'un kardeşi Theodoros tarafından

¹⁰⁶⁷ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96.

¹⁰⁶⁸ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 171-181; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96.

¹⁰⁶⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618,619; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 171-181.

¹⁰⁷⁰ Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300.

¹⁰⁷¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 76.

¹⁰⁷² Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300.

¹⁰⁷³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96.

¹⁰⁷⁴ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 447; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300.

¹⁰⁷⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96 Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300.

Anadolu'da ağır bir yenilgiye uğratıldığı haberine Hüsrev'in duyduğu kızgınlığı, Şahin'in üzüntüden ölümü takip etmiştir.¹⁰⁷⁶

Şehrbârâz'ı kıskanan Şah, onu öldürüp yerine geçmesi ve komutayı devralması hususunda yaverine gönderdiği mektup Herakleios'un eline geçmiş ve mektup Şehrbârâz'a gösterilmiştir.¹⁰⁷⁷ Herakleios ve Şehrbârâz arasında oluşturulan gizli ittifak sonucu Şehrbârâz'ın Suriye Filistin ve Mısır'ı yönetmek için İskenderiye'ye çekilmesiyle başkent kurtulmuştur.¹⁰⁷⁸ Üç ordunun birini başkenti savunmaya, diğerini Irak'ta savaşmaya gönderen İmparator Herakleios Hazarlardan kiraladığı kırk bin Türkmen atlısından oluşturduğu üçüncü ordunun başına kendisi geçmiştir.¹⁰⁷⁹ Batı Göktürk hakaniyla müşterek bir dava ve ittifak oluşturmayı başaran Herakleios, Batı Göktürklerine bağlı Hazarlardan* sağladığı kırk bin kişilik yardımla Tiflis kenti dışında karşılaşmak için Lazika ve İberia üzerinden yürüyüşe geçerek -daha sonra 629'da zaptedilecek olan- Tiflis'i kuşatmıştır.¹⁰⁸⁰ Türkler kuşatmayı sürdürürken Herakleios, güney istikametinde Azerbaycan yönüne ilerleyerek 627 yılı sonbaharında Zagros Dağları'nı ve Büyük Zap Suyu'nu geçerek aralık ayı başında Ninova önlerine

¹⁰⁷⁶ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 618; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Theophanes, İranlı General Şahin'in Herakleios tarafından yenilgiye uğratıldığını ifade etmiştir; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 446, 447.

¹⁰⁷⁷ Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 170; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 414,415; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168.

¹⁰⁷⁸ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 415; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168.

¹⁰⁷⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 446; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 415,416.

* Ostrogorsky, s.96'da buradaki Türkler'in Hazar Devleti olduğunu ifade eder; Batı Göktürkleri'ne bağlı olan Hazarlar, 630 yılında bağımsız olmuşlardır. Taşağıl, "Hazarlar" *DİA*. 17/117; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 415,416.

¹⁰⁸⁰ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/117; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96.

gelmiştir.¹⁰⁸¹ 627 yılında Ninova’da gerçekleşen ve İran-Bizans savaşlarının kesin sonucunu belirleyen bu büyük muharebede Sasani ordusu imha edilircesine mağlup edilmiş, Sasani generali öldürülmüş ve önemli miktarda ganimet ele geçirilmiştir.¹⁰⁸² 23 Aralık’ta Zap Suyu’nu geçen Herakleios, Nativity ayinini* burada yapmıştır.¹⁰⁸³ 628 yılının Ocak ayı başında kaçarak Ktesiphon’a gelen Şah’ın terk ettiği ve en sevdiği şehir olan Dastragerd’e girilmiştir.¹⁰⁸⁴ İmparator, başyaveri ve harem ağası olan Narses komutasında kalabalık bir ordu göndermiştir. Yenilgiye uğrayan Sasanilerin büyük çoğunluğu korkuyla savaş alanından kaçmış; kadınlar tarafından alay edilen ve erkek bile sayılmayan (hadım) bir harem ağasına karşı almış oldukları yenilgiyi kabullenemediklerinden büyük bir üzüntü yaşamışlardır.¹⁰⁸⁵ Hüsrev’in kaçarak terk ettiği ve içinde çok fazla kilim, ipek, baharat, el dokuma halıları gibi değerli eşyaların, ceylanlar, deve kuşları ve vahşi hayvanların da bulunduğu saraylara girilmiş ve bu saraylar tahrip edilerek yakılmıştır.¹⁰⁸⁶ 628 yılında Dastregard’tan Ktesiphon’a kadar bütün Sasani sarayları tahrip edilmiştir.¹⁰⁸⁷ Aynı yılın ilkbaharında ise bazı

¹⁰⁸¹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 449; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 79,80; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619.

¹⁰⁸² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 80; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 449,450; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300,301; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 416; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 164,165.

* Doğum günü anlamında Noel Ayini; Aydın, “Hristiyanlık” *DİA*. 17/351.

¹⁰⁸³ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 451,452.

¹⁰⁸⁴ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 80; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 451,454,455; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 416, 417.

¹⁰⁸⁵ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89.

¹⁰⁸⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 451,452.

¹⁰⁸⁷ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 184; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 416, 417.

komutanların desteğini alan Kavat-Şirûye, babası Hüsrev'i tahtından indirmiştir.¹⁰⁸⁸ Hüsrev, 25 Şubat 628'de saraylılar tarafından çarمیha gerilmiş, önce kendisi, sonra da geriye kalan çocukları öldürülmüştür.¹⁰⁸⁹ Strategos Hüsrev'in ölümü hakkında Herakleios'un tahta çıkışının 19'ncu yılında Kudüs'ün Sasaniler tarafından alınışından 15 yıl sonra Şirûye isimli oğlu tarafından mart ayında öldürüldüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁹⁰ 628 yılında Hüsrev'in tahttan indirilerek öldürüldüğü ve yerine Şirûye'nin geçtiği haberleri¹⁰⁹¹ Bizanslılar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bunun nedeni Hüsrev'in Hz. İsa ve Hz. Meryem'i aşağılayarak onlarla ilgili hakkaniyetsiz ifadeler kullanmasıdır.¹⁰⁹² Sasanilere karşı kazanılan zaferin tasvirinin yer aldığı uzun bir bildiri Herakleios tarafından başkente gönderilmiştir.¹⁰⁹³ Herakleios, Sasanilere karşı kazanılan zaferlerin ardından daha önce kullanılmamış olan ve ilk kez resmî şekilde "Basileios" (Doğu Roma Kralı) unvanını almıştır.¹⁰⁹⁴ İranlılarla varılan anlaşmaya

¹⁰⁸⁸ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 80,81; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96.

¹⁰⁸⁹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 80,81; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1187-1189; Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 183; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 4; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 431; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300,301; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 451,454,455; Confessor, Şirûye'nin kaçmaya çalışan babası Hüsrev'i, halef yapmaya çalıştığı Şirin'den olan oğlu Mardesan'ı ve diğer çocuklarını gözleri önünde öldürdükten sonra zincire bağladığı ve onu düşmanları karşısında aşağılayarak, ok ve mızraklarla acı çektirerek beş günde öldürdüğünü aktarır; Paschale, "Hüsrev, bağlandıktan dört gün sonra öldü." Şeklinde bilgi vermiştir.

¹⁰⁹⁰ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89; المسعودي. كتاب التنبيه والإشراف. 105; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 417; Süryani kaynaklar Hüsrev'in 9 Şubat'ta öldürüldüğünü aktarır.

¹⁰⁹¹ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Urhoy Kroniği, 216.

¹⁰⁹² Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 182, 183.

¹⁰⁹³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234.

¹⁰⁹⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 99; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 236;

göre 591 yılındaki sınırların geçerli olmasında mutabık kalınmış ve Herakleios, büyük bir coşkuyla Konstantinopolis'e dönmüştür.¹⁰⁹⁵ Herakleios, altı yıllık ayrılıktan sonra başkente dönünce Anadolu sahilinde din adamları, devlet adamları ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştır.¹⁰⁹⁶ Altı yıl sonra başkente dönen Herakleios¹⁰⁹⁷ için Theophanes şu ifadeleri kullanmıştır.

Altı yılda imparator Persia'yı devirdi ve yedincide neşe içinde Konstantinopolis'e döndü. Her şeyi altı günde yaratan Tanrı, yedinciye dinlenme günü olarak ilan etti. Onun gibi birçok işi altı yılda tamamlayan Herakleios da huzur ve neşe içinde yedinci yıl döndü ve dinlendi.*¹⁰⁹⁸

622-628 yılları arasında Herakleios'un düzenlediği ve zaferle sonuçlanan seferlerinden sonra Pisidialı Yorgi, *Epinikon* yani Zafer Türküsü isimli eserinin başlığını *Heraclias* koymuş, "Hexaemeron (Altı gün), dünyanın altı günde yaratılışına atıfta bulunarak, Herakleios'un altı yıl sürüp Persleri perişan ettiği savaşa"¹⁰⁹⁹ göndermede bulunmuştur. II. Kavat Şirüye, gönderdiği armağan ve elçi ile barış istemiş ve daha önce Bizans'a ait tüm araziler (Armenia, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır) iade edilmiştir.¹¹⁰⁰ Buna mukabil Herakleios da bir elçi ve

¹⁰⁹⁵ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 457; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 234, 235.

¹⁰⁹⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 457; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97.

¹⁰⁹⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97.

* Kitabı Mukaddes Tekvin bölümünde kâinatın altı günde yaratılışına ve dinlenme gününe atıfta bulunulmuştur. Bk. Tekvin, 1/1-31; 2/1-3.

¹⁰⁹⁸ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 457; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301.

¹⁰⁹⁹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 233, 234; Bkz. Tekvin, 1/1-31; 2/1-3.

¹¹⁰⁰ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 188; Sebeos. *Herakleios Tarihi*, 81; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 417.

armağanlar göndermiştir.¹¹⁰¹ Roma topraklarında kalan Sasanilerin güvenli bir şekilde dönüşlerini temin etmek için imparator, kardeşi Theodor’u bir mektupla Sasani İmparatoru’na göndermiştir. Herakleios’un zaferinden sonra Sasanilerin ele geçirdiği esirler ve Patrik Zekeriyâ * sürgünden geri dönme imkânı bulmuştur.¹¹⁰² Babasının yerine tahta geçen Kavat- Şirûye, “kardeşimiz” dediği ve merhametli olduğunu ifade ettiği övgü dolu bir mektubu Herakleios’a göndermiştir.¹¹⁰³ Kendi oğlu ve halefi Ardeşir’i, Bizans İmparatoru’nun kölesi olarak zikreden Şirûye, Herakleios’u oğluna vasi tayin etmiştir.¹¹⁰⁴ Mart ayında babasını öldürten Şirûye, 628 yılının eylül ayında ölünce yerine henüz çocuk olan oğlu Erdeşir geçmiş ancak Erdeşir’in krallığı üç ay sürmüştür.¹¹⁰⁵ Herakleios, tahta oturma hakkına sahip olduğunu ifade ettiği, bu konuda kendisini destekleyeceğini ve istediği kadar asker göndereceğini söylediği mektubu

¹¹⁰¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 81.

* Sebeos, s. 85, 177 numaralı dipnotta Herakleios’un Haçın Patrik Zekeriyâ’nın ellerine teslim ettiğini ifade etmiştir. Strategos’un eserinde Patrik Zekeriyâ, esirlerle birlikte dönerken dönüş yolunda Şeria’yı geçtikten sonra ölmüş ve cesedi Kudüs’e getirilerek defnedilmiştir; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 101.

¹¹⁰² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 455,459; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89,101; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 84,85; كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. صفرونيوس. 431; لعسلي. القدس في التاريخ, 116.

¹¹⁰³ Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, 188.

¹¹⁰⁴ المسعودي، كتاب التنبيه والإشراف. 105; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96, 97; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620.

¹¹⁰⁵ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 420; المسعودي، كتاب التنبيه والإشراف. 105; ed-Dineverî, *el-Ahbârû't-Tivâl*, 169,170; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1189-1193.

Khorem-Şehrbârâz'a göndermiştir.¹¹⁰⁶ Herakleios'un öncelikli isteği Kudüs'ten alınan gerçek haç olmuş, Şehrbârâz, saraya vardığında haçı arayıp bulduracağını ve sınırlar konusunda Herakleios'un isteğine uyulacağını söyleyerek tahta geçmiştir.¹¹⁰⁷ Herakleios'un tahta çıkışından 21 yıl sonra Erdeşir'i öldürerek yerine tahta geçen İranlı başkumandan General Şahrbaraz, Rumlarla ittifak kurarak barış anlaşması yapmıştır.¹¹⁰⁸ Tüm hediyelerin en değerlisi ve bütün dünyanın hazinesi olan Kutsal Haç'ı Herakleios'un gönderdiği adamlara teslim etmiştir.¹¹⁰⁹ Herakleios'un yeğeni ile evlenmeyi kabul eden General Şehrbârâz 630 yılının başında Ktesiphon'a girerek Nisan ayında Erdeşir'i öldürtüp yerine kendisi geçmiştir ancak altı hafta sonra kendisi de ölmüştür.¹¹¹⁰ Onun yerine geçen II. Hüsrev'in kızı Borane ise yedi ay hüküm sürmüştür.¹¹¹¹ 630 yılında Sasani Kraliçesi Borane, Herakleios'a bir elçilik heyeti

¹¹⁰⁶ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 421.

¹¹⁰⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83.

¹¹⁰⁸ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 515; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 421; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 173.

¹¹⁰⁹ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 455; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 421; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89; صفرونيوس. *كتاب البرهان*. 431; Strategos, Arapça metinde: "Acayip olan ise Allah Tabutu (Ahit Sandığını) İsrailoğullarından korudu. Fakat azametli Haçı terk etmemiştir, ifadelerini kullanır.

¹¹¹⁰ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516; المسعودي، *كتاب التنبيه والإشراف*, 105; Firdevsî, *Şahnâme*, C. II., 1193-1199; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 422; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620.

¹¹¹¹ المسعودي، *كتاب التنبيه والإشراف*, 106; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 173; ed-Dineverî, *el-Ahbârû't-Tivâl*, 169,170; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 459; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*

göndererek resmî bir barış anlaşması imzalamıştır.¹¹¹² Altı kralın hükümlerlik dönemleri boyunca yaşanan iç kargaşalar 633 yılında III. Yazdicerd'in tahta çıkmasıyla sona ermiş ve Sasani devleti istikrara kavuşabilmiştir.¹¹¹³

4.7.1. Bizans-Herakleios Kudüs'te

Bu zafer sonucunda Sasanilerin Kudüs'ü işgali sırasında yağmaladığı ve Kudüs'ten Sasani başkenti Ktesiphon'a götürdüğü kutsal emanetler geri alınmıştır.¹¹¹⁴ Kutsal emanetler arasında Kutsal Kabir Kilisesinden alınan ve Hristiyanların Hz. İsa'nın üzerinde gerildiğine inandığı haç da bulunmaktaydı.¹¹¹⁵ Sasaniler, son savaşlardaki mağlubiyetlerden sonra başka cephede savaşamaz hâle gelmiştir. Sasaniler, daha önce Bizans'a ait olan ve 591 yılı sınırlarını esas alan bir anlaşmaya rıza göstererek aldıkları tüm toprakları Kudüs dâhil olmak üzere iade etmişlerdir.¹¹¹⁶

Sasaniler işgal ettikleri bölgelerden çekilmiş ve Kutsal Haç 14 Eylül 629 tarihinde Herakleios'a iade edilmiştir.¹¹¹⁷ Kutsal Haç Sasanilerden alan Herakleios, haçın kalıntılarının restore törenlerine başkanlık etmiş yanına eşi Martina'yı* alarak 630

Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi, 422; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 84; Sebeos, Khoream ismini kullanır; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 83.

¹¹¹² Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235,236.

¹¹¹³ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 4; Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*, 173; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 422,429; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620; Doctrina Yakubi III. Yazdicerd'in tahta oturduğu tarih 632 olarak verilir. Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 4.

¹¹¹⁴ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

¹¹¹⁵ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 455,458; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48.

¹¹¹⁶ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 619,620.

¹¹¹⁷ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 455; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 81, 147.

* Herakleios, tahta çıktığı 5 Ekim 610 tarihinde nişanlısı Fabia Evdokia ile evlenmişti. Bir kız ve bir erkek iki çocuk doğurduktan sonra 612 tarihinde Fabia Evdokia öldü. Herakleios, Büyük

yılında Konstantinopol'den hareket etmiştir.¹¹¹⁸ Humus şehrine geldiğinde Hz. Muhammed'in elçisi Dihyetu'l Kelbî yanına gelerek, peygamberin mektubunu Herakleios'a okumuş, Herakleios, elçiyi ve mektubu iyi niyetle karşılamıştır.¹¹¹⁹ Bizans-Sasani savaşından Kur'an'da söz edilmiş¹¹²⁰ ve Müslümanların inancına göre mucizevi bir gece yürüyüşü olan "İsrâ" hadisesi¹¹²¹ Herakleios'un hükümdarlığı döneminde yaşanmıştır. Herakleios, Tiberias (Taberiye)'a geldiğinde buradaki Yahudileri affetmiştir.¹¹²² Konağında kaldığı zengin Yahudi Benjamin kendisine Kudüs'e kadar refakat ederken yolda Hristiyan olunca vaftiz edilmiştir.¹¹²³ Herakleios,

günah ve yasak sayılmasına ve de patrik Sergios'un karşı çıkmasına rağmen (kız kardeşinin kızı) yeğeni Martina ile evlendi. Bu evlilik kilise ve halk tarafından gayrı meşru kabul edilmişti. Bkz. Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 89; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 416; Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*. (Cambridge: Cambridge University Pres, 2003), 244,267.

¹¹¹⁸ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516 Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 458; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97,104; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620; Demirkent, "Herakleios", *DİA*. 17/212; Herakleios, Haçı yerine koymak ve Hacetmek amacıyla Kudüs'ü ziyaret etmeyi adamıştı.

¹¹¹⁹ العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 148; Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.y.), C. I., 343-350; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 19; Busra Valisi aracılığıyla kendisine gelen peygamberin elçisi Dihye b. Halife el-Kelbî'yi kabul eden Herakleios, daha detaylı bilgi edinmek amacıyla o sıralarda ticaret için bölgede bulunan Ebû Süfyân ve arkadaşlarını huzuruna getirerek bazı sorular sorduktan sonra anlatılanların bir peygamberin özelliklerine uygun olduğunu ifade etmiştir. İmparator, elçi Dihye ile Peygambere bir takım kıymetli hediyeler göndermiştir. Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 19; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 45.

¹¹²⁰ Rum Suresi, 2-6.

¹¹²¹ İsrâ, 1.

¹¹²² Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 458,459; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 60.

¹¹²³ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 458, 459; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 168; Deus,

intikam alınmayacağı ve Kudüs'te iskân olabilecekleri yönünde Yahudilere teminat vermiştir.¹¹²⁴ 21 Mart 630'da elli beş yaşındaki Herakleios, Kudüs şehrinin doğu yönünde inşa ettirdiği Altın Kapı'da atından inerek haçı taşımıştır.¹¹²⁵ Herakleios, eşi Martina ile geldiği Kudüs'te büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.¹¹²⁶ Ermeni tarihçi Sebeos, yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

*Kudüs'e girdikleri o gün pek hareketli geçti. Ağlayanlar, sızlayanlar, yüreği yananlar; kralın, prenslerin, tüm askerlerin, kent halkının heyecanı üst üste binmişti. Kralın ve pek çok kişinin çok duygulanmış olmaları nedeniyle kimse ilahi okuyamıyordu. Haçı ve kilise eşyasını yerli yerine koydu. Kentin tüm kiliselerini ve halkını kutsadı, tütsü parası dağıttı.*¹¹²⁷

Haçın kiliseye teslim merasimi için halılar serilerek güzel kokulu çiçekler saçılmış ve Herakleios, haçı Aziz Modestos tarafından restore edilmiş olan Kutsal Kabir Kilisesi'ne teslim etmiştir.¹¹²⁸ Kutsal Haç, büyük bir merasimle bir inanç mücadelesinin zaferi olarak eski yerine yerleştirilmiş,¹¹²⁹ eskiden olduğu gibi sandığa

Jewish Witnesses for the Creation of Islam, 11; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 59,60,61; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168;

¹¹²⁴ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 101; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168.

¹¹²⁵ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 169; Rivayetlere göre Herakleios, üzerinde Bizans cübbesi ile girmeye kalkışınca kapı yekpare taşa dönüşmüş ancak tevazu gösterince kapı yeniden açılmıştır. Montefiore, 169.

¹¹²⁶ Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 516; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620.

¹¹²⁷ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 84,85; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235.

¹¹²⁸ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 459.

¹¹²⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 459; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 97; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 235; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, 620.

mühürlenmiştir.¹¹³⁰ Haçın kiliseye iade edildiği tarih olan 14 Eylül, günümüzde de Doğu Hristiyan mezheplerinin bir kısmı tarafından “Haçın Yükseltmesi Bayramı” olarak kutlanmaya devam edilmektedir. On beş yıla yakın bir süre Sasani işgalinde kalan Kudüs, Bizans’ın dirayetli ve kararlı mücadelesinin sonucunda kaybedilen topraklarla birlikte geri alınabilmiştir. Kaybedilen topraklardan olmasının yanı sıra kutsallığından dolayı Herakleios’un Kudüs’ü ziyaret etmek adağında bulunduğu ve Kudüs’ü geri aldıklarında hac amacıyla ziyaret ettiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Herakleios’un Kutsal Haç’ı sırtında taşıyarak Kudüs’e yürüyerek girmesi, dinî açıdan Kudüs’e atfedilen önemi ve kutsal kabul edilen Kudüs’ün mücadele ve zafer üzerindeki etkisini göstermektedir.

Kutsal yerlerin yeniden imar edildiğini gören Herakleios, duyduğu memnuniyet üzerine imarı gerçekleştiren Aziz Modestus’un Kudüs Patriği olarak takdis edilmesini istemiştir.¹¹³¹ Bunun bir nedeni de sürgüne gönderilen Patrik Zekeriyâ öldüğü için kilisenin sahipsiz ve lidersiz kalmış olmasıdır.¹¹³² Rahip Modestos, patrik olarak atanmış ve Kudüs’e gereken özen gösterilmeye çalışılmıştır.¹¹³³ Bizans’ın önemli ölçüde imar ettiği Kudüs şehrinde daha önce yaşanan tahribat nedeniyle yıkılmış olan bazı kilise ve manastırlar tekrar inşa edilemediğinden tamamen yok olmuştur.¹¹³⁴ İmparatorluğun yaşadığı felaket ve imparatorun dönüşü, “Mesih’in habercisi son imparator, Hristiyanlığın düşmanlarını ezecek ve idareyi kıyamete kadar hüküm

¹¹³⁰ Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516; Haç Kudüs’e 21 Mart’ta getirilmiş ve sandığa konulup kapatılmıştır. Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516.

¹¹³¹ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 88,89,90; Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516;

¹¹³² Strategos, “Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614”, 516; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 90.

¹¹³³ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48, 52.

¹¹³⁴ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 167; Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 48; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 168.

sürecek olan İsa'ya devredecekti.” şeklinde bir inanca dönüşerek kıyamet inancının değişmesine yol açmıştır.¹¹³⁵

4.7.2. Yahudiler'e Yönelik Uygulama

Herakleios, Konstantinopolis'ten gelişi sırasında Taberiye'de konağında kaldığı, Kudüs'e giderlerken yolda Hristiyan olan zengin Yahudi Benjamin'e Yahudileri affettiğini, onlardan intikam alınmayacağını ve Kudüs'te iskân olabileceklerinin teminatını vermiştir.¹¹³⁶ Hristiyanlar, Yahudilerden intikam almak istemiş ancak Herakleios ilk etapta bunu reddetmiştir.¹¹³⁷ Keşişler, imparatorun verdiği sözü bozmasından dolayı oluşacak günahı oruç tutarak affettirebileceklerini söylemiştir.¹¹³⁸ Bunun üzerine Herakleios, Yahudilerin zorla Hristiyan olmalarını emretmiştir. Yahudileri Kudüs'ten sürmüş ve Yahudilerin üç milden fazla Kudüs'e yaklaşmalarını yasaklamıştır.¹¹³⁹ Yahudiler, Sasanilere yardım etmekle suçlanmıştır. Herakleios, Kudüs'ü geri aldığı 629 yılında Yahudi katliamına girişmiş ve Yahudilerin pek çoğu öldürülmüştür.¹¹⁴⁰ 614 yılında Sasaniler tarafından işgal edilerek yönetimi Yahudilere bırakılan Kudüs'te Yahudiliğe girmeyen Hristiyanlar katledilmişti.¹¹⁴¹ 628 yılında ise

¹¹³⁵ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 169.

¹¹³⁶ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 458, 459; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 59, 60.

¹¹³⁷ Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 101,102.

¹¹³⁸ Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 60; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 101,102; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 169.

¹¹³⁹ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 459; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 11; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 60.

¹¹⁴⁰ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 207; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 169; Graupe, *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*, 60.

¹¹⁴¹ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 28,29,30,31.

Hristiyan egemenliği başlamış, aynı muamele Hristiyanlığa girmeyen Yahudilere yapılmıştır.¹¹⁴² Doctrina Yakubî'ye göre yapılan astrolojik okuma ve yorumlar zerine Herakleios, 634 yılında imparatorluktaki tüm Yahudilerin öldürülme emrini vermiştir.¹¹⁴³ Hristiyanların yakın geçmişte uğradığı büyük katliam, sürgün ve yıkımlardan kaynaklanan intikam hırsının önüne geçilememiş ve Herakleios'un niyetinin tersine büyük bir katliam yaşanmıştır.¹¹⁴⁴ Kudüs Patriği Modestus'un ölümünden* sonra teolojik konularda Hz. İsa'nın tabiatı hakkında görüşler beyan edip bunları telif eden Sophronius, patriklik makamına geçmiştir.¹¹⁴⁵

Tablo 4.4: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Hristiyan Egemenliği

No	Hristiyan Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Roma-Bizans	Hristiyan	326/600	614	14
2	Bizans	Hristiyan	628	638	10
				Toplam	24*

¹¹⁴² Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen şehir Kudüs*, 48.

¹¹⁴³ Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 5,14,20; "İmparator 634 yılında Romalı Yahudilerden vaftiz olmak suretiyle kendisine sadakat göstermelerini talep etmiştir. Yakup, Kartaca'da bulunan Yahudilerin vaftiz edildiğini öğrenmiştir. Herakleios döneminde 634'te Kartaca'da bulunan Yahudilere zulmedilmiştir. Yakup, zorla vaftiz edilmemek için zaten Hristiyan olduğunu söyleyerek muhataplarını aldatmıştır. Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 5,14.

¹¹⁴⁴ Hasanoğlu, *Huzuru Bekleyen şehir Kudüs*, 48.

* Zehirlenmiş olabileceği yönünde bilgiler de bulunan Modestus, Filistin topraklarında Sozos denilen yerde eylül ayının 17'sinde, Gürcü metinde aralık ayının 17'sinde, Arapça metne göre Arsuf'a ulaştığında 15 Nisan'da (zehirlenerek) lmştr. Kudüs'e getirilen Modestus, kalabalıkların iştiraki, ellerindeki mumlar ve söyledikleri ilahiler eşliğinde (Gürcü metne göre Havariler Kilisesine, Arapça metne göre) şehitlikteki kutsal patriklerin yanına gömülmüştür. Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 517; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 90,91.

¹¹⁴⁵ صفرونيس. كتاب البرهان في تثبيت الايمان. 53.

* Kudüs'te VII. yüzyıldaki Hristiyan egemenliğinin başlangıcı, Helena'nın Kudüs'e gelerek pagan sembollerini ortadan kaldırıp kiliseler inşa ettirdiği ve şehrin Hristiyan kimliğinin

4.8. Hristiyanlıkta Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri

Hristiyan inanç esaslarına göre teslis doktrini Baba, Oğul, Rûhulkudüs şeklinde üç unsurlu ilahlık anlayışıdır.¹¹⁴⁶ “Babanın görevi sevgisi dolayısıyla insanlığı yaratmak, oğulun görevi insanlığı kurtarmak, Rûhulkudüs’ün görevi ise insanlara inayet bahşetmektir.”¹¹⁴⁷ Yahudi bir toplumda dünyaya gelen ve bu toplumda yaşayan Hz. İsa, İsrailoğullarının kaybolmuş koyunlarını toplama işini kendi kutsal görevi şeklinde beyan etmiştir.¹¹⁴⁸ Hristiyanlığa göre insan Tanrı’nın suretinde yaratılmıştır.¹¹⁴⁹ Tanrı, insanlara olan sevgi ve merhametinden dolayı oğlu İsa Mesih’i onlar için kurban etmiş ve müntesiplerinin günahını bağışlamıştır.¹¹⁵⁰

4.8.1. Sevgi ve Barış

Sevgiyi temel alan bir anlayışa sahip Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil’de Hz. İsa barışın temini hususunda şu ifadeleri kullanmıştır:

Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin. Öyle ki, göklerdeki Babanız’ın oğulları olasınız. Çünkü O, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğurur; yağmurunu hem doğruların hem eğrilerin üzerine yağdırır. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, ne ödülünüz olur? Vergi görevlileri de öyle yapmıyor mu?”¹¹⁵¹ ve “Ne mutlu barışı sağlayanlara! Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek.”¹¹⁵²

belirginleştiği 326 yılıdır. 326 yılı esas alındığında (VII. yüzyıla kadar) Kudüs’teki Hristiyan egemenliği 298 yıl sürmüştür.

¹¹⁴⁶ Matta, 28/19; Jacques Waardenburg, “Teslîs”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548; Aydın, “Hristiyanlık”, *DİA*. 17/347.

¹¹⁴⁷ Aydın, “Hristiyanlık”, *DİA*. 17/347.

¹¹⁴⁸ Matta 15/24.

¹¹⁴⁹ Tekvin, 1/26,27; Yakup, 3/9; Koloseliler, 1/15.

¹¹⁵⁰ I.Yuhanna, 4/9,10; Romalılar, 5/8; Yuhanna, 3/16.

¹¹⁵¹ Matta, 5/44,45,46.

¹¹⁵² Matta, 5/9.

“Bütün yüreğinle, bütün canınla ve bütün aklınla” Tanrı’nın sevilmesi Kutsal Yasa’nın ilk ve en önemli buyruğudur.¹¹⁵³ Hz. İsa ikinci buyrukta “*Komşunu kendin gibi seveceksin. Kutsal Yasa’nın tümü ve peygamberlerin sözleri bu iki buyruğa dayanır.*”¹¹⁵⁴ sözleriyle nefret yerine sevginin önemine işaret etmiştir. Düşmanların sevilmesi, lanet edenlere iyilik dilenmesi, hakaret edenlere dua edilmesi telkin edilmiştir:

*Ama beni dinleyen sizlere şunu söylüyorum: Düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın, size lanet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. Bir yanağınıza vurana öbür yanağınızı da çevirin. Abanızı alandan mintanınızı da esirgemeyin. Sizden bir şey dileyen herkese verin, malınızı alandan onu geri istemeyin. İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile kendilerini sevenleri sever.*¹¹⁵⁵

Luka’da düşmanlara yönelik davranış hususunda şöyle denilmiştir:

*Ama siz düşmanlarınızı sevin, iyilik yapın, hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin. Alacağınız ödül büyük olacak, Yüceler Yücesi’nin oğulları olacaksınız. Çünkü O, nankör ve kötü kişilere karşı iyi yüreklidir. Babanız merhametli olduğu gibi, siz de merhametli olun. Başkasını yargılamayın, siz de yargılanmazsınız. Suçlu çıkarmayın, siz de suçlu çıkarılmazsınız. Başkasını bağışlayın, siz de bağışlanırsınız.*¹¹⁵⁶

Matta’da “*Başkalarının suçlarını bağışlarsanız, göksel babanız da sizin suçlarınızı bağışlar. Ama siz başkalarının suçlarını bağışlamasanız, Babanız da sizin suçlarınızı bağışlamaz.*”¹¹⁵⁷ denilmiştir. Paulus, Korintliler’e ikinci mektubunda “*Son olarak hoşça kalın, kardeşlerim. Yaşantınızı düzeltin, çağrıma kulak verin, düşüncelerinizde*

¹¹⁵³ Matta, 22/37,38.

¹¹⁵⁴ Matta, 22/39,40.

¹¹⁵⁵ Luka, 6/27-32

¹¹⁵⁶ Luka, 6/35-37.

¹¹⁵⁷ Matta, 6/14,15.

birlik olun, esenlik içinde yaşayın. Sevgi ve esenlik kaynağı olan Tanrı sizinle birlikte olacaktır."¹¹⁵⁸ sözleriyle barışın kaynağının Tanrı olduğunu ifade etmiştir.

Barışın gereği, barışmak için geç kalınmaması ve barışmamanın akıbeti ile ilgili şunlar söylenmiştir:

*Bu yüzden, sunakta adak sunarken kardeşinin sana karşı bir şikâyeti olduğunu anımsarsan, adağını orada, sunağın önünde bırak, git önce kardeşinle barış; sonra gelip adağını sun. Senden davacı olanla daha yoldayken çabucak anlaş. Yoksa o seni yargıca, yargıç da gardiyana teslim edebilir; sonunda da hapse atılabilirsin. Sana, doğrusunu söyleyeyim, borcunun son kuruşunu ödemedi oradan asla çıkamazsın.*¹¹⁵⁹

Paulus, Efeslilere mektubunda esenliği sağlamak için düşmanlığı çarmıhta öldüren Mesih'in barışın kendisi olduğunu söylemiştir.

*Çünkü Mesih'in kendisi barışımızdır. Kutsal Yasa'yı, buyrukları ve kurallarıyla birlikte etkisiz kılarak iki topluluğu birleştirdi, aradaki engel duvarını, yani düşmanlığı kendi bedeninde yıktı. Amacı bu iki topluluktan kendisinde yeni bir insan yaratarak esenliği sağlamak, düşmanlığı çarmıhta öldürmek ve çarmıh aracılığıyla bir bedende iki topluluğu Tanrı'yla barıştırmaktı.*¹¹⁶⁰

4.8.2. Bağışlamak ve Affetmek Konusunda

Hz. İsa, Luka İncili'nde anlatıldığı üzere çarmıha gerildiği sırada bile kendisine kötülük edenlere olumsuz bir söz, tepkili bir tavır, beddua veya intikam isteğinde bulunmamıştır. "İsa, 'Baba, onları bağışla' dedi. 'Çünkü ne yaptıklarını bilmiyorlar.'"¹¹⁶¹ ifadesiyle bağışlamak ve affetmek konusunda örnek olmuştur. İncillerde Tanrı tarafından bağışlanabilmenin yollarından biri başkalarının suçlarını bağışlamaktan geçer. "Başkalarının suçlarını bağışlarsanız, göksel Babanız da sizin

¹¹⁵⁸ II. Korintliler, 13/11.

¹¹⁵⁹ Matta, 5/23-26.

¹¹⁶⁰ Efeslilere, 2/14-16

¹¹⁶¹ Luka, 23/34.

suçlarınızı bağışlar. Ama siz başkalarının suçlarını bağışlamazsanız babanız da sizin suçlarınızı bağışlamaz”¹¹⁶² Luka İncilinde bağışlama hususunda benzer ifadeler kullanılmıştır: “Başkasını yargılamayın, siz de yargılanmazsınız. Suçlu çıkarmayın, siz de suçlu çıkarılmazsınız. Başkasını bağışlayın, siz de bağışlarsınız.”¹¹⁶³ Bağışlanma hususunda dua olarak Tanrı’ya yakarılmıştır: “Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi sen de bizim suçlarımızı bağışla!”¹¹⁶⁴ Bağışlamada ölçü olarak Hz. İsa, Petrus’un kendisine sorduğu soruyu, “Bunun üzerine Petrus İsa’ya gelip ‘Ya Rab!’ dedi, kardeşim bana karşı kaç kez günah işlerse onu bağışlamalıyım? Yedi kez mi? İsa ‘Yedi kez değil’ dedi. ‘Yetmiş kere yedi kez derim sana.’”¹¹⁶⁵ şeklinde cevaplamıştır. Hz. İsa bir hitabında bağışlamanın özünde bulunan merhamet hakkında “Ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar.”¹¹⁶⁶ diyerek merhametli olanları övmüş ve merhamete nail olacaklarını ifade etmiştir. Hz. İsa, takipçilerine “Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin. Size zulmedenler için dua edin.”¹¹⁶⁷ demiş ve “İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü Kutsal Yasanın ve peygamberlerin söylediği budur.”¹¹⁶⁸ şeklinde öğüt vermiştir. Sevgi, iyilik ve bağışlamak hususunda ise şöyle demiştir:

Öyleyse, Tanrı’nın kutsal ve sevgili seçilmişleri olarak yürekten sevecenliği, iyiliği, alçakgönüllülüğü, sabrı, yumuşaklığı giyinin. Birbirinize hoşgörülü davranın. Birinizin ötekinden bir şikâyeti varsa, Rabb’in sizi bağışladığı gibi, siz de birbirinizi bağışlayın. Bunların hepsinin üzerine yetkin birliğin bağı olan sevgiyi giyinin.”¹¹⁶⁹

¹¹⁶² Matta 6/14-15; Luka 6/37.

¹¹⁶³ Luka, 6/37.

¹¹⁶⁴ Matta, 6/12.

¹¹⁶⁵ Matta 18/21-22.

¹¹⁶⁶ Matta 5/7.

¹¹⁶⁷ Matta 5/44.

¹¹⁶⁸ Matta, 7/12.

¹¹⁶⁹ Koloselilere, 3/12-14.

İncil’de İyilik yapmakla ilgili oldukça fazla örnek vardır. Hz. Zekeriyâ’nın oğlu Hz. Yahya’nın halkın sorusuna verdiği cevap şöyledir: “*Yahya onlara, ‘İki mintanı olan, birini, mintanı olmayana versin; yiyeceği olan, yiyeceği olmayanla paylaşsın.’ yanıtını verdi.*”¹¹⁷⁰ İncil’de bir insanın kendisine davranılmasını istediği gibi karşısındakine davranması öğütlenmiştir.¹¹⁷¹ Kendi kusurlarının göz ardı edilerek başkalarının eksiklik ve kusurlarının araştırılması eleştirilmiştir.¹¹⁷² Bencillikten kaçınılması, yalnız kendi yararının değil, başkalarının yararının gözetilmesi telkin edilmiştir.¹¹⁷³ Paulus mektubunda Hristiyanları, özellikle inananlara yani din kardeşlerine iyilik yapılması telkininde bulunmuş, “*İyilik yapmaktan usanmayalım.*” derken daima iyilik yapmakta ısrarcı olmaya ve “*herkese*” ifadesiyle tüm insanlara yardım etmeye davet etmiştir.¹¹⁷⁴

4.8.3. İntikam ve Adam Öldürmek Konusunda

Eski Ahit’teki On Emir ile aynı emirlerin Yeni Ahit (İncillerde)’te olduğu görülmektedir. İntikam alma veya karşılık verme hakkına sahip olduğunda bile karşılık verilmemesi gerektiği şöyle anlatılır:

‘Göze göz, dişe diş’ dediğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyeneye abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin. ‘Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin’ dediğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin. Öyle ki, göklerdeki Babanız’ın oğulları olasınız. Çünkü O, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğdurur; yağmurunu hem doğruların hem eğrilerin üzerine

¹¹⁷⁰ Luka, 3/11.

¹¹⁷¹ Matta, 7/12.

¹¹⁷² Luka, 6/41,42.

¹¹⁷³ Filipililer, 2/3-4.

¹¹⁷⁴ Galatyalılar, 6/9,10.

*yağdırır. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, ne ödülünüz olur? Vergi görevlileri de öyle yapmıyor mu? Yalnız kardeşlerinize selam verirseniz, fazladan ne yapmış olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyor mu? Bu nedenle, göksel Babanız yetkin olduğu gibi, siz de yetkin olun.*¹¹⁷⁵

Başka günahlardan kaçınmış olursa bile adam öldürme eylemi durumunda yasanın çiğnendiği ifade edilmiştir. *“Nitekim ‘zina etme’ demiş olan, aynı zamanda ‘adam öldürme’ demiştir. Eğer sen zina etmez, ama adam öldürürsen, Yasa’yı çiğnemiş olursun.”*¹¹⁷⁶ Benzer konu İncil’in başka bölümünde şu şekilde ifade edilmiştir: *“‘Zina etme, adam öldürme, hırsızlık yapma, başkasının malına göz dikme’ buyrukları ve bundan başka ne buyruk varsa, şu sözde özetlenir: ‘Komşunu kendin gibi sev.’”*¹¹⁷⁷

Samiriyelilerin bir köyünde tebliğ faaliyetinde bulunurken zorlukla karşılaşan Hz. İsa, bu duruma tepki göstererek zorluk çıkaranaın cezalandırılmasını talep eden havarileri Yakup ve Yuhanna’nın isteklerini reddetmiş ve onları azarlamıştır.¹¹⁷⁸

Petrus, örnek olarak gösterdiği Hz. İsa hakkında *“Kendisine sövüldüğünde sövgüyle karşılık vermedi, acı çektiğinde kimseyi tehdit etmedi; davasını, adaletle yargılayan Tanrı’ya bıraktı.”*¹¹⁷⁹ Şeklindeki tutumuyla Hz. İsa’nın kötülüğe kötülükle mukabelede bulunmadığını, kendisine acı çektirenlere karşı tehdit yoluna girmeyerek hesabı adaletle yargılayan tanrıya bırakmıştır. *“İnsanların, size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü, Kutsal Yasa’nın ve peygamberlerin söylediği budur.”*¹¹⁸⁰ demiştir. *“Sizden olmayanlara karşı bilgece davranın. Fırsatı değerlendirin. Sözüünüz tuzla terbiye edilmiş gibi her zaman lütufla dolu olsun”* Sözleriyle müşfik olmayı telkin ederek, iyiliği öneren Paulus,¹¹⁸¹ I. Selanıkliler

¹¹⁷⁵ Matta, 5/38-48; Luka, 6/27-36

¹¹⁷⁶ Yakup’un Mektubu, 2/11.

¹¹⁷⁷ Romalılara Mektup, 13/9.

¹¹⁷⁸ Luka, 9/51-56.

¹¹⁷⁹ I. Petrus, 2/23.

¹¹⁸⁰ Matta, 7/12.

¹¹⁸¹ Koloseliler, 4/5-6.

mektubunda “*Sakin kimse kötülüğe kötülükle karşılık vermesin. Birbiriniz ve bütün insanlar için, her zaman iyiliği amaç edinin.*”¹¹⁸² cümlelerine yer vermiştir.

Paulus, Romalılara Mektup’ta öç almamayı telkin etmiştir: “*Sevgili kardeşler, kimseden öç almayın; bunu Tanrı’nın gazabına bırakın. Çünkü şöyle yazılmıştır: ‘Rab diyor ki, ‘Öç benimdir, ben karşılık vereceğim.’*”

Ama, ‘Düşmanın acıkmışsa doyur,

Susamışsa su ver.

Bunu yapmakla onu utanca boğarsın.”

Kötülüğe yenilme, kötülüğü iyilikle yen.”¹¹⁸³

Matta İncilinde

Atalarımıza, ‘Adam öldürmeyeceksin. Öldüren yargılanacak’ dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kardeşine öfkelenen herkes yargılanacaktır. Kim kardeşine aşağılayıcı bir söz söylese, Yüksek Kurul’da yargılanacaktır. Kim kardeşine ahmak derse, cehennem ateşini hak edecektir.”¹¹⁸⁴ cümlelerine yer verilmiştir.

Erdemli davranışı öneren buyruklardan biri de kişinin komşusunu kendisi gibi sevmesidir: “*Hangi buyrukları?’ diye sordu adam. İsa şu karşılığı verdi: “‘Adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, annene babana saygı göstereceksin’ ve ‘komşunu kendin gibi seveceksin.*”¹¹⁸⁵

Yasaklanan suçların arasında adam öldürme eylemi başta sayılmıştır. “*O’nun buyruklarını biliyorsun: ‘Adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, kimsenin hakkını yemeyeceksin, annene babana saygı göstereceksin.*”¹¹⁸⁶ Romalılara Mektupta ise, “*Her türlü haksızlık, kötülük, açgözlülük ve kinle doldular. Kıskançlık, öldürme hırsı, çekişme, hile, kötü niyetle*

¹¹⁸² I Selanikliler, 5/15.

¹¹⁸³ Romalılar 12/19-21.

¹¹⁸⁴ Matta, 5/21,22.

¹¹⁸⁵ Matta, 19/18,19.

¹¹⁸⁶ Markos 10/19; Benzer ifade için bkz: Luka, 18/20.

doludurlar.” Şeklindeki durum, yarasız düşünce yakışıksız davranış olarak ifade edilmiştir.¹¹⁸⁷

Timetoteos’a birinci mektupta Paulus, yasanın asilere yönelik olduğunu ifade ederken saydığı suçların arasında anne ya da babasını öldürenler ve katilleri anmıştır.

*“Çünkü biliyoruz ki, Yasa doğrular için değil, yasa tanımayanlarla asiler, tanrısızlarla günahkârlar, kutsallıktan yoksunlarla kutsala karşı saygısız olanlar, anne ya da babasını öldürenler, katiller, fuhuş yapanlar, oğlancılar, köle tüccarları, yalancılar, yalan yere ant içenler ve sağlam öğretiye karşıt olan başka ne varsa onlar için konmuştur.”*¹¹⁸⁸

Hız. İsa’nın tutuklanacağı sırada kılıç çeken bir takipçisine verdiği öğüt şöyledir: *“O zaman İsa ona, ‘Kılıcını yerine koy!’ dedi. ‘Kılıç çekenlerin hepsi, kılıçla ölecek.’*¹¹⁸⁹

*“Ama ben Hız. İsa, size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin.”*¹¹⁹⁰ ifadesiyle intikam almak ve zarar vermektense zarar görmeyi tercih etmek hususunda kesin bir tavır ortaya koymuştur.

Katolik Kilisesi, insan hayatına kastedilmesini “insan onuruna saygısızlık ve Tanrı’nın kutsallığına yapılmış bir hakaret” olarak kabul etmiştir.¹¹⁹¹

*“İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü Kutsal Yasa’nın ve peygamberlerin söylediği budur.”*¹¹⁹² Sözleriyle, kişinin kendisinden farklı olanlara yönelik tutumunda ilkesel bir tercihin sınırları belirlenmiştir.

¹¹⁸⁷ Romalılara Mektup, 1/28,29.

¹¹⁸⁸ 1.Timoteos, 1/9-10.

¹¹⁸⁹ Matta 26/52.

¹¹⁹⁰ Matta, 5/39.

¹¹⁹¹ Mahmut Özdemir, “Küreselleşme Bağlamında Katolik Kilisesi’nin Sosyal Öğretileri” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C. 3, S. 4 (2014): 845, 846.

¹¹⁹² Matta, 7/12.

4.8.4. Bizans'ın Kudüs'teki Uygulamalarının Hristiyanlıkla Uyumu

Hristiyanların uygulamalarının kendi kutsal kitapları İncil'e uygun olmadığı söylenebilir. VII. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın Kudüs'te hâkimiyetinde, Sasanilerin işgaline kadar 600-614 arasında 14 yıl ve Sasani işgalinin sonlandırılmasından İslam ordularının geldiği döneme kadar on yıl geçmiştir. Toplam 24 yıllık bu iki süre zarfında Hristiyanların Musevilere karşı insani ve müsamahakâr bir davranış ortaya koymadığı görülmektedir. Sasanilerin Kudüs'ü işgal ettiği tarihe kadar Hristiyanlar, Musevilere eziyet etmiş ve Kudüs'e girişlerine engel olmuşlardır. Kudüs'ü Sasanilerden alan Bizans İmparatoru Herakleios, Yahudileri affettiğini ve Kudüs'te iskân olabileceklerini söylemiştir ancak Hristiyan din adamlarının ısrarı üzerine bu kararından vazgeçmiş; Yahudilerin zorla Hristiyanlaştırılmalarını emretmiş ve Kudüs'e üç milden fazla yaklaşmalarını yasaklamıştır. Yahudilerin Hristiyanlara yaptığı zulmün aynısı Hristiyanlığa geçmeyi reddeden Yahudilere yapılmış ve Yahudiler katledilmiştir. Herakleios, 634 yılında Yahudilerin öldürülmesini emretmiştir. Musevilere uygulanan zulüm, katliam ve sürgünün yanı sıra Museviler için kutsal kabul edilen Mescid-i Aksâ alanı Musevilere hakaret amacıyla çöplüğe çevrilmiştir. Sasani işgaline kadar Musevilere yönelik uygulamalar iyi olmadığı gibi Sasani işgalinin sonlandırılmasından sonra Musevilere yönelik kırımın din adamlarının teşvikiyle uygulanması insancıl ve ideal davranış açısından kabul edilir değildir. “*Kuşlar gibi uçmasını, balıklar gibi yüzmesini öğrendik. Ancak bu arada çok basit bir sanatı unuttuk; kardeş olarak yaşamayı.*” Şeklindeki Martin Luther King'in ifadesi¹¹⁹³ yaşananlar bağlamında daha anlamlı bir hal almaktadır.

Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de; komşuyu sevmek, barışı sağlayanları yüceltmek, nefret edenlere iyilikte bulunmak, hakaret edenler için dua etmek, bir yanağa vurana diğer yanağını çevirmek ve abasını alan kişiden mintanı esirgememek öğütlenir. Düşmanları severek onlara iyilik edilmesi, susamış düşmana su verilmesi, acıkan düşmanın doyurulması söylenir. Merhametli olunması, başkalarının suçlarının bağışlanması, öç alınmaması, kötülüğe karşılık iyilik edilmesi, insan öldürülmemesi belirtilir. Bu öğütler dikkate alındığında, Hristiyanların VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'ü ele geçirdikleri veya Kudüs'te hüküm sürdükleri dönemde diğer din mensuplarına yönelik tutumları, İncil'de yer alan ifadelerle çelişmektedir.

¹¹⁹³ Martin Luther King, Jr. *Strength To Love*, (New York: Pocket Books Inc, 1964), 69.

Hristiyanların VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'te ortaya koydukları uygulamaların kutsal kitapları İncil ile uyumlu olmadığı, dolayısıyla kendi dinî ölçütlerine uygun davranmadıkları görülmektedir.

4.9. Müslümanlar Filistin'de

Kazandığı zaferden sonra büyük yıkımın yaşandığı bölgede Bizans hâkimiyetini tekrar tesis etmeyi başaran Herakleios, haçı Kudüs'e getirdikten sonra Suriye bölgesine yönelerek sınırdaki şehirleri ele geçirmiş ve Bizans-Sasani sınırı Mauricius dönemindeki konumuna getirilmiştir.¹¹⁹⁴ Sasani işgalinden kurtulan halk bir taraftan ağır vergi yükü altında ezilirken öte yandan Hristiyan mezhep tartışmalarından kaynaklanan dayatmalara maruz kalmıştır.¹¹⁹⁵ Suriye'nin içinde Filistin bölgesi dâhil doğu ve güney bölge hudutlarının korunması Bizans tarafından maddi yardımlar karşılığında yerel liderlere bırakılmıştır.¹¹⁹⁶ Bölgeyi Bizans adına yöneten Gassânîlerin emirlerinden el-Harith, hizmetlerine karşılık Bizans'tan gereken yardımı alamamıştır.¹¹⁹⁷ Halkın maruz kaldığı ağır vergi yükü, mezhepsel dayatmalar, yerel yönetici Gassânîlerin alması gereken yardımları alamaması bölgedeki iki büyük güç olan Bizans ve Sasanilerin arasındaki mücadeleler sonucunda halkta meydana gelen yıpranma Müslümanların bölgeye girişini kolaylaştırmıştır.

¹¹⁹⁴ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 85.

¹¹⁹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 101,102; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 87; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. I., 33.

¹¹⁹⁶ Sevgi Badur, "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri", *Cedrus The Journal Of MCRI*, C. 10, (2022): 336, 342,343; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 87.

¹¹⁹⁷ Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, 252; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül-Ürdün*, C. I, 87.

Hız. Muhammed'in MS 571'de doğumu,¹¹⁹⁸ 610'da peygamberliğin başlaması,¹¹⁹⁹ 622'de Hız. Muhammed'le birlikte Müslümanların Medine şehrine hicret etmesi,¹²⁰⁰ 630 yılında İslam'ın kutsal şehri Mekke'nin fethedilmesi¹²⁰¹ ve 632 yılında Hız. Muhammed'in vefatı¹²⁰² gibi oldukça önemli hadiseler kısa kabul edilebilecek bir sürede gerçekleşmiştir. Her ne kadar Kudüs ikinci halife Hız. Ömer devrinde fethedilmiş olsa da bu bölgeye olan ilgi daha erken bir devirde başlamıştır. Hız. Muhammed hayatta iken terk etmek zorunda kaldıkları anavatanları ve İslam'ın kutsal şehri Mekke'nin Arabistan havzasında olması, Hız. Muhammed'in yaşadığı ve İslam düzenini kurduğu Medine'ye daha yakın bir mesafede bulunması ve henüz fethedilmemiş olmasına rağmen Filistin topraklarına yakın bir noktaya İslam ordusunun harekât düzenlemesi bölgeye yönelik ilgiye işaret etmektedir.

Hız. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken Müslümanlar kuzeye yönelik seferler yapmıştır. Bu seferler; hicrî 6. yılda Abdurrahman bin Avf komutasında Düm'etül Cendel'e,¹²⁰³

ج-١، 120,121، أبو محمد عبد الملك بن هشام المعافري. *السيرة النبوية*. (بيروت: المكتبة العصرية، ١٩٩٢)،¹¹⁹⁸ Casim Avcı, "Hız. Muhammed'in (sas) Peygamberlik Öncesi Hayatı", İslam Tarihi ve Medeniyeti, C. I, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 169.

ج-١، 179,180، بن هشام. *السيرة النبوية*.¹¹⁹⁹ Adem Önkal, "Peygamberlikle Görevlendirilişi (610)", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 199,200.

ج-٢، 210,211، بن هشام. *السيرة النبوية*. 85,286، ج-٢، المسعودي. *مروج الذهب ومعادن الجواهر*.¹²⁰⁰ Adnan Demircan, "Akabe Bey'atları" *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 276,280.

ج-١، 169، Mesûdî, *Kitābu't-Tenbîh wa'l-İşrāf*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 169; Kılıç, Ünal. "Mekke'nin Fethi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C. I, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 484.

ج-١، 595، M. Asım Yediyıldız, *Dünyaya Vedası ve İnsanlara Son Çağrı*. İslâm Tarihi ve Medeniyeti, C. I, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 595.¹²⁰²

ج-٣، s. 1025، واقدي، محمد بن عمر بن. *كتاب المغازي للواقدي* (بيروت: عالم الكتب، تاريخ غير معروف)¹²⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II, 176; Ebû Abdullah b. Ömer el-Vâkıdî, *Hız. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğazi)*, çev. Musa Kazım Yılmaz, (İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2016), 356,357.

Hicrî 7. yılda Hayber'e,¹²⁰⁴ Hicrî 8. yılda Ka'b bin Umayr el-Ğafari yönetiminde Zâtu'l Atlah' (Vadi Araba bölgesinde Vadi Atlah olarak da isimlendirilen bir bölge)'a,¹²⁰⁵ Amr bin Âs komutasında kuzey bölgesinde Zâtu's Selâsil'e,¹²⁰⁶ Zeyd bin Harise komutasında Cüzem Bihismi (Ürdün'ün doğusunda)'ye, Hicrî 8. yılda Mute Savaşı, Hicrî 9. yılda Tebük Savaşı düzenlenmiştir.¹²⁰⁷ Ordu, Hicrî 11. yılda Usame bin Zeyd komutasında Ürdün-Filistin istikametine hazırlanırken Hz. Muhammed'in vefatı üzerine yola çıkılmamıştır.¹²⁰⁸ Tüm bu seferlerin Şam bölgesinin fethi için hazırlık olduğu ifade edilmiştir.¹²⁰⁹ Hz. Muhammed döneminde meydana gelen Mûte ve Tebük savaşları, devletin merkezi olan Medine'ye oldukça uzak, ancak Filistin topraklarına ise oldukça yakın bir mesafede gerçekleşmiştir. 629 yılında Bizans Vassalı Gassânî emîrine gönderilen Müslüman elçi Hâris b. Umeyr el-Ezdi'nin katledilmesi¹²¹⁰ üzerine bölgeye bir İslam ordusu gönderilmiştir. Şeria-Lut Gölü'nün doğusunda günümüz Ürdün topraklarında bulunan Mute bölgesinde Arap Hristiyan kabilelerinin de katıldığı General Theodoros komutasındaki Bizans ordusu ile bir savaş gerçekleşmiştir.¹²¹¹ Mute Savaşı'nda İslam ordusunun üç komutanının şehit olmasından sonra komutayı ele alan Hâlid bin Velîd savaş alanından çekilmeyi

¹²⁰⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 25-31; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 183-188; el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 540-587.

¹²⁰⁵ 246; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 195, 233. كتاب التنبيه والإشراف. المسعودي، 246;

¹²⁰⁶ el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 648-651; Elşad Mahmudov, "Zâtüsselâsil Seriyyesi", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/153,154.

¹²⁰⁷ 246; el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 637-647; 818;848; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 25-31,68,69. كتاب التنبيه والإشراف. ج-3، 1025-988 واقدي، محمد بن عمر بن. كتاب المغازي للواقدي،

¹²⁰⁸ 288,289; el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 928-931. مروج الذهب ومعادن الجوهر. ج-2، 288,289;

¹²⁰⁹ 78. شراب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة.

¹²¹⁰ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 53.

¹²¹¹ 116; Nadir Özkuyumcu, "X. Hristiyanlarla İlişkiler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 569,570; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 53. القدس في التاريخ لعسلي. 116;

başarmıştır.¹²¹² Hz. Muhammed hayatta iken Tebük Seferi düzenlenmiş ve bu sefer için Hz. Muhammed Rum-Roma topraklarının fethedilmesini ilan etmiştir.¹²¹³ On bini atlı, otuz bin kişiden oluşan orduyla Tebük bölgesine gelinmiş ve Filistin bölgesine Alkame bin Mecz El Medlici, Dum’etül Cendel’e Hâlid bin Velîd’i ve Eyle (Akabe) Limanı* bölgesine de birlikler göndermiştir.¹²¹⁴ Dihye b. Halîfe el-Kelbî, bu sefer sırasında Bizans İmparatoru Herakleios’a elçi olarak ikinci kez gönderilmiştir.¹²¹⁵

İlk halife Hz. Ebubekir döneminde Usame bin Zeyd komutasında bir ordu bölgeye hareket etmiş ve kırk gün sonra geri dönmüştür.¹²¹⁶ Hicrî 12 Rebiülâhir ayında Hâlid bin Saîd; aynı yıl Recep ayının 23’ünde Yezîd bin Ebû Süfyân; 27 Recep Şurahbîl bin Hasene; 7 Şaban’da Ebû Ubeyde Şam istikametine; 3 Muharrem Hicrî 13’te Amr bin Âs Filistin istikametine hareket etmiştir.¹²¹⁷ Ordu toplam sayısı 24000’e ulaşmıştır.¹²¹⁸ Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Rumlarla ilk muharebe Deyr el-Belah’in doğusunda, Gazze’nin 16 kilometre güney doğusunda bulunan Dasin’de 24 Zilhicce

¹²¹² العسلي. القدس في التاريخ، 116; İbn Kayyım el-Cevzi, *Zâd’ül Mead*, çev. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Pınar Yayınları 1989), 357-359.

¹²¹³ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 155.

* Eyle Filistin Coğrafyasının güney uc kısmı aynı zamanda Kızıldeniz’e de sahili olan Akabe Körfezi bölgesinin de içinde olduğu Akabe bölgesidir. Mustafa L. Bilge, “Akabe”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/209,210;

¹²¹⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 155; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 49; Yiğit “Tebük Gazvesi”, *DİA*, 40/229; Eyle piskoposu Yuhannâ b. Rü’be ile Cerbâ, Maknâ ve Ezruh halkları temsilcileri Hz. Peygamber’in huzuruna gelerek cizye ödemeyi kabul etmişlerdir; İsmail Yiğit, “Tebük Gazvesi”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/229.

¹²¹⁵ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 49.

¹²¹⁶ el-Vâkîdî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 931-933; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II, 286-288; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 156.

¹²¹⁷ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 77,78; شزاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة، 157; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 127; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 423.

¹²¹⁸ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 128.

12'de meydana gelmiştir.¹²¹⁹ Daha önce Irak'a gönderilen Hâlid Bin Velîd, 8 Safer hicrî 13'te Halife Hz. Ebubekir'in emriyle ordu komutanlığıyla görevlendirilerek Hire'den Şam istikametine hareket etmiştir.¹²²⁰ İslam Peygamberinin vefatından iki yıl sonra 30 Temmuz 634 (27 Cemaziyelevvel H. 13)'te Filistin toprakları, Kudüs'ün güneybatısında bulunan el Halil şehrine yakın Accur bölgesinde gerçekleşen Ecnâdeyn savaşı Müslümanların zaferiyle sonuçlandı.¹²²¹ Ecnâdeyn savaşında Hâlid bin Velîd'in kumandasındaki İslam ordusu, Herakleios'un kardeşi Theodoros'u ağır bir yenilgiye uğratmıştır.¹²²² Halife Hz. Ebu Bekir'in vefat ettiği ve yerine Hz. Ömer'in geçtiği bu dönemde İslam orduları kuzey bölgesinde fütuhata devam etmekteydi. 2 Zilkade hicrî 13'te Halife Hz. Ömer devrinde Fihl Savaşı* gerçekleşmiş bu savaş İslam ordularının zaferiyle sonuçlanmıştır.¹²²³ Durumun ciddiyetini gören Bizanslılar çok sayıda kuvvetle güney istikametine ilerlerken İslam ordusu da Hâlid bin Velîd komutasında toplanmıştır. İki ordu, Yermük Nehri'nin Taberiye Gölü'ne aktığı vadide karşı karşıya gelmiştir. Müslümanlar 20 Ağustos 636 (12 Recep H. 15)'da Yermük'te büyük bir zafer kazanmış; bu zaferle bölgede direnme gücü kırılan Bizans'ın başta Antakya

¹²¹⁹ شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة 78; Walter E. Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*. (New York: Cambridge University Press, 2005), 78; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 128,129; Dasin-Gazze, bölgesinde yaşanan mücadelede üç yüz asker ve Kaisareia bölge komutanı Sergiyos da hayatını kaybetmiştir; Demirkent, "Herakleios", *DİA*. 17/213; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 467.

¹²²⁰ ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 172; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 332,333,352-354; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 78; شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة 157.

¹²²¹ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 134,135; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 428; Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, 98; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ 80; شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة 139;

¹²²² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 88; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 54; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 468. Confessor, Theodor'un Haçı yanına alıp İstanbul'a gittiğini ifade eder; لعسلي. القدس في التاريخ 116.

* Fihl, Ürdün Nehrinin doğusunda, Zerqa Nehrinin güneyinde ve Yermük Nehrinin Kuzeyindedir. شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة 80.

¹²²³ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 136; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 158; لعسلي. القدس في التاريخ 116; شَرَّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة 80.

olmak üzere pek çok şehri mücadele olmaksızın teslim olmuştur.¹²²⁴ Ürdün, Suriye ve Golan arasında bulunan Yermük Nehri'nin vadilerinde yapılan bu savaşta ordu komutanı Theodorus Trithyrus da ölmüştür.¹²²⁵ Bu sırada Antakya'da bulunan Herakleios, yaşanan askeri gelişmelerin aleyhte sonuçlanması üzerine bölgenin tamamının kaybedilmesini kabullenerek imparatorluğun başkentine geri dönmüştür.¹²²⁶ Müslümanların zafer ve fetihlerinden sonra bölgeden umudunu kesen Herakleios ile Hz. Ömer arasında gerçekleşen diplomatik ilişki Taberî tarafından nakledilmiştir. Buna göre Herakleios'un eşi Martina'ya Halife Hz. Ömer'in eşi Ümmü Gülsüm tarafından hediyeler gönderilmiş, memnun kalan imparatorun eşi Martina da Ümmü Gülsüm'e çeşitli hediyelerle birlikte kıymetli bir gerdanlık göndermiştir.¹²²⁷ Yermük Savaşı'yla Bizanslıları mağlup eden Müslümanlar dört yıl içinde bütün Filistin'i ve Suriye'nin çoğunu ele geçirmiştir.¹²²⁸ Yermük'ten sonra Fenike bölgesini geçen Müslümanlar, Mısır'a doğru ilerlemiştir. Mısır Patriği Kiros vergi ödemek suretiyle savaşmaktan kaçınmıştır.¹²²⁹

Caesarea Maritima, bir sahil şehri olması, Bizans ile deniz yolunun açık bulunması ve Müslümanların donanmaya sahip olmamaları nedeniyle muhasara edilememekteydi. Kudüs'ün ise surları bulunmaktaydı. Bu iki şehir dışında Filistin bölgesinin fethi

¹²²⁴ ; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 158-160; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 80; شَرَاب، العارف، 139; البار، القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ، 80; بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة، 158; Yousif, *Süryani Vakânüvisler*, 123; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 434-436; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II, 355.

¹²²⁵ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 470.

¹²²⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 103; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 469; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 436; Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, 122,129.

¹²²⁷ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 57.

¹²²⁸ Johnson, *Yahudi Tarihi*, 207.

¹²²⁹ ج-١. تاريخ اليعقوبي، 147-149; Yousif, *Süryani Vakânüvisler*, 123; Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, 281; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 470; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 437,438.

tamamlanmıştır.¹²³⁰ Rumların bu yenilgisinden sonra Kudüs halkı herhangi bir saldırıya maruz kalmamak için, şehrin ve surların dışına çıkamamıştır. Bu süreçte Kudüs Patriği Sophronius, Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan ve Kudüs'e yakın bir mesafede bulunan Beytülahm'daki Kutsal Doğuş Kilisesi'nde gerçekleştirilen Christmas kutlamalarına katılamamıştır.¹²³¹

4.9.1. Müslümanlar Kudüs Önlerinde

Filistin topraklarına giriş sürecinde Suriye ve Mısır'ın Hristiyan halkı, Samiriler ve Yahudiler Müslümanların hakimiyetini tercih ediyorlardı.¹²³² 636'da gerçekleşen Yermük savaşı yenilgisinden sonra Filistin bölgesinde bulunan Bizans kuvvetlerinin merkez ile bağlantıları kesilmiş, Bizans'ın bölgedeki hakimiyeti zayıflamış, Suriye ve Filistin bölgesinin Müslümanların egemenliğine geçmesinin önündeki engeller önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Kuşatma altındaki Şam'ın teslim alınmasından sonra komutan Ebû Ubeyde bin Cerrâh, Filistin ve Ürdün bölgesinin fethi için Amr bin el-Âs'ı görevlendirmiştir.¹²³³ Amr b. el-Âs, çocukken Kudüs'e gelmiş, bölgede mülkü olan ve bölgeyi bilen biriydi.¹²³⁴ Filistin istikametine yönelen ordu ise beş kısma ayrılmıştır: Muaviye bin Ebû Süfyân ve kardeşi Yezîd Caesarea bölgesine, Alkame bin Hâkim ve Mesruk bin Felek el-Aki Kudüs'e, Ebu el-Maliki Remle'ye, Alkame bin Meczer Gazze'ye, hareket etmiştir. Amr bin el-Âs'ın 636'da Ecnâdeyn'i kuşatmasıyla

¹²³⁰ 80، شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة

¹²³¹ القدس في التاريخ، العسلي، 116; Yermük Savaşı'nın ardından 634 yılında Kudüs Patriği'nin, Nativity ayini için yaklaşık on kilometre mesafedeki Beytülahm'a gidemediği ve bu güzergâhın kapalı olduğu yönündeki bilgiler, Kudüs'ün kuşatılmasından önce de bölgedeki Bizans hâkimiyetinin iyice sarsıldığını göstermektedir. Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, 101,109; Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, 240,241.

¹²³² el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 184; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009), 71,81-83.

¹²³³ العارف، 140، ج-١. اليعقوبي. اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي، ج-٢، 315، المسعودي. مروج الذهب ومعادن الجوهر. 158، المفصل في تاريخ القدس.

¹²³⁴ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 177.

komutan Artobun birlikleriyle Kudüs'e çekilmiş ve Ecnâdeyn teslim olmuştur.¹²³⁵ Kuşatıldıktan sonra Yusuf isimli bir Yahudi'nin yer altı su mecralarını göstermesiyle Muaviye bin Ebû Süfyân tarafından Caesarea şehri zaptedilmiştir.¹²³⁶ Bu süreçte Filistin topraklarında ele geçirilmemiş en önemli bölge, dinî kimliğiyle ayrı bir önem taşıyan Kudüs'tür. Tüm bu gelişmelere rağmen Kudüs'ün entelektüel Patriği Sophronius, nasıl bir sonla karşı karşıya kaldığından habersiz bir hâlde “*Kâinatın ışık saçan Siyonu*” diyerek şehre övgüler söylemiş, Kutsal Kabir Kilisesinde verdiği vaazlarda günahları yüzünden Hristiyanları ve Yunanca Sarakenos/Sarasinler* dediği Arapların vahşetini kınamıştır. Sophronius, “*Bu savaş ne zaman kapımıza dayandı? Barbar saldırıları ne zaman böyle arttı? Tanrısız Arap sürüleri Beytüllahim'i ele geçirdiler. Araplar, Tanrı'nın günahlarımız yüzünden bize gönderdiği bir musibettir. Kendimize çeki düzen verelim.*”¹²³⁷ demiştir.

Ebû Ubeyde bin Cerrâh Şam'ın fethini tamamladıktan sonra Halife Hz. Ömer'in vazifelendirmesiyle Kudüs'e yönelmiştir.¹²³⁸ İlk gün Hâlid bin Velîd'in emrine beş bin savaşçı tahsis ederek Kudüs'e yollamıştır. İkinci gün Yezîd bin Ebû Süfyân'ın emrine beş bin savaşçı vererek Hâlid bin Velîd'e yetişmesini emretmiştir. Üçüncü gün, Şurahbîl bin Hasene'nin emrine Yemenlilerden oluşan beş bin kişi vererek önden gidenlerle ayrı kalmak suretiyle karışmamalarını söylemiştir. Dördüncü gün Elmerkal

¹²³⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 159، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²³⁵

¹²³⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 159; ج-٧، ابن كثير، البداية والنهاية. 151; ج-١، تاريخ اليعقوبي، ¹²³⁶ 164,165; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, Tel Mihrali Diyonisos, 456; Zuqnin Kroniği, 352; 444, 456; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 475; Confessor, 7000 Romalı'nın öldürüldüğünü ifade eder.

* Sarasinler: Batılılar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak için kullanılan isimdir. Kudüs Patriği Sofronyus, Kudüs'ü fethetmek üzere gelen Müslümanlara yönelik Sarasinler ifadesini “Allahsız Barbarlar” anlamında kullanmıştır. Onun gibi düşünen diğer din adamları ise Sarasinleri, şeytanların yardımcıları hatta ondan daha kötü olarak kabul ederler. Tomar, “Sarasinler”, *DİA*. 36/116.

¹²³⁷ Cengiz Tomar, “Sarasinler”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/116; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 177.

¹²³⁸ البار، القدس والمسجد الأقصى; العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 159، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²³⁸ 139. عبر التاريخ

bin Haşim'in emrine beş bin savaşçı, beşinci gün Müsebbeb Bin Necye el-Ğazevi'nin emrine beş bin savaşçı, altıncı gün Kays bin Murâdî'nin emrine beş bin savaşçı, yedinci günde Urve bin Muhelhel bin Zeyd el-Hayl emrine beş bin savaşçı vererek toplam otuz beş bin savaşçı Halife Hz. Ömer'in emriyle Kudüs'e gönderilmiştir.¹²³⁹ Yürüyüşe geçen ordular, her biri diğerinden bir gün sonra yedi ayrı günde Kudüs'e varmıştır.¹²⁴⁰ Kudüs'e varıldığında Hâlid bin Velîd, Eriha yönündeki kapı istikametinde, Urve bin Muhelhel Remle yolu istikametinde, Yezîd bin Ebû Süfyân ise tarihi Kudüs şehrinin kuzeydoğusunda günümüz Sahire Kapısı yönünde, konuşlanarak şehir kuşatma altına alınmıştır.¹²⁴¹ Diğer şehirlerin aksine Bizanslılar tarafından Kudüs Patriği Sophronios önderliğinde güçlü bir direniş sergilenmiştir.¹²⁴² Ebû Ubeyde bin Cerrâh Ürdün'e vardığında Kudüs'e (İlyâ-Kudüs Patrikleri ve sakinlerine hitaben) bir elçi göndererek İslam'a girilmesi, böylece kardeş olunması durumunda mal ve cana dokunulmayacağı, aksi takdirde cizye ödemekle tabi olunması gerektiği, bu da olmasa savaşılacağını bildirmiştir.¹²⁴³ Bu sıralarda Ortodoks muhalefetin sözcüsü ve güçlü hitabeti ile tanınan Sophronios, 634 yılından beri Kudüs Patrikliği makamında bulunmaktaydı.¹²⁴⁴ İlk dört gün herhangi bir savaş olmamıştır. Beşinci gün Yezîd bin Ebû Süfyân surlara yaklaşarak bir tercüman vasıtasıyla teslim olmaları, cizye ödemeleri veya savaşmaları yönünde bir teklifte bulunmuş ancak Bizans kuvvetleri savaşmayı tercih etmiştir.¹²⁴⁵ Bunun üzerine ordu komutanı Ebû Ubeyde bin Cerrâh'a danışıldığında, şehre hücum edilmesini emretmiştir.¹²⁴⁶

¹²³⁹ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 159, 160.

¹²⁴⁰ A.g.e., 160.

¹²⁴¹ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 439; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 160.

¹²⁴² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 103.

¹²⁴³ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 157، ابن كثير، البداية والنهاية.

¹²⁴⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 101.

¹²⁴⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 161.

¹²⁴⁶ Osman Aydınli, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 63; العارف، المفصل في تاريخ القدس. 161.

Kudüs'e gitme kararı almış¹²⁵² ve Havran bölgesindeki Cabiye'de buluşmak üzere ordu komutanlarına haber göndermiştir.¹²⁵³ Medine'den kölesi ile birlikte hareket eden Halife Hz. Ömer, Cabiye'ye geldiğinde komutanlardan Ebû Ubeyde, Hâlid bin Velîd ve Yezîd tarafından karşılanmıştır.¹²⁵⁴ Cabiye'de Halife'nin huzuruna çıkan Hristiyan heyet yardım ümitlerinin kalmadığını ifade etmiş, Müslümanlarla savaşta yaşadıkları sorunlardan ve şehrin Müslümanlar için de kutsal olduğundan söz etmişlerdir. Müslümanların Şam bölgesinde hâkimiyet kurdukları şehirlerde gerçekleştirdikleri olumlu uygulamalardan memnuniyet duyduklarını, ancak bu uygulamalardan mahrum kalabilecekleri ve büyük kiliselerine el konulabileceği yönündeki endişelerini dile getirerek Halife'den eman almak istediklerini beyan etmişlerdir.¹²⁵⁵ Çoğunluğunu monofizitlerin oluşturduğu Filistinli Hristiyanlar, yaşadıkları mezhepsel baskılar nedeniyle Bizans yönetiminden nefret ederken buna karşılık, Müslümanların fethettikleri bölgelerde Hristiyanlara yönelik tutumları ile sağladıkları dinî özgürlüklerden memnuniyet duymuşlardır.¹²⁵⁶ Halife, kendilerine iyi bir muamele ve ikramlarda bulunarak şehrin teslimi konusunu müzakereleri bitince sonraki devirlerde Müslümanların uygulamalarında referans olarak kullanılacak olan el-Umeriye adıyla bilinen emanname hazırlatmıştır.¹²⁵⁷ Hristiyanlarla bir anlaşma imzalayan Halife Hz.

العارف، المفصل في تاريخ 147. ج-١. ج اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي، ج-٧، 157، 158، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁵² العسلي. 84، شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 162، القدس. Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 439.

العسلي. 84، شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. ج-٧، 158، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁵³ 117، القدس في التاريخ.

العارف، المفصل في تاريخ 157، 158، ج-٧، ابن كثير، البداية والنهاية. 162، el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 162، القدس. ¹²⁵⁴

شرّاب، بيت المقدس والمسجد 163، 164، العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 158، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁵⁵ 83، الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 162.

¹²⁵⁶ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 178.

84، شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 165، العارف، المفصل في تاريخ القدس. ¹²⁵⁷ Şurrab, ahidnamenin Cabiye'de hazırlandığını ifade eder; دراسة بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة 84؛ Confessor ve Montefiore, Sofronyus, şehrin anahtarlarını teslim ettiği Halife'nin, deve ve at süvarilerinden oluşan Arap askerlerinin kıyafetlerini görünce

Ömer, hizmetçisiyle birlikte, önce kendisi, sonra hizmetçisi bir süre de bindikleri devenin istirahat edeceği şekilde zamanı üçe bölerek Kudüs'e hareket etmiştir.¹²⁵⁸ Yaklaşık şehri gördüklerinde devenin üzerinde bulunan Halife, tekbirler getirdikten sonra hizmetçisine, "sıra sende" deyince köle, "sen inme, ben de binmeyeyim; devenin yularını tuttuğun bir görüntü, böylesi medeni bir şehirde fethimiz açısından olumsuz bir durum oluşturabilir." dedi; Halife, "Sıra bende olsaydı inmezdim." deyip köleyi bindirdikten sonra devenin yularını tutup ilerleyince başlarında patrikleri bulunan Kudüs halkını gördüler.¹²⁵⁹ Halife, Kudüs'e yaklaştığında silahlarıyla saf düzeni tutmuş ordunun başındaki Ebû Ubeyde tarafından karşılandı.¹²⁶⁰ Şehre girişte Halife'ye dört bin silahlı asker tekbirler, tehliller ve sancaklarla eşlik etmiş ve Patrik Sofronyus da Halife'yi karşılamıştır.¹²⁶¹ Patrik heyetinin tazim amacıyla eğilmeleri üzerine köle, "Kaldırın başlarınızı, Allah'tan başkasına secde edilmez." diyerek ikaz edince Patrik ağlamaya başlar.¹²⁶² Halife, "Dünya bir gün senden yana, bir gün senin aleyhinedir, üzülme!" diyerek Patriği teselli etmiştir.¹²⁶³ Patrik, Mülkü yitirdiğime ağladığımı mı zannediyorsun, vallahi buna ağlamadım; "şüphesiz ki sizin devletiniz kalıcıdır; zayıflar ama asla kesintiye uğramayacağına (sona ermeyeceğine) inandığımdan ağladım."¹²⁶⁴ Patrik, "إنّ دولة الظلم ساعة ودولة العدل إلى قيام الساعة"

"viranelerin ucubeliği" diye mırıldandığı bilgisini aktarmışlardır; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 471; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 178.

1258, 89,90; شرّاب, *بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة*. ; ج-٧, 158, ابن كثير, *البدایة والنهایة*.¹²⁵⁸ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 178; 128, التل, *خطر اليهودية العلمية على الإسلام*,¹²⁵⁸ والمسيحية. (مصر الجديدة: دار القلم, ١٩٦٤)

شرّاب, *بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية*. ; 128, التل, *خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية*¹²⁵⁹. 91, موثقة.

1260, 164, العارف, *المفصل في تاريخ القدس*.

1261 Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 439; العارف, *المفصل في تاريخ القدس*, 171.

1262, 128, 129, التل, *خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية*.

1263, 91, شرّاب, *بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة*. ; 129, التل, *خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية*¹²⁶³.

1264, 130, التل, *خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية*¹²⁶⁴. "O gece Kudüslüler İsa'nın haçını ve kilise kap kaçacağını saklayıp gemilere yükleyip Konstantinopolis'teki saraya götürdüler." Halife Hz.

devletinin ömrü bir saattir ama adalet devletinin ömrü kıyamet saatine kadardır, ben bu durumu geçici bir fetih olarak hesap etmişim.¹²⁶⁵ Halife onlara “يا أهل ايلياء لكم ما، لنا وعليكم ما علينا، Ey İlyâ halkı! (lekum me lene ve aleykum me aleyne) “Ey İlyâ -Kudüs- halkı! Sizin haklarınız bizim haklarımız gibidir; sizin sorumluluklarınız da bizimkiler gibidir.” şeklinde hitap etmiştir.¹²⁶⁶ 1948’de Kudüs’te yaşanan savaşın komutanı Abdullah Tel, Deyr el-Musallaba manastırında halifenin gelişini detaylı anlatan Yunanca el yazma eserden tercüme edilen tarihi bir belge gördüğünü* aktarmıştır.¹²⁶⁷ Şehir Müslümanların eline geçmiş, yaşanan gelişmeler karşısında Hristiyan halk gözyaşı dökmüş, Sofronyus’tan şehri teslim alan Halife, Filistin’i koruma sözü vermiştir.¹²⁶⁸ Halife, Patriğin daveti üzerine ilk olarak Hristiyanlarca en kutsal mekân olan Kıyâme-Kutsal Kabir Kilisesini ziyaret etmiştir.¹²⁶⁹ Kilisenin içindeyken namaz

Ömer döneminde bölgenin ele geçirilmesi nedeniyle emanetler Konstantinopolis’e götürülmüş ve Patrik Sergios tarafından teslim alınarak Meryem Ana Kilisesine konulmuştur. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s. 89, 185 numaralı dipnot.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية؛ 130، التل، خطر اليهودية العلمية علي الإسلام والمسيحية¹²⁶⁵، 91، موثقة.

التل، خطر اليهودية العلمية علي الإسلام؛ 91، شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة.¹²⁶⁶ 129، والمسيحية.

* 1948 savaşının komutanı, sonraki dönemde de askerî yöneticisi olan Abdullah Tel, Deyr el-Musallaba Manastırında gördüğü (ve Ali Rüşdi’nin kendisine) tercüme ettiği Yunanca belgede Halife’nin Kudüs sur kapısından girerken sakallı, Hicaz bölgesinde kullanılan tarzda Arap kıyafetli, celalli, vakarlı bir şekilde yürüyor olduğunu, sol eliyle bineğin yularını tuttuğunu, sağ elini kaldırmış vaziyette Allah’tan başkasına secde edilmemesi yönünde ifade edercesine sağ elini kaldırmış olduğunu, kölenin de esasını kaldırarak gruba yönelik Allah’tan başkasına secde edilmeyeceği yönünde uyarıda bulunduğunun resmini gördüğünü ifade etmiştir; التل، 127، 130، خطر اليهودية العلمية علي الإسلام والمسيحية.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية؛ 130، التل، خطر اليهودية العلمية علي الإسلام والمسيحية¹²⁶⁷، 84، 89، موثقة.

¹²⁶⁸ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 162,163; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 471; Theophanes, Kudüs kuşatmasının iki yıl sürdüğünü ifade eder. Confessor, 471; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 170، 171.

174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.؛ 129، التل، خطر اليهودية العلمية علي الإسلام والمسيحية¹²⁶⁹.

vakti gelince nerede namaz kılabileceğini soran Halife'ye Patrik, kilisede namaz kılabileceğini söylemiştir.¹²⁷⁰ Halife, burada namaz kıldığı takdirde benden sonra Müslümanların “Ömer burada namaz kılmıştır” diyerek bu kiliseyi kendi kontrollerinde tutmak, buraya mescit yapmak isteyeceklerini söyleyerek burada namaz kılmamıştır.¹²⁷¹ Halife, dışarı çıkarak güney istikametinde (taş atımlığı mesafede) yakın bir noktada entarisini yere sererek üzerinde namazını eda etmiştir.¹²⁷² Müslümanlar, sonraki bir dönemde Hz. Ömer'in namaz kıldığı bu bölgede bir cami inşa ederek “Ömer Camisi” ismini vermiştir.¹²⁷³ Namazdan sonra Patrik'e “Eğer kilisenin içinde namaz kılmış olsaydım, burada namaz kılmış olmamdan dolayı benden sonra Müslümanlar kiliseye el koyarlar.” diyerek şöyle devam etmiştir: “Ve doğrusu, sizi bu mekândan mahrum bırakacak bir duruma sebep olmaktan uzak dururum; çünkü siz ona daha layık ve daha önceliklisiniz.”¹²⁷⁴

4.9.2.1. Müslümanların Kudüs'te İmar Çalışmaları

Halife, Mescit yapmak için (Mescid-i Aksa'nın mekânını sorup) Hz. Davud'un-Hz. Süleyman'ın mabedine götürmesini isteyince, Patrik, Halife'ye yıkılmış olan Mabedin yerini göstermiştir.¹²⁷⁵ Tamamen yıkıntı olan bölgeye sahabeler ve Hristiyan din adamlarının refakatinde Patrik ve Halife birlikte gelmiştir.¹²⁷⁶ Halife, herhangi bir

¹²⁷⁰ التل، 129، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية؛ 174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.

¹²⁷¹ 174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.؛ 129، التل، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية.

¹²⁷² التل، 91 شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة،؛ 174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.؛ 129، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية.

¹²⁷³ المنتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة؛ 129، التل، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية؛ 104، القدس،

¹²⁷⁴ 91، شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة؛ 174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.

¹²⁷⁵ شرّاب، بيت 174، العارف، المفصل في تاريخ القدس.؛ 129، التل، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية.؛ 91؛ Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 439, 440.

¹²⁷⁶ Sebeos, “Yahudi asilerin Süleyman Peygamberin tapınağını yeniden yapabilmek için başvurdukları düzenbazlıktan söz edeceğim. Kutsalların Kutsalı denilen o yeri bularak temeli atıp üzerine yapıyı çıktılar. Böylece kendilerinin bir dua

binanın bulunmadığı bu bölgenin önemli ve en yüksek noktası Sahra-Kayalık Mağarası kısmı dahil alanın çöp altında kaldığını gördü; çünkü Hristiyan olan şehir halkı, Yahudileri gücendirmek için buraya çöp ve gübre atmaktaydılar.¹²⁷⁷ Hz. Ömer bölgeyi temizlemeye başlayınca ordu komutanları ve yanındakiler de temizlemeye ve çöpleri vadiye taşımaya başladılar.¹²⁷⁸ Halife, namaz kılmış ve geceyi bu mekânda geçirmiş ve vakti geldiğinde sabah namazı için ezan okunmasını istemiş, kendisi namaz kıldırıp dua etmiştir.¹²⁷⁹ Daha sonra yanına Müslümanlardan Ka'b el-Ahbar'ı çağırarak "Namazgâhı nereye yapalım?" diye sormuş, Ka'b, Sahra-Muallak Taşı bölgesini işaret etmiştir. Hz. Ömer, Ka'b'ın eski dini olan Yahudiliğin etkisiyle bu öneride bulunduğunu ifade ederek "Peygamberin yaptığı gibi mescidimizin kiblesini ön kısımda yapacağız." diye cevap vermiştir.¹²⁸⁰ "Kaya-Taş-Sahra-Muallak Taşı ile emrolunmuş değiliz ancak Kâbe'ye yönelim ile emrolunmuşuz." dedikten sonra ön bölgeyi kible kısmı yaptırmıştır.¹²⁸¹ Halife ve sahabeler burada doğrudan kendileri temizlik yapmaya başlamış, Kayalık ortaya çıktıktan ve alan temizlendikten sonra bu mekâna üç bin kişilik bir mescit inşa ettirmiştir.¹²⁸²

yeri olmuş oldu." Bu bilgiden Musevilerin mabedi inşa etme teşebbüsünde buldukları ifade edilmiştir. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 92,93.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد؛ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 160، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁷⁷ 129; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 179; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 471.

شَرَاب، بيت؛ العارف، المفصل في تاريخ القدس. 129; التل، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية. 91، الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. ج-٧، 160، 161، ابن كثير، البداية والنهاية. 91، المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة.

شَرَاب، بيت؛ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 157، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁷⁹ 175,176.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. ج-٧، 157، 160، 161، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁸⁰ 37,339,340; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/370, 261.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة. 176; العارف، المفصل في تاريخ القدس. ¹²⁸¹ 339,340.

شَرَاب، بيت المقدس والمسجد؛ العارف، المفصل في تاريخ القدس. ج-٧، 157، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹²⁸² 175; Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 400; Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*, 4,5; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 476; Fransa (Galya)'dan Kudüs'e hacca gelen piskopos Archulf'un eserinde, doğu duvarına komşu olan ünlü yerde kabaca inşa edilmiş dört kenarlı ve sık sık (namaz için olmalı) ziyaret edilen bir (mescit) ibadet evinden söz etmektedir. Adamnan, 1889. s. 4,5.

Halife daha sonra Sasani savaşları sırasında harap olan çarşılarında gezmeye başlamıştır. Şehrin idari ve hukuki sorumlularını atayarak ilgililerin maaşlarını da düzenlemiştir. Hicrî tarih-ve takvimi uygulamaya koymuş, mahkemeler (divan) oluşturmuş, fethedilen şehirleri belli bölgelere ayırarak buralara emîrlere atamıştır. Posta teşkilatını oluşturmuş, istihbarat görevlilerini şehirlere yerleştirmiş, görevlileri denetlemek ve şikâyetleri incelemek için yargıçlar (kadı) atamıştır. Tartı ve ölçüye dikkat ve bunların takip edilmesini, sokakların temizliğini, altyapı sorunları konusunu, hayvanlara kötü davranılmamasını, çarşının ortasındaki gereksiz yapıların yıkılmasını ve yollarda kalabalık-izdiham oluşturulmasının yasaklanması gibi durumlar için hisbe belediye teşkilatını kurmuştur. Halife, Hristiyanların çarşılarının bulunduğu alanın ortasında Müslümanlar için bir çarşı yeri belirlemiş ve onları ticaretle uğraşmaya teşvik ederek şöyle demiştir: “Yöneticilik ve ona duyduğunuz sevgi sizi meşgul etmesin. Ticarete yabancılar size üstün gelmesin; zira ticaret, yönetimin üçte biridir.”¹²⁸³ Müslümanlar, üzerinde “Muhammedün Rasulullah” yazısı ve kılıç resmi olan, diğer yüzeyde ise, İlyâ ve Filistin, Mim harfi ve hilal olan bakır sikke bastırdı.¹²⁸⁴ Halife, Ebû Ubeyde bin Cerrâh’ın emirlerine uymak üzere Kudüs’e yönetici olarak Yezîd bin Ebû Süfyân’ı, namaz kıldırması için de Selame Bin Kayser’i görevlendirmiştir.¹²⁸⁵ Filistin bölgesini

¹²⁸³ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 176، 177؛ Seleme bin Kaysar، Halifenin Müslümanlar için çarşı kısmı belirlemesini şu şekilde aktarmıştır: Halife Ömer baş kısmında durarak çarşının kumaşçılar bölgesinin kime ait olduğunu sorunca “Hristiyanların.” diye cevap verildi. “Batı kısmında، içinde hamam bulunan bu çarşı kimin?” diye sorunca yine Hristiyanlara ait olduğu yönünde cevap verildi. Eliyle işaret ederek bu ve bu çarşılar onların yani Hristiyanların، kurşundan bir kubbenin bulunduğu iki çarşının arasında kalan orta kısmı işaret ederek “Burası da bize mübah،” dedi. Şehrin işleriyle ilgilendiği sırada bir Hristiyan، üzüm bağı konusunda uğradığı haksızlığı Halife’ye anlatınca، Halife، acilen hareket etti، olaya el koydu ve Hristiyan’ın zararını telafi ettikten sonra adamlarını adaletli davranmaları konusunda uyararak، “Analarının hür doğurduğu insanları ne zamandan beri köleleştiriyorsunuz?” diye eleştirdi. العارف، المفصل في تاريخ القدس، 177،178.

¹²⁸⁴ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 180،181؛ Abdülmelik b. Mervân döneminde Arapça، Yunancanın da önüne geçti؛ Yunanca resmî yazışma ve divan dili olarak ilga edilerek yerine Arapça ikame edilmiştir. العارف، المفصل في تاريخ القدس، 181؛ Fatih Erkoçoğlu، *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervan*، (Ankara، Türkiye Diyanet Vakfı، 2011) ، 368-374.

¹²⁸⁵ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179.

ikiye ayırarak Remle'de bulunan Alkame bin Hakem'i kuzeyde, Kudüs'te ordusuyla kalacak olan Alkame bin Mücezziz'i ise güneyde askerî vazife ile görevlendirmiştir.¹²⁸⁶ Yapılacak işleri tamamlayan Halife, dönüş için yola çıkmadan önce askerlere şöyle hitap etmiştir: “Ey Müslümanlar, Allah vaadini gerçekleştirdi, sizleri düşmanlarınıza üstün kıldı, şehirlere sizleri varis kıldı, yeryüzünde sizleri hakim kıldı. Bunun karşılığı ancak şükürdür; sakın isyana, günaha düşmeyin; çünkü isyan ve günah, nimetlere karşı nankörlüktür; Allah'ın nimetlerine nankörlük edip tövbe etmeyenler, onurlarını ve izzetlerini yitirecek ve düşmanları onlara musallat olacaktır.”¹²⁸⁷ Halife namaz kılındıktan sonra Medine'ye dönmüştür.¹²⁸⁸

Kudüs'ün fethinden yaklaşık bir yıl sonra Miladi 639 (Hicrî 17)'da Hicaz'da yaşanan kıtlık, insanların aç kalmasına ve hayvanların telef olmasına neden olmuştur.¹²⁸⁹ Halife, Ebû Ubeyde ve Amr bin el-Âs'tan Akabe Körfezi yoluyla Hicaz'a hububat gönderilmesini istemiştir.¹²⁹⁰ “Emvas Tâûnu” olarak anılan ve otuz gün süren veba salgınının Romalılarca zafiyet olarak değerlendirilmesi ihtimaline karşı Halife Kudüs'e gelmiştir.¹²⁹¹ Şam ve Filistin bölgesinde görülen bu salgın sırasında yönetici/komutan olan ve önde gelen isimlerden Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Muaz b. Cebel, Yezîd b. Ebû Süfyân, Şurahbîl b. Hasene, Haris b. Hişam, Suheyli b. Amr, Utbe

¹²⁸⁶ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179.

¹²⁸⁷ İbn Cerîr et-Taberi, *Târihu't Taberî Taberî Tarihi*, C. 4, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 77; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179.

¹²⁸⁸ العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179; et-Taberi, *Târihu't Taberî Taberî Tarihi*, 4/77.

¹²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 487-489; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179.

¹²⁹⁰ John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, 180-185; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 488; البداية والنهاية، ابن كثير، 203، ج-٧، 154؛ ج-١. تاريخ اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي، ج-٧، 203، ابن كثير، البداية والنهاية. العارف، المفصل في تاريخ القدس، 179.

¹²⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 490-492; et-Taberi, *Târihu't Taberî Taberî Tarihi*, 4/70-75; العارف، المفصل في تاريخ القدس، 180.

b. Suheyl başta olmak üzere birçok kişi* hayatını kaybetmiştir.¹²⁹² Halife, Halk ile namaz kıldıktan* sonra yitirdikleri kişilerin acısıyla hep birlikte gözyaşları dökmüşlerdir.¹²⁹³ Abdullah b. Kays'ı sahil bölgelerine, Muâviye'yi Şurahbîl b. Hasene'nin yerine ve Amr b. Utbe'yi el-Ehra üzerine görevli tayin eden Halife Hz. Ömer, Aralık 639'da Medine'ye döndü.¹²⁹⁴ Kudüs'e gelip yerleşen sahabeler olmuştur. Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra halka İslam dinini öğretmek üzere Ubâde b. Sâmit ve Abdurrahman b. Ganim'i görevlendirmiştir.¹²⁹⁵ Kudüs kadısı başta olmak üzere bazı sahabeler vefat ettikten sonra Kudüs şehrinin doğu duvarının bitişiğinde bulunan Baburrahme mezarlığına defnedilmiştir.¹²⁹⁶

Archulf, Miladi VII. yüzyılın ikinci yarısında günümüzde Fransa'da Galya bölgesinden (Mıtran gezgin, seyyah-hacı) Kudüs'e gelmiş ve burada dokuz ay kalmıştır. Kudüs surunun seksen dört kule ve altı kapılı olduğunu yazmıştır. Giriş çıkış için biri şehrin batısında, biri şehrin kuzeyinde, biri de doğusunda olmak üzere üç kapının kullanıldığından söz etmiştir.¹²⁹⁷ 670 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Hristiyan din adamı Archulf, Halife Hz. Ömer döneminde Haremi Şerif alanında yapılan mescit-

* Farklı sayılar verilmiş olmakla birlikte Fetih'ten sonra yaşanan veba salgınında İslam ordusundan ve halktan yirmi beş bin kişinin öldüğü ifade edilmiştir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 493.

العارف، المفصل في 150. ١-ج اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي، ج-٧، 187، 202، 207، 208، ابن كثير، البداية والنهاية. 1292. العارف، المفصل في 179، 180؛ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 163; II., 493; et-Taberi, *Târihu't Taberî Taberî Tarihi*, 4/68-74; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*, 440; Süryani kronik, Muaz bin Cebel'in Ebû Ubeyde'nin yerine görevlendirildiğini ifade eder.

* İbnü'l-Esir, Halifenin Şam'da namaz kıldığını ifade eder; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C.

1293. العارف، المفصل في تاريخ القدس. 180.

1294 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 493; et-Taberi, *Târihu't Taberî Taberî Tarihi*, 4/76-78.

1295 M. Yaşar Kandemir, "Ûbade b. Sâmit", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/14.

1296 العارف، المفصل في تاريخ القدس. 172-174; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 181; Osman Aydınlı, *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, 68; Kandemir, "Ûbade b. Sâmit", *DİA*. 42/14.

1297 Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*, s. XI, 2, 3, 68.

yapıdan da söz ederek burayı ahşaptan yapılmış, üç bin kişilik, kaba yapı şeklinde nitelendirmiştir.¹²⁹⁸

Tablo 4.5: VII. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs'te Müslüman Egemenliği

No	Müslüman Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	İslam Devleti	Müslüman	638	650/1099	12
				Toplam	12*

4.9.2.2. El-Umariye Emannamesi

Hız. Ömer'in Kudüs halkına verdiği emanname, Yakubi'de ve İbnul Patrik olarak da bilinen Eftişyus'ta, Seyf İbni Ömer, Taberi, Vakıdı, Belazuri, Mucireddin el-Hanbeli, İbni Kayyim el-Cevzi gibi farklı İslam kaynaklarında metin olarak geçmektedir.¹²⁹⁹ Basit farklılıklarla birçok kaynakta geçen el-Umariye emannamesinin metni, ana esaslarda aynıdır. Sözü edilen metin farklılıklarında eman olarak verilen haklar konusunda maddeler arasında bir çelişki bulunmadığı gibi can hürriyeti, mallara dokunulmayacağı, kiliselere ilişilmeyeceği, dinî zorlamada bulunulmayacağı gibi temel hak ve özgürlükler konusunda ihtilaf bulunmamaktadır.

Emannamenin Metni

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Bu sözleşme Allah'ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İlyâ (Kudüs) halkına verilen emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer (bütün) fertleri için verdiği emandır. Kiliseleri mesken yapılmayacak,

¹²⁹⁸ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 20; Adamnan, *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*, s. XI, 4, 5.

* Kudüs'te Müslüman egemenliği, 638 yılında başlamış ve farklı devletler tarafından yönetilmiş olmakla birlikte, 15 Temmuz 1099'daki Haçlı işgaline kadar kesintisiz olarak 461 yıl devam etmiştir. Çalışmanın kapsamı gereği tabloda VII. yüzyılın yalnızca ilk yarısıyla sınırlı kalınmıştır.

¹²⁹⁹ 85-89 صفرونيس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 133, العسلي. القدس في التاريخ

yıkılmayacak, onlardan herhangi bir alan eksiltilmeyecek, içlerindeki haç ve mallar gibi kutsal eşyalarına dokunulmayacaktır. Kimse dini inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine zarar verilmeyecek ve Yahudilerden herhangi biri onlarla birlikte İliyâ (Kudüs)'te iskân edilmeyecektir. Buna karşılık İliyâ (Kudüs) halkı diğer şehir halkları gibi cizye vereceklerdir. Onların orada bulunan Rumlar ve hırsızları buradan çıkarmaları gerekir. Oradan çıkanların (Bizanslılar'ın) gidecekleri yere kadar can ve mal güvenlikleri sağlanacaktır. Orada kalmak isteyenler ise emniyette olacak ve İliyâ (Kudüs) halkı gibi cizye verecektir. İliyâ (Kudüs) halkından kim Rumlarla birlikte malıyla çıkmak, kiliseleri ve haçlarını tahliye etmek isterse, canları, kiliseleri ve haçları çıkıp gitmek istediği yere varıncaya kadar emniyette olacaktır. Filan kişinin (bir şahıs ismi) ölümünden önce bölgede (İliyâ'da) bulunan (can güvenliği için buraya sığınmış olan) diğer sakinlere gelince: bunlardan kim orada oturmak isterse İliyâ (Kudüs) halkı gibi cizye ödemek şartıyla oturacaktır; bunlardan isteyen Rumlarla çıkıp gidebilecek, isteyen de ailesinin yanına göç edebilecek ve onlar mahsullerini hasat edinceye kadar kendilerinden herhangi bir şey (vergi) alınmayacaktır. Bu emannâme, onların cizye vermeleri şartıyla, Allah'ın Rasülü'nün, halifelerin ve mü'minlerin Kudüs halkına verdiği bir güvenlik ahdidir. Bu anlaşmaya Hâlid b. Velîd, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebi Süfyan şahittirler. Ömer bu anlaşmayı 15 yılında yazdı ve (Kudüslülere) verdi.”¹³⁰⁰

Emannâme metninde dikkat çeken noktalardan birisi “Yahudilerden herhangi biri onlarla birlikte İliyâ (Kudüs)'te iskân edilmeyecektir.” kısmıdır. Bu kısım emannâmeye sonradan konulmuş olmalıdır, çünkü Hz. Ömer'in ve daha sonraki dönemlerde Hz. Ömer'i referans alan uygulamalarda Yahudilere yönelik Kudüs'te iskân yasağı uygulanmamıştır. Kudüs'ün fethinden sonra (Herakleios döneminde Yahudilerin Kudüs'ten çıkarılmış olmasına rağmen) Hz. Ömer'in Taberiye

1300 التل، خطر اليهودية العلمية على الإسلام والمسيحية. 85-89، صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 150. 1- ج. اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي، العارف، المفصل في تاريخ القدس. 165-170، Osman Aydınli، “Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi”، Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. C. 7, S. I, (2022): 621; İlhan Ovalıoğlu, vd., Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2011), C. II., 239,240; Aydınli, Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs, 68; 609 ص، ج3، 1387هـ)، (دار التراث، بيروت، 1387هـ)، أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد، تاريخ الطبري، (دار التراث، بيروت، 1387هـ)، ج3، ص609، 68، Kudüs،

bölgesinden Kudüs'e yetmiş veya yüz aile getirtip yerleştirmiş olması söz konusu ifadenin doğru olmadığını göstermektedir.¹³⁰¹ Emanname ile Hristiyan halkın can, mal ve din emniyet ve hürriyeti teminat altına alındığı gibi Hristiyan Kudüs halkından da dinî ve sosyal bazı düzenlemeler konusunda taahhütlerde bulduklarına dair bir emanname alınmıştır.¹³⁰²

El-Umariye emannamesi, savaşı kazanamadıkları için teslim olan Hristiyan Kudüs halkına vergi vermeleri şartıyla canları, malları ve ibadethanelerine dokunulmayacağı ve hür olacaklarının teminatını içeren bir sözleşmedir. Halife Hz. Ömer tarafından İslam ordusunun önde gelenlerinin şahitliğiyle bu güvence verilmiştir. Bu emanname özellikle Kudüs'te daha sonraki yüzyıllarda İslam egemenliği süresince ortaya konulan uygulamalara referans olarak kabul edilmiştir.

Emannamenin Uygulamadaki Yansımaları

Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Fatımiler* ve Selçuklular devrinde herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır. Haçlıların 15 Temmuz 1099 Cuma günü şehre girişleri

¹³⁰¹ Aydınlı, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", 621,622; Rabia Mert, "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs", *Milel ve Nihal*, C. 16, S.1 (2019), 206-209; Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 109; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 180; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 92,93; عبد الفتاح محمد لعويسي المقدسي. العهدة العمرية: دراسة نقدية تحليلية للمصادر. مجلة دراسات بيت المقدس، ٢٠٠٠: ٣٥-٦٦ 41-45.

¹³⁰² العارف، *المفصل في تاريخ القدس*. 165-170; Aydınlı, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", 624.

* 1009 yılında Fâtımî Halifesi el-Hâkim Biemrillâh'ın emriyle Kudüs'te bulunan Kıyâme (Kutsal Kabir) Kilisesi yıkılmış, bu durum Hristiyan dünyasında büyük bir infiale yol açmıştır. Ancak aynı halife, daha sonraki yıllarda söz konusu kilisenin yeniden inşa edilmesine izin vermiştir. El-Hâkim'in bu tür uygulamaları, onun siyasi, sosyal ve dinî tutumlarındaki istikrarsızlık ve gelgitli yaklaşımların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. El-Hâkim Biemrillâh'ın tutumları yalnızca Hristiyanlara yönelik olmayıp, Müslümanlar da dahil olmak üzere kendi mezhebinden olmayan tüm gruplara karşı zaman zaman baskıcı ve düşmanca davranışlar sergilediği bilinmektedir. Onun ilahlık iddiasında bulunduğunu ve bu doğrultuda Dürziliğin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı belirtilmektedir. Bu yönüyle el-Hâkim'in şahsî uygulamaları, İslami yönetim anlayışından ve temel İslam akaidinden önemli ölçüde sapma göstermektedir. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken husus, Fâtımîler'in İslam dünyasında yüzyıllardır meşruiyetini koruyan Abbâsî Hilafeti'ne alternatif bir otorite

sırasında büyük bir katliam yapmalarına ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'yı kiliseye çevirmiş olmalarına rağmen 02 Ekim 1187 tarihinde Selahaddin-i Eyyubi tarafından fethedildiğinde bu uygulamaları yapan Hristiyanlara karşı kötü bir muamelede bulunulmamış; en kutsal kiliseleri olan Kiyame Kilisesi başta olmak üzere diğer kilise ve manastırlara da dokunulmamıştır.¹³⁰³ Emanname referansıyla sürdürülen bu uygulamaya Eyyûbîler, Memlûklülere, Kudüs Patriğine verdiği fermanla Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve daha sonra diğer Osmanlı Sultanları tarafından da sadık kalınmıştır. Osmanlı döneminin sonlarına kadar devam eden bu uygulama ile hem Hristiyan halk hem de kilise ve manastırlar başta olmak üzere Hristiyanlara ait değerler saygı görüp korunmuştur. Bu durum, el-Umariyye Emannamesi'nin, Müslümanların diğer dinlere, onların mensuplarına ve kutsal mekânlarına yönelik yapıcı ve koruyucu rolünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle emanname kâğıt üstünde teoriden pratiğe geçirilemeyen bir ahit-sözleşme olmaktan ziyade, çokkültürlülüğüyle birlikte mevcudu koruyucu ve geleceğe yön verici bir metin olmuştur. el-Umariyye

geliştirme çabası içinde olmalarıdır. Fâtımîler, Abbâsî halifeliğine karşı hem siyasi hem de mezhebi bir mücadele yürütmüş; bu mücadele esnasında zaman zaman İslam toplumunun bütünlüğünü hedef alan uygulamalara yönelmişlerdir. Bu bağlamda, el-Hâkim Biemrillâh'ın bireysel ve siyasi kararlarının İslam tarihinde gayrimüslimlere yönelik genel uygulamalarla özdeşleştirilmesi isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. El-Hâkim Biemrillâh'ın tarihî süreçte sergilediği radikal ve dengesiz tutumların, İslam dünyasında gayrimüslimlerle (birlikte kimi farklı mezheplere mensup Müslümanlarla) kurulan ilişkilerde hâkim olan geleneksel hoşgörü anlayışını temsil etmediği; aksine istisnai ve kabul görmeyen yanlış uygulamalarda bulunduğu dikkate alınmalıdır. (القاهرة: الدار المصرية اللبنانية، ٢٠١٦). 163-180. سيّد، أيمن فؤاد. الدولة الفاطمية في مصر. ابن بطريق. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. 232,298; Ali Muhammed Sallabi, *Selahattin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. (İstanbul: Ravza, 2016), 144-171; Musa Biçkioglu, "Fâtımî Hilafetinin Sonlandırılması Sürecinde Selâhaddîn-i Eyyûbînin İzlediği Siyaset Üzerine Bir İnceleme" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı Tarih ve Medeniyet Araştırmaları, 2019), 4, 55; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, 259-271; 104. الننتشة. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس،

¹³⁰³ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 390, 391; Ali Muhammed Sallabi, *Selahattin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. (İstanbul: Ravza, 2016), 597-607; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. VIII., 419; Yousif, *Süryani Vakantüvisler*, 180, 192,232,257.

emannamesinin metninde “le tusken (لَا تُسْكَنَ), İskân edilmeyecek” ve “veletuhdem (وَلَا تُهْدَمَ), yıkılmayacak” ifadeleri geçmektedir. Farklı İslam devlet ve hanedanlarının yönetiminde bulunup farklı zamanlarda savaşlar dâhil dinler ve milletler arasında büyük sorunlar yaşandığı halde kilisenin bugüne kadar iskân edilmemiş, yıkılmamış ve zarara maruz kalmamış olması emannamenin icra ettiği fonksiyonu göstermektedir.

Hiz. Ömer, Yahudilerin Kudüs’e giriş yasaklarını kaldırarak Kudüs’e dönmelerine izin vermiştir.¹³⁰⁴ Taberiye bölgesindeki Yahudilerin lideri Gaon ve yetmiş Yahudi ailesi, Kudüs’e dönmeleri için davet edilmiş, bu aileler eski Kudüs’ün Mescit alanının güney kısmına yerleştirilmiştir.¹³⁰⁵ Halife, bazı emanname metinlerinde geçen Yahudilerin Kudüs’te ikamet etmeyecekleri yönündeki isteğe ilk etapta olumlu yaklaşmış olmalıdır. Yahudilerin Kudüs’te bulunmalarını istememeleri hususunda sergiledikleri tutumun Hristiyanlar açısından bazı gerekçelerinden söz edilebilir. Hadrianus döneminde MS 135’te Yahudilerin Kudüs’e girişi yasaklanmıştı. Bu yönüyle geçmişte tatbik edilmiş ve hâlen yürürlükte bulunan bir uygulamanın devamının talep edilmiş olması muhtemeldir. İkinci olarak inanç noktasında/akidevi bağlamda Hristiyan halkın Yahudilere karşı önyargılı bir yaklaşımı bulunabilmektedir; çünkü bir Hristiyan’a göre bir Yahudi, tanrı katili olarak görülmektedir. Müslümanların Kudüs’ü fethinden sonra Yahudiler’in Kudüs’te yaşamasına dair yasakların devam ettirilmesi Hristiyanlarca talep edilerek gündeme getirilmiş olmalıdır. Diğer bir ihtimal ise, Kudüs halkının hafızalarında tazeliğini koruyan, 614-617 yılları arasında yaşanan ve Yahudilerin Hristiyanlara yönelik düşmanca tutumlarıdır. 614 yılında Sasani ordusunun Kudüs’e girişi sırasında meydana gelen yıkım ve katliamlara iştirak eden Yahudileri, Hristiyanların unutmadıkları ihtimali göz ardı edilmemelidir. Çünkü Yahudilere karşı yaptırım ya da intikam talebinde bulunan söz konusu Hristiyan topluluğun, 21 yıl önce yaşanan zulmün doğrudan mağdurları veya bu mağdurların yakınları veya dindaşları olduğu ayrıca dikkate değer husustur. Öyle ki Kudüs’ün işgali sırasında Sasaniler tarafından esir-köle edilen Hristiyanlar, Yahudiler tarafından boğazlanmak üzere para

¹³⁰⁴ Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 109.

¹³⁰⁵ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 180.

ile satın alınmıştır.¹³⁰⁶ Bu olaylar, Müslümanların 638 yılında Kudüs'ü fethetmesinden yalnızca 21 yıl önce meydana gelmişken bu denli kısa bir sürede Hristiyanların maruz kaldıkları zulümleri unutmuş olmaları beklenemezdi. Öyle ki 629'da Kudüs'e gelişi sırasında Yahudileri affettiğini ilan eden Herakleios, Hristiyan din adamlarının ısrarı ile Sasanilere yardım etmekle suçlanan Yahudilere katliam uygulanmış, zorla Hristiyan olmaları ve Kudüs'e girişlerinin yasaklanmasını emretmiştir. Sasanilerin Kudüs'e girdiği tarihte Yahudilerin yaptıkları zulüm, Hristiyanlarca Tanrı katili olarak görülen Yahudilere karşı düşmanlığın artmasına neden olmuştur. Herakleios'un Yahudilere Kudüs'e girmeleri hususunda koyduğu yasak üzerinden uzun bir zaman geçmemiştir ve Herakleios hayattadır; Hristiyanlar tarafından Yahudilere uygulanmaya devam eden Kudüs'e giriş yasağı devam etmekteydi. Halife Hz. Ömer bu durumun aksine Yahudilerin Kudüs'te iskân olmalarına izin vermiştir. Bu yönüyle Müslümanlar askerî, siyasi, sosyal, kültürel ve dini anlamda bir fetih gerçekleştirmiştir.

Verilen Eman Zaafiyet Değildir / Dini ve Daimidir

Şehirk Nehri yakınlarında 20 Ağustos 636'da cereyan eden ve imparatorun ordu komutanı Theodorus'un öldüğü Yermük Savaşı'yla¹³⁰⁷ Antakya'da bekleyen imparator, kaybettiği toprakları terk ederek İstanbul'a dönmüştü.¹³⁰⁸ İmparatorluğun nihai yenilgisi ve bölgeden çekilmesiyle birlikte çevresi tamamen ele geçirilmiş bir şehir hâline gelen Kudüs'ün direnecek gücü son derece sınırlıyken, buna rağmen şehrin tahrip edilmemesi ve halkın zarar görmemesi için Müslümanlarca diplomatik görüşmelerde ileri sürülen şartlar, bütünüyle olumlu bir tutumun göstergesidir. İslami fetihden 24 yıl önce başlayıp 10 yıl önce sona eren 14 yıllık Sasani-Yahudi işgalinde yaşanan yıkımların hafızalardaki diriliği ve fethedilen çevre şehirlere Müslümanların olumlu davranışları şehrin teslim edilmesi yönündeki kararda etkili olmuştur. Karşısında savaşa veya direnme gücüne sahip olmadığı açıkça görülen bir topluluğa

¹³⁰⁶ شرّاب، بيت المقدس والمسجد الأقصى: دراسة تاريخية موثقة، 428; صفرونيوس. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. 86; Strategos, "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614", 508; Sean & Stephen J. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*, 28,29.

¹³⁰⁷ Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 470.

¹³⁰⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 103; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 469.

eman verilmesi, bu güvence belgesinin bütünüyle veren tarafın iradesine dayandığını ve dolayısıyla emanın tek taraflı bir tasarruf olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim kaynaklarda aktarılan ve Kudüs halkına verilen emanname örneğinde yalnızca fetheden tarafın taahhüdü ve imzasının bulunması, bu belgenin tek taraflı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle Kudüs ve Kudüs benzeri mekânlarda Müslümanların gayri müslim topluluklara vermiş oldukları emanın kıymeti anlaşılabilir. Tüm bu gelişmeler Kudüs halkına verilen emanın bir zafiyetten kaynaklanmadığını göstermektedir. Kudüs halkına Halife Hz. Ömer tarafından verilen emanname zafiyet saikiyle ortaya konulmuş olsaydı Müslümanların güçlendiği daha sonraki dönemlerde bu duruma muhalif bir tavır sergilenebilirdi. Oysa daha sonraki dönemlerde Kudüs'te hükmeden güçlü Müslüman devletler ve yöneticileri aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen Halife Hz. Ömer'in verdiği emanı olduğu gibi kabul ederek aynı uygulamayı devam ettirmiştir. Daha sonra elde edilen güçlü egemenliklerde bile ilk dönem uygulamalarının referans alınarak bu uygulamalara muvafık davranılması, Kudüs'ün dışında yeni fethedilen yerlerde benzer uygulamaların ortaya konulması bir zafiyetten ziyade bağlayıcı dinî bir anlayışa işaret etmektedir. Halife Hz. Ömer'in takdim ettiği ve önde gelen Müslümanların şahitlik ettiği emanname,¹³⁰⁹ Halife'nin uyguladığı ve temsil ettiği adaleti göstermektedir. Halife Hz. Ömer'den sonra ortak özellikleri İslam dini olan farklı etnik yapılara mensup Müslüman liderlerin asırlar sonra emannamedeki kriterlere riayet etmeleri, Halife'deki adaleti inşa ve ikame eden ve insanlık açısından bireyler üstü bir konumda bulunan inanç temelli bir zihniyetin varlığına işaret etmektedir. Daha sonraki Müslüman yöneticiler için referans olan bu eman, tarih boyunca Kudüs'teki kültürel zenginliğin korunması ve daha sonra fethedilecek bölgelerde uygulanarak diğer din mensuplarının inançları, kutsalları ve değerlerinin korunması ve varlığını sürdürebilmesinin zeminini hazırlamıştır. Kudüs halkına verilen emannamenin, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra farklı dinî topluluklarla yaptığı Medine Sözleşmesi ve güçlü bir konumdayken Hristiyan Necran halkına verdiği eman ile aynı çizgide olması, bu uygulamanın dinî bir referansa dayandığını ortaya koymaktadır.¹³¹⁰

ج-٧، 158، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹³⁰⁹

¹³¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II., 250; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 383.

Ortak özellikleri İslam dinine mensubiyet olan farklı örf ve kültürlere sahip devletlerin yönetiminde bulunduğu asırlar boyunca Müslüman devletlerce Kudüs'te emannamemin hükümlerine riayet edilmesi ve diğer dinlere mensup insanlara ve kutsallarına saygı gösterilmesi, ortaya konulan pratiğin şahsi, zamansal veya bir devlete bağlı olmadığını bilakis kişiler, devletler ve zamanlar üstü bir değer/sistemin/inancın/dinin varlığının delilidir. Bu bağlamda Halife Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi tarafından Kudüs halkına eman verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Kudüs Patriği'ne takdim ettiği eman farklı bir niteliğe sahiptir. Bu eman, henüz Kudüs'te hükümler olunmamasına ve Kudüs'ün o sıralarda Memlük Devleti egemenliğinde bulunmasına rağmen Fatih Sultan Mehmet tarafından Kudüs Patriği'ne verilmiştir.¹³¹¹ Memlük Seferi sırasında Osmanlı himayesine girdiği süreçte 31 Aralık 1516'da şehri ziyaret eden Yavuz Sultan Selim, Kudüs Rum Patriği Attalya ve Ermeni Patriği III. Serkis'e Halife Hz. Ömer'in emannamesi ve Sultan Selahaddin'in evamir mucibince gayri müslim Kudüs halkına tekrar aman verilmiştir.¹³¹² Kudüs gibi mekânların barışla yönetilebilmesi, birtakım fedakârlık veya yaptırım gücü karşılığı olabilecek kriterlerle mümkündür. Kudüs'te barışçıl ve huzurlu bir yönetim süreci, fedakârlıkları, yapıcı ve çoğulcu bir zihniyete sahip olmaları ve tâbi oldukları inançların kuralları gereği İslam'ın ilk yıllarından başlayarak yaklaşık 14 (siyasal ve askerî egemenlik bağlamında 12) asırdan uzun bir süre boyunca Müslümanların vermiş olduğu emanlar ile sağlanabilmiştir.

Müslümanların tarih boyunca Kudüs ve Kudüs benzeri etnik ve dinî çeşitliliğe sahip kozmopolit yerlerde ortaya koydukları uygulamalar hak, hukuk, din ve vicdan hürriyeti bağlamında olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bunun ilk örnekleri hem Medine Vesikası'yla Medine'de hem de güçlendiği bir dönemde Hristiyan Necran halkına yönelik İslam'ı insanlığa tebliğ eden Hz. Muhammed tarafından uygulanmıştır. Hz.

¹³¹¹ Ovalıoğlu, vd., *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, C. II., 241,242.

¹³¹² Rümeyza Kars, *Yavuz Sultan Selim'in Gavri İle Eylediği Cenk (Mercibadık ve Ridaniye Savaşları (1516-1517) Üzerine Anonim Bir Selimnâme) (Çeviri ve Değerlendirme)*. çev. Rümeyza Kars, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021), 48-50; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 7-12; Ovalıoğlu, vd., *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, C. II., 243,244; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*. (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2010), 244-248.

Muhammed siyasal egemenlik imkânına eriştiği, diğer toplumlar ve dinler üzerinde hâkimiyet kurduğu ve yaşadığı bölgede kendilerinden büyük bir güç bulunmadığı hâlde din ve vicdan hürriyeti hususunda diğer topluluklarla barışçıl, ideal sözleşmeler yapmıştır.¹³¹³ Mekke müşriklerine Mekke'nin fethi sırasında sergilenen tutum önemli olmakla birlikte Necran Hristiyanlarına yönelik anlaşma maddeleri inanç bağlamında önemli bir referanstır.¹³¹⁴

Kudüs Müslümanlar Tarafından Barışla Alınmış ve Barışla Teslim Edilmiştir

Kudüs, İslami dönemde ilk defa, Halife Hz. Ömer döneminde 638'de fethedilmiştir.¹³¹⁵ 638'den Haçlı işgalinin başladığı 15 Temmuz 1099'a kadar¹³¹⁶ farklı devlet ve hanedanların yönetiminde Kudüs'te İslam egemenliği kesintisiz bir şekilde 461 yıl boyunca devam etmiştir. 1099'da başlayan Haçlı işgali 02 Ekim 1187'de Selahaddin Eyyubi'nin eliyle sonlandırılarak Kudüs'te İslam egemenliği yeniden tesis edilmiş ve 730 yıl boyunca kesintisiz devam eden bu süreç 9 Aralık 1917 tarihinde İngilizlerin işgaliyle sona ermiştir.¹³¹⁷

Kuşatılmış olması ve savunma imkanlarının kısıtlı olması ve barış teklifinin reddedilmesine rağmen Kudüs şehrinin teslim edileceği bilgisi Müslümanlara

¹³¹³ Mustafa L. Bilge, "Necran" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/508; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 383, 384.

¹³¹⁴ Nebi Bozkurt; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke" *DİA*. (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 28/558; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 383, 384.

¹³¹⁵ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 162,163; Confessor, *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, 471; العارف، *المفصل في تاريخ القدس*, 170,171; Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 123.

¹³¹⁶ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 123,180; Işın Demirkent, "Kudüs/Haçlılar Dönemi", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/329.

¹³¹⁷ Yousif, *Süryani Vakanüvisler*, 123,180,230-232,257; Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi Bir Şehir, Üç Semavi Din*, 479; M. Serdar Bekar, "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed" *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/69; Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/540,541; Kudüs, 24 Şubat 1229'da el-Melikü'l-Kâmil tarafından anlaşmayla on yıllığına Haçlılara teslim edilmiştir. Harem-i Şerif Müslümanlarda kalsa da Kudüs Haçlı hakimiyetine geçmiştir. 17 Mart 1229'da Friedrich Kudüs'e girmiştir. 11 Temmuz 1244'te Hârizmlî Türklerin şehre girmesiyle Kudüs'teki Haçlı hakimiyeti sona ermiştir. Demirkent, "Haçlılar", *DİA*. 14/541.

iletince çatışmalar durmuş, bu durum uzlaşmacı yönüyle tanınan komutan Ebû Ubeyde bin Cerrâh tarafından “daha hayırlı bir karar” denilerek takdir edilmiştir. Güç kullanarak Kudüs ele geçirilebilecek olduğu hâlde anlaşma ile Kudüs’e girilmesi, zafiyetten ziyade barışçıl bir yöntemin tercih edildiğini göstermektedir. Şehrin teslim edilmesi kararında Kudüs ahalisinin yaklaşık 24 yıl önce Sasani işgaliyle yaşadığı kıyım ve yıkımın hafızalardaki tazeliğini korumasının etkisi düşünülebilir ancak Müslümanların fethettiği bölgelerdeki olumlu uygulamaların bilinmesi ve duyulması, aynı uygulamaların Kudüs’te icra edilmesinin istenmesi, Müslümanların uygulamaları ile diğer toplulukların uygulamaları arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Halife Hz. Ömer döneminde Kudüs barışla fethedilmiş ve Kudüs halkına, mabetlerine dokunulmayacağı ve dinlerinde hür olduklarının emanı verilmiştir. Halife Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihle özellikle barışçıl bir yöntem izlendiği görülmektedir. Savaştaki başarı ve becerisinin yanı sıra ömrü boyunca savaş kaybetmemiş olan ünlü komutan Hâlid bin Velîd’in yerine daha çok diplomatik, uzlaşmacı üslubu ve tutumuyla bilinen sahabe Ebû Ubeyde bin Cerrâh ordu komutanlığıyla görevlendirilmiştir.¹³¹⁸ Savaştan ziyade diplomatik çabalarıyla bilinen Ebû Ubeyde bin Cerrâh’ın ordu komutanlığına tayin edilmesi Kudüs şehrine ve Kudüs’teki kültürel zenginliğe gösterilen toleransa yönelik önemli bir örnektir; asıl maksadın, gerçekleşen sonuçtan da anlaşıldığı üzere, Kudüs’ün barış yoluyla fethedilmek istendiğini göstermektedir. Kudüs’ün fethi sırasında Halife olan Hz. Ömer’in lakabı Fârûk’tur.¹³¹⁹ Farklı gerekçeler dile getirilmekle birlikte, fethedilen gayrimüslim şehir halklarına yönelik sergilenen adaletli uygulamalar nedeniyle, Kudüs ve Suriye bölgesi Hristiyanları tarafından Halife Hz. Ömer’e Süryanice’de “kurtarıcı” anlamına gelen “Foruko” lakabının verildiği ifade edilmektedir.¹³²⁰

15 Temmuz 1099 Cuma günü şehri savunamayan Fatımiler Kudüs’ü haçlılara teslim edince şehir teslim edilmiş olmasına rağmen Haçlılar, yıkım ve kıyım

¹³¹⁸ ج-٧، 102، 103، ابن كثير، البداية والنهاية. ¹³¹⁸

¹³¹⁹ Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/46.

¹³²⁰ Muhammed Uğurlu, “Klasik İslam Literatüründe Süryaniler ve Süryanicenin Kökeni”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 32, (2022): 767,769.

gerçekleştirmiştir.¹³²¹ Kutsal mekânlara saldırılmış, Müslümanlara katliam uygulanmış, Museviler sinagoglarda yakılmış,¹³²² kendilerine yardım amacıyla Kudüs'e geldiklerini iddia ettikleri dindaşları yerli Ortodoks Hristiyanlara da Haçlılar tarafından zulmetmişlerdir.¹³²³ Buna mukabil 02 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'ü fetheden Selâhaddîn Eyyûbî, Kudüs'e anlaşılarak ve barışla girmeyi tercih etmiştir.¹³²⁴ Oysa Hittin Savaşı'yla yaşadıkları büyük hezimet sonucu en önemli liderleri olan Kudüs Kralı Guy dâhil, kont ve şövalyeleri esir edilmiş ve bölgedeki varlıkları ağır bir yara almış olan Haçlılar Kudüs'ü yeterince müdafaa edemeyeceklerdi.¹³²⁵ 88 yıl önce Haçlılarca gerçekleştirilen katliamın hafızalarda tazeliğini korumasına rağmen, kuşatılan Kudüs şehrine 2 Ekim 1187'de Selahaddin tarafından barışçıl bir şekilde girilmesi ve intikam alma girişiminde bulunulmaması,¹³²⁶ Müslümanların konuya yönelik yaklaşımını göstermektedir. Şehirden çıkanlara uygulanan fidyeyi veremeyenlerin -esir veya köle edilmeyerek- fidyelerinin Selahaddin ve kardeşi el-Melik'ul Adil tarafından verilerek kurtulmalarının sağlanması¹³²⁷ iki ayrı din mensubu milletin davranışlarının arasındaki farkı göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı egemenliğinde bulunan Kudüs'e yönelik saldırılarda bulunulmuştur. Kudüs Mutasarrıfı İzzet beyin Dahiliye Nezâretine gönderdiği telgrafta, sekiz uçakla gerçekleştirilen saldırıların yanı sıra, şehrin tesliminden önce “teslim belgesinde, iki gündür obüslerin şehre düşmesi” durumu

¹³²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça vd., (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), C. VIII., 419; Yousıf, *Süryani Vakanüvisler*, 180; Demirkent, “Kudüs/Haçlılar Dönemi”, *DİA*. 26/329,330.

¹³²² Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*. 14/530.

¹³²³ Yousıf, *Süryani Vakanüvisler*, 180,181, 193,194.

¹³²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. IX., 507-512.

¹³²⁵ Yousıf, *Süryani Vakanüvisler*, 230,231; Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*. 14/535,537.

¹³²⁶ Ali Muhammed Sallabi, *Selahattin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. (İstanbul: Ravza, 2016), 597-607; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, C. VIII., 419; Yousıf, *Süryani Vakanüvisler*, 180, 192,230,231,232,257.

¹³²⁷ Ali Muhammed Sallabi, *Selahattin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. (İstanbul: Ravza, 2016), 602, 603.

Osmanlı Devleti'nin şehrin tahrip edilmesi ihtimaline karşı pozisyon almasına neden olmuştur.¹³²⁸ Osmanlı yöneticileri, 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün teslimi sırasında Mescid-i Aksa ve Kıyame Kilisesi gibi önemli dini mekânların korunması amacıyla asker görevlendirerek güvenlik tedbirleri aldıklarını belgede beyan etmişlerdir.¹³²⁹

İngiliz Kumandanlığı'na

Her milletçe kutsal sayılan Kudüs'teki yerleşim yerlerine iki gündün beri obüsler düşmektedir. Osmanlı Hükümeti sırf dinî mekanların zarar görmemesi için kasabadan çekilmiş ve Kamame, Mescid-i Aksa gibi dinî mekanların korunmasına memurlar görevlendirmiştir. Tarafınızdan dahi bu yolda muamele edileceği ümidiyle bu belgeyi Belediye Reisi Vekili Hüseyinzâde Hüseyin Bey eliyle gönderiyorum efendim.

Kudüs Müstakil Mutasarrıfı İzzet

8/9.12.33¹³³⁰

Güvenlik tedbirleri, işgal kuvvetlerinin şehre yerleşmesine kadar geçen sürede, olası bir yağma veya asayişsizliğin önlenmesi amacıyla alınmıştır. Osmanlı teslim emannamesi maddelerinde “Kamame ve Mescid-i Aksa camii gibi kutsal mekânların korunması için görevlendirmelerin yapıldığı ve işgal ordusundan da bu yolda muamelede bulunulacağı ümidi”¹³³¹ şehrin teslimi sırasında bile şehri değerli kılan kutsallara yönelik Osmanlı-İslam egemenliğinin bakışının önemli bir göstergesidir. Filistin Cephesinde bulunan Osmanlı'nın Dördüncü Ordu Komutanlarından Orgeneral Fahrettin Altay, “Kıyame Kilisesinde büyük bir servet vardı. Yalnız Hazreti Meryem'in resminin çevresindeki pırlantalar bir hazine değerinde idi. Hiçbir şeye kimsenin eli dokunulmayarak olduğu gibi bırakılmış olmasına karşı harbden sonra düşman

¹³²⁸ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, (İstanbul: Seçil Ofset, 2009), 149.

¹³²⁹ Ahmet Özcan, *Osmanlı'nın Ortadoğu'dan Çekilişi*, (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 26.

¹³³⁰ İsmet Üzen, “İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 19, S. 2 (2009): 331,332.

¹³³¹ Özcan, *Osmanlı'nın Ortadoğu'dan Çekilişi*, 26; Üzen, “İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)”, 331,332.

basınında takdirâne bir satır yazı bile çıkmadı."¹³³² ifadeleriyle, Osmanlı'nın başka dinlerin kutsal mekânlarına ve değerlerine, savaş ortamında dahi gösterdiği hassasiyete örnektir. Kiliselerdeki bir Meryem ikonasının zarar görmemesinin tedbirinin alınmasına karşın 1099'da işgal sırasında Haçlıların kıyım, yıkım uygulamaları aradaki farkı göstermektedir. Kudüs, 638'de Hz. Ömer ve 02 Ekim 1187'de Selahaddin Eyyûbi tarafından iki defa Müslümanlarca fethedilmiştir.¹³³³ 15 Temmuz 1099'da ve 9 Aralık 1917'de Müslümanlarca kaybedilmiştir. Yaşanan olaylar arasında asırlar geçmiş olmasına rağmen gerek Kudüs'ün fethi gerekse elden çıkışı bağlamında, Müslümanların şehrin tahribine izin vermemiş olmaları kayda değer bir tutarlılıktır.

Kudüs Barışı Konusunda Örnek Tavrı; El Halil Kapısı/Kelime-i Tevhid

MS 135 yılında İmparator Hadrianus tarafından Yahudilerin Kudüs'e girmesi yasaklanmış; bu yasak yalnızca kısa süreli olarak İmparator Iulianus'un (MS 361–363) ve Sasanilerin işgali altındaki dönemlerde MS 614–617 geçici olarak kaldırılmıştır. Bu durum, Yahudilerin yaklaşık 477 yıl boyunca Kudüs'ten mahrum kaldığını göstermektedir. Yahudilere yönelik bu uzun süreli yasak, MS 638 yılında gerçekleşen İslami fetih ile birlikte son bulmuştur. İslam ordularının Kudüs'e girişi sırasında Yahudiler herhangi bir askerî destekte bulunmamalarına rağmen, Müslüman yönetim Kudüs'te Yahudilere yönelik iskân ve giriş yasağını kaldırmıştır. Bu, Müslümanların diğer din mensuplarına yaklaşımını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Nitekim daha önce, Sasaniler lehine Bizans'a karşı 20 bin kişilik kuvvetle fiilen savaşan Yahudiler, Kudüs'te yalnızca üç yıllık bir yönetim imkânı elde edebilmişti. Oysa Müslümanlar, Yahudilerin askeri ya da siyasi desteği olmaksızın, Kudüs'e geri dönmelerine izin vermiştir. Bu tutum, İslam'ın sadece zafer koşullarında veya bir menfaat karşılığı olmaksızın, ilkeli bir anlayış çerçevesinde dinî çoğulculuğa yaklaşımını yansıtmaktadır.

Müslümanların Kudüs'e hâkimiyet kurmasının ardından Hristiyan halkın ibadet yerleri, kutsal değerleri ve hakları da güvence altına alınmıştır. Yahudilere yönelik yasağın kaldırılması bu güvenceyi ihlal etmeden gerçekleştirilmiştir. İmparator

¹³³² Özcan, *Osmanlı'nın Ortadoğu'dan Çekilişi*, 26.

¹³³³ Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, 123, 232,258.

Iulianus ve Sasani yönetimleri döneminde olduğu gibi, Hristiyanlara yönelik herhangi bir taşkınlığa veya baskıya da izin verilmemiştir. Böylece İslami fetih siyaseti hem Yahudilere tanınan haklarla hem de Hristiyanlara sağlanan koruma ile dengeli ve adil bir yönetim anlayışı sergilemiştir. Bu uygulamaların Halife Hz. Ömer gibi, doğrudan Hz. Peygamber'in yakın çevresinden gelen bir lider tarafından hayata geçirilmiş olması, bunların kişisel bir hoşgörüden çok, İslam'ın temel ilkelerine dayandığını göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber tarafından Necran halkına yönelik uygulanan antlaşma örneğinde olduğu gibi farklı din mensuplarına tanınan haklar bu yaklaşımın tarihsel ve inanç temelli olduğunu ortaya koymaktadır. Asırlar süren İslam egemenliği boyunca devletlerin bu ilkeleri korumuş olmaları, uygulamaların sürekliliğini ve inanç temelli bir yönetim anlayışına dayandığını teyit etmektedir.

Resim 4.1: El Halil Kapısı

Kaynak: Ehab Salim Jallad arşivinden

Kudüs gibi bir mekânın yönetilmesi adaletli bir yaklaşımın yanı sıra sorunlara çözüm bulup arabulucu olabilme vasfını da gerektirmektedir. Müslümanlar Kudüs'te gayrimüslimlere yönelik adilane bir yönetimi sağlamanın yanı sıra gayrimüslimlerin arasında gerçekleşen sorunlara tarafların razı olacağı çözümler sunabilmiştir. Müslümanların Kudüs'e bakışları ve zihniyetleri Osmanlılar tarafından taşınakşedilmiştir. Dinin özünü oluşturan iki temel üzerine kurulan Kelime-i tevhidin aslı "Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah" cümlesinden ibaret olup "Allah'tan başka

ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir" anlamına gelmektedir.¹³³⁴ Allah'ın bir ve son Peygamber Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunun ifade edildiği Arapça “لا اله الا الله محمد رسول الله” kelime-i tevhid, Kudüs'e özel bir versiyonla “Allah'tan başka ilah yok İbrahim Allah'ın dostudur” anlamına gelen Arapça “لا اله الا الله ابراهيم خليل الله” şeklinde Kudüs surlarının el-Halil kapısına girenlerin karşılarında görebilecekleri yüksek bir noktada taşa nakşedilmiştir.

Resim 4.2: El Halil Kapısının girişine nakşedilen Kelime-i Tevhid

Kaynak: Ehab Salim Jallad arşivinden

İslam inancında Hz. İbrahim, Kur'ân-ı Kerîm'de “halîl” (dost) sıfatıyla anılmış ve Allah'ın dostu olarak tanımlanmıştır.¹³³⁵ Musevî kutsal kitabı Eski Ahit'te Hz. İbrahim ile ilgili olarak “Hebron” adına yer verilmiş; bu ad, İbranice'de “dost, bağlılık, ahit” anlamlarıyla ilişkilendirilmiştir.¹³³⁶ Hristiyanlar da Yahudi kutsal kitabındaki anlatıları esas aldıklarından Hz. İbrahim'i dost olarak kabul etmiştir. Hz. İbrahim'in Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da karşılığı Hebron-Halil-dosttur. Üç semavi dinde soy ve inanç açısından ata kabul edilen Hz. İbrahim'in, kelime-i tevhidde son peygamber Hz. Muhammed yerine anılması, Müslümanların Kudüs'e bakışına ve diğer din mensuplarının bu kutsal şehirdeki konumlarına ilişkin tutumu ortaya koymaktadır.

¹³³⁴ Hatice Kelpetin Arpaguş, “Kelime-i Tevhid” *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/214.

¹³³⁵ Nisâ, 4/125; Karagöz, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 226.

¹³³⁶ II. Tarihler, 20/7; Mustafa L. Bilge, “Halîl”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/306.

Bu ifadenin Kanuni döneminde inşa edilen Kudüs surlarına nakşedilmesi konunun önemini göstermektedir. Bu uygulama Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı son dönemlerde gerçekleşmiş olsaydı, muhtemel bir sorunu önleme amacıyla atılmış bir adım, güçlü Hristiyan devlet ve imparatorluklara uzatılan bir zeytin dalı, hatta bir taviz veya zafiyet olarak yorumlanabilirdi. Oysa Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Osmanlı Devleti gücünün zirvesindeyken ve kendisini tehdit edebilecek bir güç dengesi ortada yokken, Yahudi ve Hristiyanlara Kudüs'teki kutsallarının yok sayılmadığı mesajının, sembolik değeri yüksek ve önemli bir kapıya nakşedilmesi; korku, denge politikası ya da olası bir tehdide karşı alınmış bir tedbirden ziyade, ilkesel ve inanç temelli bir yaklaşıma dayanan hoşgörü ve vizyonun somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

4.10. İslam'da Savaş Ahlakı ve İnsan Onuruna Saygı İlkeleri

İslam dini inanç hürriyetini esas almıştır. İslam'da diğer inanç sahiplerine hoşgörü vardır. Diğer inanç mensuplarına baskıya yer yoktur. Kişi dilediği inancı seçmekte özgürdür. Kişiler seçtikleri inançları sebebiyle herhangi bir baskıya maruz kalmazlar.

4.10.1. İslam'da Barış

İslam, silm kelime kökünden türemiştir.¹³³⁷ Kelime “barış, barış yapmak, barış ortamına girmek” anlamlarına gelmektedir.¹³³⁸ İslam dininin kutsal kitabı Kur’ân-ı Kerim’de barış esastır. İman edenlerin şeytanın yolundan gitmemesi, toplu ve tam bir şekilde barışa, güvenliğe, İslam’a girilmesi emredilmiştir.¹³³⁹ “*Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir.*” ayetiyle barışa meyledilmesi hâlinde olumlu karşılık verilmesinin gereği¹³⁴⁰ “*Eğer barışa*

¹³³⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İslam”, *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/1.

¹³³⁸ el-İsfahani, *Müfredat*, 484-486.

¹³³⁹ Bakara, 208.

¹³⁴⁰ Nisa, 90.

yanaşırlarsa sen de yanaş ve Allah'a güven; O her şeyi işitendir ve bilendir."¹³⁴¹ şeklinde anlatılmıştır. Sataşma niyetinde olanlara karşı verilecek cevap ise ayette "*Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, 'selam' deyip geçen kullardır.*"¹³⁴² denilerek muhtemel sataşma durumlarında cahillerle karşılaşıldığında barış anlamına gelen "selam" cevabıyla barıştan yana bir duruş sergilenmesi tavsiye edilmiştir. Yurtlarından çıkarılmak, savaşımlar ve savaşımlara yardım edenlerle barışmamak hususunda şöyle denilmiştir: "*Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir.*"¹³⁴³ Buradaki ifadeler inanç hürriyetinin tehlike altında olması ve vatan savunması üzerine temellendirilmiştir. "*Belki de Allah sizinle onlardan düşmanınız olan kimseler arasında (karşılıklı) bir dostluk meydana getirecektir. Allah kâdirdir. Allah bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir.*"¹³⁴⁴ ayetinde dostluk ve barış seçeneğine yakın durulmasına ve İslam'da asıl olanın barış olduğuna işaret edilmektedir. "*Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz.*"¹³⁴⁵ ayetinde savaş amacı gütmeyen, din özgürlüğünü ortadan kaldırma veya ülke güvenliğini tehdit etme niyeti taşımayan topluluklarla iyi ilişkiler kurulması ve adaletli olunması yönündeki telkin, barışın esas amaç olduğunu göstermektedir.

4.10.2. İslam'da Savaş Konusunda

İznilim, bir insan saldırıya uğradığı zaman nefsi müdafaa olarak o insanın karşılık verebileceğini söylemiştir: "*Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi.*"¹³⁴⁶ "*Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa*

¹³⁴¹ Enfâl, 61.

¹³⁴² Furkan, 63.

¹³⁴³ Mümtehine, 9.

¹³⁴⁴ Mümtehine, 7.

¹³⁴⁵ Mümtehine, 8.

¹³⁴⁶ Hac, 39.

*sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez.*¹³⁴⁷ denilmiştir. Savaş açanlara karşı savaşılmaması; mütekabiliyeti ve müdafaayı içermektedir. Aşırılığa gidilmemesi yönündeki ikaz savaş ahlakı bakımından önemli bir ölçüye işaret etmektedir. Daha önceki kitaplarda anlatıldığına işaret edilerek *“And olsun ki, Tevrat’tan sonra Zebur’da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık.”*¹³⁴⁸ denilmiştir. Yeryüzü verasetinin “iyi” olarak nitelenen kullara ait olacağı ifade edilirken yeryüzünde fitnenin ortadan kaldırılması amacıyla savaş meşru kılınmıştır.¹³⁴⁹ Asıl hedefin yok etmek değil, zararsız hâle getirmek olduğu İslam’da savaş hukukunda şöyle denilmiştir: *“Savaşa bizzat veya dolaylı biçimde katkıda bulunmayan kadınlar, çocuklar, akıl hastaları, özürlüler, hastalar, yaşlılar, mabetlerde inzivaya çekilmiş din adamları ile kendi işlerini yürütmekte olan çiftçi, işçi ve iş adamlarının öldürülmesi yasaktır.”*¹³⁵⁰ İster savaş ister barış dönemi olsun Maide Suresi’ndeki *“Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur.”*¹³⁵¹ ayetiyle adaletsiz davranılmaması emredilmiştir. Savaş halinde *“Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah’ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır.”*¹³⁵² ayetiyle saldırmazlık kurallarına uymak ve saldırıya karşılık verirken ancak misilleme yapmak gereği ifade edilmiş, aşırı davranılmasına izin verilmemiştir. *“Size ne oldu da Allah yolunda ve “Rabbimiz, bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!” diyen çaresiz erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşıyorsunuz?”*¹³⁵³ ayetinde zulme uğrayan çaresiz durumda olan erkek, kadın ve

¹³⁴⁷ Bakara, 190.

¹³⁴⁸ Enbiya, 105.

¹³⁴⁹ Enfal, 39; Bakara, 193.

¹³⁵⁰ Ahmet Yaman, “Savaş” *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/193.

¹³⁵¹ Maide, 8.

¹³⁵² Bakara, 194.

¹³⁵³ Nisa, 75.

çocuklar için neden savaşılmadığı, dolayısıyla bu durumda mazlum konumda bulunanlar için adaletin tesisi amacıyla savaşılmaması gerektiği ifade edilmektedir.

4.10.3. Affetmek Konusunda

İslam’da barış esastır ve bu konuda ayetler bulunmaktadır. Affetmek açık bir şekilde teşvik edilmiştir. Yapılan kötülüğe karşılık hususunda “*Sen kötülüğü en güzel bir tutumla sav. Onların yakıştırdıkları şeyleri biz çok iyi biliyoruz.*”¹³⁵⁴ ve “*Onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.*”¹³⁵⁵ ayetlerinde görüldüğü üzere kötülüğün iyilikle savılması öğütlenmiştir. Tevbe Suresi’ndeki “*Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah’ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır. Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolayıdır.*”¹³⁵⁶ ayetinde, himaye ve güvence talep eden kişiler hakkındaki uygulama tarif edilmiştir. Başka topluluklara karşı affedici bir tutum sergilemek hususunda Maide Suresi’nde “daima hainlik görmek” pahasına olsa da affederek hoş görmeyi ve iyilik etmeyi telkin etmektedir.

*Ahidlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular. İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, hoş gör. Çünkü Allah iyilik edenleri sever.*¹³⁵⁷

Fussilet Suresi’nde kötülüğe karşı iyilikle mukabele edilmesinin sonucunda düşmanlık besleyenlerin dost olacağına işaret edilen ayette “*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!*”¹³⁵⁸ denilmiştir. Ayette

¹³⁵⁴ Mü’minun, 96.

¹³⁵⁵ Kasas, 54.

¹³⁵⁶ Tevbe, 6.

¹³⁵⁷ Maide, 13.

¹³⁵⁸ Fussilet, 34.

iyilik ve kötülüğün aynı olmadığı hatırlatması yapılmıştır. Kötülüğe karşı sergilenecek tutum hususunda Şura Suresi'nde *“Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O haksızlık edenleri sevmez.”*¹³⁵⁹ denilmiştir. Ayette kötülüğe karşı yapılacak kötü fiilin işlenen kötülüğe denk olduğu fakat yapılan kötülüğün bağışlanmasının mükâfatının olacağı bildirilmiştir.

4.10.4. İnsanı Öldürmek Konusunda

“Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik.” Ayetiyle insan, dünyada Allah'ın lütfuna en çok mazhar olmuş, en seçkin en değerli varlık olarak gösterilmiştir.¹³⁶⁰ Cana kıymanın haram olduğu Kur'an-ı Kerim'de defalarca vurgulanmıştır.¹³⁶¹ Maide Suresi'nde ise bir canı öldürmenin veya kurtarmanın tüm insanlığa yönelik olduğu şeklindeki ifade, İslam'ın cana hürmeti ve can dokunulmazlığı anlayışına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İşte bundan dolayı İsrailoğulları'na şöyle yazmıştık: ‘Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.’ Şüphesiz peygamberlerimiz onlara apaçık deliller getirdiler. Ama bundan sonra da onların çoğu yeryüzünde taşkınlık göstermektedirler.

Maide Suresi'nde Hz. Âdem'in oğullarından Kabil'in sunduğu kurbanın kabul edilmemesi üzerine kardeşini kıskanmış ve kardeşi Habil'i öldüreceğini söylemiştir. Bunun üzerine Habil, *“Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım.”*¹³⁶² şeklinde cevap vermiştir. Bu cevap, iman edenler için şiddetten kaçınmayı ve “Allah'tan sakınma”yı öğütler.

¹³⁵⁹ Şura, 40.

¹³⁶⁰ İsra, 70; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. III., 503.

¹³⁶¹ İsra, 33; Furkan, 68.

¹³⁶² Maide, 27-32; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, C. II. 251-255.

4.10.5. Farklı İnançlara Saygı ve Din Hürriyeti Konusunda

“Dinde zorlama yoktur.” Şeklindeki kesin ifade, ayette din konusunda hiçbir zorlama bulunmadığını¹³⁶³ açıkça ortaya koymaktadır. Kehf Suresi’ndeki “*Ve de ki: Gerçek, Rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin.*”¹³⁶⁴ ayetiyle, Müzemmil Suresi’ndeki “*Şüphesiz bunlar bir öğüttür; artık dileyen Rabbine ulaştıracak bir yol tutar.*”¹³⁶⁵ ve “*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi.*” ve “*De ki: “Ey insanlar! İşte size rabbinizden gerçek gelmiştir. Artık kim doğru yolu tutarsa kendi lehine bu yolu seçmiş, kim de saparsa kendi aleyhine sapmış olur.*”¹³⁶⁶ İsra Suresinde ise “*Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur.*”¹³⁶⁷ ayetleriyle inançta tercih özgürlüğü gösterilmiş, bu konuda zorlamaya imkân bırakılmamıştır. İnanç konusunda bir dayatmanın kabul edilmediği İslam’da, farklılıklar hususunda ise “*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.*”¹³⁶⁸ ve “*O’nun kanutlarından biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.*”¹³⁶⁹ denilmiştir. Buy İnsanlar!” şeklindeki hitapla inanan ve inanmayan tüm kesimlerin muhatap alındığı, bu ayetlerde farklılık ve çeşitliliğe Allah’ın izin verdiği, bu çeşitliliğin bir kavga veya bir çatışmadan ziyade tanışmaya yönelik bir imkân olduğu ifade edilmiştir. En’âm Suresi’nde “*Allah’tan başkasına tapanlara kötü söz söylemeyin.*”¹³⁷⁰ ayetiyle farklı dine mensup kişilerin kutsallarına yönelik hakaret ve saygısızlığa izin verilmemiştir. “*Yok eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca*

¹³⁶³ Bakara, 256.

¹³⁶⁴ Kehf, 29.

¹³⁶⁵ Müzemmil, 19.

¹³⁶⁶ Yunus, 99,108.

¹³⁶⁷ İsra, 15.

¹³⁶⁸ Hucurat, 13.

¹³⁶⁹ Rum, 22.

¹³⁷⁰ En’âm, 108.

*bildirimde bulunmaktır.,*¹³⁷¹ “(Ey resulüm!) Buna rağmen eğer onlar senden yüz çevirirlerse artık sana düşen, sadece açık seçik duyurmaktır.,”¹³⁷² “Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin.,”¹³⁷³ “Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, bil ki biz seni onların üzerine bir bekçi olarak göndermedik. Sana düşen sadece duyurmaktır.”¹³⁷⁴ ayetleriyle dileyenin dilediği inancı tercih edebileceği, herhangi bir zorlamaya tabi tutulmayacağı, peygamberin görevinin yalnızca tebliğ etmek olduğu açık bir şekilde beyan edilmiştir. “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi”¹³⁷⁵ ve “Ben sizin adınıza hareket edecek değilim” ve “Eğer rabbın dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!”¹³⁷⁶ ve “Ve de ki: Gerçek, rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin.”¹³⁷⁷ ve “Şüphesiz bunlar bir öğüttür; artık dileyen rabbine ulaştıracak bir yol tutar.”¹³⁷⁸ ayetleriyle farklı inançların varlığı ve kişilerin dilediği yolu tercih edebileceği konusunda Kur’ân’da net ifadeler kullanılmıştır. “Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. Onların üstünde egemen bir zorba değilsin.”¹³⁷⁹ ayetleriyle inanç konusunda zorlama olamayacağı ifade edilmiş, “Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir ve “Dinde zorlama yoktur.”¹³⁸⁰ ayetiyle inanç hürriyeti teminat altına alınmıştır.

¹³⁷¹ Âli İmran, 20.

¹³⁷² Nahl, 82.

¹³⁷³ Kasas, 56.

¹³⁷⁴ Şûrâ, 48.

¹³⁷⁵ Mâide, 48.

¹³⁷⁶ Yunus, 108,99.

¹³⁷⁷ Kehf, 29.

¹³⁷⁸ Müzemmil, 19.

¹³⁷⁹ Gaşiye, 21,22.

¹³⁸⁰ Bakara, 272,256.

4.10.6. Müslümanların Kudüs'teki Uygulamalarının İslam ile Uyumunu

Müslümanların uygulamalarının, diğer üç farklı dine mensup toplulukların tutumlarının aksine, insancıl, müsamahakâr, hoşgörülü ve tolere edici olduğu görülmektedir. İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de; barış ve savaş dönemlerindeki uygulamalar, mal, can ve aklın muhafazası (dokunulmazlığı), diğer din mensuplarına karşı sergilenecek tutum ve hoşgörü, inanç özgürlüğü, dinde zorlama olmaması ve farklı dinlerin varlığının normal karşılanması konularına değinilmektedir. Bunların yanı sıra; barışçıl ilişkilerin esas alınması, adil davranılması, öfke anında dahi adaletsizliğe sapılmaması, karşı taraf savaş bıraktığında ve barışa yöneldiğinde barışla muamele edilmesi gibi hususlar ayetlerde vurgulanan konular arasındadır. Özellikle "haksız yere bir insanı öldürmek tüm insanlığı öldürmekle eş tutularak" insan öldürmeme ilkesine dikkat çekilmiştir. İnsani farklılıkların tanışma vesilesi olduğu, kavgaya yol açacak şekilde kullanılmayacağı, başkasının kutsalına saygısızlığın yasaklandığı, İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'da görülmektedir. Bunlara uyulması ve bu kuralların başarıyla uygulanmış olması kayda değerdir.

Kudüs, birbirinden farklı Müslüman imparatorluk, devlet ve hanedanlar tarafından yönetilmiş olmasına rağmen kültürel zenginliğine, etnik farklılığına ve diğer dinlerin kutsal alanlarına dokunulmamış, üstelik bu nitelikleri korunmuştur. İslam hâkimiyeti süresince farklılıkların korunmasında sergilenen kararlı tavrın bir ileri safhası farklı din ve mezhep grupları arasında çıkan ihtilaflarda taraf olmak yerine arabulucu rolüyle sorunların çözülmesidir. Kudüs, tarihsel süreç içinde kısa sayılabilecek 88 yıllık Haçlı işgali dışında fethedildiği 638 yılından XX. yüzyılın başlarına kadar İslam egemenliğinde kalmıştır. Hz. Muhammed'in vefatından altı sene sonra Kudüs'ü fetheden Müslümanların halifesi Hz. Ömer, Kudüs Hristiyanlarına haklar tanımıştır. Kudüs Hristiyanlarına verilen emannamede belirtilen haklar, din ve vicdan hürriyeti, kutsal alanların korunması gibi hususlar, Müslümanların ortaya koydukları uygulamaların kendi (kutsal kitapları Kur'an'ı Kerim'e) dinsel referanslarına uyumunu göstermektedir. Müslümanların tarih boyunca ortaya koydukları uygulamalarla Kudüs'ün sahip olduğu nitelikler korunabilmiştir.

Tablo 4.6: Kudüs'te VII. Yüzyılda Egemen Devletler ve Dinî Kimlikleri

No	Devlet	Din	Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Roma-Bizans	Hristiyan	326	614	288
2	Sasani	Musevi	614	617	3
3	Sasani	Zerdüşti	617	628	11
4	Bizans	Hristiyan	628	638	10
5	İslam Devleti	Müslüman	638	1099	461

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4.7: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Egemen Devletler ve Dinî Kimlikleri

No	Devlet	Din	Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Roma-Bizans	Hristiyan	326	614	288
2	Sasani	Musevi	614	617	3
3	Sasani	Zerdüşti	614	628	11
4	Bizans	Hristiyan	628	638	10
5	İslam devleti	Müslüman	638	1099	461
6	Haçlı Krallığı	Hristiyan	1099	1187	88
7	Eyyubi	Müslüman	1187	1253	66
8	Memlûklü	Müslüman	1253	1256	3
9	Eyyubi	Müslüman	1256	1260	4
10	Memlûklü	Müslüman	1260	1516	256
11	Osmanlı	Müslüman	1516	1917	401
12	İngiliz İşgali	Hristiyan	1917	1948	31
13	Ürdün	Müslüman	1948	1967	19
14	İsrail İşgali	Musevi	1967	2025	58
				Toplam	1699

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

4.10.7. MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Dinlere Göre Egemenlik Süreleri

Tablo 4.8: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Zerdüştü Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri

No	Mecusi Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Sasani	Mecusi	614	628	14
				Toplam	14

Tablo 4.9: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Musevi Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri

No	Musevi Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Sasani	Musevi	614	617	3
2	İsrail İşgali	Musevi	1967	2025	58
				Toplam	61

Tablo 4.10: MS 326'dan İtibaren Kudüs'te Hristiyan Din Mensuplarının Egemenlik Süreleri

No	Hristiyan Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	Roma-Bizans	Hristiyan	326	614	288
2	Bizans	Hristiyan	628	638	10
3	Haçlı Krallığı	Hristiyan	1099	1187	88
4	İngiliz İşgali	Hristiyan	1917	1948	31
				Toplam	417

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4.11: Kudüs'te İslam Din Mensuplarının Egemenlik Süresi

No	İslam Egemenliği		Başlangıç	Bitiş	Toplam
1	İslam Devleti	Müslüman	638	661	23
2	Emevi Devleti	Müslüman	661	750	89
3	Abbasi devleti	Müslüman	750	878	128
4	Tolonoğulları	Müslüman	878	905	27
5	Akşitler	Müslüman	905	969	64
6	Fatımiler	Müslüman	969	1071	102
7	Selçuklu-Artuklu	Müslüman	1071	1098	27
8	Fatımiler	Müslüman	1098	1099	1
9	Eyyûbî	Müslüman	1187	1253	66
10	Memlûklü	Müslüman	1253	1256	3
11	Eyyûbî	Müslüman	1256	1260	4
12	Memlûklü	Müslüman	1260	1516	256
13	Osmanlı	Müslüman	1516	1917	401
14	Ürdün	Müslüman	1948	1967	19
				Toplam	1210

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

VII. yüzyılın ilk yarısında Kudüs, 614–638 yılları arasında toplam 24 yıllık bir süre zarfında Bizans, Sasani ve İslam devletlerinin egemenliğine girmiştir. Bu süreçte Sasaniler, şehir üzerindeki kontrolleri sırasında Musevî topluluğa Kudüs'ü yönetme yetkisi tanımış; böylece söz konusu dönemde Kudüs, dört farklı siyasi otoritenin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu durum, aynı zamanda şehrin kısa bir zaman dilimi içinde dört farklı dini temsil eden yapılar tarafından idare edilmesi sonucunu doğurmuştur. Çalışmanın odağını teşkil eden bu tarihsel bağlamda, Kudüs 614 yılına kadar Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunmaktaydı. 614 yılında Sasaniler tarafından ele geçirilen şehir, 617 yılına kadar Musevî yönetimine bırakılmış; bu tarihten itibaren doğrudan Sasani idaresine geçmiştir. 628 yılında Bizanslıların bölgeye geri dönmesiyle birlikte şehir kısa bir süre yeniden Bizans hâkimiyetine girmiş, 638 yılında ise Müslümanlar tarafından fethedilerek İslam yönetimine dâhil edilmiştir. Söz konusu dönemde Kudüs'ün dört farklı inanç grubunu temsil eden yapılar (Hristiyan, Yahudi, Zerdüşt ve Müslüman) ve dört ayrı siyasal otorite* (Bizans, Musevî yönetim, Sasaniler ve Müslümanlar) tarafından idare edilmiş olması, bu 24 yıllık zaman dilimini kentin tarihsel gelişimi açısından son derece dinamik, kritik ve dönüştürücü bir evre hâline getirmiştir. Bununla birlikte, araştırmaya konu edilen yaklaşık yarım asırlık dönem içerisinde Kudüs'ün fiilen el değiştirdiği zaman dilimi yalnızca 24 yıl ile sınırlı kalmıştır. Bu durum, söz konusu zaman aralığında yaşanan dönüşümlerin kronolojik süreklilik çerçevesinde değerlendirilmesini ve farklı iktidar yapılarının şehir üzerindeki etkilerinin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesini mümkün kılmaktadır. Kudüs'te gerçekleşen egemenlik değişimlerinin kısa sürede ardı ardına yaşanmış olması, aynı kişilerin hem zulme uğrayan hem de iktidar sahibi olduklarında başkalarına zulmeden veya adaletli davranan roller üstlenmiş olma ihtimalini doğurmaktadır. Bu durum gerek mağduriyet yaşayan gerekse gücü elde eden grupların

* 614 yılında Sasani işgaline maruz kalan Kudüs'te Sasani egemenliği dönemi başlamışsa da kendilerine yirmi bin kişilik bir kuvvetle yardımda bulunmamaları sebebiyle Yahudilere Kudüs'ün yönetimini bırakmış ancak 617 yılında Yahudileri bölgeden uzaklaştırmışlardır. Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 165; Deus, *Jewish Witnesses for the Creation of Islam*, 11.

birbirini izleyen dönemlerde sergilediği tutumların doğrudan karşılaştırılmasını mümkün kılar. Bu da farklı inançlara mensup grupların zafer veya yenilgi dönemlerinde sergiledikleri tutumların, özellikle dini hoşgörü, şiddet ve toplumsal tavırlar bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz edilmesine olanak tanımaktadır.

Bu süreçte Bizans İmparatoru Herakleios'un hem hayatta hem de iktidarda olması, dönemin siyasi sürekliliği açısından dikkate değerdir. Herakleios'un hükümdarlığı altında, Kudüs'ün 614 yılında Sasaniler tarafından ele geçirilmesiyle başlayan ve 638 yılında Müslümanların şehri teslim almasıyla sonlanan gelişmeler, kronolojik bütünlük içerisinde incelenebilecek niteliktedir. Böylece çalışmanın amacı doğrultusunda, egemenliğin el değiştirdiği her bir safhada inanç gruplarının birbirlerine yönelik tutumlarının tarihsel bağlamda tahlili mümkün hâle gelmektedir.

Genel olarak dinlerin özleri itibarıyla -çatışma, savaş, adli anlamda ceza hukuku gibi istisnai alanlar dışında- barış, affetme, merhamet etme ve yardımlaşma ilkeleri etrafında şekillenen bir yapıya sahip oldukları ifade edilebilir. Üzerinde durulması gereken nokta ise dinlerdeki barış söylemlerine rağmen, bu ortamın bir türlü sağlanamaması ve bu süreçte karşılaşılan güçlüklerdir. Dini açıdan yüksek sembolik değere sahip Kudüs'te sergilenen egemenlik pratiklerinin, çoğu zaman bu uygulamaları yürüten aktörlerin mensubu oldukları dinî ilkelerle örtüşmediği gözlemlenmektedir. Dini motivasyonlarla sürdürülen mücadelelerin, sahada dinî değerlerle bağdaşmayan tutum ve davranışlarla desteklenmesi hem savaş ahlakı hem de insani değerler açısından tutarsız ve son derece sorunlu bir tabloyu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kutsal kabul edilen bir şehirde dinî saiklerle girişilen mücadelelerde gerçekleştirilen şiddet, kıyım ve yıkım gibi uygulamalar, dinlerin özündeki barışçıl söylemlerle çelişmektedir.

Pratikte savaş, çatışma ve ayrımcılığı meşrulaştırma aracı olarak kullanılmış olması, dinlerin barış, merhamet ve insanlık değerlerini öncelikledikleri gerçeğini değiştirmemektedir. Bu durum, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda etik ve sosyolojik düzlemde de tartışılması gereken önemli bir sorunu gündeme getirmektedir. Dinlerin tarihsel süreç içerisinde çeşitli siyasi, sosyal, ekonomik, ideolojik veya başka amaçlarla araçsallaştırılması, bu inanç sistemlerinin barış inşa etme potansiyelini ortadan kaldırmamaktadır. Bu çerçevede, Kudüs gibi farklı inançlara mensup toplulukların bir arada yaşadığı kutsal mekânlarda yaşanan çatışma ve şiddet ortamlarının dinlerin özünden değil, dini temsil iddiasındaki aktörlerin siyasi ve

stratejik çıkarları doğrultusunda geliştirdikleri politikalarla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Dinî inançlar, çatışmaya gerekçe olarak sunulmak yerine, bu tür yanlış temsillerden ayrıştırılmalı ve asli hüviyetleriyle değerlendirilmelidir. Bu durum, dinlere eleştirel bir mesafe koymaktan çok, onları bağlamından koparan ideolojik araçsallaştırmalara karşı bilinç geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Zira insanları, toplulukları ve kimi durumlarda devletleri siyasi ve sosyal açıdan yönlendirmede, tutumlarını belirlemede etkili olan inanç ölçütleri, dinler varlığını sürdürdükçe etkisini kaybetmeyecektir.

Aynı dine mensup devletlerin ve toplulukların, farklı tarihsel dönemlerde Kudüs ve başka şehirlerde benzer hataları tekrarlamış olmaları, dinî motivasyonların tarih boyunca barışı sağlamakta neden yetersiz kaldığını sorgulamayı zorunlu kılmaktadır. Buna karşılık, farklı bir inanç sistemine mensup bazı yönetimlerin Kudüs'te ve başka yerlerde yaşayan toplulukların inançlarına, değerlerine ve kutsallarına saygılı ve adaletli bir yönetim sergilemiş olmaları, dikkat çekici ve üzerinde durulması gereken olumlu örnekler olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, bir dine mensup toplulukların başarısızlıkları ile başka bir dine mensup toplulukların aynı konuda gösterdiği başarılar karşılaştırmalı olarak ele alınmalı; bu inceleme, barışın tesisine katkı sunabilecek tarihsel deneyimlerin belirlenmesi açısından anlamlı sonuçlar üretmelidir. Nihayetinde, bu tarihsel değerlendirmelerin olumlu ve olumsuz yönleriyle tespit edilmesi, insanlık adına sürdürülebilir barış arayışlarında faydalanılabilecek önemli bir birikim oluşturacaktır. Farklı kaynaklardan elde edilen bulgularla çalışmaya konu dönemde istisnalar dışında genel manada Kudüs şehrinde barışçıl bir ortamın inşa edilemediği dolayısıyla Müslümanlar müstesna tutulduğunda Hristiyan, Yahudi ve Mecusilerin Kudüs şehrinde kıyım ve yıkım yaptıkları görülmektedir. Bu noktada, Kudüs'ün yönetimini üstlenen Musevi, Hristiyan ve Mecusilerin, barışı sağlama veya farklı din mensuplarının varlığına ve kutsallarına saygı gösterme konusunda başarısız oldukları sonucuna varılmaktadır.

Hristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmeye başlandığı IV. yüzyıldan itibaren Kudüs, farklı dönemlerde Hristiyan siyasi otoritelerin egemenliğine sahne olmuştur. İmparator Constantinus'un annesi Helena'nın 326 yılında Kudüs'e yaptığı ziyaretin ardından başlayan bu süreç, İsrail Devleti'nin kurulduğu 1948 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir. Bu kapsamda, şehirde Bizans (326–614 ve 628–638) döneminde toplam 298 yıl, Haçlılar (1099–1187) döneminde 88 yıl ve İngiliz mandası (1917-

1948) döneminde 31 yıl olmak üzere toplamda 417 yıl boyunca Hristiyanlık merkezli yönetimler Kudüs'te hüküm sürmüştür. Bizans yönetimi, Kudüs'teki egemenliği süresince Musevilere karşı ciddi kısıtlamalar uygulamıştır. Yahudilere, Kudüs'e girme ve şehirde yerleşme hakkı büyük oranda tanınmamış; dinî ve toplumsal düzeyde dışlayıcı ve düşmanca politikalar benimsenmiştir. Bu tutumun temelindeki sebeplerden biri, Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın Musevilerin kışkırttığı Roma Valisi tarafından çarmıha gerdirildiği inancı yer almaktadır. Bu dinî gerekçelendirme, Musevilere yönelik kalıcı bir düşmanlığın temelini oluşturmuştur. Yahudi inancı açısından kutsal kabul edilen ve Eski Ahit'te *Moriyah*,¹³⁸¹ Musevi dinî literatüründe ise *Beth ha-Mikdaş*¹³⁸² ve *Kuds'ül Akdes*¹³⁸³ olarak adlandırılan mekânda yer alan kutsal kayanın bulunduğu bölgeye Musevilerin girmesine Hristiyan Bizans tarafından yılda ancak bir defa izin verilmiştir.¹³⁸⁴ Ayrıca söz konusu alana, Bizans egemenliği sürecinde Hristiyan halk tarafından hakaret amacıyla çöp döküldüğü kaydedilmektedir.¹³⁸⁵ Sasanilerle yaşanan savaşlar sırasında Kudüs'teki Kiyâme Kilisesi'nin tahrip edilmesine karşılık, Ganzak'ta bulunan Ateşkede'nin Herakleios tarafından tahribi her ne kadar mukabele-i bilmisil olarak değerlendirilebilirse de bu durum örnek bir davranış olmaktan uzaktır. 628 yılında Bizans'ın Kudüs'ü Sasanilerden geri almasının ardından İmparator Herakleios, Yahudilere af ilan etmiş ve onlardan intikam alınmayacağına dair güvence vermiştir. Kudüs'e gelişinde Hristiyan din adamlarının yoğun telkinleri ve ısrarına maruz kalmıştır. Hristiyan din adamları, Yahudilere verilen sözün bozulmasından kaynaklanacak günahın keşişlerce tutulacak oruç ile affedilebileceğini ileri sürerek Herakleios'u kararından vazgeçirmişlerdir. Böylece Yahudiler'e Kudüs'te yaşam hakkı tanınmamıştır. Hristiyanların Yahudilere yönelik olumsuz tutumları dinî gerekçelere dayandırılrsa da Musevilerin Sasanilerle yürütülen mücadelelere destek vermeleri ve Kudüs'ü yönettikleri dönemde Hristiyanlara karşı sergiledikleri tavırlar, bu düşmanlığı daha da

¹³⁸¹ Tekvin, 22/2; II. Tarihler, 3/1; Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. II, 428.

¹³⁸² Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/324.

¹³⁸³ Gürkan, *Yahudilik*, 149,151.

¹³⁸⁴ Harman, "Kudüs", *DİA*. 26/325; Drijvers, *The Wandering Holy Man*, 97.

¹³⁸⁵ Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. I, 115; Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/305.

pekiştirmiştir. Hristiyanlığa geçmeleri emredilen Yahudiler Kudüs'ten sürülmüş; şehre üç mil mesafeden fazla yaklaşımları yasaklanmıştır. 629 yılında ise bir katliam gerçekleştirilmiş ve çok sayıda Yahudi öldürülmüştür. Roma ve Bizans'ın Kudüs'teki egemenliği süresince Yahudilere yönelik baskı ve kısıtlamalar görülmüştür. Benzer şekilde, 15 Temmuz 1099'daki Haçlı işgali sırasında Müslümanlar ve Musevilere katliamlar yapılmış, yerli Ortodoks Hristiyanlar ise ayrımcı ve baskı uygulamalara maruz kalmıştır. Hristiyan siyasi otoritelerin, Kudüs gibi çok dinli ve çokkültürlü bir şehirde adalet ve barış temelli bir yönetim pratiği sergileyemedikleri görülmektedir.

Yahudi topluluğunun Kudüs üzerinde doğrudan egemenlik kurduğu dönemler, tarihsel süreç içerisinde oldukça sınırlı kalmıştır. Kudüs'ün Sasaniler tarafından ele geçirildiği 614–617 yılları arasında Yahudilere şehrin yönetimi teslim edilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen üç yıllık yönetim sürecinden sonra 1967 yılında gerçekleşen işgalden 2025 yılına kadar 58 yıl geçmiştir. Yahudilerin 2025 yılına kadar geçen süreçte Kudüs'teki hükümler süreleri 614-617 yılları arasında üç yıl, 1967-2025 yılları arasında 58 yıl, toplam 61 yıldan ibarettir. 614–617 yılları arasında Yahudiler, Sasaniler ile iş birliği içinde Kudüs'teki Bizans-Hristiyan nüfusa karşı ciddi şiddet eylemlerinde bulunmuştur. Dönemin kaynaklarına göre, bu süreçte Hristiyan halka yönelik katliamlar gerçekleştirilmiş, kiliseler tahrip edilmiş ve çok sayıda Hristiyan din değiştirmeye zorlanmıştır. Ayrıca, Kudüs yönetimine getirilen Yahudiler, Sasanilerin elinde bulunan Hristiyan esirleri öldürmek amacıyla para karşılığında satın almışlardır. Yahudilerin bu uygulamalardaki rolü, dönemin yazılı kaynaklarında detaylı biçimde kayıt altına alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeden çekilmesiyle (1917) başlayan süreç, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması ve 1967'de Kudüs'ün işgaliyle sonuçlanmıştır. Bu süre zarfında İsrail, Kudüs başta olmak üzere tüm bölgede gayri insani ve haksız uygulamalarda bulunmuştur. Birleşmiş Milletler başta olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlar, işgal altındaki topraklarda gerçekleştirilen faaliyetlerin uluslararası hukuka aykırı olduğu yönünde kararlar almıştır. Bu yönüyle gerek 614 yılında gerekse 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar Kudüs'teki varlıkları süresince Yahudilerin uygulamalarının olumlu olmadığı görülmektedir.

Sasaniler, 614–628 yılları arasında toplam 14 yıl süreyle Kudüs üzerinde siyasi hâkimiyet kurmuşlardır. Zerdüşt (Mecusi) inancına mensup bu imparatorluk, Bizans İmparatorluğu ile giriştiği mücadele sürecinde, Bizans tarafından önerilen barış

tekliflerini reddetmiş, Hristiyanlığın sembolleri ve kutsalları karşısında alaycı ve hakaret içeren bir tavır sergilemiş, özellikle Hz. İsa'ya yönelik aşağılayıcı ifadeler kullanarak dinî gerilimleri derinleştirmiş ve savaşın sonlandırılmasına engel olmuştur.

Sasaniler, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra 614–617 yılları arasında, şehrin idaresini geçici olarak Yahudilere devretmişlerdir. Bu durum iki yönlü olarak değerlendirilebilir: İlk olarak, Yahudilerin Sasani ordusuna yirmi bin kişilik bir destek kuvveti sağlamış olmaları, bu yönetim yetkisinin bir tür siyasi ödül olarak verildiğini göstermektedir. İkinci olarak ise, Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki tarihsel-dinî gerilim dikkate alındığında, her iki din açısından kutsal kabul edilen Kudüs'ün Yahudilere bırakılması, Hristiyanlara karşı bir cezalandırma aracı olarak da değerlendirilebilir. Yahudi idaresi altında geçen bu üç yıllık süre zarfında, Hristiyan halka yönelik olumsuz uygulamaların artması ve bölgesel bazı gelişmeler üzerine Sasaniler, Yahudileri Kudüs yönetiminden uzaklaştırmışlardır. Sasanilerin Kudüs'te gerçekleştirdiği uygulamalar yıkıcı nitelikte olmuştur. Şehirde Hristiyanlar açısından en kutsal yapı olan Kıyâme Kilisesi başta olmak üzere diğer kilise ve manastırlar tahrip edilmiş, büyük çaplı bir yağma gerçekleştirilmiş; saklanan aileler öldürülmüş, rahip ve rahibelere kötü muamelede bulunulmuş, kutsal Haç'a hakaret edilmiş ve Kudüs Patriği dâhil yaklaşık 37.000 Hristiyan, zorla Tizpon'a sürgün edilmiştir. Sürgün yolculuğu boyunca da Hristiyan halka yönelik şiddet ve kötü muameleler devam etmiştir. 625'te Bizans lehine gelişen olaylar üzerine öfkelenen Hüsrev kiliselerin mallarına el koymuş ve Hristiyanların Nasturilğe geçmesini şart koşmuştur. Tüm bu uygulamalar, Sasanilerin Kudüs'teki 14 yıllık egemenliği boyunca Hristiyan halka karşı sergilediği tutumun insani değerler ve dinî hoşgörü ilkeleriyle bağdaşmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Kudüs, 638 yılında İslam orduları tarafından fethedilerek Müslüman hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten günümüze kadar olan süreçte, kısa süreli kesintiler dışında şehir, 1967 yılına kadar İslam egemenliğinde kalmıştır. Bu süre zarfında yalnızca iki dönem boyunca Kudüs, Hristiyan yönetiminde kalmıştır: Haçlılar tarafından 1099-1187 yılları arasında 88 yıl süren işgal dönemi, ile İngiliz mandası altında 1917-1948 yılları arasında gerçekleşen 31 yıllık dönemdir. Böylece 119 yıl süren Hristiyan egemenliği süreçleri dışında Kudüs, 1210 yıl boyunca İslam egemenliğinde bulunmuştur. İslam fethinden önceki dönemlerde defalarca ve özellikle 614-628 yılları arasında Kudüs, farklı siyasi ve dinî otoritelerin eline geçmiş ve şehir birçok kez yıkıma, katliamlara

ve kutsal mekânlara yönelik tahriplere maruz kalmıştır. 638 yılındaki İslami fetih sırasında Halife Hz. Ömer'in Kudüs'e girişi, barışçıl koşullar altında gerçekleşmiş; şehirde katliam, yağma veya kutsal mekânları tahrip gibi olumsuz olaylar yaşanmamıştır. Bu durum, söz konusu dönemde Kudüs'te gerçekleşen diğer egemenlik değişiklikleriyle kıyaslandığında dikkat çekici bir farklılık arz etmektedir.

Hz. Ömer tarafından Kudüs halkına verilen ve dönemin önde gelen Müslüman komutanlarının şahitliğinde kayda geçirilen emanname, şehrin Hristiyan nüfusuna yönelik can, mal ve inanç özgürlüklerini teminat altına almıştır. Aynı zamanda Hristiyanlara ait kiliseler ve kutsal mekânların dokunulmazlığı da bu belgeyle güvence altına alınmıştır. Söz konusu emanname, İslam fethinin yalnızca siyasî-askeri bir hâkimiyetten ziyade toplumsal barışı ve inanç özgürlüğünü himaye ettiğini de göstermektedir. İslam egemenliğinin tesis edilmesinden önce Hristiyan yönetimi tarafından Kudüs'e girişi yasaklanan Yahudi topluluğuna yeniden şehirde ikamet etme hakkı tanınmıştır. Bu yönüyle İslam yönetimi, sadece Hristiyan nüfusa değil, aynı zamanda Yahudi cemaatine de dini ve sosyal yaşam alanı açmış; farklı inanç mensuplarının bir arada barış içinde yaşayabileceği bir yapı oluşturulmuştur. İslam fethinden önceki son 24 yıl içinde Kudüs'ü ele geçiren güçlerin uygulamaları çoğunlukla yağma, katliam ve kutsal değerlere saygısızlık gibi insan haklarına aykırı eylemler içerirken, İslami fetih süreci bu bağlamda farklı ve barışçıl bir yaklaşımı temsil etmiştir. Bu durum, Müslüman yönetimlerin Kudüs'teki diğer yönetim biçimlerinden ayrıldığını ve farklı dinî, kültürel unsurların korunmasına yönelik daha kapsayıcı bir siyaset izlediğini göstermektedir. Farklı zamanlarda farklı Müslüman devletler tarafından yönetilen Kudüs'te barış ve toplumsal huzurun sağlandığı dönemlerin ortak paydasının İslam egemenliği olduğu görülmektedir. Bu durum, Kudüs'ün Müslüman idarelerce toplumsal çeşitlilik ve dini farklılıklar korunarak yönetilmiş olmasının hem tarihsel bir tecrübe hem de geleceğe yönelik barışçıl yönetim modelleri açısından önemli bir örnek teşkil ettiğini göstermektedir.

Kudüs'te VII. yüzyılın ilk yarısında hükmeden farklı dinlere mensup medeniyetlerin Kudüs'ü nasıl yönettikleri sorusu istisnalar dışında olumlu bir cevaba sahip değildir. Dinsel ve kültürel manada mozaik olan Kudüs'ün incelemeye tabi tutulan dönemde genel manada iyi yönetilemediği görülmektedir. 614 yılında Kudüs'ü Hristiyan Bizans'tan alan Mecusi Sasaniler ve Sasanilerle birlikte hareket eden Musevilerin uygulamaları insani olmaktan uzaktır. Bizans'ın Kudüs'ü geri aldıktan sonra ortaya

koyduğu uygulamalar ideal olmaktan uzaktır. Bu süreçte Hristiyanların, Mecusilerin ve Yahudilerin uygulamalarının kendi dinlerinin emir ve yasaklarıyla uyumlu olmadığı açıktır. Bizans, Sasani ve Musevi' (Hristiyan, Mecusi ve Yahudi) lerin aksine aynı dönemde Kudüs'te hükmeden Müslümanların hem dini kriterlerine uyumlu davrandıkları hem de insanlığın faydalanabileceği iyi bir pratiği ortaya koydukları görülmektedir. Çalışmaya konu olan tarihsel dönemde, Müslümanlar dışındaki diğer egemen güçlerin Kudüs ve çevresinde sergiledikleri uygulamaların gerek dinî gerekse insanî ve siyasî açılardan barışçıl ve insanî ilkelerle bağdaşmadığı görülmektedir. Bu bağlamda dikkat çekici bir örnek, Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgelerde yaşayan yerli Hristiyan nüfusun büyük oranda Monofizit anlayışa sahip olmasıdır. Her ne kadar bu topluluklar Hristiyan dinine mensup olsalar da Bizans İmparatorluğu'nun resmî anlayışı olan Diofizit inancından farklı bir tercihe sahip olmaları nedeniyle, Bizans yönetimi altında mezhepsel baskıya ve ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bu nedenle, aynı dine mensup olmalarına rağmen, yerli Hristiyan toplulukların, Zerdüş inancına mensup olan Sasaniler gibi farklı bir dinin egemenliğini tercih etmiş olmaları,¹³⁸⁶ tezde işlenmeye çalışılan soruna işaret etmektedir. Yerli Hristiyan toplulukların Sasani egemenliğine dair olumlu beklentileri, Kudüs'ü işgal ettikleri sırada Sasanilerce gerçekleştirilen tahribat ve katliamlar nedeniyle büyük ölçüde hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Yerli Hristiyanların, Bizans egemenliği döneminde görmedikleri saygı ve muameleyi, Müslümanların Kudüs'ü fethinden sonra tecrübe etmiş olmaları, farklı inanç mensuplarına yönelik uygulamalar açısından dikkat çekici bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Müslümanların, Kudüs'te farklı dinî gruplara karşı sergilediği hoşgörülü ve kapsayıcı yaklaşım, diğer yönetimlerle mukayese edildiğinde kayda değer bariz bir farkı ortaya koymaktadır.

Çalışmada uygulamaları incelenen yapıların farklı olmakla birlikte bir dine mensup devletler olduğu görülmektedir. Bu devletlerin yönetim süreçleri günümüz ve gelecek açısından faydalanılması gereken tecrübe edilmiş süreçlerdir. Tarihî süreçteki bir tecrübenin günümüze ışık tutması yaşananların geniş çerçevede incelenmesiyle mümkün olabilir. Konu, daha sonraki dönemleri (Emeviler, Abbasiler, Tolonoğulları, Akşitler, Selçuklular, Fatımiler, Haçlılar, Eyyubiler, Memlûklüler, Osmanlılar ve İngiliz Manda süreçlerini) de günümüze kadar karşılaştırma yöntemiyle teste tabi

¹³⁸⁶ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.

tutulmalıdır. Kudüs, 638’den Osmanlı-İslam egemenliğinin sona erdiği 9 Aralık 1917 tarihine kadar (1099-1187 arası gerçekleşen Haçlı işgali süreci hariç) tüm kesimler için bir huzur mekânı olmuştur. İngiliz işgalinin başladığı 1917’den (BM taksim planı sonrası Ürdün yönetim süreci istisna tutulursa) günümüze kadar farklı iki din ve farklı iki millet tarafından yönetilmiştir. Güncel bilgi ve haberler, resmî kayıtlar, katliamlar, büyük kıyım, yıkım, tehcir ve insan hak ve hukuku ihlalleri gibi BM başta olmak üzere uluslararası kuruluşlarca tescil edilen ve basına yansıyan olumsuz politikalar Kudüs ve Kudüs benzeri mekânların yönetimi konusundaki olumsuz yaklaşımların geçmişte olduğu gibi günümüzde devam ettiğini göstermektedir.¹³⁸⁷ Bulgularla ulaşılan olumsuz sonucun yalnızca ilgili tarihsel dönemle sınırlı kalmadığını, yaşananlara bakıldığında aynı olumsuzlukların günümüzde de devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum Kudüs ve benzeri mekânların olumsuz tarafı olarak görülmemelidir; insanlığın başarısızlığının bedeli dinî ve kültürel zenginliğe sahip bu mekânlara ödetilmemelidir. Tarih boyunca Kudüs’te hiçbir zaman huzur sağlanamasa idi söz konusu mekânlara yönelik ihtiyatlı bir yaklaşım gerekebilirdi. Ancak asırlar boyunca Kudüs’te huzurun sağlandığı bilinmektedir. Bu noktada Kudüs’ün tarih boyunca yalnızca Müslümanlar tarafından “barış” anlamındaki ismine uygun bir şekilde yönetilebildiği görülmektedir. 638 yılında gerçekleşen İslami fetih, askeri bir çatışma neticesinde değil, barışçıl müzakereler yoluyla gerçekleşmiş olup bu durum, Müslüman yönetimin savaş yerine uzlaşmayı önceleyen yaklaşımını göstermektedir. Bu yöntem, herhangi bir zafiyet değil; İslam siyaset ve fetih anlayışının barışa verdiği önemin bir yansımasıdır. Halife Hz. Ömer tarafından fetihten sonra şehrin Hristiyan halkına verilen emanname, sonraki dönemlerde geçmişte kalmış bir uygulama olarak görülmemiş; aksine diğer din mensuplarına ait kutsal mekânların korunmasında Müslümanlara referans olmuş ve Müslüman yönetimlerin barışı amaçladıklarını ortaya koymuştur. Bu anlayış sayesinde Kudüs tahrip edilmemiş, diğer din mensuplarına da zulmedilmemiştir. Bu yönüyle emanname, geçmişi ortaya koyan olumlu bir örnek ve sonraki dönemleri inşa eden, geleceğe de vizyonel anlamda yön veren bir referans zeminedir. Bu bağlamda dikkate değer bir örnek, Hristiyanlık açısından en önemli mekânlardan biri kabul edilen Kutsal Kabir Kilisesi’nin anahtarının günümüzde bile Müslüman bir ailenin elinde bulunmasına rağmen, bunun Hristiyanlar açısından

¹³⁸⁷Birleşmiş Milletler Zemininde Filistin Meselesi/*Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararları 1948-2011*, çev. Malik Yavuz, (İstanbul: Ajans Pıksel, 2012).

herhangi bir sorun teşkil etmemesidir. Hatta farklı Hristiyan mezhepleri arasındaki tarihsel rekabet ve çatışmalara karşın, Müslüman yönetimler tarafsızlıklarını koruyarak adalet ve istikrarı sağlayabilmişlerdir. Hristiyan mezhepleri arasında zaman zaman yaşanan hoşgörüsüzlük ve güven eksikliği, aynı dinî gelenek içerisindeki farklı yorumların çatışmaya dönüşebileceğini göstermektedir. Buna karşılık, Müslüman yönetimlerin “öteki” olarak görülen inanç mensuplarına karşı sergilediği hoşgörülü ve kuşatıcı tutum, farklı etnik ve dinî grupların bir arada yaşadığı bölgelerde barışın mümkün olabileceğine dair tarihsel bir örnek teşkil etmektedir. Bu durum, İslam siyasal düşüncesinde ötekine yönelik yaklaşımın farklılıkları tehdit olarak değil, birlikte yaşama zemini olarak değerlendirme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Kudüs, nitelikleri itibarıyla savaş ve kavgaya değil, barışa ve beraberliğe vesile kılınabilecek bir potansiyele sahiptir. Buna rağmen bu şehirde ortaya konulan uygulamalarda dört farklı din ve milletten oluşan taraflardan üçü, insanlık adına olumsuz örneklik sergilemiştir. Çalışmaya konu edilen VII. yüzyılın ilk yarısında 614-638 yılları arasındaki 24 yıllık sürecin insanlık tarihi açısından çok uzun olmadığını söylemek mümkündür. Böylesi kısa bir sürede Kudüs gibi hassas ve kutsal bir şehirde ortaya konulan uygulamalar arasındaki farklar dikkate değerdir. Söz konusu dönemin sonunda İslami fetihle başlayıp İslam egemenliğiyle devam eden süreçte Kudüs’te sorun yaşanmaması Kudüs’ü yöneten diğer din mensubu milletlerle Müslümanlar arasındaki farkı göstermektedir. Kudüs, hem Yahudilik, Hristiyanlık hem de İslam dinlerinde “barış yurdu” anlamıyla anılan kutsal bir şehirdir. Çok dinli ve çokkültürlü yapısıyla Kudüs’te sağlanacak olan barış benzer bölgelere örnek teşkil edecek ve Kudüs gibi çokkültürlü ve çok dinli olmayan şehirlerde barışın tesisini kolaylaştıracaktır. Ancak olması gerekenin aksine adı barış menşeli bir tamlama ile ifade edilen mekânda insanlık (İslam egemenliği dışındaki süreçlerde) barışı sağlayamamakta, “Barış Diyarı” anlamında bir isme sahip olan Kudüs, kendi ismine muvafık bir şekilde yönetilememektedir. İsminden hareketle barış için örneklik teşkil edecek biçimde yönetilmesi gereken Kudüs’te barışın sağlanamıyor olması dikkat çeken bir durumdur. Yahudi ve Hristiyan milletlerin kendi inançlarında barış şehri ve barış yurdu olarak isimlendirilmiş bir şehirde barışı tesis edememeleri eleştirilmesi ve sorgulanması gereken bir durumdur. Kudüs’te barışın sağlandığı dönemlerin tarihsel bağlamda İslam yönetim anlayışı çerçevesinde gerçekleşmiş olması toplumsal barış ve

yönetmel adalet bakımından Müslümanların tecrübelerini ve bu konudaki vizyonlarını göstermektedir.

Kudüs, yalnızca sahip olduğu köklü tarihî geçmiş ve mimarî miras ile değil, aynı zamanda üç Semavi din açısından taşıdığı dinî anlam ve sembolik değer bakımından da istisnai bir konuma sahiptir. Bu özel statü, şehrin tarih boyunca farklı inançlara mensup topluluklarca kutsal kabul edilmesine yol açmış; bu da Kudüs'ün yönetiminde dinî çoğulculuğa, kültürel mirasın korunmasına ve toplumsal duyarlılığa dayalı bir yaklaşımı gerekli kılmıştır. Kudüs'ün çokkültürlü ve çok dinli yapısının idaresi, yalnızca yönetenlerin değil, şehirle tarihsel ve dinî bağları olan tüm toplulukların değerlerine saygı gösterilmesini gerektirir. Bu doğrultuda, şehirdeki kutsal mekânların korunması ve farklı inançlara mensup halkların varlıklarının tanınması, medeni bir yönetimin temel ilkeleri arasında yer almalıdır. Kudüs'teki kültürel zenginlik, asırlar boyunca süren İslam egemenliğiyle Müslümanlar ve Müslüman yöneticiler sayesinde varlığını koruyabilmiştir. İslam egemenliğinin dışında kalan süreçte Kudüs'te etnik yapı ve dinsel mekânların karşılaştığı kıyım ve yıkımlar Müslümanlarca yönetim ile diğer dinlere mensup toplulukların yönetimleri arasındaki farkı göstermektedir. Sasani işgali öncesi Hristiyanlar Yahudilere Kudüs'te yaşam hakkı tanımamıştır. Elde ettikleri zaferin ardından Sasaniler ve onlara destek veren Yahudiler tarafından önce Hristiyanlara, üç yıl sonra ise Sasaniler tarafından Yahudilere baskı ve kıyım politikaları uygulanmıştır. Daha sonra Sasanileri yenilgiye uğratan Hristiyanlar (Bizans) Yahudilere yönelik yasağcı ve şiddet dolu bir siyaset izlemiştir. Tarihsel süreçte, Hristiyanların Yahudilere ait kutsal alanlara saygı göstermedikleri ve bu alanları tahrip ettikleri, benzer şekilde Yahudilerin de Hristiyan kutsallarına zarar verdikleri; aynı şekilde Zerdüş (Mecusi) inancına mensup Sasanilerin de farklı dinlere ait kutsal mekânlara yönelik yıkıcı uygulamalarda buldukları görülmektedir. Bu durum, söz konusu inanç ve kültür çevrelerine mensup siyasi otoritelerin, başka dinlere ait kutsal, mimari, sanatsal ve kültürel mirasa saygı göstermedikleri ve bu değerlere karşı yeterli hoşgörü sergilemedikleri veya yok ettikleri sonucunu ortaya koymaktadır. Bu süreçte Bizans'ın Kudüs'ü ele geçirmesinden on yıl sonra Müslümanlar tarafından fethedilen şehirdeki tüm etnik grup ve dinsel mekânlara o günün şartlarında tahmin edilmesi zor bir biçimde canları, malları, inançları ve hukukları korunarak saygı gösterilmiştir. Bu konuda asırlar boyu sorunsuz uygulanmaya devam eden ve başka bölgelerde de Müslümanlar tarafından insanlığın yararı hususunda örnek alınarak

kullanılan yazılı eman verilmiştir. Fetih sırasında Hristiyan halka tanınan dinî ve sosyal özgürlüklerin yanı sıra, daha önce Kudüs'e yaklaşımları Hristiyanlar tarafından yasaklanan Yahudilerin şehirde iskân edilmelerine izin verilmesi, Müslümanların Kudüs'e ve farklı inanç mensuplarına yönelik kapsayıcı ve yapıcı tutumunu ortaya koymaktadır. Müslümanların egemenlikleri süresince ortaya koydukları uygulamaların dinî ölçütler referans alınarak yapıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Müslümanların kutsal kabul ettiği bir mekân bir başka din/ler tarafından da kutsal kabul edilmiştir. Müslümanlar bu durumu muhtemel bir tehdit addedmeden şehri iskâna açmış ve diğer din mensuplarının oralara yerleşmesine asırlar boyunca izin vermiştir. Bu örnek eşine ender rastlanacak bir uygulamadır. Kudüs'ü yönetme konusunda başarısız olan Zerdüşti-Mecusi, Yahudi ve Hristiyanlara mukabil Müslümanların Kudüs'ü yönetme konusunda başarılı olmaları ortaya atılan hipotezi doğrulamaktadır.

Barındırdığı potansiyel sebebiyle Kudüs hem barış hem de savaşa gerekçe veya bahane olarak öne sürülebilmektedir. Etnik farklılık ve inanç zenginliğine sahip mekânlar barış ve birlikte yaşam kültürü açısından önemli fırsatlar sunabilmektedir. Ancak aynı mekânlar istismar edilebileceği gibi ayrışım, kavga, çatışma, ihtilaf ve savaflara bahane olarak kullanılabilir. Tarihte benzer sorunların merkezinde yer alan bu gibi mekânlar yakın zamanda ve günümüzde ayrışım veya çatışmaya malzeme edilebilmiştir. Kudüs özelinde ve konu bağlamında yaşanmış kimi olaylar bu tezi doğrulamaktadır. 1847'de Beytülahm Kilisesinden çalınan gümüş bir yıldız uluslararası gerilimlere sebep teşkil etmiş ve Kırım savaşına zemin hazırlamıştır.¹³⁸⁸ Kıyâme Kilisesi ile ilgili kimi durumlar Kırım Savaşı'na bahane ve gerekçe olarak kullanılmıştır.¹³⁸⁹ Kıyame Kilisesi, Beytülahm ve sair yerlerde Rumların elinde olan

¹³⁸⁸ Ahmet Kırılıoğlu ve Hasan Taner Kerimoğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Hristiyan Mezhep ve Devletlerin Kudüs'teki Kutsal Yerler Üzerindeki Mücadelesi", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*. C. 10, S. 92 (2023): 342; Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88.

¹³⁸⁹ Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S. 29, (2019): 47,55; Kırılıoğlu ve Kerimoğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Hristiyan Mezhep ve Devletlerin Kudüs'teki Kutsal Yerler Üzerindeki Mücadelesi", 342,349; Cevdet Küçük, "*Abdülmeccid*", (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 260.

bazı mekânlar hakkında hak iddia ederek kargaşa çıkaran Ermenilere engel olmak amacıyla ferman yayınlanmıştır.¹³⁹⁰ Latinlerin Beytülahm Kilisesi'nde özel günlerde gerçekleştirecekleri ayin ve merasimlere, Rumların müdahale etmeleri önlenmiştir.¹³⁹¹ Kıyâme Kilisesi ve etrafındaki yerlerin tasarrufu konusunda Rumlarla Ermenilerin arasındaki ihtilaf Sultan II. Mahmud'un fermanıyla çözüme kavuşturulmuştur.¹³⁹² Önemli Osmanlı fermanlarından biri Kıyâme Kilisesinde farklı mezheplere mensup Hristiyanlar arasında meydana gelen ihtilaf sebebiyle 1852 yılında Sultan Abdülmecid devrinde yayınlanmıştır.¹³⁹³

Statüko fermanı olarak anılan bu fermanın hatırası olarak kilisenin giriş kapısının sağ üst kısmındaki pencerenin önünde bir merdiven bulunmaktadır. Bu merdiven fermanın okunduğu gün ve anın hatırası olarak günümüzde hâlen aynı yerde bulunmaktadır.¹³⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916'da Kudüs'e gelişinde Hristiyanların en kutsal kilisesi olan Kutsal Kabir Kilisesi-Kıyame Kilisesini ziyaret etmiştir. Kilisede bulunan Hz. İsa'nın mezarının temizliğinden doğacak sevabın Hristiyan mezheplerince paylaşılmasından dolayı Hz. İsa'nın mezarı toz toprak içindedir. Beytülahm kilisesi de aynı durumdaydı; Enver Paşa:

*Kilise camlarının niçin kırık bırakıldığını sorduğu zaman, masraf etmek sevabını milletlerin paylaşamadıklarını ve her teşebbüsün arkasından kan ve kavga çıktığını söylemişlerdi. Başkumandan kiliseyi bir jandarma müfrezesi ile sardırды ve kilisenin pencerelerine yeni camlar ancak böyle takılabildi.*¹³⁹⁵

¹³⁹⁰ Ovalıoğlu, vd., *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, C. II, 371-373.

¹³⁹¹ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, 477, 478.

¹³⁹² Ovalıoğlu, vd., *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*, C. II, 255-259.

¹³⁹³ Kırlioğlu ve Kerimoğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Hristiyan Mezhep ve Devletlerin Kudüs'teki Kutsal Yerler Üzerindeki Mücadelesi", 342; Avcı ve Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", 47,48,53.

¹³⁹⁴ Avcı ve Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", 53; Bkz. EK 1.

¹³⁹⁵ Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı*. (İstanbul: Pozitif, 2008), 67.

Sorun potansiyeli taşıyan bir konunun sıkıntıya mahal bırakılmadan halledilmesi, Osmanlı (Enver Paşanın)'nın soruna çözümleyici ve arabulucu yaklaşımını göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda, 1917'de Kudüs'ü ele geçirmeye çalışan İngiliz ordusu, dinî bazı söylem ve motifler kullanmasına rağmen, Samuel Peygamber* Tepesi'ni top atışlarıyla tahrip etmiştir.¹³⁹⁶ Aynı şekilde, Mescid-i Aksâ ile Kıyâme Kilisesi başta olmak üzere kutsal alanların bulunduğu, surlarla çevrili ve bir kilometrekareden daha küçük olan tarihî Kudüs şehri de obüs atışlarıyla hedef alınmıştır.¹³⁹⁷ Savaşarak kazanıldığı veya kaybedildiğinde bile şehrin tahrip edilmemesi ve insanların zarar görmemesinde hassas davranan Müslüman mantığının aksine sözde barış dönemlerinde bile iç huzuru sağlayamayan diğer din mensubu milletlerin uygulamaları arasındaki farklar, Kudüs gibi mekânlarda insanlığın çözüm için nasıl bir anlayışa muhtaç olduğunu göstermektedir.

İngiliz işgali sırasında, işgal valisinin danışmanı ve şehir plancısının öncülüğünde, Kudüs'ün tarihî dokusunu koruma amacıyla faaliyet gösteren şehir planlama komisyonu, kentin tarihî silüetini bozduğu gerekçesiyle el-Halil/Yafa Kapısı üzerinde Sultan II. Abdülhamid döneminde taştan inşa edilen Saat Kulesi'ni kaldırmıştır.¹³⁹⁸ Yakın zamanda Hz. Yakub'un eşi ve Hz. Yusuf'un annesi olan Rahel'in cami içindeki

* Samuel hem Yahudi hem de Hristiyan geleneğinde peygamber olarak kabul edilir. Eski Ahit'te yer alan I. ve II. Samuel kitaplarında onun hayatı ve faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. I. Samuel, 3/1-15; Sameul'e izafe edilen kabir yeri ve üzerinde bulunan cami binası Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı kuvvetleri tarafından savunulan stratejik bir tepe üzerinde yer almaktadır. Ancak General Edmund Allenby komutasındaki İngiliz ordusu, 1917 yılında gerçekleştirdiği Kudüs harekâtı esnasında söz konusu bölgeyi yoğun topçu ateşine tutarak Samuel Peygamber kabrinin bulunduğu mekânı ciddi ölçüde tahrip etmiştir. IRCICA, *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, 365.

¹³⁹⁶ IRCICA, *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, (İstanbul: İslam Konferansı teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2009), 365.

¹³⁹⁷ Üzen, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)", 331,332.

¹³⁹⁸ IRCICA, *Fotoğraflarla Düünden Bugüne Kudüs*, (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 17; Günnur Aydoğdu ve Meral Yılmaz. *a CinematographicWork From 1897 and al-Khalil/Jaffa Gate of Al-Quds*, (Ankara: Kitabe Yayınları, 2021), 153.

kuşatılması pek çok olumsuz uygulamanın somut örneklerden biridir. Osmanlı-İslam egemenliği, Kudüs'teki çokkültürlülüğü bir çatışma unsuru olarak görmemiş; aksine farklı gruplar arasında yaşanan anlaşmazlıklarda arabulucu olmuştur. Hristiyanların kendi kutsal değerleri konusunda uzlaşmaya varamadıkları ve çekişme yaşadıkları durumlarda ise Müslüman Osmanlıların arabuluculuk yaparak sorunları çözmeleri, dikkate değer tarihsel bir tecrübe olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin zorda olduğu dönemlerde Hristiyanları kendi aralarında çatıştırarak bundan faydalanma yoluna gitmemesi, mezhepler arasında çıkan ihtilaf ve çatışmayı çözüme kavuşturması Osmanlıların adalet uygulamasını ve arabuluculuğu başarılı bir şekilde yapabildiğini ortaya koymaktadır. İslam egemenliği sürecinin insanlık tarihi açısından uzak olmayan ve yakın geçmiş sayılabilir 1917'ye kadar sürdüğü gerçeği dikkate değerdir. Bu açıdan İslam egemenliği süreçleri tarihin çok eski sayfalarında kalmamış, aksine yakın döneme kadar Kudüs'te barışı ve huzuru sağlayabilmiştir. Millet olarak uzun asırlar boyunca geniş bir coğrafyada farklı din ve milletlere huzurlu bir ortam sağlayabilme tecrübesine sahip olmak, devralınan mirasın önemli yönlerinden biridir. İslam medeniyetinin temelleri üzerine yükselen mirasın, farklı toplumları yönetme konusundaki deneyim, bilgi ve birikimle, farklılıklara karşı sergilenen hoşgörü, bölgemizde yaşanan sorunlara yönelik kalıcı çözümler sunma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda ülkemizin önemli kurumlarından Diyanet İşleri Başkanlığının "Kudüs'te insanlık adına bir merhamet sözleşmesinin imzalanmasını" Vatikan'a teklif etmesi dikkate değer bir yaklaşımdır.¹⁴⁰⁵ Halkları bir asırdır kıyım, yıkım, savaş, sürgün ve

¹⁴⁰⁵ Mehmet Görmez. "Evrensel Barışa Ekilen Tohum: Evrensel Kudüs Kriterleri Belgesi." *Hece Dergisi*. S. 306,307,308, (2022): 580-588; Mehmet Görmez tarafından, insanlığın barışını önceleyen evrensel bir bakış açısına sahip bir ekiple birlikte hazırlanarak Papa Francis'e sunulan *Evrensel Kudüs Kriterleri Belgesi*; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İslam dünyası adına insanlığa sunduğu ve hayata geçirilmesi gereken bir medeniyet tasavvuru inşa metni niteliğindedir. Yirmi beş maddelik belge, insan hayatının dokunulmazlığı, adalet, eşitlik, ahlâk ve birlikte yaşama kültürü gibi temel değerlere vurgu yapmakta; kul hakkı, kadın ve çocuk hakları gibi konuları önceleyerek, mezhepçilik; Görmez. "Evrensel Barışa Ekilen Tohum: Evrensel Kudüs Kriterleri Belgesi", 580-588; Papa Franciscus, 28 Kasım 2014'te Diyanet İşleri Başkanlığını ziyaret etmişti. Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez'in Papa'ya teklifi şu şekildedir: "İnsanlığın yeni bir merhamet sözleşmesine ihtiyacı var" dedim. 'Bu merhamet sözleşmesinin imzalanacağı yer Kudüs'tür' dedim. 'Gelin bütün din mensuplarını Kudüs'te toplayalım'. 'Bir merhamet sözleşmesi metni üzerinde çalışalım'. Bu

talana mahkûm edilmiş bir coğrafyaya yönelik merhamet sözleşmesinin Kudüs'te imzalanmasının teklifi Kudüs'ten barışın yayılmasını sağlama amacını taşımaktadır. Kudüs, dünya nüfusunun yaklaşık yarısı açısından kutsal kabul edilen bir belde ve insanlık için merhameti kapsayan sözleşme teklifinde Kudüs'ün merkezde olması barış yolunda şehrin taşıdığı değeri göstermektedir. Diğer din temsilcilerince savaflara neden olan Kudüs, İslam dini ve medeniyetinde barışın merkezine alınmıştır. Kudüs'te merhamet sözleşmesinin teklifi, çokkültürlülüğe sahip bu kutsal mekâna; farklı dinlere mensup din ve milletlerin bakış açısını ve Kudüs'e yönelik bakış farkını ortaya koymaktadır. Bu durum, Kudüs'ün istismar edilebileceğini gösterirken olumlu anlamda taşıdığı değeri de göstermektedir.

Teze konu edilen tarihsel dönemden önce ve teze konu edilen dönemde ve günümüzde Kudüs'te yaşanmaya devam eden sorunlar, Kudüs özelindeki söz konusu olumsuzlukların tarihte kalmadığını ve yaşananlardan ders alınmadığını göstermektedir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insanlığın yaşadığı büyük yıkım birtakım uluslararası kuralların insanlık tarafından kabulüne ve BM gibi uluslararası kuruluşların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. İnsanlık adına geliştirilen pozitif teorilerin hayata geçirilmesiyle, insan hak ve hukuku alanında imzalanan anlaşma, sözleşme ve beyannameler ile kurulan uluslararası kuruluşlar, insanlık tarihi açısından önemli ve olumlu adımlardır. Buna rağmen Kudüs ve benzer mekânlarda barışın sağlanamıyor oluşu, meselenin yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda çağdaş yönetim açısından da ciddi bir başarısızlık olduğunu göstermektedir. Birleşmiş Milletler, uluslararası hukuk, Uluslararası Ceza Mahkemesi, insan hakları beyannameleri ve çeşitli normatif düzenlemelere rağmen, 21. yüzyılda Kudüs ve çevresinde insanlık onurunu zedeleyen uygulamaların devam etmesi dikkat çekici bir çelişki olarak karşımızda durmaktadır. Bu durum, belirlenen kuralların kural koyucular tarafından ihlal edilmesi, söz konusu kuralların tarafların menfaatine göre yürürlüğe sokulduğunu düşündürmekte, bu ölçütlerin bir kitapçıkta toplanmaktan öteye geçemediğini göstermektedir. BM ve diğer uluslararası hukuk ve kurumların henüz var olmadığı dönemlerde, Müslümanların asırlar boyunca Kudüs'te huzurlu ve

sözleşme birlikte yaşamının kriterlerini ortaya koysun. Bu kriterlere de biz Kudüs kriterleri adını verelim.” <https://www.aksam.com.tr/guncel/merhamet-sozlesmesine-ihhtiyac-var/haber-464598> [10.04.2025].

adaletli bir yönetim tesis etmeleri, onların konuya yaklaşımlarını ve yetkinliklerini açıkça göstermektedir. Müslümanların egemenliklerinin dışında kalan süreçlerde ve günümüzde Kudüs'te huzurun sağlanamaması, Kudüs ve çevresindeki sorunların uluslararası alanda en çok konuşulan konulardan olması dikkat çekicidir. Söz konusu tarihsel deneyimlere ve insanlık adına sağlanan kazanımlara rağmen günümüzdeki yönetim anlayışındaki başarısızlık, Kudüs gibi mekânların Müslümanların yaklaşımı dışında kalıcı bir huzurla yönetilemediğini ve olumlu bir zihniyet değişimine gidilmediği sürece de yönetilemeyeceğini göstermektedir.

İslam dünyası, egemen olduğu dönemlerde Kudüs'te barışın tesisi, toplumsal huzurun sağlanması ve kültürel çeşitliliğin korunması konusunda dikkate değer bir örneklik sergilemiştir. Asırlar boyunca tek ortak özelliği Müslüman kimliğe sahip çeşitli devletler tarafından yönetilmiş olmasına rağmen, Hristiyan ve Yahudi toplulukların Kudüs'teki varlıklarını sürdürebilmiş olmaları ve onlara ait kutsal mekânların günümüze ulaşması, bu yönetim anlayışının somut göstergelerindedir. Farklı inançlara ve kültürlere yönelik kapsayıcı yaklaşımın sonucu olarak Müslüman egemenliği altında ortaya çıkan bu çokkültürlü ortam, İslam medeniyetinin insanlığa armağanı olarak görülmelidir. Müslümanların Kudüs'ü yönetirken sergiledikleri uygulamalar ve savaş dönemlerinde şehrin tahrip edilmemesine gösterdikleri hassasiyet, bu davranışların tesadüf ya da bireysel tercihlerden ziyade dinî inanç ilkeleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini göstermektedir. Müslümanların inançları gereği diğer din mensuplarına yönelik olumlu tutumları olmasaydı, asırlar boyunca kesintisiz bir şekilde İslam egemenliği altında kalan, özelde Kudüs; genel anlamda ise Filistin, Orta Doğu, Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika ve Asya'nın pek çok bölgesinde Müslümanlar dışındaki din mensuplarına veya kutsal mekânlara rastlamak mümkün olmayacaktı. Müslümanların tesis ettiği barış, huzur ve uzlaşmacı yönetimin yalnızca belirli bir yer, dönem veya bölgeyle sınırlı olmaması; inanç temelli uygulamalardaki ilkeli duruşu yansıtan ve insanlığın ihtiyaç duyduğu barış anlayışını ortaya koyan önemli bir özelliktir. Bu tecrübe sayesinde tarihten günümüze kadar Kudüs'teki dinî ve kültürel zenginliğin yarınlara taşınmasının önü açılmış ve Müslümanlar tarafından yeni Kudüslerin oluşturulması ihmal edilmemiştir. Öyle ki sadece Kudüs'te değil, Bağdat, Şam, Halep, Beyrut, Trablus, Musul, Sana, Kahire, Mardin, Antakya, İstanbul, İzmir, Selanik ve Saraybosna başta olmak üzere pek çok bölgede günümüzde örnek gösterilebilen, dinî ve kültürel zenginliğini korumaya

devam eden sembolik Kudüsler Müslümanlar tarafından var edilebilmiştir. İslam medeniyetinin barışçıl karakterine işaret eden bu anlayış doğrultusunda, diğer inançların kutsallarına dokunulmaması tek başına yeterli görülmemiş; aynı zamanda bu çeşitliliğin muhafaza edilmesi ve gelecek kuşaklara aktarımı da bir sorumluluk olarak görülmüştür. Bu noktada Kudüs'ün tarih boyunca yalnızca Müslümanlar tarafından barış anlamındaki ismine uygun bir şekilde yönetilmesi Kudüs gibi bir değerın kimler tarafından anlaşılabilirdiğini göstermektedir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana -İslam egemenliğinin olmadığı- Kudüs başta olmak üzere Kudüs gibi çokkültürlülüğe sahip bölgelerde huzurun sağlanamıyor olması, Müslümanların tarih boyunca bu konudaki başarılarını göstermektedir. Tarih boyunca barışla yönetimi konusunda sağladıkları ideal anlayış ve uygulamalar, Müslümanların Kudüs özelinde insanlığa yönelik kazanımları olarak görülmeli ve bu tecrübelerden faydalanılabilmemesinin zemini hazırlanmalıdır. Herkesin dilediği dine inanmakla özgür olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda; tüm insanlığın huzuru için, özellikle Müslüman olmayan toplum ve devletlerin, Kudüs'te adaletli yönetimin tarihsel bir örneği olan ve İslam'ın temel ilkelerine ve barışçıl yaklaşımına dayanan Hz. Ömer'in, uygulamalarını referans alması insanlığın huzur ve barışına katkı sağlayacaktır.

Öneriler

- Kudüs gibi değerli bir beldede huzurla hükmetmek için tarihsel tecrübeden istifade edilmelidir. Müslümanların Kudüs'te hükmetme ölçütleri, uygulamaları, arabuluculukları, farklı gruplara karşı takındıkları tavır ve toleransları insanlık barışının tesisi edilebilmesi açısından dikkate alınmalıdır.
- Tarihsel süreçte Kudüs ve benzeri mekânlarda barışın sağlandığı dönemlerdeki ölçüt, anlaşma, uzlaşma, çözüm mantığı ve uygulamalar gündeme alınmalıdır. İnsanlık adına bir kazanım olarak görülebilecek bu dönemler ilkeler bazında aynıyla veya çağın gereksinimlerine göre güncellenmek suretiyle referans kabul edilmelidir.
- BM ve benzeri uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukuk bağlamında (özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra) insanlığın tekâmül yolculuğunda katedilen ve devletlerin bir takım hak ve hukukunu korumaya mutabık kalınan bir dönemde Kudüs'te barış sağlanamıyorsa bu kazanımların ve kuruluşların sorgulanması, güncellenmesi ve işlevli hale getirilmesi gerekir. Söz konusu

uluslararası kuruluşların olmadığı, uluslararası bir mutabakatın bulunmadığı dönemlerde güçlü İslam ülkelerince Kudüs'te huzurun sağlanmış olması çözümün odağını gösteriyor olmalıdır.

- Sahip olduğu tarihsel birikim ve medeniyet tecrübesi dikkate alındığında Türkiye'nin bölge barışı ve istikrarı hususunda önemli bir aktör olduğu açıktır. 878'den beri Kudüs'ün yönetiminde aktif olunan ve son dört asırda (Selçuklu, Memlük, İhşid, Tolonoğullarına da bir satır yıldız açıklayıcı dipnot verelim) adaletle yönetilen coğrafyadaki siyasal egemenliğin üzerinden bir asırdan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen aynı bölgede barış ve huzurun sağlanamaması, Osmanlı-İslam yönetim anlayışının barışçıl yönünü göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye, devraldığı medeniyet mirasının sorumluluğu gereği bu bölgelere ilgisiz kalmamalıdır.
- Kudüs'te elde edilen tecrübelerle rağmen sorunların çözülememesi ve geçmişten ders alınmaması, insanlık adına önemli bir eksiklik. Geçmişin olumsuz dönemlerini öğrenen günümüz insanları, yaşananlardan ders çıkararak daha yapıcı ve olumlu tavırlar sergilemelidir. Aksi yönde tutumların insanlık adına makul bir gerekçesi olamaz. İnsanlar, barış ve anlayış sayfaları inşa etmeleri gerekirken, geleceğe daha sorunlu ve olumsuz bir tarih bırakmamalıdır. Konuya kayıtsız kalınmamalı; aksine sorunlara ilgi göstermek ve çözüm için çaba sarf etmek, insani bir ödev ve gelecek nesillere karşı bir sorumluluk olarak görülmelidir.
- Dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan etnik ve dinsel farklılıkların incelenerek çözüm odaklı ölçütlerin tespit edilmesi ve insanlığın ortak değerlerinde uzlaşarak çözüm önerileri getirilmelidir. Buradan hareketle her bir bölgenin incelenerek muhtemel ayrıştırıcı veya sorun potansiyeli taşıyan unsurların belirlenmesi önemlidir. Bu konularda önlem alınması ve birleştirici unsurların ortaya konulması insanlık için olumlu adımların atılmasını sağlayacaktır.
- Çadırlarda yaşamaya mahkûm edilmiş, yakınlarını kaybetmiş, vatanından sürülmüş, kendi topraklarına girme hakkından mahrum bırakılmış, mülteci konumuna düşmüş, eğitim ve seyahat özgürlüğünü yitirmiş ve belirsiz bir sona terk edilmiş mağdurların perspektifinden empati kurarak durumu değerlendirmek, olaylara üçüncü şahısların bakış açısıyla yaklaşmaktan daha isabetli sonuçlar sağlayacaktır.

- Barışın tesis edilememesi, birikimiyle günümüze ulaşan insanlık mirasını yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle, Kudüs gibi evrensel bir değerin liyakatle yönetilmemesi durumuna karşı kayıtsız kalınmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Abulafia, David. *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*. İstanbul: Alfa çev. Gül Çağalı Güven, 2012.
- Acar, Kezban. "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi." *Bilig*. S. 88, 2019: 88-113.
- Achmet, Aise Kır. "Haçlılar Döneminde Kudüs (Kral II. Baudouin'e kadar)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Açıl, Okan. "Haşmonayim Ailesinin Değişen İdeolojisi." *Hitit İlahiyat Dergisi*. C. 21, S. 1 (2022): 81-104.
- Adam, Baki. *Yaşayan Dünya Dinleri/Yahudilik*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Adamnan, Saint. *The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land*. London: University of Virginia, 1889.
- Ahit, Eski. *Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997.
- Aist, Rodney. *Willibald of Eichstätt (700-787 CE) and Christian Topography of Early Islamic Jerusalem*. University of Wales Trinity Saint David, PhD, 2007.
- Akademiyası, Azerbaycan Milli İlimler. *Azerbaycan Tarixi*. Bakü: A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2007.
- Akçin, Nurgül. "Herod Krallığı ve Kudüs (MÖ. 37-4)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Akkuş, Turgay. "Mustafa Kemal'in 1917-1918 yılında Suriye-Filistin Cephesi'ndeki faaliyetleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Akmaz, Fatımatüzzehra. "İslam tarihi açısından İsrâ ve Mirac" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Alahmad, İman. "Kudüs'teki Osmanlı Vakıfları ve Kudüs Halkına İktisadi Etkileri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

- Alamleh, Mohamad SM. "Osmanlı idaresinde Kudüs mutasarrıflığı 1874-1914" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Alhatom, Mohammed A. M. "BM Güvenlik Konseyi Kararlarında Filistin ve Keşmir Meseleleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Alkan, Adnan. "İnanç Turizmi Açısından Deyrulzafaran Manastırı ve Ziyaretçi Profili Üzerine Bir İnceleme." *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*. C. 4. S. 2, (2020): 1056-1057.
- Alkhader, Mohammed. "Hagana ve İrgun terörizmi ve İsrail'in yaygınlıktaki rolleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2015.
- Alparslan, Hande Nuran. "Üç Mescid İle İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Altungök, Ahmet. *Eski İran'da Din ve Toplum (MS 226-652)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- . *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (MS 226-652)*. İstanbul: Hikmetevi, 2015.
- Altungök, Ahmet. "Sâsânîler Dönemi İran Sarayında Bir Göktürk Gelini: Fakım." *Tarih Okulu dergisi*. Yıl 12, S. XLIII, Aralık (2019): 1258-1280.
- . "Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (MS. 226-652)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Altungök, Ahmet, ve Taner Yıldırım. *Siyasi Açından Arap-İran İlişkileri Sâsânî Dönemi (MS 226-652)*. İstanbul: Mutlu Basım, 2015.
- Alzaghal, Zeyad. "Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'te kazılar (1860-1918)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Arçın, Şeyma Ay. *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi*. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2016.

- Armaoğlu, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Armstrong, Karen. *Kudüs'ün Tarihi Bir Şehir, Üç Semavi Din*. İstanbul: Pegasus Yayınları çev. İrem Sağlamer, 2021.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin. "Kelime-i Tevhid". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/214-215.
- Atay, Falih Rıfkı. *Zeytin Dağı*. İstanbul: Pozitif, 2008.
- Attias, Jean-Christophe, ve Esther Benbassa. *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*. İstanbul: İletişim Yayınları, çev. Nihal Önal, 2002.
- Avcı, Casim. *Hz. Muhammed'in (sas) Peygamberlik Öncesi Hayatı, İslam Tarihi ve Medeniyeti C. 1*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018 .
- . *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Avcı, Yasemin. "Kudüs 1890-1914" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Avcı, Yasemin, ve Ömür Yazıcı Özdemir. "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S. 29, (2019): 35-58.
- Ay, Rahim. "Kudüs şehri siyasi tarihi (Başlangıcından M.S.135'e kadar) ve üç kutsal dindeki önemi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Aydın, Mahmut. "Nâsıra." *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/397-399.
- . "Yahyâ". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/232-234.
- . *Yaşayan Dünya Dinleri/Hıristiyanlık*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/340-345.
- Aydınlı, Osman. "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi." *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 7, S. I, (2022): 608-630.
- Aydoğdu, Günnur, ve Meral Yılmaz. *a Cinematographic Work From 1897 and al-Khalil/Jaffa Gate of Al-Quds*. Ankara: Kitabe Yayınları, 2021.

- Babadostu, Rumeysa. *Provincia Iudea'da Zelot Hareketi*. İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, 2019.
- Badur, Sevgi. "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri." *Cedrus The Journal Of MCRI*, *Cedrus*, C. 10, 2022, 333-345, (2022): 333-345.
- Baker, Simon. *Eski Roma Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*. İstanbul: Say Yayınları çev. Ekin Duru, 2015.
- Baki, Adam. "Hıristiyanlık". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/358-354.
- Bauer, Susan Wise. *Antik Dünya*. İstanbul: Alfa çev. Mehmet Moralı, 2013.
- . *Ortaçağ Dünyası*. İstanbul: Alfa, çev. Mehmet Moralı, 2018.
- Bayrak, Handan Yıldız. "Kur'an'da Kudüs ve Mescid-i Aksa" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Bayraktar, Yasemin. "16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinde Filistin" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Behar, Rabbi Nisim. *İbranilerin Öyküsü*. İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 1969.
- Bekar, M. Serdar. "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/68-70.
- Bektaş, Sümeyye. "Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Filistin cephesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Besalel, Yusuf. *Yahudi Tarihi*. İstanbul: Üniuersal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- . *Yahudilik*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., 2021.
- . *Yahudilik Ansiklopedisi C. 1*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.
- . *Yahudilik Ansiklopedisi C. 2*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 2001.

- . *Yahudilik Ansiklopedisi C. 3*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002.
- Biçkioglu, Musa. "Fâtımî Hilafetinin Sonlandırılması Sürecinde Selâhaddîn-i Eyyûbînün İzlediği Siyaset Üzerine Bir İncelem" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Bilge, Mustafa L. "Akabe". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/209.
- . "Halîl". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/305-307.
- . "Lut Gölü". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/230.
- Bilge, Mustafa L. "Necran" *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/507-508.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın, t.y..
- Bouazi, Brahim. "19. yüzyılda Filistin'de arazi satışları" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/304-308.
- . "Mescid-i Aksa". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268-271.
- Bozkurt, Nebi, ve Mustafa Sabri Küçükaşçı. "Medine". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/305-311.
- . "Mekke". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/555-563.
- Bozkurt, Sevinç Polat. "Başarısız Bir Çatışma Yönetimi Örneği: İsrail-Filistin Sorununun Çözumsuzlüğü ve Nedenleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020.
- Braidwood, Robert J. *Tarihöncesi İnsanları*. İstanbul Çev: Bilgi Altınok: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Buck, Mary Ellen. *The Canaanites: Their History and Culture from Texts and Artifacts*. U.S.A.: Cascade Books, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahih-i Buhârî. *el-Kutubu's-Sitte*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Bülbül, Cemil. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini." *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*. C. 29, S. 48, (2010): 29-49.

- Bünyadov, Z. M., ve Y. B. Yusifovun. *Azerbaycan Tarixi*. Bakü: Çırağ Neşriyat, 2007.
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, t.y.
- Cilacı, Osman. *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*. İstanbul: Damla Yayınları, 2001.
- Ciner, Osman. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'lEkâlîm İsimli Eserin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*. İstanbul: FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı Bilim Tarihi Programı, YL Tezi, 2018.
- Cline, Eric H. *Jerusalem Besieged from Ancient Canaan to Modern Israel*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004.
- Cohn-Sherbok, Dan&Lavıma. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Confessor, Theophanes. *Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. New York: Oxford University. (Translated with Indroduction and Commentary by Cyril Mango and Roger scott with the assistance of Geoffrey Greatrex), 1997.
- Çakmak, Abdullah. "Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Çeken, Muhittin. "Roma-Bizans döneminde Kudüs (IV.-VII. yüzyıl)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Çelik, Cemil. "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin cephesinde Birinci Kanal Seferi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Çev: Fahriye Adsay ve İbrahim, Bingöl. *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2017.
- Çıtakoğlu, Çiğdem. "İslam Öncesi Fars Edebiyatının İzleri." *Şarkiyat Mecmuası*, S. 16, 2010: 17-41.
- Dağ, Akın. "BM Antlaşması kapsamında bireysel meşru müdafaa hakkı, örnek olay İsrail-Filistin çatışması" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

- Davis, William Streamns. *Roma İmparatorluğu Tarihi* . İstanbul: ARK Kitapları, çev. Elif Bulanalp, 2023.
- Demir, Sena. "İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsâni İlişkileri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Demircan, Adnan. *Akabe Bey'atları, İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018 .
- Demirci, Kürşat. "Hıristiyanlık". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328-340.
- . "Hinduizm". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/112-116.
- . "Kutsiyet". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/495-496.
- Demirel, İpek. "Filistin-İsrail çatışmasında barış süreçlerinin başarısızlığı: Arap milliyetçiliği ve Siyonizmin çatışması" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Demirkent, Işın. "Haçlılar". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525-546.
- . "Herakleios". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/210-215.
- . "Kudüs/(Haçlılar Dönemi)". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/329-332.
- Demirkol, Erdem. "II. Abdülhamid döneminde Kudüs'te kilise imar ve inşaat faaliyetleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007.
- Deus, A. J. *Doctrina Jacobi, Jewish Witnesses for the Creation of Islam*., Ottava , https://www.academia.edu/50999364/DOCTRINA_JACOBI_JACOB_AND_JUSTUS. [21.07.2025]. Copyright: author A.J. Deus, August 23, 2021, updated January 26, 2024. 2024.
- Deveci, Can. "Filistin'de İngiltere mandasının oluşumu (1917-1925)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Dio, Translation By Earnest Cary Dio's. *Dio's Roman History*. London: The Loeb Classical Library, 1925.
- Dolu, Alaattin. "Osmanlı Kudüsü'nde toplum ve siyaset (1703-1789)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

- Drijvers, Jan Willem. *The Wandering Holy Man*. California: University of California Press, 2020.
- Dursun, Davut. "21. Yüzyılda Dünya Müslümanlarının Nüfusu ve Dağılımı" *Yeni Türkiye*, C. 95, S. 95. 2017: 21-38.
- . "İslam Konferansı Teşkilatı". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/49-53.
- Duygu, Zafer. *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarihi*. Ankara: Divan, 2016.
- Ebû Davud es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi. *el-Kutubu's-Sitte*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'la el-Mevsili. *el-Müsned*. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1984.
- Eco, Umberto. *Antik Roma*. İstanbul: çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Basım Yayın, 2021.
- ed-Dineverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbâru't-Tivâl*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l Büldân*. çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- el-Cevzi, İbn Kayyim. *Zâd'ül Mead*. İ çev. Mehmet Yolcu, İstanbul: Pınar Yayınları 1989.
- el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke, Mekke Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- el-Fâruki, İsmâil Râci el-Fâruki ve Luis Lâmia. *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu ve Zerrin Kibaroglu. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999.
- el-İsfahani, Rağıb. *Müfredat*. çev. Mustafa Yıldız, İstanbul: Çıra YAYınları, 2017.
- Ellis, Ralph. *Solomon, Pharaoh of Egypt*. Cheshire: Edfu Books, 2017.
- el-Vâkıdî, Ebû Abdullah b. Ömer. *H. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğazi)*, çev. Musa Kazım Yılmaz. İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2016.
- Emecen, Feridun. "Ayasuluk". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/225-227.
- Emecen, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2010.

- Ercan, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Erol, Halit. *Kudüs'ün Kutsallığı*. İstanbul: Özyurt Matbaacılık San. Ltd. Şti., 2002.
- et-Taberi, İbn Cerîr. *Târihu't Taberî Taberî Tarihi C. 4*, çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Fandaj, Ezgi Çevlikli. "Kudüs'ün uluslararası alanda siyasi ve hukuki durumu" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Fayda, Mustafa. "Ömer". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44-51.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Bahâlik". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/464-468.
- Firdevsî. *Şahnâme*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık C. II., 2016.
- Gedik, Ahmet. "İslam hat sanatı açısından Kudüs ve çevresindeki Eyyubi yazıtları" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Gholbi, Mir Murtaza. "Arap İsrail çatışmasının temelinde olan Filistin sorunu (1900-1980)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Goldhill, Simon. *Kudüs Tapınağı*. İstanbul: Doruk Yayıncılık Çev:İbrahim Şener, 2011.
- Gonen, Rivka. *Contested Holiness Jewish, Muslim, and Christian Perspectives on the Temple Mount in Jerusalem*. Jersey City: KTAV Publishing House, 2003.
- Goodman, Martin. *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*. Boston: Brill, 2016.
- Göloğlu, Sabiha. "Depicting the Holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Görmez, Mehmet. "Evrensel Barışa Ekilen Tohum: Evrensel Kudüs Kriterleri Belgesi." *Hece Dergisi*. (2022): 580-588.

- Graupe, Daniel. *Jewish Rule of Jerusalem 614-617 C.E. Jewish Revolt Against Byzant with Persian Support*. ?: Independently published, 2020.
- Griffith, Rick. *Bible Geography Singapore Bible College*. ?: ?, 2005.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı." *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi*. C. 11, S. 2 , (2002): 1-30 .
- . "Kible". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/364-365.
- . "Yahudilik". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/187-189.
- Gül, Muammer. "11-13. yüzyıllarda Kudüs" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Gül, Muammer. "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 11, S. 2 (2001): 305-312.
- Güler, Abdülkadir. *Mardin Folkloru Gelenekler-Görenekler*. Ankara: Marev Ankara Şubesi Kültür Yayınları, 1998.
- Günaltay, M.Şemseddin. *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-284.
- . *Sih Dini, Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Güneş, Hasan Hüseyin. "XVI. Asırda Kudüs'te Meğâribe Mahallesi ve cemaati" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Güngör, Muhammed. "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci; The Sacralization Process of Jerusalem in Christianity." *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal*. (2020): 141-170.
- . "Süleyman Mabedi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Gürkan, Saime Leyla. *Anahatlarıyla Yahudilik*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.
- . *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.
- . *Yahudilik*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. 43., 2013.

- . *Yaşayan Dünya Dinleri, Yahudi Mistisizmi, Sabataycılık ve Anadolu Yahudileri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2010.
- Habermann, Abraham Meir. *Jerusalem*. Jerusalem: Encyclopaedia Judaica Second Edition Volume 11, tarih yok.
- Hackett, Conrad at al. "The Global Religious Landscape A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010." *Pew Forum on Religion & Public Life*, (2012): 1-80.
- Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.y.
- Hammond, Mark D. *Road work ahead: The Transformation of the Colonnaded Street in Sixth and Early Seventh Century Palestine and Arabia*. Columbia: A Thesis Presented to The Faculty of the Graduate School University of Missouri, Master of Arts, 2006.
- Haral, Günay. "Kutsiyet (İslam'da Kutsiyet)". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/497.
- Harman, Ömer faruk. "Hac". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382-386.
- Harman, Ömer Faruk. "İsa". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/465-472.
- . "Kudüs". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323-327.
- . "Meryem". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/236-242.
- . "On Emir". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/347-350.
- . "Yahudilik". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/197-207.
- Hasanoğlu, Eldar. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.
- Hasanoğlu, Eldar, ve Nuh Arslantaş. *Kudüs Vahiyle Kutsanan Şehir*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Herodotos. *Herodot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.
- Holden, Joseph M. & Collins, Steven. *The Harvest Handbook of Bible Lands*. China: Harvest House Publishers, 2020.

- Honigman, Sylvie. *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*. Boston: Brill, 2016.
- Howard, Kathleen. *Treasures of the Holy Land Ancient Art from the Israel Museum, Metropolitan Museum of Art, 1986*. New York: Published by The Metropolitan Museum of Art , 1986.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünen-i İbn Mâce s. 2477-2741; el-Kutubu's-Sitte*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil Fi't-Tarih*. çev. vd. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- İncil. *İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, (Printed in Korea, Mart) 2020.
- IRCICA. *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*. İstanbul: İslam Konferansı teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2009.
- İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. *Fotoğraflarla Düünden Bugüne Kudüs*. İstanbul: IRCICA, 2015.
- İsmail Karagöz, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- John, Bishop Of Niciu. *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. London: Williams & Norgate, çev. R.H. Charles, D. Litt., D.D., 1916.
- Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman. ?: Pozitif Yayınları, t.y.
- Josephus, Flavius. *The Jewish War*. London: Chiswick Press, 1890.
- . *Yahudilerin Savaşları Kudüs'ün Yok Edilişi*. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2024.
- Jüdit, Herrin. *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*. çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim 2010.
- Kaegi, Walter E. *Byzantium And The Early Islamic Conquests*. New York: Cambridge University Press, 2005.

- . *Heraclius Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Pres, 2003.
- Kahraman, Tuna. "Osmanlı Arşivlerine Göre Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Çabaları (1880-1922)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kanar, Mehmet. "Firdevsî". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/125-127.
- Kanat, Elif. "Kudüs'teki İslâmî vakıf ve eserlerle ilgili Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümler (1742-1830)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ûbade b. Sâmit". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/13-14.
- Kapusuz, Murat. "Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye-Filistin cephesinde Osmanlı Devleti'nin Havacılık Faaliyetleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Karabulut, Nazlı. *Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs*. Çorum: TC Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz. "Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, ve Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Karaman, M. Lütfullah. "Filistin". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/89-103.
- Karasapan, Celâl Tefvik. *Filistin ve Şark-ül-Ürdün C. I*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası Ltd., 1942.
- Karaş, Esin. "İngiliz mandası altındaki Filistin'de sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişmeler: 1917-1939" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Kars, Rümeyza. *Yavuz Sultan Selim'in Gavri İle Eylediği Cenk (Mercibadık ve Ridaniye Savaşları (1516-1517) Üzerine Anonim Bir Selimnâme) (Çeviri ve Değerlendirme)*. çev. Rümeyza Kars, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.

- Kaya, Beytullah. "Oluşturmacı Yaklaşımına Göre Düzenlenen İlköğretim T.C. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Dersinin Öğrenmeye Etkisi: Bir Eylem Araştırması" Yayınlanmamış Doktora Tezi. T. C. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Kılıç, Ünal. *Mekke'nin Fethi*. İstanbul: İslâm Tarihi ve Medeniyeti, C. I, Siyer Yayınları, 2018.
- Kırlıoğlu, Ahmet, ve Hasan Taner Kerimoğlu. "II. Abdülhamid Döneminde Hristiyan Mezhep ve Devletlerin Kudüs'teki Kutsal Yerler Üzerindeki Mücadelesi." *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*. (2023): 340-354.
- Klein, Konstantin M. *Building the City of God; Imperial Patronage and Local Influence in Jerusalem from Theodosius I to Justinian (379-565 ad)*. Oxford: University of Oxford, PhD., 2016.
- Kohn, Michael, Roxane Assaf, ve and Miriam Raphael. *İsrael & The Palestinian Territories*. London: Lonely Planet Offices, 2007.
- Köksal, Mustafa Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1995.
- Köse, Feyza Betül. "Osmanlı yönetiminde Kudüs" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Kuhrt, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu Yaklaşısı M.Ö. 3000-330*. çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C. I, 2007.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2005.
- Kurşun, Kübra Ceren. "Selimnâmeler ve Süleymannâmelerde Kudüs" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019.
- Kurt, Ali Osman. "Babil sürgünü sonrası Ezra önderliğinde Yahudiliğin yeniden yapılandırılması" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kurtkayası, Canan. "Makkabi İsyanı (Sebepler ve sonuçları)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

- Küçük, Abdurrahman. "Beytülahm". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/86-88.
- Küçük, Cevdet. "Abdülmecid". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/259-263.
- Küçük, Hülya, ve Semih Ceyhan. "Râbia el-Adeviye". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/380-382.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Medine". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/305-3111.
- Lale, Ferzende. "İbnü'l-Esîr'de Beytülmakdis" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Lesieur, Bénédicte. *La tentative de mise au pas des moines par les autorités civiles et religieuses entre 451 et 638: Jérusalem, désert de Judée, Gaza*. Paris: Panthéon-Sorbonne, PhD, 2014.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. İstanbul : Ağaç Yayınları. Çev: Hakkı dursun Yıldız, 2009.
- Lutz, Wolfgang & Skirbekk, Vegard. *The Demography of Religions and Their Changing Distributuon In The World*. Vatican City: Pontifical Academy of Social Sciences, 2012.
- Mahmudov, Elşad. "Zâtüsselâsil Seriyyesi". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/153-154.
- Mansoor, Menahem. *Jewish History and Thought an Introduction*. Hoboken: Ktav Publishing House, 1991.
- Markoe, Glenn. *Peoples of the Past Phoenicians*. Los Angeles: University of California Press, 2000.
- Martin Luther King, Jr. *Strength To Love*. New York: Pocket Books Inc., 1964.
- Matty, Nazek Khalid. *Sennacherib's Campaign Against Judah and Jerusalem in 701 B.C*. Berlin: A Historical Reconstruction, De Gruyter, 2016.
- Mazak, Ali. "Emevilerin Sonuna Kadar Kudüs ve Filistin" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. TC Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.

- Memiş, Şerife. "Osmanlı taşra ve vakıf kurumu: Kudüs, 1703-1831" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021.
- Mert, Rabia. "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs." *Milet ve Nihal* (2019): 199-215.
- . "Tarihsel, mitolojik ve dini tarihsel kutsal bir mekan olarak Kudüs" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Mesûdî. *Kitābu't-Tenbīh wa'l-İşrāf*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Mete, Reyhan. "Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs Simgesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Michael, Whitby, ve Whitby Mary. *Chronicon Paschale 284-628 AD*. Liverpool: Liverpool University Press, 2007.
- Miller, Joseph Augustus. *Saul, the First King of Israel*. London: Counted Faithful, 1853-2017.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, Çev: Turhan Kaçar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Moshe, vd. Ficher, Isaac Benjamin, ve Roll Israel. *The Jaffa-Jerusalem Road*. Oxford: BAR International Series, 1996.
- Müdürlüğü, Devlet Arşivleri Genel. *Osmanlı Belgelerinde Filistin*. İstanbul: Seçil Ofset, 2009.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, Sahih-i Müslim. *el-Kutubu's-Sitte*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Naskali, Esko. "Sasaniler". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/174-176.

- Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, Sünen-i Nesai. *el-Kutubu's-Sitte*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Odahl, Charles Matson. *Constantine and the Christian Empire*. New York: Routledge, 2004.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. Çev: Fikret Işıltan, 1999.
- Ovalıoğlu, İlhan, Raşit Gündoğdu, Cevat Ekici, ve Ebul Faruk Önal. *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2011.
- Önkal, Adem. *Peygamberlikle Görevlendirilişi (610) İslâm Tarihi ve Medeniyeti, C. 1*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Öz, Mustafa. "Kerbela". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/271-272.
- . "Necef". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/486-487.
- . *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Özcan, Ahmet. *Osmanlı'nın Ortadoğu'dan Çekilişi*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Özdemir, Mahmut. "Küreselleşme Bağlamında Katolik Kilisesi'nin Sosyal Öğretileri." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C. 3, S. 4 , (2014): 840-854.
- Özdemir, Osman Yüksel. *Decoding a Source Based Dilemma: The Occupation Of Jerusalem By Sasanids In 614 C.E*. Vienna: Central European University Private University, 2022.
- Özdil, Şenay. "Külliyat-ı Kavanin'de Kudüs özelinde Filistin" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Özel, Ahmet. "İslâm'da kible". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/364-365.
- Özen, Güven. "Osmanlı hakimiyeti öncesi ve sırasında Makâmât-ı Mübâreke meselesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Özer, Ebru. *Ptolemaiosların Küçük Asya ve Ege Politikası (MÖ 305-30)*. Muğla: T.C. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2019.

- Özer, Serkan. "Fâtımî-Haçlı ilişkileri: 1098-1171" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- . "Selahaddin Eyyubi ve Haçlılar" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Özgül, Esin. "1917 Balfour Deklarasyonu ve Filistin'e Yahudi Göçü" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Özkuyumcu, Nadir. *X. Hıristiyanlarla İlişkiler*. İstanbul: İslâm Tarihi ve Medeniyeti, C. I. Siyer Yayınları, 2018.
- Pardoğan, Behiye Mehtap. "Başlangıcından bugüne Filistin sorunu" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Polat, Ziya. "Salâheddin el-Eyyubi'nin haçlı politikası ve Kudüs Haçlı Krallığı ile yaptığı anlaşmalar" Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Prokopius. *Bizans'ın Gizli Tarihi*. çev. Orhan Duru, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Reeves, John C. <https://pages.charlotte.edu/john-reeves/>. tarih yok. <https://pages.charlotte.edu/john-reeves/research-projects/trajectories-in-near-eastern-apocalyptic/sefer-zerubbabel/> [04.12.2025].
- Renan, Ernest. *History of the People of Israel: From the Reign of David up to the Capture of Samaria, University of Harvard, Roberts Brothers, 1896*. Boston: Harvard University, Roberts Brothers Publications, 1896.
- Rene J. Herrera, Ralph Garcia-Bertrand. *Ancestral DNA, Human Origins, and Migrations*. London: Academic Press, Academic Press, 2018.
- Reynolds, Daniel Kenneth. *Monasticism and Christian Pilgrimage in Early Islamic Palestine c.614-c.950*. Birmingham: Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies Institute of Archaeology and Antiquity College of Arts and Law University of Birmingham, 2013.
- Sabuncu, Ömer. "Hz. Ömer Döneminde (634-644) Beytülmağdis'in Fethi ve İskân." *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, C. 21, S. 3, (2021): 335-352.
- Saleh, Mohsen Mohammed. *History of Palestine*. Cairo: Al-Falah Foundation, 2005.

- Sallabi, Ali Muhammet. *Selahattin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*. İstanbul: Ravza, 2016.
- Sargon, Erdem. "Amritsar". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/97-98.
- Sarıkaya, Sevgi. "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi" *Cedrus The Journal of MCRI*, Cedrus IV, (2016): 75-90.
- Satış, İhsan. "Osmanlı Devleti'nde kutsal yerler sorunu (1847-1853)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- . "XIX. yüzyılda kutsal yerler sorunu: Osmanlı Devleti, Kudüs ve Hristiyanlık" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Satış, İhsan, ve Muhammed Ceyhan. "Kudüs Rum Patrikhanesi." *Belleten*, C. 79, S. 285 (2015): 675-712.
- Sebeos. *Herakleios Tarihi*. çev. Z. Zühre İlgelen, İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020.
- Sedda, Abdallatif. "Uluslararası Hukuka Göre Filistin'deki İsrail Yerleşimi" Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İslam". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/1-2.
- Shirley, Rodney W. *The Mapping of the World Early Printed World Maps 1472-1700*. London: Holland Press, 2001.
- Smith, Natalie. *The Production of Christian Sacred Space in Fourth Century Jerusalem (335 – 385 CE)*. Edinburgh: University of Edinburgh, Doctor of Philosophy in History of Christianity, 2022.
- Somervill, Barbara A. *Great Empires of the Past Empires of Ancient Mesopotamia*. New York: Chelsea House, 2010.
- Stathakopoulos, Dionysios. *A Short History of the Byzantine Empire*. Londra: Bloomsbury, 2023.
- Steih, Abdalqader. "Kudüs Sancağı'nda Osmanlı idaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısında)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

- Stoyanov, Yuri. *Defenders And Enemies of the True Cross the Sasanian Conquest of Jerusalem in 614 and Byzantine Ideology of Anti-Persian Warfare*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2011.
- Strategos, Antiochus. "Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614." *The English Historical Review*, çev. Frederick C. Conybeare. (Oxford University Press), (1910): 502-517.
- Şahin, Cemalettin. "Ürdün". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/352-354.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Vatikan". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/564-568.
- Şan, Erman, ve Ferit Baz. "Mülûku'r-Rûm: Ya'kûbî'ye Göre Roma İmparatorları Mulûk al-Rûm: The Roman Emperors according to al-Ya'kûbî." *Mediterranean Journal of Humanities mjh*, (2016): 427-441.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü't-Taberî*. Beyrut,: Dârü't-Turâs, 1387.
- Tacitus, The Annals Of. *The Histories of Tacitus*. New York: Cornell University Library, 1891.
- Tanlak, *Kudüs Tarihî Belge* . çev. Acar. Jeddah: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs komitesi, 1988.
- Taşagıl, Ahmet. "Hazarlar". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/116-120.
- Taşgın, Ahmet. "Yezîdiyye". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/525-527.
- Taşpınar, İsmail. *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hıristiyanlık*. İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Tek, Ahmet Tolga. "Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı." *CollAn*, C. 14, (2015):123-136.
- Tetik, Asiye Derya. "7. YY'dan haçlı hâkimiyetine kadar Kudüs tarihi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Tomar, Cengiz. "Sarasinler". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 2/116-117.
- Topçu, Esmâ Nur. "Önceki hukukumuzda vakfa müdahale kavramı: 18. yy. Kudüs örneği" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

- Turan, Ahmet. "Yezidiler." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. C. I, S. I, (1986): 188-199.
- Tümer, Günay. "Asli Günah". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/496-497.
- . "Budizm". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/352-360.
- . "Din". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312-320.
- Tyndale. *KJV Life Application Study Bible, Third Edition*. Illinois: Tyndale House Publishers, 2021.
- Uğraş, H. Hüseyin. "1. Dünya Savaşı'na doğru ve savaş sırasında Filistin meselesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Uğurlu, Muhammed. "Klasik İslam Literatüründe Süryaniler ve Süryanicenin Kökeni." *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (2022): 766-785.
- Uyar, Hakan. "Birinci Dünya Savaşı'nın Suriye-Filistin cephesinde stratejileri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Uygur, Hatice Kübra. "Kültürel Dıku İçinde Mardin Süryanilerinin Kutsal Mekân Efsaneleri" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Uzer, Umut. Jerusalem: "A Study on the Holy City within the Context of the Arab-Israeli Conflict" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Üzen, İsmet. "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 19, S. 2 (2009): 329-344.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa, 2017.
- vd., Hüseyin Algül. *İlmihal C. I. İman ve İbadetler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- vd., Musa İsmail Basit. *Kudüs tarihi*. çev. Ali Benli, İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.

- W, Anthony Sean & J. Shoemaker Stephen. *The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 CE by Strategius of Mar Saba*. Chicago: Institute For the Study of Ancient Cultures of the University of Chicago Late Antique And Medieval Islamic Near East, 2024.
- Waardenburg, Jacques. "Teslîs". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548-549.
- Watt, Jan Willem Drijvers and John W. *Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999.
- White, Henry. *Elements of Universal History On a New and Systematic Plan*. Philadelphia: Lea and Blanchard, 1847.
- Yâkut, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yaman, Ahmet. "Savaş". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/189-194.
- Yardım, Ümit. "Kudüs (Hukuki statüsü ve Birleşmiş Milletler) (1947-1987)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.
- Yavuz, *Birleşmiş Milletler Zemininde Filistin Meselesi/Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararları 1948-2011*. çev. Malik. İstanbul: Ajans Piksel, 2012.
- Yavuz, Salih Sabri. "Mi'rac". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/132-135.
- Yediyıldız, M. Asım. *Dünyaya Vedası ve İnsanlara Son Çağrı*. İstanbul: İslâm Tarihi ve Medeniyeti, C. I Siyer Yayınları, 2018.
- Yiğit, Emine. "XIX. yüzyıl Beytülmakdis'te (Kudüs-i Şerif Sancağı'nda) yabancı nüfuzu: Kudüs'te İngiliz Konsoloslugu'nun kuruluşu" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/228-230.
- Yıldırım, Ali, ve Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005.
- Yıldırım, Derya Kaya. "*Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medine ve'l-Kudüs*" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Yıldırım, Münir. "Tarsus'un Dini Tarihine Tarihsel Bir Yaklaşım." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi*. (2006): 101-122.

Yılmaz, Zeynep Sena. "Üç kutsal Mescide Dair Rivayetlerin Değeri (Zerkeşî'nin İ'lâmu's-Sâcid adlı kitabı özelinde)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yitik, Ali İhsan. *Yaşayan Dünya Dinleri/Hinduizm*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 303.

Yousif, Ephrem-İsa. *Süryani Vakanüvisler*. çev. Mustafa Aslan, İstanbul: Doz Yayınları, 2009.

Yücel, Besime. "Siyasî coğrafya açısından Filistin sorunu" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Yücetürk, Orhan Seyfi. "Bülbüldağı". *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/487.

Zeineddin, Anas. "Uluslararası Ceza Mahkemesi içtihatları kapsamında Filistin sorunu" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Zorlu, Muhammed Tayyip. "*Abdullah bin Mahmûd Figanî-zâde Çorumî'nin Fetih-Nâme-i Kudüs adlı eseri (Metin-inceleme)*" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

البخاري، محمد بن إسماعيل. صحيح البخاري. الكتب السنة. الرياض: دار السلام، ٢٠٠٠

إسماعيل، فاروق. مراسلات العمارة الدولية وثائق مسمارية من القرن ١٤ ق.م. دمشق: دار إنانا، ٢٠١٠

إسماعيل، فاروق. مراسلات العمارة الدولية وثائق مسمارية من القرن ١٤ ق.م. دمشق: دار إنانا، ٢٠١٠

الأزدي، أبو داود السجستاني، سليمان بن الأشعث بن إسحاق. الكتب السنة. السعودية: دار السلام، ٢٠٠٠م

البار، محمد علي. القدس والمسجد الأقصى عبر التاريخ. دمشق: دار القلم، ٢٠١٧

التل، عبدالله. خطر اليهودية العلمية علي الإسلام والمسيحية. مصر الجديدة: دار القلم، ١٩٦٤

الحجاج، مسلم، أبو الحسين القشيري النيسابوري مسلم بن. صحيح مسلم، الكتب السنة. السعودية: دار السلام،

٢٠٠٠م

الحنبلي، قاضي القضاة أبو اليمن القاضي مجير الدين. الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل ١-٢ الجزء الأول.

بغداد: مكتبة النهضة، ١٩٩٥

الحنبلي، مجير الدين. الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل . بغداد: مكتبة النهضة، ١٩٩٥

الشيباني، ابن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد. المسند. بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٠١م

العارف، عارف. المفصل في تاريخ القدس. عمان: دار الفارس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٧

- العسلي، كامل جميل. القدس في التاريخ. عمان: وزارة الثقافة، ٢٠٠٩.
- الكارزوني، ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد الربيع. سنن ابن ماجه، الكتب الستة. السعودية: دار السلام، ٢٠٠٠م.
- الماجدي، خزعل. تاريخ القدس القديم منذ عصور ما قبل التاريخ حتي الاحتلال الروماني. بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ٢٠٠٥.
- المسعودي، أبو الحسن علي بن الحسين بن علي. كتاب التنبيه والإشراف. بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٩٨١.
- المسعودي، أبي الحسن علي بن الحسين بن علي. مروج الذهب ومعادن الجوهر. م. السعادة - مصر: المكتبة التجارية الكبرى، ١٩٦٤.
- المعافري، لابي محمد عبد الملك بن هشام. السيرة النبوية. بيروت: المكتبة العصرية، ١٩٩٢.
- المقدسي، عبد الفتاح محمد لعويسي. "العهد العمرية دراسة نقدية تحليلية للمصادر التاريخية." مجلة دراسات بيت المقدس، ٢٠٠٠: ٦٦-٣٥.
- الموصللي، أبو يعلى، أحمد بن علي بن الميسني أبو يعلى. المسند. دمشق: دار المأمون، ١٩٨٤م.
- النتشة، يوسف سعيد. مسارات وجولات من السياحة الريفية في مدينة القدس. القدس: التجمع السياحي المدسي، ٢٠١٣.
- اليعقوبي، أحمد بن أبي يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العباسي. تاريخ اليعقوبي. بيروت: دار صادر،
- بطريق، أفتيشيوس المكني بسعيد ابن. كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق. بيروت: مطبعة الآباء اليسوعيين، ١٩٠٥.
- خوري، صفرونيوس بطريك القدس جريس سعد. كتاب البرهان في تثبيت الإيمان. القدس: اللقاء، ٢٠١٥.
- سيّد، أيمن فؤاد. الدولة الفاطمية في مصر. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية، ٢٠١٦.
- شَرَّاب، محمد محمد حسن. القدس أسسها العرب ورفع قواعدها لمسلمون. عمّان: الأهلية للنشر والتوزيع، ٢٠٠٦.
- شَرَّاب، محمد محمد حسن. بيت المقدس والمسجد الأقصى دراسة تاريخية موثقة. ؟: ؟، ١٩٩٤.
- شَرَّاب، محمد محمد حسن. موسوعة بيت المقدس والمسجد الأقصى. عمان: الأهلية للنشر والتوزيع ج-١، ٢٠٠٣.
- شعيب، النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن علي بن. سنن النسائي، الكتب الستة. ، السعودية: دار السلام، ٢٠٠٠م.
- كثير، أبي الفداء إسماعيل بن. البداية والنهاية. دولة قطر: دار ابن كثير، ٢٠١٥.

?مفّرّج، طوني. موسوعة قرى ومدن لبنان الجزء ٤. بيروت: دار نوبليس،

?واقدي، محمد بن عمر بن. كتاب المغازي للواقدي. بيروت: عالم الكتب،

يزيد، الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير بن. تاريخ الطبري. بيروت: دار التراث، ١٣٨٧هـ.

[https://i0.wp.com/www.borboleteandoporai.com/wp-](https://i0.wp.com/www.borboleteandoporai.com/wp-content/uploads/2016/01/mapa_cidade_velha_jerusalem.jpg?ssl=1)

[content/uploads/2016/01/mapa_cidade_velha_jerusalem.jpg?ssl=1](https://i0.wp.com/www.borboleteandoporai.com/wp-content/uploads/2016/01/mapa_cidade_velha_jerusalem.jpg?ssl=1)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/1581_Bunting_clover_leaf_map.jpg

https://en.wikipedia.org/wiki/Eleazar_beRabbi_Qallir

https://en.wikipedia.org/wiki/Apocalypse_of_Zerubbabel

<https://pages.charlotte.edu/john-reeves/research-projects/trajectories-in-near-eastern-apocalyptic/sefer-zerubbabel/>

<https://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>

https://tr.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnyada_dinlere_g%C3%B6re_n%C3%BCfus

https://slavaguide.com/en/sites/the-presidents-room-on-mount-zion?utm_source

https://www.academia.edu/50999364/DOCTRINA_JACOBI_JACOB_AND_JUSTUS

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/antiochus-strategos-the-sack-of-jerusalem-614>

<https://pages.charlotte.edu/john-reeves/research-projects/trajectories-in-near-eastern-apocalyptic/sefer-zerubbabel/>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/antiochus-strategos-the-sack-of-jerusalem-614>.

<https://www.arab48.com/amp/>

<https://www.akhbarelbalad.net/ar/1/5/6957/>

<https://qudsn.co/post/173520/قبر-راحييل-إرث-مسلوب>

<https://www.bethlehem-city.org/archive-content-1565>.

<https://arabi21.com/storyamp/1286350/كنيسة-المهد-غزاها-كثيرون-وحاصرها-جيش-الاحتلال>
40-يوما

<https://www.maannews.net/news/9535.html>

<https://pnn.ps/news/579473>

<https://youtu.be/SaV5LLLwOPQ?si=RMSzTtKvAQVV-zDm>.

<https://info.wafa.ps/pages/details/34109>.

[إسرا ئيليات/أخبار/21/02/2010/اسر ائيل-تضم-الحرم-الإبراهيمي-](https://www.arab48.com/amp/)
[ومسجد-بلال-بن-رباح-قبر-راحيل-إلى-قائمة-مواقعها-الاثريّة](#)

<https://www.bbc.com/arabic/middleeast-43190032>

[إغلاق-كنيسة-القيامة-بالقدس-في-عيدها-للمرة-الأولى-منذ--نحو-مئة-عام](https://www.france24.com/ar/20200410-إغلاق-كنيسة-القيامة-بالقدس-في-عيدها-للمرة-الأولى-منذ--نحو-مئة-عام)

[إغلاق-كنيسة-القيامة](https://abouna.org/content/إغلاق-كنيسة-القيامة;);

[مسلمان-فلسطينيان-يتضامنان-مع-كنيسة-القيامة-ويؤديان-الصلاة-بمساحتها](https://www.alaraby.co.uk/مسلمان-فلسطينيان-يتضامنان-مع-كنيسة-القيامة-ويؤديان-الصلاة-بمساحتها);

<https://www.aksam.com.tr/guncel/merhamet-sozlesmesine-ihtiyac-var/haber-464598>

EKLER

EK 1

Kamame Kilisesi, Hristiyanlarca en kutsal olarak kabul edilen, farklı mezheplerce ortak yönetilen ve anahtarı Müslüman bir ailede bulunan kilise.^{1406*}

Kaynak: Khaled Zighari Arşivinden.

* 1852 yılında Sultan Abdülmecid döneminde, Kıyâme (Kutsal Kabir) Kilisesi'nde farklı Hristiyan mezhepleri arasında çıkan ihtilaf üzerine önemli bir Osmanlı fermanı yayımlanmıştır. "Statüko Fermanı" olarak bilinen bu belge, kilisenin idaresine dair düzenlemeleri belirlemiştir. Kilisenin giriş kapısının sağ üst kısmındaki pencere önünde ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Bu merdiven fermanın okunduğu gün ve anın hatırası olarak günümüzde hâlen aynı yerde bulunmaktadır.

EK 2

Mescid-i Aksa'nın Batı Duvarı*

Kaynak: Anadolu Ajansı

* Museviler için Batı Duvarı, Ağlama Duvarı veya İbranice adıyla 'ha-Kotel ha Ma'aravi' olarak bilinen yapı Mescid-i Aksa'nın Batı Duvarıdır.

EK 3

Kiyame Kilisesi

Kaynak: Anadolu Ajansı.

EK 4

Mescid-i Aksa

Kaynak: Avram Graıcer Koleksiyonu

ÖZGEÇMİŞ

Musa Biçkiöglü

A. EĞİTİM

Doktora: İZÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, 2025, İstanbul

Yüksek Lisans: İZÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, 2019, İstanbul

Lisans: Anadolu Üniversitesi, Tarih, 2017.

B. İLGİ ALANLARI

Turizm ve seyahat alanında faaliyet göstermekte olup Orta Doğu (özellikle Kudüs), Asya, Afrika, Balkanlar ve Avrupa'da güçlü bir saha tecrübesine sahiptir.

Evli ve üç çocuk babasıdır.